Religia în istoria popoarelor lumii

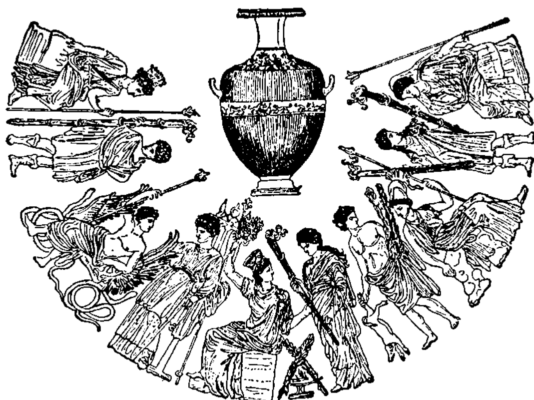

Editura politică

Cuprins

S. A. Tokarev

Religia în istoria popoarelor lumii

Ediția a II-a

Editura politică, 1976
București

Coperta :
VALENTINA BOROȘ

Traducere din limba rusă de
I. VASILESCU-ALBU
Control științific de
GH. ZBUCHEA
Cuvînt înainte de
PAUL POPESCU-NEVEANU

С. А. ТОКАРЕВ
РЕЛИГИЯ В ИСТОРИИ НАРОДОВ МИРА
Москва,
Издательство политической литературы, 1965 г.

Cuvînt înainte

A fi sau a nu fi religios este o întrebare pe care veacurile au ridicat-o în fața omului, un ecou tulburător pe care mintea sa l-a stîrnit, l-a născocit în frigurile cunoașterii și ale creației. Gîndind lumea, omul s-a gîndit și pe sine: învingînd forțele naturii în măsura în care izbutea să le domine, dar și mistificîndu-le, fetișizîndu-le cînd nu le putea supune, el a dat drumul în lumea sa, alături de forța creației, și la stihia spaimei. Dar, printr-o inversiune ciudată, realizată în canavaua socială și psihică, teama s-a prefăcut într-un iluzoriu și fantastic scut sau narcotic. Și narcoticul ia, deodată sau pe rînd, alambicate forme : de magie, de mit, de cult, de vrăjitorie, de superstiție, de mantică, de viață de apoi, de zeu sau dumnezeu... și scutul acesta iluzoriu poartă numele generic de religie.

Istoria a acumulat date pentru a reduce dubiul la întrebarea pusă. Răspunsul este, în principiu și prin fapte culturale, dat. Dar pentru ca oamenii de toată mîna să poată să-și dea cu inima deschisă și cugetul limpede singurul răspuns drept și adevărat — cel ateu, este nevoie de o intervenție activă și adecvată în conștiință. Mutațiile la care este supusă în prezent în toată lumea, și îndeosebi în cea a socialismului, conștiința socială și individuală sub bombardamentul intens al ritmurilor evoluției economice, politice și științifice contemporane stîrnesc reflexe așteptate sau neașteptate, dorite sau nedorite în sfera afectivă a psihologiei sociale și individuale, cu implicații stimulative sau inhibitorii ale vieții și atitudinii religioase a oamenilor. Toate acestea pun cu acuitate necesitatea abordării cu seriozitate, spirit științific și discernămînt critic a studiului problemelor originii și evoluției religiei. Este tocmai ceea ce își propune

S. A. Tokarev în prima istorie a religiilor lumii alcătuită pe baze marxiste.

Religia în istoria popoarelor lumii este o lucrare edificatoare, convingătoare, în paginile căreia își dau întîlnire un bogat material faptic cu o trecere în revistă directă și indirectă a înfruntărilor de idei referitoare la diverse etape ale apariției și evoluției religiilor. Autorul procedează la o evaluare critică a contribuțiilor anterioare din acest domeniu și, adăugînd propriile date, reușește să realizeze o sinteză într-un cadru unic de interpretare.

Înfruntarea de idei nu este simplu și fidel înregistrată, ca pe o bandă, ci este un prilej de confruntări deschise și de elaborare sau precizare pe parcurs a punctelor sau unghiurilor de vedere marxist-leniniste din care sînt abordate, sau, în cazul unor probleme controversate, dar insuficient studiate, al demersurilor ce ar trebui inițiate. Aceasta și pentru că nu sîntem în fața unei opere de filozofie, ci de istorie a religiilor și, mai mult, de istorie a religiilor integrată în marea și totala istorie a popoarelor. De aceea, locul principal revine faptelor de istorie economică, socială și culturală, în însăși expunerea lor intervenind interpretări și dezbateri. De cele mai multe ori, argumentele sînt vii, concrete, recoltate din descripția miturilor și tradițiilor religioase. Liniile directoare, principale pe care este axată lucrarea sînt trasate cu claritate de autor și pot fi restrînse la următoarele trei :

1. „Istoria religiilor nu este pur și simplu istoria rătăcirilor minții omenești". Dacă ar fi așa, „rolul ei în istoria popoarelor ar fi foarte modest". Religia a avut însă o soartă cu totul diferită. Deși ea este plină în întregime de idei false, fantastice, aceste idei se dovedesc uimitor de rezistente, ca și cum ar fi impenetrabile pentru adevărul științific. Or, cum religia ca fenomen social „în tot decursul istoriei sale a fost și este strîns legată de toate aspectele vieții sociale, de la psihologia socială pînă la viața economică", decurge firesc că „unul dintre principalele obiective ale studiului istoriei religiilor" este „să găsești în fiecare caz concret adevăratele rădăcini ale cutărei credințe sau ale cutărui ritual".

2. „Studierea modului în care religia a influențat și continuă să influențeze arta, științele, morala, dreptul, orînduirea socială, economică, politică etc. constituie cea de-a doua

sarcină, nu mai puțin importantă, a oricărui studiu serios al religiei".

3. „Se poate oare vorbi despre o treptată slăbire generală a rolului religiei în mersul general al dezvoltării istoriei omenirii ? Da, se poate, deși această slăbire nu ne-o putem reprezenta ca un proces continuu și uniform... Slăbirea rolului religiei este indisolubil legată de apariția și intensificarea liberei cugetări. În acest sens, întreaga istorie a dezvoltării intelectuale a omenirii poate fi considerată ca o veșnică luptă între religie și libera cugetare".

Pornind de la aceste linii directoare, autorul „încearcă să ofere o sinteză succintă, în liniile cele mai generale, a celor mai importante etape ale dezvoltării religiei, de la primii ei pași și pînă în zilele noastre ; el încearcă, de asemenea, să stabilească, pe cît posibil, legătura dintre această dezvoltare și mersul general al istoriei.

Pășind în scenă cu afirmații categorice cum sînt : „datorită caracterului primitiv al existenței lor sociale, conștiința celor mai vechi reprezentanți ai omenirii era nemijlocit legată de practică și nu era în stare să creeze abstracții religioase", S. A. Tokarev conchide că „aceasta a fost așa-numita perioadă prereligioasă", după care trece la o examinare atentă a pozițiilor divergente ale unor savanți din trecut de felul lui J. Guyau („și animalele pot avea sentimente religioase") sau ale teologilor creștini contemporani, nevoiți să recunoască că oamenii se trag din strămoși animale, dar care, de aceea, încearcă sofistic subterfugiul că schimbarea privește doar corpul omului, în timp ce sufletul a fost creat de dumnezeu.

Respingînd teoriile care propun teza despre religie ca o prezență veșnică în viața și istoria omenirii, Tokarev prezintă pe larg dovezile care sprijină singura concluzie științific întemeiată — cea a imposibilității apariției religiei înainte ca omul să fi străbătut obligatoriu anumite etape în evoluția sa. O deosebită atenție în această privință o acordă discutării teoriilor lui A. Lang și W. Schmidt ș.a. cu privire la așa-zisul monoteism originar, prezentînd argumente care risipesc ceața adusă de aceste afirmații neîntemeiate.

O punere la punct binevenită se face în lucrare în ceea ce privește o concepție de largă circulație și cu mare suc-

ces la public. Este vorba de o interpretare falsificată a animatismului indienilor — piei roşii care credeau într-o forţă impersonală de care e plină întreaga natură şi cu ajutorul căreia acţionează oamenii (denumită ovenda, vakan sau manitu — echivalente cu „mana“ popoarelor Oceaniei). Misionarii iezuiţi au transformat-o în Marele Spirit — formă sub care a pătruns în literatura beletristică (Cooper, Longfellow, May), fără ca această calificare să corespundă adevărului istoric.

S. A. Tokarev acordă atenţie în lucrarea sa şamanismului, deosebit de răspîndit în Asia de Nord, cu concluzia pregnantă că el se bazează pe credinţa că persoanele atinse de bolile psihice reprezintă supranaturalul. Însuşi cuvîntul şaman la tunguşi înseamnă om surescitat, frenetic, şamanii fiind aproape întotdeauna oameni nervoşi, anormali, predispuşi la accese. Dealtfel, pregătirea pentru profesiunea de şaman începe de la o îmbolnăvire psihică. Bogoraz spune despre şamani că mulţi erau aproape isterici, iar unii pur şi simplu semidemenţi.

În societăţile primitive, în afară de şamani au fost şi alţi oameni care, diferenţiindu-se din sînul comunităţii, au devenit obiect de respect şi frică superstiţioasă. Este vorba, în primul rînd, de cultul fierarilor. „Fierarul şi şamanul sînt din acelaşi cuib“, spuneau iakuţii.

Autorul acestei istorii a religiilor împărtăşeşte concepţia care susţine existenţa unei conştiinţe sociale primitive nediferenţiate. Întreaga lucrare poate fi considerată sub acest aspect ca o convingătoare argumentare, avînd în plus meritul de a lăsa deoparte disputele vane despre prioritatea univocă a moralei asupra religiei sau invers. Totodată se relativizează ipotezele lui Frazer, care indica trecerea culturii umane prin trei stadii : mitologic, religios, ştiinţific. Rezultă că nu poate fi vorba riguros de trei stadii, ci doar de trei modalităţi, dintre care ultimele două se înfruntă.

După S. A. Tokarev, magia se dezvoltă numai acolo unde omul nu are suficientă încredere în forţele sale. Astfel, în insulele Trobriand, magia este folosită la sădirea unor culturi delicate, cum ar fi plantele cu tuberculi, dar nu la sădirea pomilor, care dau o recoltă stabilă. În piscicultură, aşijderea, magia este practicată la pescuitul rechinilor, în vreme ce la pescuitul peştilor mărunţi, care nu prezintă nici un pericol, magia e considerată de prisos.

La fel, credința melanezienilor în mana este descifrată de pe poziții materialiste. „Diferențierea internă a comunității, apariția în sînul ei a unor oameni privilegiați într-o anumită privință — căpetenii, vrăjitori, membrii asociațiilor secrete, precum și meșteri iscusiți, meseriași etc. — creează o idee confuză despre o anumită superioritate socială a acestora, care se întruchipează într-o formă religioasă, adică în ideea unei forțe tainice pe care ar poseda-o acești oameni care se disting în sînul comunității".

La numeroase populații primitive din Asia apar și divinități supreme, dar acestea nu au un cult al lor. Deci e vorba mai mult de o personificare mitologică a cerului și a pămîntului. În legătură cu religiile anterioare celor mondiale sau recunoscut monoteiste tratate în lucrare este de amintit că și religia străveche a populațiilor de la Carpați și Dunăre — religia geto-dacă — ar putea să adauge un material prețios și semnificativ la istoria religiilor popoarelor.

Despre religia geto-dacilor și caracterul deosebit de avansat al acesteia ne furnizează unele informații renumitul istoric al antichității Herodot din Halicarnas. Iată ce scrie acesta :

„Înainte de a ajunge la Istru, [Darius] îi supune mai întîi pe geții care se cred nemuritori...

Iată în ce chip se socot ei nemuritori : credința lor este că ei nu mor, ci că cel care piere se duce la Zamolxis — divinitatea lor —, pe care unii îl cred același cu Gebeleizis. Tot în al cincilea an aruncă sorții și întotdeauna pe acel dintre ei pe care cade sorțul îl trimit cu solie la Zamolxis, încredințîndu-i de fiecare dată toate nevoile lor.

Trimiterea solului se face astfel : cîțiva dintre ei, așezîndu-se la rînd, țin cu vîrful în sus trei sulițe, iar alții, apucîndu-l de mîini și de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagănă de cîteva ori și apoi, făcîndu-i vînt, îl aruncă în sus peste vîrfurile sulițelor. Dacă în cădere omul moare străpuns, rămîn încredințați că zeul le este binevoitor ; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este un om rău ; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul. Tot ce au de cerut îi spun solului cît mai e în viață. Cînd tună și fulgeră, tracii despre care este vorba trag cu săgețile în sus, spre cer, și își amenință zeul, căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor.

După cîte am aflat de la elenii care locuiesc în Hellespont şi în Pont, acest Zamolxis, fiind om [ca toţi oamenii], ar fi trăit în robie la Samos ca sclav al lui Pythagoras. Apoi, cîştigîndu-şi libertatea, ar fi dobîndit avuţie multă şi s-a întors bogat printre ai lui. Cum tracii duceau o viaţă de sărăcie cruntă şi erau lipsiţi de învăţătură, Zamolxis acesta, care cunoscuse felul de viaţă ionian şi moravuri mai alese decît cele din Tracia, ca unul ce trăise printre eleni şi mai ales alături de omul cel mai înţelept al Elladei, lîngă Pythagoras, a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia şi-i ospăta pe cetăţenii de frunte ; în timpul ospeţelor, îi învăţa că nici el, nici oaspeţii lui şi nici urmaşii acestora în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătăţile. În tot timpul cît îşi ospăta oaspeţii şi le cuvînta astfel, pusese să i se facă o locuinţă sub pămînt. Cînd locuinţa îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subpămîntene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinşi de părere de rău după el şi-l jeliră ca pe un mort. În al patrulea an se ivi însă iarăşi în faţa tracilor şi aşa îi făcu Zamolxis să creadă în toate spusele lui. Iată ce povestesc [elenii] c-ar fi făcut el.

Cît despre mine, nici nu pun la îndoială, nici nu cred pe deplin cîte se spun despre el şi locuinţa lui de sub pămînt ; dealtfel, socot că acest Zamolxis a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras. Fie că Zamolxis n-a fost decît un om, fie c-o fi fost [într-adevăr] vreun zeu de prin părţile Geţiei, îl las cu bine" (Herodot. *Istorii,* I, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1961, p. 345—346).

Ceea ce contează în interpretarea acestei relatări nu este elementul de legendă, ci menţionarea principiilor religioase ale geto-dacilor, care prezintă o vădită importanţă pentru relevarea arhetipurilor spirituale ale populaţiilor de mii de ani autohtone în perimetrul carpato-dunărean. Merită să fie, de asemenea, menţionată vechimea relaţiilor culturale ale acestor populaţii cu cetăţile greceşti. Pe seama lui Zamolxis, uneori confundat cu Gebeleizis sau cu Vasilevs Theos, nu altcineva decît Platon citează astfel de înţelepciuni : „Zamolxis, regele nostru care e şi zeu, spune că, precum nu trebuie să încercăm a vindeca ochii fără să vindecăm întîi capul, ori capul fără trup, tot aşa nu se poate

să încercăm a vindeca trupul fără să îngrijim și de suflet și că tocmai de aceea sînt multe boli la care nu se pricep medicii greci, fiindcă nu cunosc întregul de care ar trebui să se ocupe. Căci dacă acesta merge rău, este cu neputință ca partea să meargă bine".

În istoriografia românească, în legătură cu caracterul monoteist sau politeist al religiei dacice, s-au născut dispute înverșunate, care însă nu au dus și credem că nici nu puteau să ducă la concluzii definitive. În genere, monoteism pur nici nu credem că poate să existe. V. Pîrvan a susținut cu entuziasm prioritatea și superioritatea geto-dacică în construirea unei religii monoteiste cu o foarte pregnantă dimensiune transcendentală. Studiile arheologice ulterioare au dovedit însă că strămoșii autohtoni ai românilor venerau o sumedenie de alți zei ai Pămîntului, Soarelui, vetrei și ai războiului și deci nu puteau fi detașați de politeism. C. Daicoviciu conchide că dacii împărtășeau o religie politeistă de tip urano-solar. Aceasta nu exclude însă tendința spre afirmarea unui zeu central, suprem, ceea ce ne face să considerăm că geto-dacii erau într-o situație intermediară între cele două forme și trepte de cult religios. Dealtfel, imaginea lui Zamolxis se amalgama cu cea solară, indicînd și sub acest raport o tendință de centrare. Cităm din C. Giurescu și D. Giurescu: „Acest zeu era cerul senin, luminos. Tot ce-i tulbură armonia și frumusețea, așadar, furtuna, norii, grindina, trebuie combătut. De aceea, dacii trag cu săgețile în văzduh spre nori ca să-i gonească și să ajute în felul acesta pe zeul suprem. Locurile de închinăciune sînt sus pe munți, cît mai aproape de cer. Iar locuința marelui preot e tot sus, într-o peșteră de pe Muntele Cogheonul; să fie actualul Munte Gugu (2 292 m), situat între Oslea, Godeanu, Țarcu și Retezatul?"

Un merit al lucrării îl constituie, fără îndoială, ideea de a grupa și geografic diversele populații într-o asemenea ordine, încît din urmărirea înfățișării pe care o iau religiile lor să se poată reface astfel un tablou firesc al evoluției umane, cu oglindirea lor religioasă din ce în ce mai complexă. A doua parte a lucrării este rezervată studierii religiilor în societățile împărțite în clase, pornind de la cele categorisite ca național-statale, cum sînt cele ale incașilor, aztecilor, maya, șintoistă, pînă la cele trei mari religii mon-

diale: budismul, creştinismul şi islamismul, care ocupă un loc important în economia cărţii.

În această zonă, analizele întreprinse desprind mai uşor funcţiile de clasă politice şi ideologice ale religiilor. Astfel, prezentînd confucianismul, autorul subliniază că intangibilitatea orînduirii existente este principiul de bază al acestei religii, ce o defineşte clar ca ideologia monarhiei patriarhale, care a rămas ideologia întregului feudalism chinez timp de milenii. Este o religie cu un rol politic evident de conservare a tradiţiilor, de sacralizare a orînduirii de stat despotic-feudale. Această trăsătură este subliniată şi de acea particularitate originală a acestei religii de a nu avea cler profesionist, obligaţia de a oficia riturile revenindu-le direct funcţionarilor de stat şi capilor de familie sau de ginţi. Cît priveşte şintoismul, acesta propovăduieşte caracterul divin al puterii imperiale. În etica sa, principala poruncă este tocmai supunerea necondiţionată faţă de împărat, iar cele mai grave păcate sînt stricarea instalaţiilor de irigare şi excesiva cruzime faţă de animale (despre cruzimea faţă de oameni nu se pomeneşte).

Între mijloacele de comunicare cu zeii ale credincioşilor, un rol important, după cum se ştie, revine aducerii de jertfe. Dar, aşa cum rezultă din străvechea religie vedică, „aducerea jertfei era considerată o hrănire a zeilor şi credincioşii aveau faţă de acest act o atitudine destul de practică; era un fel de tîrg: eu îţi dau ţie, tu îmi dai mie".

Notînd hipertrofierea de clasă a cultului funerar la vechii egipteni, care transformă mormintele în piramide uriaşe, iar pe morţi în mumii, S. A. Tokarev subliniază formarea la egipteni, din cea mai veche epocă, a unor zeităţi speciale protectoare ale morţilor. Conform acestor reprezentări, sufletele celor morţi tind să ajungă în luntrea solară a lui Ra şi împreună cu el să săvîrşească călătoria de fiecare zi pe cer. Religia egipteană pune din timpuri străvechi problema responsabilităţii morale a omului, stabilind o legătură cu viaţa de apoi, cu credinţa în judecata din urmă, cu care preoţii şi stăpînii de sclavi căutau să sperie masa superstiţioasă a poporului. Această concepţie a influenţat într-o însemnată măsură creştinismul — după cum ne aminteşte autorul — în elaborarea şi dezvoltarea concepţiei despre o necruţătoare şi straşnică judecată după moarte. Cititorul va urmări cu curiozitate şi prezentarea mazdeismului, religie

ce diferenţiază atît de categoric principiul binelui de cel al răului. Autorul respinge explicaţia dualismului pe baza mediului geografic în favoarea uneia sociale, care derivă dualismul din antagonismul dintre triburile agricole, sedentare, şi cele nomade, crescătoare de vite (iranienii-agricultori şi indoarienii-crescători de vite). Mazdeismul este caracterizat ca o treaptă superioară a dezvoltării religiilor de pînă la apariţia sa atît pentru motivul amintit mai sus, cît şi datorită escatologiei sale, care anunţă apariţia unui izbăvitor, Saoşiant, fiul sau încarnarea lui Zarathustra, născut din fecioară şi care va izbăvi neamul omenesc. În cadrul mazdeismului, cultul lui Mithra — asupra căruia autorul se opreşte prea puţin — prezintă un deosebit interes, întrucît reprezintă un edificator prototip al creştinismului, fiind cunoscut cu mai multe secole înaintea acestuia şi relevînd atît sub raport doctrinar, cît şi sub raportul cultului, al simbolicei şi fabulaţiilor un sistem aproape identic cu cel creştin (vezi Em. Iaroslavski. *Cum se nasc, trăiesc şi mor zeii şi zeiţele*, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 112—114).

Cu privire la iudaism — cu aceeaşi semnificaţie ierarhizantă şi evaluativă —, autorul notează că este pentru prima oară în istoria religiilor (secolul al V-lea î.e.n.) cînd a fost proclamat un monoteism principial. Meritul cel mai de seamă al lucrării lui S. A. Tokarev este acela că întreprinde un studiu obiectiv al fenomenului religios, fără etichetă de circumstanţă, rămînînd, în acelaşi timp, de o limpezime şi fermitate ideologică remarcabilă, apărînd consecvent poziţiile marxiste.

Nu putem să ne apropiem de încheierea acestui studiu înainte de a cuprinde cu privirea şi o latură care, deşi nu e tratată explicit, nu putea lipsi din comentariul unei lucrări atît de bogate şi erudite : problema înstrăinării spirituale. După opinia noastră, materialul prezentat dovedeşte cu prisosinţă că, atîta timp cît dăinuie într-o societate şi arie geografică împărţirea în exploatatori şi exploataţi, are loc şi o agravare continuă a înstrăinării spirituale. Istoria religiilor, departe de a reprezenta o vastă înşiruire de relatări idilice, un prilej de rememorări istorice încîntătoare, este în fond o istorie a dramelor popoarelor rătăcite în negura necunoaşterii, reţinute de slăbiciune, abătute de la calea lor de viziuni şi doctrine pe care în acele timpuri nu le puteau evita. Şi pentru că, aşa cum pe drept remarcă auto-

rul, istoria religiilor, capitol important de istorie a culturii, nu este, simplist, o istorie a rătăcirilor și erorilor, ci mai degrabă una a căutărilor neputincioase, a improvizațiilor desperate, a inevitabilelor compensații cu efecte ambigue, a înstrăinării spirituale cu efecte de bumerang, cartea de față are și semnificația unei monografii a tragediilor umane și sociale. O ultimă idee pe care am vrea să o subliniem ca fiind ilustrată în cartea de care ne ocupăm este și aceea că religiile nu apar în generații spontanee și de aceea modelele de religii devin emergente. Ni se înfățișează modul cum evoluează structurile religiilor, se identifică arhetipurile originare, confluențele între lumi religioase apropiate sau aparent îndepărtate. Se subliniază cu multă pregnanță filiațiile de idei, dar nu privite ca evoluînd autonom, ci și în determinarea lor ultimă, dependentă de condițiile vieții materiale.

Autorul s-a concentrat, pe bună dreptate, asupra începuturilor, pentru că în „embriologia religiilor", în religiogeneză apar mai clar rădăcinile, sursele, modul de fabulație și ideație mistificatoare. Mai tîrziu, spre și în epoca noastră, construirea pe și din mitologie la un alt nivel de sistematică social-gnoseologică a doctrinelor religios-transcendentale nu reprezintă decît o mișcare de translație filtrată prin condițiile sclavagiste și feudale. În acest sector, cartea de față rămîne însă numai la schițarea unui cadru general.

Istoria consemnează însă nu numai nașteri, ci și decese, nu numai apariții, ci și dispariții. Unele fenomene sociale, economice, spirituale se impun unei logici a depășirii. Unele se perimează și dispar, fiind înlocuite cu altele de natură contrarie, așa cum o dovedește însăși istoria revoluționară a zilelor noastre. În locul marasmului înstrăinării de sine — eliberarea spirituală și perspectiva deplinei realizări a esenței umane. Cititorul ce va parcurge acest volum va dobîndi o viziune clară și nemistificată asupra nașterii inevitabilelor, pe vremuri, mistificări religioase. Dacă, pornind de aici, va judeca consecvent și va considera atent lumea contemporană, va constata că de fapt asistă — dacă nu participă — la etapa finală, cea a declinului treptatei și nu bruștei, dar totuși dispariții a religiilor din istoria omenirii. Zeii au murit în închipuirea oamenilor care i-au zămislit. Dumnezeu a murit sau este muribund, declară prestigioși gînditori contemporani referindu-se la același teritoriu al

închipuirilor, dar considerînd atent rezultatele cercetărilor riguroase de sociologie și psihologie a religiilor în condițiile postbelice, determinante ale „secularizării“, la care se referă și autorul în ultimul capitol.

S. A. Tokarev pornește de departe și ne ajută să scrutăm viitorul. Învățați din generațiile ce ne vor urma vor redacta tot așa de științific și obiectiv tomuri despre amurgul și ieșirea din scena istoriei a religiilor.

Cartea lui S. A. Tokarev demonstrează solidaritatea dintre obiectivitatea științifică și cauza umanismului militant, îl înarmează pe cititor cu o valoroasă informație științifică asupra genezei și locului istoric al fenomenului religie, contribuie la educarea lui în spiritul concepției materialist-dialectice a partidului nostru. Cititorii vor avea prilejul să tragă această concluzie.

Paul Popescu-Neveanu

Din partea autorului

Educarea oamenilor în spiritul concepției științifice materialiste despre lume constituie una din cele mai importante sarcini ale activității ideologice în perioada actuală de construire a comunismului. Programul P.C.U.S. arată că trebuie dusă în mod sistematic o largă propagandă pe linia ateismului științific, explicîndu-se cu răbdare inconsistența credințelor religioase.

Propaganda ateistă științifică nu este posibilă fără o serioasă și profundă cunoaștere a ceea ce au fost și sînt religiile la diferite popoare. Trebuie să ne dăm seama în mod clar cînd și cum au luat naștere fanteziile religioase, cum au fost ele la început și cum s-au modificat ulterior, cum s-au constituit și dezvoltat ritualurile religioase, cum s-au constituit grupurile de slujitori profesionali ai cultului — vrăjitorii, șamanii, preoții etc. —, ca niște grupuri aparte, cum au luat naștere organizațiile bisericești. Într-un cuvînt, trebuie cunoscută istoria religiilor.

Dar o istorie independentă a religiei nu există, acest lucru l-a relevat chiar Karl Marx. Istoria religiei este reflectarea istoriei oamenilor înșiși. Religia este o formă a conștiinței sociale în care se reflectă denaturat existența socială, adică condițiile vieții materiale a oamenilor. De îndată ce se schimbă această existență, se schimbă și reflectarea ei religioasă.

În literatura științifică burgheză există multe studii de istorie a religiilor, printre care și unele

lucrări valoroase, utile. Însă oamenii de știință burghezi fie că nu înțeleg, fie că nu vor să vadă legătura dintre istoria religiilor și istoria vieții materiale a oamenilor și prezintă adesea evoluția credințelor religioase ca un fel de autodezvoltare a ideilor.

În literatura marxistă există o serie de remarcabile studii cu privire la diferitele religii, există aprecieri profunde și juste asupra religiei și bisericii în istoria diferitelor epoci și țări, însă, din păcate, nu există pînă acum un studiu complet al istoriei religiilor în conexiune cu dezvoltarea istorică a umanității. A oferi un asemenea studiu constituie una din sarcinile importante și urgente ale științei istorice marxiste.

Prezenta carte este o încercare de a suplini într-o oarecare măsură această lacună. Desigur, autorul nu poate avea pretenția de a face un studiu exhaustiv al istoriei religiilor din toate țările și al legăturilor ei multilaterale cu viața materială. Această sarcină nu poate fi îndeplinită decît de un colectiv de specialiști și ea ar necesita o lucrare în mai multe volume. Autorul încearcă să ofere doar o sinteză succintă, în liniile cele mai generale, a celor mai importante etape ale dezvoltării religiei, de la primii ei pași și pînă în zilele noastre ; el încearcă, de asemenea, să stabilească, pe cît posibil, legătura dintre această dezvoltare și mersul general al istoriei.

Pentru a nu depăși proporțiile rezonabile ale cărții, autorul a fost nevoit să renunțe la ideea unei lucrări exhaustive și să lase netratate unele capitole. Desigur, autorul își dă seama că, în multe cazuri, nu a izbutit să prezinte destul de edificator rădăcinile materiale ale diferitelor credințe și ritualuri, nu a izbutit să prezinte rolul și semnificația lor în viața poporului respectiv. Uneori, aceste lipsuri se datoresc și stării izvoarelor disponibile.

INTRODUCERE

1. SCURTĂ SCHIŢĂ A ISTORIEI CERCETĂRII RELIGIILOR. APARIŢIA EI ÎN ŞTIINŢA PREMARXISTĂ ŞI BURGHEZĂ

De problemele privitoare la esenţa, originea şi istoria religiei s-au preocupat multe generaţii de gînditori şi oameni de ştiinţă. Şi, cu toate că nici ştiinţa antică, nici cea feudală, nici cea burgheză nu puteau şi nu au putut să rezolve pînă la capăt aceste probleme, truda tuturor celor care s-au ocupat de ele n-a fost zadarnică. O privire generală asupra istoriei luptei duse de oamenii de ştiinţă progresişti pentru înţelegerea şi explicarea justă a religiei, a originii şi a dezvoltării ei, arată cum s-a acumulat, treptat, materialul faptic şi cum, pas cu pas, ce-i drept, cu oscilări şi inconsecvenţe, s-a constituit ştiinţa despre religie.

Acest proces nu a fost nicidecum simpla urmare a dezvoltării intelectuale a umanităţii ; lupta pentru o înţelegere corectă a esenţei şi rădăcinilor religiei n-a fost decît o părticică a luptei ideologice duse de forţele sociale progresiste împotriva forţelor reacţiunii. Apărătorii religiei au fost întotdeauna şi apărători ai orînduirii bazate pe exploatare — sclavagistă, feudală sau burgheză ; criticii liber-cugetători ai religiei au fost în acelaşi timp şi luptători împotriva tuturor forţelor sociale reacţionare. Critica religiei este premisa oricărei alte critici, spunea K. Marx. Critica religiei a fost întotdeauna o reflectare a luptei de clasă, şi nu numai o reflectare, ci şi o armă în această luptă. Nu este de mirare că cele mai profunde şi mai pertinente idei cu privire la

religie au apărut, de obicei, tocmai în perioadele de înviorare a vieții sociale și de ascuțire a luptei de clasă.

Gînditorii antici despre religie

Încă din antichitate găsim la scriitorii și gînditorii lumii greco-romane idei interesante, adeseori profunde cu privire la originea religiei. Astfel de idei apar în Grecia începînd din secolele VI-V î.e.n., iar la Roma din secolul I î.e.n., adică din perioadele de ascuțire a luptei politice.

La eleatul Xenofan din Colofon, la atenienii Anaxagora și Antifon găsim ideea că oamenii își creează zeii după chipul și asemănarea lor (Xenofan : „Etiopienii spun că zeii lor sînt cîrni și negri, pe cînd tracii și-i imaginează pe zeii lor cu ochi albaștri și roșcovani" ; „Dacă boii și alte animale ar ști să deseneze — spunea tot el —, atunci boii i-ar înfățișa pe zei aidoma boilor, iar caii — aidoma cailor..").

Filozoful atenian Critias (secolul al V-lea î.e.n.) a definit cu luciditate rolul social-politic al religiei : oamenii i-au născocit pe zei, spunea el, spre a insufla altor oameni frica și spre a-i sili să se supună legilor. O părere asemănătoare cu privire la religie, ca fiind o amăgire necesară, susținea și istoricul Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

Democrit, întemeietorul materialismului antic, a fost primul care a arătat că religia are la bază teama în fața unor fenomene înfricoșătoare ale naturii. Aceeași idee au dezvoltat-o și Lucretius Carus, poet și filozof materialist roman (secolul I î.e.n.), și mai tîrziu Papirius Statius (secolul I e.n.).

În antichitate au mai fost emise și alte păreri cu privire la religie. Grecul Euhemeros (secolul al IV-lea î.e.n.) afirma că zeii au fost cîndva oameni, mai ales conducători (această concepție a căpătat mai tîrziu denumirea de euhemerism). Romanul Pliniu cel Bătrîn (secolul I e.n.) arăta că oamenii, ființe

slabe, supuse suferințelor, i-au înzestrat și pe zei cu însușiri omenești.

Problema religiei la autori din epoca revoluțiilor burgheze

În evul mediu, în condițiile influenței atotputernice a dogmaticii ecleziastice creștine, nici vorbă nu putea fi despre o concepție științifică cu privire la religie. Primele mlădițe ale unei concepții critice asupra religiei se ivesc în epoca apariției capitalismului și a primelor revoluții burgheze. Filozoful materialist englez Thomas Hobbes (1588—1679) s-a încumetat să enunțe, deși cu foarte multă precauție, idei ateiste cu privire la esența religiei. El considera că religia se bazează pe „născociri admise de stat" (în timp ce „născocirile neadmise de stat" sînt superstiții). Hobbes a încercat să definească rădăcinile psihologice ale religiei, denumindu-le „semințele religiei" ; printre acestea el includea necesitatea firească pentru om de a căuta cauzele diferitelor fenomene, teama de forțele nevăzute, îngrijorarea în fața viitorului, înclinația de a trage concluzii prin analogie. Cu toate acestea, el nu se pronunță împotriva religiei ; dimpotrivă, consideră că e necesară statului.

Idei asemănătoare găsim și la Benedict Spinoza (1632—1677), care vedea rădăcinile religiei în lipsa de încredere a omului în propriile sale forțe, în permanentele sale oscilări între speranță și teamă. El sublinia că religia n-a existat întotdeauna („starea naturală precede religiei atît ca natură, cît și ca timp"). În efortul lui de a explica cum au apărut credințele religioase, el atribuia o mare importanță analogiei.

John Toland (începutul secolului al XVIII-lea) a emis ipoteza că cea mai veche formă a religiei păgîne (despre creștinism nu se putea scrie pe atunci deschis) a fost credința în suflet și în existența lui după moarte, încercînd să explice astfel apariția cultului funerar în Egiptul antic. Toland recunoștea

însemnătatea unor sentimente cum sînt frica şi speranţa pentru explicarea credinţelor religioase. El a fost printre primii care au atras atenţia asupra importanţei materialului etnografic pentru studierea istoriei religiei. Idei asemănătoare au susţinut David Hume şi Joseph Priestley.

Iluminiştii francezi din secolul al XVIII-lea au scris despre religie mult mai mult şi au criticat-o cu mai mult curaj. În concepţiile lor apăreau aceleaşi idei despre esenţa şi originea religiei, expuse însă mai explicit.

Mulţi dintre iluminişti au demascat religia ca o înşelare a poporului de către conducătorii şi preoţii hrăpăreţi ; despre acest lucru a scris ateistul Jean Meslier, fost preot, şi, într-o formă mai atenuată, François-Marie Voltaire (care, ce-i drept, a atacat cu violenţă numai creştinismul clerical, considerînd că religia ca atare e necesară pentru popor şi fiind deist), iar mai energic decît toţi, Sylvain Maréchal.

Cel mai deplin a înţeles esenţa religiei Paul-Henry Holbach : el a văzut rădăcinile ei mai profund — în suferinţele şi frica ce-l apăsau pe om. Holbach a încercat să schiţeze şi etapele dezvoltării religiei : în timpurile cele mai vechi, oamenii s-au temut şi au adorat forţele elementare ale naturii, obiectele materiale ; apoi au început să se închine unor fiinţe nevăzute, care, în închipuirea lor, ar dispune de aceste obiecte ; în sfîrşit, prin noi speculaţii, au ajuns la ideea că trebuie să existe o cauză primă unică, o raţiune supremă — Dumnezeu. Concepţii asemănătoare a dezvoltat şi Helvétius. Aceste teorii îmbină idei materialiste (frica ca rădăcină a religiei) cu teorii idealiste (dezvoltarea religiei ca rezultat al unor simple speculaţii).

Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea au apărut în Franţa doi scriitori : publicistul Volney şi omul de ştiinţă Dupuis, care au expus pentru prima oară într-o formă sistematică o teorie închegată cu privire la apariţia şi dezvoltarea religiei, denumită mai tîrziu naturistă sau astrală. La fel ca predecesorii lor, ei considerau că religia a luat naştere iniţial din neputinţa omului în faţa forţelor elementare ale natu-

rii. Însă de aici ei au dedus şi o teorie unitară cu privire la dezvoltarea concepţiei astral-mitologice, pe care au încercat să o susţină cu fapte istorice. În lucrarea sa de mari proporţii *Originea tuturor cultelor* (1794—1795), Charles Dupuis s-a străduit să demonstreze că toţi zeii religiilor antice, şi nu numai zeii, ci şi eroii mitologici şi epici, erau personificări ale Soarelui, Lunii şi altor fenomene cereşti : „Cultul naturii — scria el — a fost religia primitivă şi universală atît în Lumea Veche, cît şi în Lumea Nouă". Dupuis a inclus printre figurile astral-mitologice şi pe aceea a lui Iisus Hristos.

Iluminiştii francezi considerau religia doar o superstiţie şi afirmau că raţiunea omenească trebuie să lupte împotriva ei. Unii dintre ei au făcut compromisuri, admiţînd că religia este utilă şi chiar necesară maselor populare, care cu ajutorul ei puteau fi ţinute în frîu. Acest punct de vedere exprima interesele clasei burgheze în ascensiune.

Epoca Restauraţiei. Şcoala mitologică

Reacţiunea politică şi ideologică generală care a început în primele decenii ale secolului al XIX-lea s-a resimţit şi în domeniul studiului religiei. S-a făcut auzit glasul apărătorilor ei ideologici şi ştiinţifici : Chateaubriand, Schleiermacher, Benjamin Constant şi alţii.

Dar şi în această perioadă, studiul istoriei religiei a realizat progrese. În aceşti ani s-a constituit şi o mare şcoală de cercetare a religiei — prima în istoria ştiinţei —, şcoala mitologică. Ea a mers pe drumul deschis de Volney şi Dupuis, însă a adus în sprijinul opiniilor acestora un bogat material faptic, şi anume mitologia comparată şi filologia vechilor popoare indo-europene, care în acea perioadă deveniseră obiectul unui studiu serios. Comparînd mitologia şi religia vechilor indieni, iranieni, greci, romani, germani, reprezentanţii şcolii mitologice (fraţii Grimm, Adalbert Kuhn, Wilhelm Schwartz, Max Müller etc.) au încercat să demonstreze că cele

mai vechi credinţe religioase au luat naştere prin divinizarea fenomenelor cereşti, pe care omul, neînţelegîndu-le, se străduia să şi le explice prin personificare (întrupîndu-le în oameni sau animale). Adepţii şcolii mitologice considerau că şi eroii basmelor, cîntecelor populare, datinile popoarelor etc. sînt ecouri ale vechii concepţii astral-mitologice despre lume. Lucrările adepţilor şcolii mitologice s-au bucurat de o mare popularitate în perioada 1830—1860, acestui curent alăturîndu-i-se oameni de ştiinţă din multe ţări, inclusiv din Rusia — A.N. Afanasiev, A. A. Potebnea, F.I. Buslaev, O.F. Miller etc.

Concepţia şcolii mitologice a constituit un progres în studiul istoriei religiei, în sensul că pentru prima oară s-a pornit de la baza solidă pe care o reprezentau datele ştiinţifice culese în mod sistematic. Majoritatea adepţilor şcolii mitologice erau oameni de ştiinţă progresişti, democraţi ; ei s-au străduit să studieze vechile datini populare pentru a dovedi izvoarele adînci ale culturii populare. Concepţia mitologilor avea însă multe lacune. Materialul pus la baza ei data dintr-o perioadă situată foarte departe de epoca primitivă, căci vechii indo-europeni se aflau deja în pragul societăţii împărţite în clase sau chiar îl depăşiseră. Însăşi interpretarea religiei era la reprezentanţii şcolii mitologice unilaterală şi simplistă ; ei considerau religia ca o activitate pur contemplativă şi speculativă a omului. Ei nu admiteau evoluţia religiei de la forme simple la forme complexe, ci considerau, dimpotrivă, că grandioasa concepţie astrală despre lume s-ar fi degradat treptat.

Dintre toţi adepţii curentului mitologic, numai Wilhelm Mannhardt a aprofundat în mai mare măsură istoria credinţelor religioase ; el a studiat în mod special aşa-numita „mitologie inferioară“ — credinţele populare despre micile spirite ale naturii, în special despre spiritele recoltei, şi diverse obiceiuri legate de agricultură care s-au păstrat pînă nu demult la popoarele Europei. În acest fel, Man-

nhardt a pus bazele studierii cultelor legate de agricultură (cultele agrare), foarte importante în istoria religiei.

Curentul antropologic

Din deceniul al 8-lea al secolului trecut începe criza curentului mitologic ; el a intrat în impas ca urmare a încercărilor sale, sortite eşecului, de a explica toate credinţele religioase, folclorul, datinile populare pornind de la vechea mitologie astrală. Locul lui l-a luat şcoala antropologică. Aceasta a avut însă predecesorii săi.

Încă în deceniul al 5-lea, Ludwig Feuerbach a căutat o bază umană (antropologică) a religiei („Esenţa religiei", 1845). Obiectul religiei, după părerea lui Feuerbach, este acelaşi ca al intereselor şi nevoilor omeneşti. El scria că zeii sînt dorinţele omului întruchipate, realizate. Potrivit expresiei lui K. Marx, care îi dădea lui Feuerbach o înaltă apreciere (deşi îi aducea şi critici), acesta „reduce esenţa religioasă la esenţa umană" [1]. Se ştie că şi V. I. Lenin a apreciat elogios ideile lui Feuerbach cu privire la religie.

Şcoala antropologică pornea, în linii mari, de la aceeaşi premisă, potrivit căreia la baza religiei stă natura umană. Terenul metodologic al acestei şcoli era pozitivismul şi evoluţionismul burghez, de aceea ea este denumită, pe drept cuvînt, evoluţionistă. Baza factologică a cercetărilor acestor oameni de ştiinţă a format-o vastul material etnografic acumulat pînă atunci.

Pe această bază, antropologii evoluţionişti Edward Tylor, H. Spencer, J. Lubbock etc. au încercat să schiţeze un tablou mai complet al apariţiei şi evoluţiei religiei. Concepţiile acestor autori nu erau identice, dar se asemănau între ele. Cea mai cunoscută este teoria animistă a lui Edward Tylor (1832—1917).

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 3, Bucureşti, Editura politică, 1962, ed. a II-a, p. 6.

Potrivit concepției lui Tylor („Cultura comunei primitive", 1871), „minimul religiei" este credința în „ființe spirituale", suflete, spirite ş.a. Această credință a luat naştere pentru că interesul omului primitiv se îndrepta în mod deosebit spre acele stări speciale pe care le observa la răstimpuri la el însuşi sau la cei din jurul lui : starea de somn, leşinul, halucinațiile, bolile, în sfîrşit, moartea. Nefiind în stare să-şi explice aceste fenomene, sălbaticul filozof a ajuns la ideea că în corpul omului ar sălăşlui un mic *alter ego* care îl poate părăsi temporar sau pentru totdeauna. Din această credință în suflet s-au dezvoltat treptat alte idei, din ce în ce mai complexe : presupunerea că animalele, plantele, obiectele neînzestrate cu viață au şi ele suflete ; credințele despre sufletele morților, despre soarta lor, despre trecerea sufletelor în alte corpuri sau despre o lume deosebită a sufletului după moarte etc. Sufletele se transformă treptat în spirite, apoi în zei etc., pînă la Dumnezeul unic-atotştiutor. Astfel animismul primitiv (de la latinescul *„anima"*, *„animus"* — suflet, spirit) a evoluat treptat spre diferitele forme ale religiei.

Teoria animistă a lui Tylor şi-a cîştigat repede o largă popularitate în cercurile oamenilor de ştiință din diferite țări (deceniile al 8-lea şi al 9-lea). Ea a însemnat un mare progres în istoria religiei. Superioritatea teoriei animiste față de cea naturistă era incontestabilă. Avînd la bază un vast material etnografic, pe care l-a sistematizat, conformîndu-se spiritului ideilor de evoluție şi progres, care corespundeau concepției despre lume a burgheziei progresiste a epocii, teoria animistă părea să găsească un drum în haosul de credințe şi ritualuri religioase ; ea părea să fi găsit o cheie şi pentru religii atît de complexe cum e creştinismul, deducîndu-le din aceleaşi elemente simple ; prin aceasta, teoria animistă a constituit pentru ştiința liber-cugetătoare din acea vreme o armă care îi permitea să critice schemele teologice.

Teoria clericală a monoteismului originar

În scurt timp însă au început să iasă la iveală şi lacunele, deloc neglijabile, ale teoriei animiste. Tylor şi adepţii lui, ca şi toţi predecesorii săi, considerau religia ca un fapt al conştiinţei individuale, ignorînd caracterul ei social. Mai mult decît atît, ei considerau credinţele religioase un produs exclusiv al activităţii pur intelectuale a omului, inclusiv a sălbaticului ; ei prezentau dezvoltarea ideilor religioase ca o înlănţuire de raţionamente logice, pierzînd din vedere latura emoţională a religiei. În sfîrşit — lucru pe care l-au putut observa încă de pe atunci şi foarte mulţi oameni de ştiinţă burghezi —, adeseori faptele etnografice nu se încadrau în schema animistă, care în curînd s-a dovedit a fi pentru fapte un pat al lui Procust.

Încă în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea au început atacurile împotriva teoriei animiste. Ele veneau din două direcţii opuse : din partea clericilor, apărători ai religiei, care vedeau în teoria animistă un pericol pentru concepţia biblică-clericală, şi din partea oamenilor de ştiinţă de bună-credinţă, nesatisfăcuţi de caracterul îngust, limitat al schemei animiste.

Cercurile clericale au opus teoriei animiste o teorie a lor — teoria monoteismului originar. Ea a fost pentru prima oară expusă succint în anul 1898 de către folcloristul englez Andrew Lang *(Making of religion)*, care a atras atenţia asupra zeităţilor cereşti existente în religiile unor popoare înapoiate. Lang, el însuşi fost adept al teoriei animiste, declara că aceşti zei trebuie să aibă o origine independentă de animism, dar n-a putut răspunde la întrebarea care este această origine. Preotul catolic Wilhelm Schmidt, lingvist şi etnograf, a preluat această idee, construind pe baza ei o întreagă concepţie a monoteismului originar *(Originea ideii de Dumnezeu*, în 12 volume, 1912—1955). Folosind date ştiinţifice, el a încercat să susţină teoria biblică a „revelaţiei ini-

țiale", pretinzînd că ființele cerești din credințele popoarelor înapoiate sînt rămășițe ale credinței foarte vechi într-un Dumnezeu-creator unic, imaginea lui fiind întinată ulterior de adaosuri mitologice, magice etc. Pentru a-și susține concepția, W. Schmidt a adaptat scopurilor sale teoria „cercurilor culturale" al lui Fr. Gräbner și teoria „pigmeică" a lui J. Kollman. El a interpretat în mod arbitrar și subiectiv faptele etnografice. În cercurile teologice catolice, teoria lui W. Schmidt a fost unanim recunoscută (principalii lui adepți erau preoții etnografi W. Koppers, M. Gusinde, P. Schebesta și alții), însă știința laică a privit-o cu scepticism, deși oamenii de știință burghezi o criticau cu destulă timiditate.

Teoriile preanimiste

Spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, ca urmare a criticii făcute teoriei animiste, se ivesc noi puncte de vedere cu privire la apariția și istoria religiei.

Cel dintîi au fost formulate concepțiile preanimiste. Adepții lor erau de acord cu ideea că credințele animiste au putut lua naștere în modul descris de Tylor, dar considerau că ele au fost precedate de reprezentări mai primitive, preanimiste. După părerea unor preanimiști, aceasta era credința în forța magică a omului însuși (J. Frazer, 1890) ; după părerea altora, era vorba de credința într-o forță tainică impersonală (J. Hewitt, 1902) ; după părerea unui al treilea grup, o etapă premergătoare animismului a fost credința că întreaga natură este însuflețită (V. G. Bogoraz, 1904) ; alții erau adepții emanismului, considerînd că cei vechi credeau în emanarea unor forțe și obiecte tainice (Richard Karutz, 1913), sau ai dinamismului, atribuirea unor forțe magice active lucrurilor (Paul Saintyves, 1914).

Toți acești critici ai teoriei animiste nu depășeau cadrul limitat al interpretării intelectualiste a religiei ca o manifestare a activității pur mintale a omului. Unii au căutat să depășească aceste limite, sub-

liniind, pe bună dreptate, că în religie au un rol important nu numai ideile şi cugetarea, ci şi emoţiile şi afectele, precum şi impulsurile şi reflexele, că ideile religioase au apărut mai tîrziu, ca un fel de conştientizare a efectelor şi acţiunilor devenite obişnuite. Acest punct de vedere l-a adoptat Robert Marett (1899), care a pus în circulaţie însuşi termenul de „preanimism", apoi Konrad Preuss (1904) şi Alfred Vierkandt (1907).

Sub presiunea acestei foarte serioase critici, unii adepţi ai teoriei animiste au încercat s-o perfecţioneze, trecînd, de fapt, în acest fel pe poziţiile preanimismului. Acesta a fost cazul lui Wilhelm Wundt, care a formulat teoria „sufletului corporal" (1905), şi al lui L. I. Sternberg, care a ajuns la concluzia că credinţa în sufletul omenesc a fost nu primul, ci al treilea stadiu de dezvoltare a credinţelor religioase (la început, animatismul, adică credinţa că întreaga natură este însufleţită, apoi născocirea spiritelor, iar abia după aceea credinţa în suflet).

Freudismul

La începutul secolului al XX-lea a apărut şi un curent biologic în studierea religiei, legat de numele medicului psihiatru vienez Sigmund Freud. Acesta a elaborat aşa-numita metodă psihanalitică, de diagnosticare şi de tratament a nevrozelor şi psihozelor, încercînd să extindă această metodă şi asupra interpretării fenomenelor vieţii cotidiene, iar apoi şi a religiei, literaturii etc. În cartea sa *Totem şi tabu* (1913), el a făcut tentativa de a dovedi că în credinţele religioase se manifestă tot nevrozele şi că la baza lor stau impulsurile erotice reprimate în copilărie („complexul lui Oedip", al atracţiei sexuale spre mamă şi al ostilităţii faţă de tată, considerat rival). Teoria lui S. Freud avea oarecare tangenţă cu concepţiile preanimistului E. Marett cu privire la prioritatea impulsurilor inconştiente faţă de ideile conştiente. Freud însă reducea totul la sfera sexuală şi la feno-

menele pur biologice, privîndu-se implicit de posibilitatea de a înțelege întreaga diversitate și caracterul istoric schimbător al credințelor religioase. Deși teoria lui nu era fundamentată științific, el și-a cîștigat mulți adepți, la început în țările europene (G. Roheim, B. Malinovski) și mai tîrziu în S.U.A., unde freudismul se bucură și azi de un anumit succes.

Școala sociologică a lui Durkheim

Școala sociologică franceză condusă de Emile Durkheim (1858—1917) și-a propus să studieze în mod special societatea ca o realitate deosebită, care înseamnă mai mult decît totalitatea indivizilor umani. Din acest punct de vedere au examinat Durkheim și adepții săi atît fenomenele sociale, cît și fenomenele conștiinței umane. Se pare că Durkheim a fost primul om de știință burghez care a proclamat fățiș religia ca un fenomen social (*Formele elementare ale vieții religioase, sistemul totemist în Australia,* 1912). El a respins categoric încercările de a aplica legile psihologiei individuale la explicarea credințelor religioase. Durkheim a făcut o critică convingătoare atît interpretării naturiste, cît și celei animiste a apariției religiei, demonstrînd că nici un fel de observații ale omului făcute asupra naturii exterioare, ca și asupra propriei sale naturi n-au putut genera credințele religioase. Aceste credințe n-au putut lua naștere decît în societate, în sfera acelor „idei colective", care în genere nu sînt preluate din experiență, ci sînt impuse în mod forțat conștiinței umane de către mediul social. În religie, societatea se divinizează oarecum, pe sine însăși. Diferitelor forme ale societății, diferitelor ei stadii le sînt proprii și diferite forme de religie. Durkheim greșea însă privind societatea de pe poziții idealiste, ca un sistem de relații pur psihice, nevăzînd baza ei materială. De aici decurgea și o altă eroare : pornind de la faptul că societatea va exista întotdeauna, cît timp vor fi oameni pe pămînt, el considera că religia este eternă.

Apropiat de Durkheim a fost psihologul și filozoful francez Lucien Lévy-Bruhl, care a elaborat o teorie specială despre „gîndirea prelogică". Pornind de la conceptul lui Durkheim al reprezentărilor colective, Lévy-Bruhl a căutat să demonstreze (și a făcut acest lucru pe baza unui bogat material etnografic) că în sfera dominației reprezentărilor colective, adică în primul rînd în credințe, în mitologie, acționează nu legile noastre logice, ci cu totul alte legi, „prelogice", în special legea „coparticipării" : obiectul poate fi concomitent el însuși și un altul, el se poate afla concomitent aici și în alt loc etc. În felul acesta, Lévy-Bruhl explica nu numai religia și mitologia, ci și multe particularități ale culturii, limbii în „societățile inferioare" (adică la popoarele înapoiate), unde, după el, reprezentările colective predomină într-o măsură mai mare decît la noi. Studiile lui Lévy-Bruhl cuprind multe idei valoroase, dar, ca și Durkheim, și el rămîne în sfera psihologiei pure, pe care a rupt-o de baza materială.

Teoriile moderne

Ultimul curent independent în știința burgheză despre religie poate fi considerat curentul pragmatic, care s-a conturat la începutul secolului al XX-lea în S.U.A. Reprezentanții lui (J. Dewey și W. James) s-au situat pe o poziție de directă negare a adevărului obiectiv în funcție de interesul utilitar. În știință este adevărat ceea ce e util. Este adevărat tot ceea ce este în mod practic necesar și util omului. Prin urmare, și în ce privește religia, important este nu dacă ea corespunde vreunei realități care există în mod obiectiv, ci numai dacă este sau nu utilă oamenilor. Religia este utilă pentru că ea, după acești filozofi, ar contribui la organizarea societății și ar împiedica haosul social.

Cu această concepție, de-a dreptul reacționară și apologetică, care justifică toate aberațiile religioase prin pretinsa lor utilitate pentru oameni, se închide cercul studierii religiei întreprinse de știința bur-

gheză. Știința burgheză nu a oferit în ultimul timp noi concepții originale în domeniul studierii religiei. Toate lucrările noi privind aceste probleme sînt fie reluări ale vechilor teorii, fie combinarea lor eclectică.

2. MARXISM-LENINISMUL DESPRE RELIGIE, ESENȚA ȘI ORIGINEA EI

O abordare cu adevărat științifică, urmărind clarificarea esenței religiei și a cauzelor apariției ei, a devenit posibilă datorită concepției materialiste asupra fenomenelor vieții sociale, elaborată de întemeietorii marxism-leninismului.

Religia — formă denaturată a conștiinței sociale

Religia este una din formele conștiinței sociale, una din formele ideologiei. Iar orice ideologie este, în ultimă instanță, reflectarea existenței materiale a oamenilor, a structurii economice a societății. În această privință, religia poate fi pusă pe același plan cu astfel de forme ideologice ca filozofia, morala, dreptul, arta etc.

Însă religia ocupă un loc deosebit printre ele. Dezvăluind esența concepției religioase despre lume, F. Engels a scris în *Anti-Dühring* : „...Orice religie nu este altceva decît oglindirea fantastică în mințile oamenilor a forțelor exterioare care domină viața lor de toate zilele, o oglindire în care forțele pămîntești iau forma unor forțe suprapămîntești“ [1]. Religia este conștiința *denaturată,* reflectarea denaturată a lumii reale. Aceasta este caracteristica ei primă și esențială.

Ca „reflectare a lumii reale“ (K. Marx), religia reproduce, totuși, într-o formă denaturată un fond real.

---

[1] K. Marx și F. Engels. *Opere,* vol. 20, București, Editura politică, 1964, p. 311.

De aceea, pentru înțelegerea fiecărei forme date a religiei este necesar să pornim de la acel fond real, a cărui reflectare denaturată este religia respectivă.

Cauzele denaturării

K. Marx a fost primul care a explicat clar *de ce* fundamentul real capătă o reflectare denaturată în religie. În lucrarea sa „Teze despre Feuerbach", Marx scria : „...Împrejurarea că fundamentul profan se desprinde de sine însuși și se transpune în nori ca o împărăție independentă nu poate fi explicată decît prin faptul că însuși acest fundament profan este în sine scindat și contradictoriu" [1]. Prin urmare, faptul că însuși fundamentul profan este în sine contradictoriu și scindat constituie cauza datorită căreia acest fundament este supus unei reflectări denaturate sub forma reprezentărilor religioase.

K. Marx spunea că religia nu are o istorie a ei. Religia nu are o istorie proprie. „Morala, religia, metafizica și toate celelalte domenii ideologice, precum și formele de conștiință corespunzătoare lor pierd deci aparența că ar fi de sine stătătoare — citim în *Ideologia germană.* — Ele nu au o istorie, ele nu au o dezvoltare..." [2].

Această idee, firește, nu trebuie înțeleasă în mod simplist, în sensul că nu ar exista în genere o istorie a religiei și că ea nu trebuie studiată. K. Marx a vrut să spună că religia *nu are o istorie de sine stătătoare,* că istoria religiei nu este decît o reflectare denaturată a istoriei societății omenești.

Independența relativă a religiei

Deși religia se modifică odată cu ansamblul relațiilor de producție, odată cu viața reală, ea păstrează în tot cursul dezvoltării sale, într-o măsură mai mare

---

[1] K. Marx și F. Engels. *Opere,* vol. 3, București, Editura politică, 1962, ed. a II-a, p. 6.
[2] *Op. cit.,* p. 27.

sau mai mică, un bagaj de reprezentări, de credinţe pe care l-a acumulat în perioadele anterioare. Acest fapt a fost de repetate ori subliniat de întemeietorii marxismului. F. Engels scria în scrisoarea către Konrad Schmidt (27 octombrie 1890) că religia, ca şi alte cîteva forme ale conştiinţei sociale are „un conţinut preistoric, găsit şi preluat de perioada istorică, conţinut pe care astăzi l-am numi nerozie“ [1]. În altă parte F. Engels scrie: „religia, odată formată conţine totdeauna un anumit material transmis, după cum în toate domeniile ideologiei tradiţia constituie, în genere, o mare putere conservatoare“ [2]. „Odată apărută, orice ideologie se dezvoltă pornind de la materialul de reprezentări dat, pe care îl perfecţionează“ [3].

Aşadar, pînă la un anumit punct, dezvoltarea credinţelor religioase posedă, totuşi, o *relativă independenţă*. Înţelegerea acestei idei este deosebit de importantă, deoarece chiar în formele cele mai evoluate şi complexe ale religiei, în stadiile tîrzii ale dezvoltării ei, aşa cum vom vedea mai departe, se păstrează elemente de credinţă şi ritualuri care îşi au rădăcinile în cele mai vechi timpuri. Aceasta este ceea ce Engels numea conţinutul preistoric al religiei.

Iată deci caracteristicile *generale* ale religiei ca domeniu bine definit al ideologiei sociale.

Deosebirile dintre religiile din comuna primitivă şi religiile din societatea împărţită în clase

Acum ne putem explica particularităţile religiei în diferitele etape ale dezvoltării sale.

În primul rînd, trebuie făcută o distincţie între religia aşa cum se prezenta în condiţiile comunei primitive şi religia din societatea împărţită în clase.

Întemeietorii marxism-leninismului au subliniat

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere alese în două volume*, vol. II, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a III-a, p. 466.

[2] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 21, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 303.

[3] Ibidem, p. 301.

nu o dată esența de clasă a religiei în societatea împărțită în clase. În mîna claselor dominante, religia este un instrument de opresiune spirituală, indispensabilă pentru a ține masele populare în frîu. „Religia — scria V.I. Lenin — este una dintre formele asupririi spirituale care apasă pretutindeni asupra maselor populare, strivite de munca pe care trebuie s-o presteze pentru alții, de nevoi și de izolare“ [1]. Într-o scrisoare adresată lui Maxim Gorki, Lenin îi atrăgea atenția acestuia asupra faptului că „ideea de dumnezeu a făcut *totdeauna* să se tocească, să amorțească «simțul social», înlocuind ceea ce e viu prin ceea ce e mort, ea fiind *totdeauna* o idee de robie (de robie cumplită, fără ieșire). Niciodată ideea de dumnezeu nu «l-a legat pe individ de societate», ci *a încătușat* totdeauna *clasele* asuprite prin credința în *divinitatea* asupritorilor“ [2].

Divinizarea asupritorilor, justificarea puterii asupritoare constituie, într-o formă sau alta, trăsătura caracteristică a oricărei religii în societatea împărțită în clase.

În orînduirea gentilică, în studiile incipiente ale dezvoltării sociale, care nu cunoșteau împărțirea în clase, religia a jucat, firește, un alt rol.

În volumul I din *Capitalul*, Marx, vorbind despre caracteristicile structurii economice a comunităților antice, scria : „Ele sînt determinate de gradul de dezvoltare scăzut al forței productive a muncii și de relațiile corespunzător limitate ale oamenilor în cadrul procesului de producție al vieții lor materiale, deci de relațiile limitate dintre oameni și dintre oameni și natură. Această limitare reală se reflectă ideal în vechile religii de zeificare a naturii și în credințele diferitelor popoare“ [3].

Această teză explică fondul reprezentărilor religioase din epoca comunei gentilice. Caracterul limi-

---

[1] V. I. Lenin. *Opere complete*, vol. 12, București, Editura politică, 1962, p. 137.

[2] V. I. Lenin. *Opere complete*, vol. 48, București, Editura politică, 1968, p. 259.

[3] K. Marx și F. Engels. *Opere*, vol. 23, București, Editura politică, 1966, p. 94.

tat din punct de vedere material al relaţiilor dintre oameni, precum şi al relaţiilor dintre om şi natură se reflectă în vechile religii „naturale". Ele sînt o expresie a gradului scăzut de dezvoltare a forţelor de producţie şi a caracterului limitat al relaţiilor dintre oameni, în care apar mediate relaţiile dintre om şi natură. Rolul religiei constă aici în consolidarea şi consacrarea acestei limitări.

În ce priveşte formele timpurii ale religiei, există părerea destul de răspîndită că ele n-ar fi legate de relaţiile sociale şi că aici ar trebui luate în considerare numai relaţiile omului izolat cu mediul natural înconjurător, dependenţa omului de forţele naturii. În realitate însă, relaţiile dintre om şi natură sînt întotdeauna mijlocite de forme sociale.

Religia este generată de neputinţă

Atît în comuna primitivă, cît şi în societatea împărţită în clase există condiţii comune care întreţin credinţe într-o lume supranaturală. Este vorba de *neputinţa* omului : neputinţa lui în lupta împotriva naturii în orînduirea comunei primitive şi neputinţa claselor exploatate în lupta împotriva exploatatorilor în societatea împărţită în clase. Tocmai această neputinţă generează în mod inevitabil în conştiinţa omului reflectări denaturate ale mediului social şi natural, reflectări care iau forma credinţelor religioase.

Studiul istoriei religiei este inseparabil de sarcinile luptei împotriva religiei

În ştiinţa burgheză despre religie există întotdeauna, premeditat sau nepremeditat, o tendinţă apologetică de a apăra, de a justifica, de a disculpa, într-un fel sau altul, religia, dacă nu totalitatea ei, cel puţin o parte a domeniului religiei, în scopul de a o permanentiza. Dimpotrivă, din punctul de vedere al avan-

gărzii revoluţionare a omenirii, din punctul de vedere al marxism-leninismului, sarcina practică constă în a pune în lumină cu toată vigoarea originile religiei şi esenţa ei de opiu pentru popor, ca instrument de oprimare spirituală şi în a smulge aceste rădăcini. Din acest punct de vedere, studiul istoriei religiei este inseparabil de sarcinile propagandei ateiste, de sarcinile luptei împotriva religiei.

Pentru propaganda ştiinţifico-ateistă nu este suficientă demascarea rolului de clasă al clericilor, nu este suficientă lupta împotriva influenţei clerului şi a propovăduitorilor sectanţi, nu este suficientă lupta împotriva anumitor religii, nu este suficientă demonstrarea absurdităţii şi a caracterului dăunător al ritualurilor şi dogmelor religiei creştine sau al oricăror altor religii. Pentru lichidarea definitivă a rămăşiţelor religioase, după ce în U.R.S.S. au fost smulse rădăcinile ei sociale, trebuie dezvăluite pînă la capăt rădăcinile istorice ale apariţiei religiei în genere, baza apariţiei credinţelor religioase în cele mai vechi timpuri, este necesar să se arate rolul social pe care l-a avut religia în tot decursul istoriei sale şi rădăcinile sociale ale credinţelor religioase. Numai astfel, prin explicarea legităţilor apariţiei şi dezvoltării religiei, pot fi dezvăluite pînă la capăt rădăcinile ei şi pot fi lichidate rămăşiţele ei din conştiinţa oamenilor muncii.

RELIGIILE
ÎN COMUNA PRIMITIVĂ
ŞI ÎN PERIOADA DE TRECERE
LA SOCIETATEA ÎMPĂRŢITĂ
ÎN CLASE

(Cultele tribale)

Capitolul 1

MONUMENTE ARHEOLOGICE DIN ISTORIA RELIGIEI

1. MONUMENTE ALE RELIGIEI DIN EPOCA PALEOLITICULUI

Perioada prereligioasă

Cele mai timpurii stadii de dezvoltare a religiei ne sînt cunoscute numai din materialul arheologic, care este foarte sărac. De la cei mai vechi strămoşi ai noştri (pitecantropul, sinantropul), care au trăit cu cîteva sute de mii de ani în urmă, n-au rămas nici un fel de urme care să sugereze că ei ar fi avut credinţe religioase, dealtfel nici n-ar fi putut rămîne asemenea urme, deoarece, datorită caracterului primitiv al existenţei lor sociale, conştiinţa celor mai vechi reprezentanţi ai omenirii era nemijlocit legată de practică şi nu era în stare să creeze abstracţii religioase. Aceasta a fost aşa-numita perioadă prereligioasă.

În literatură, această problemă a făcut însă şi continuă să facă obiectul unor controverse. Unii oameni de ştiinţă burghezi încearcă să demonstreze că religia este inerentă omului chiar de la începutul existenţei sale. Alţii (de pildă, Jean Guyau) consideră că şi animalele pot avea sentimente religioase (de pildă, cîinele îşi adoră stăpînul, multe animale manifestă frică de ceea ce e neobişnuit). Teologii creştini contemporani, nevoiţi să recunoască faptul că oamenii se trag din animale, afirmă însă că, în procesul modificării lumii animale, nu a evoluat decît corpul omului, pe cînd sufletul a fost creat de Dumnezeu ; odată cu el ar fi apărut şi primele re-

prezentări religioase: credința într-un Dumnezeu unic.

Afirmațiile că religia ar fi dintotdeauna inerentă omului nu rezistă criticii. În opoziție cu ele, unii oameni de știință sovietici emit părerea că perioada prereligioasă a durat foarte mult — pînă la sfîrșitul paleoliticului inferior; ea ar fi inclus și musterianul (aproximativ acum 100 000—40 000 de ani), cînd trăia. așa-numitul om de Neandertal, care vîna ursul peșterilor și alte animale. În legătură cu aceasta, de mulți ani se poartă discuții în contradictoriu cu privire la mormintele neandertaliene și la alte cîteva monumente materiale din musterian.

Mormintele neandertaliene

Arheologii au descoperit doar vreo 20 de schelete sau cranii înhumate ale omului de Neandertal. Cele mai cunoscute sînt mormintele de înhumație din grota de lîngă Moustier, din peștera din apropiere de La Chapelle-aux-Saints, cîteva schelete găsite la La Ferassie (toate acestea în Franța), în grota Kiik-Koba (Crimeea), în peșterile Muharet-es-Tabun și Muharet-es-Skhul (Palestina), în grota Teșik-Taș (Uzbekistan).

Cînd s-au făcut cele mai importante dintre aceste descoperiri (în anul 1908 și ulterior), mulți oameni de știință le-au considerat ca dovezi că oamenii din Neandertal credeau în existența sufletului după moarte (A. Bouyssonie, Hugo Obermaier ș.a.). Unii arheologi însă (de pildă, Max Ebert) au emis ipoteza că pe atunci nu putea încă să existe credința în suflet, dar exista credința în anumite însușiri supranaturale ale cadavrului (ideea „mortului viu“), care dădea naștere unei frici superstițioase față de decedat. Dintre oamenii de știință sovietici, unii erau adepții unui punct de vedere analog, alții însă au luat în această privință o atitudine mai rezonabilă și mai sceptică. Astfel, I. I. Skvorțov-Stepanov, cu-

noscut propagandist al marxismului şi al ateismului, explica mormintele neandertaliene pur şi simplu ca dovezi că oamenii primitivi se îngrijeau de morţii lor ca de un fel de bolnavi. După părerea lui, însăşi ideea deosebirii dintre morţi şi vii, idee că odată cu moartea din om iese ceva (sufletul) a apărut treptat şi mult mai tîrziu[1]. Această opinie este, probabil, justă.

Explicaţia cea mai verosimilă ar fi aceea că mormintele primitive neandertaliene oglindeau, pe de o parte, grija semiinstinctivă pentru un membru al hoardei, ataşamentul faţă de acest membru, care nu înceta odată cu moartea lui, iar pe de altă parte, tendinţa semiinstinctivă de a scăpa de cadavrul în putrefacţie.

Mormintele neandertaliene nu pot fi considerate o dovadă incontestabilă a existenţei unor credinţe religioase la strămoşii noştri din acea vreme. Înhumarea morţilor a putut însă constitui una din sursele din care, ulterior, s-au dezvoltat asemenea credinţe.

O dovadă mai convingătoare a existenţei unor credinţe religioase în musterian pot fi considerate un alt gen de descoperiri : resturi de oase de animale care par să fi fost îngropate cu premeditare. Astfel, în peşterile Petershöhle şi Drachenloch (în Alpi) s-au găsit mari cantităţi de oase ale ursului de peşteră ; o parte din ele fuseseră aşezate într-o anumită ordine. Arheologii consideră aceste rămăşiţe fie ca urme ale unui cult al ursului, fie ca urme ale magiei vînătoreşti, fie ca urme de totemism (credinţa în înrudirea supranaturală a oamenilor cu animalele). Alţii consideră că este vorba, pur şi simplu, de rămăşiţele unor rezerve de hrană puse la păstrare de vînătorii neandertalieni ; acest lucru este însă puţin probabil. Unii dintre autorii cercetărilor mai recente, ca, de pildă, A. Leroi-Gourhan, privesc

---

[1] Vezi I. I. Skvorţov-Stepanov. *Izbrannîe ateisticeskie proizvedeniia,* Moscova, 1959, p. 245, 339—345.

cu foarte mult scepticism aceste descoperiri de oseminte de urşi. Ei presupun că acumularea lor s-a produs de-a lungul mileniilor şi fără participarea omului ; poate că chiar urşii, rătăcind printre osemintele semenilor lor decedaţi şi făcîndu-şi aici bîrlogul pentru hibernare, au împins aceste oase spre marginea peşterilor, înghesuindu-le în forma unor şiruri [1].

Paleoliticul superior

Începînd cu paleoliticul superior (cu aproximativ 40 000—18 000 de ani în urmă), monumentele care denotă existenţa unor reprezentări şi ritualuri religioase devin tot mai numeroase şi mai convingătoare. În această epocă, Homo sapiens, omul de tip actual, apăruse deja, începuse confecţionarea unor unelte mai variate şi mai perfecte din piatră şi os, iar economia bazată pe vînătoare se dezvoltase şi devenise mai productivă.

Din epoca paleoliticului superior se cunosc mai multe morminte. Ele prezintă urme vădite de ritual, probabil legat de un cult ; scheletele au fost găsite împreună cu diferite obiecte uzuale şi podoabe, multe din ele vopsite cu ocru ; se întîlnesc morminte duble (în apropiere de Mentona, în nord-vestul Italiei) şi cripte cu cranii (în grota Ofnet, Bavaria), rămăşiţe vădite ale ritualului celei de-a doua înhumări. Este evident că în acea vreme se formau deja unele superstiţii, credinţe religioase-magice cum că mortul ar continua într-un fel oarecare să trăiască.

Pe de altă parte, începînd din paleoliticul superior apar numeroase monumente de artă plastică : sculpturi şi picturi în peşteri. Unele din ele au, pe cît se pare, o oarecare legătură cu credinţele şi ritualurile religioase.

---

[1] A. Leroi-Gourhan. *Les religions de la préhistoire*, Paris, 1964, p. 36.

Arta și religia din paleoliticul superior

Oamenii de știință și-au îndreptat atenția spre monumentele artei paleoliticului superior încă din primii ani ai secolului al XX-lea. Pînă atunci se cunoșteau foarte puține monumente de acest gen și mulți se îndoiau de autenticitatea lor. Astfel, renumita peșteră Altamira din provincia Santander (nordul Spaniei) a fost descoperită întîmplător de un vînător încă în anul 1863, iar după aceea cercetată de arheologul Marcelino de Sautuola, care în anul 1879 a văzut pe pereții și plafonul peșterii o mulțime de imagini de bizoni și alte animale. Descoperirea lui a fost însă privită cu neîncredere. Scepticismul s-a mai atenuat după ce desene asemănătoare au fost găsite într-o serie de peșteri din Franța : la Mouthe (valea Vézère, 1895), Pair-non-Pair (gurile Dordognei, 1896), Marsoulas (versantul nordic al Pirineilor, 1897).

O cotitură hotărîtoare s-a produs în concepțiile arheologilor în anii 1901—1902, cînd au avut loc, la scurt timp una dupa alta, descoperirile picturilor din grotele Les Combarelles, Font-de-Gaume (Vézère) și Mas d'Azil (Haute-Garonne) și cînd examinarea amănunțită a peșterii Altamira a dovedit autenticitatea incontestabilă și vechimea foarte mare a imaginilor desenate. Cel mai sceptic dintre arheologi, Emile Cartailhac, a dat publicității în anul 1902 un articol cu titlul *Mea culpa a unui sceptic*, în care își recunoștea greșeala. Au urmat apoi noi descoperiri : în anul 1903, în nordul Spaniei s-au descoperit desene străvechi în peșterile Castillo și Hornos de la Peña ; în Franța, în grota Teyjat etc. În anii 1906—1909 au fost descoperite și cercetate numeroase desene înfățișînd bizoni într-o peșteră de lîngă Niaux (cursul superior al rîului Ariège, în Pirinei), iar în 1912 și în anii următori peștera Le Tuc d'Audoubert și peștera Les Trois Frères, care fac parte dintr-un vast sistem de peșteri situate pe malurile unuia din afluenții Garonnei. Aceste peșteri — în special peștera Les Trois Frères, denumită astfel în

cinstea celor trei fii ai contelui Bégouën, care a descoperit-o — au căpătat notorietate mondială datorită unor străvechi desene înfăţişînd animale şi figuri omeneşti mascate care s-au păstrat acolo. A devenit vestită şi peştera din apropiere de Laussel (pe Vézère), datorită basoreliefului descoperit acolo, reprezentînd o femeie care ridică în sus, cu un gest ritual, un corn, precum şi peştera de la Isturitz (în apropiere de frontiera franco-spaniolă, la sud-est de Bayonne), unde s-au găsit sculpturi reprezentînd animale.

În perioada de după primul război mondial, în Franţa s-au făcut noi descoperiri interesante. În anii 1920—1927, abatele Lemozi a cercetat uriaşa peşteră de la Pech-Merle, de la sud de Munţii Auvergne. În anul 1923, vestitul speolog N. Casteret a descoperit grota de la Montespan, iar în interiorul ei statuia unui urs fără cap şi numeroase desene de animale. În 1940 a fost descoperită peştera de la Lascaux (pe Dordogne), cu numeroase desene policrome de animale. În afară de cele arătate mai sus, mai sînt cunoscute încă destul de multe peşteri şi aşezări paleolitice scoase la iveală prin săpături, cu monumente de artă, majoritatea lor în sudul Franţei şi nordul Spaniei [1].

Pe baza tuturor acestor descoperiri, arheologii vorbesc azi cu certitudine de existenţa unor credinţe religioase suficient cristalizate în epoca paleoliticului superior.

În sprijinul acestei păreri mai pledează şi următorul fapt : în timp ce reprezentările de animale sînt în majoritatea lor foarte realiste, imaginile oamenilor, dimpotrivă, sînt foarte convenţionale, schematice şi cel mai adesea reprezintă fie fiinţe fantastice zooantropomorfe, fie oameni purtînd măşti de animale ; uneori e foarte greu să distingi un animal de un om. Aşa sînt desenele din peşterile de la Marsoulas, Les Combarelles, Altamira, Lourdes şi Basse Laugerie etc. Dintre aceste desene, cea mai renu-

[1] H. Breuil. *Quatre cents siècles d'art pariétal. Les cavernes ornées de l'âge du renne*, Montignac, Dordogne.

mită este imaginea vrăjitorului din peştera Les Trois Frères : un bărbat care dansează avînd coarne de cerb pe cap, o barbă lungă, o coadă lungă de cal şi o blană de animal aruncată pe umeri. Pe un toiag de os găsit în peştera Teyjat sînt încrustate imagini ale unor fiinţe bipede dansînd ; ele poartă măşti reprezentînd capete de capre negre.

Aceste desene au, evident, o anumită legătură cu credinţe şi ritualuri religioase, căci nu se poate presupune că, dacă artistul primitiv a pictat în locul unor oameni adevăraţi monştri şi fiinţe fantastice, el ar fi făcut aceasta pentru că nu era în stare să înfăţişeze pur şi simplu natura. Judecînd după admirabilele desene de animale, se poate trage concluzia că în acea vreme omul se pricepea foarte bine să redea natura. Abaterea de la realism a fost în aceste cazuri premeditată.

Ce semnificaţie au atunci imaginile de fiinţe mascate ?

Este prea puţin verosimilă presupunerea — acceptată de către unii — că ar fi vorba despre oameni care utilizează măşti de vînătoare ; ea este contrazisă de poziţiile rituale şi de faptul că aceste imagini reprezintă, evident, dansuri. Avem de-a face, fără îndoială, cu oameni care îndeplinesc nişte ritualuri, cel mai probabil totemice. Iar fiinţele zooantropomorfe fantastice sînt, după toate probabilităţile, strămoşii totemici. Ele prezintă o vădită analogie cu reprezentările mitologice ale străbunilor la australieni, aşa cum foarte bine au demonstrat-o Lucien Lévy-Bruhl [1] şi ulterior D. E. Haitun [2]. Toate aceste fapte atestă existenţa unor credinţe şi ritualuri totemiste la triburile de vînători din epoca paleoliticului superior.

În ultimul timp, marele savant francez André Leroi-Gourhan a supus unei analize amănunţite un număr foarte mare de monumente picturale de peşteră din paleoliticul superior. El a studiat şi a sis-

---

[1] Lévy-Bruhl. *La mythologie primitive*, Paris, 1935, p. 146—153.

[2] D. E. Haitun. *Totemizm, ego suşcinost i proishojdenie*, Stalinabad, 1958, p. 104—106.

tematizat cîteva mii de desene din peste 60 de peşteri, le-a grupat după locul unde au fost găsite, după epoci, după subiecte şi după combinaţiile de subiecte. După opinia lui Leroi-Gourhan, un calcul pur obiectiv, statistic al numărului de desene şi al diferitelor lor combinaţii arată că în ele se reflectă o anumită mitologie primitivă, care făcea de pildă, din motive pe care nu le cunoaştem, o apropiere între cal şi elementul masculin, pe de o parte, şi între bizon şi cel feminin, pe de altă parte. Spre deosebire de alţi cercetători, Leroi-Gourhan nu consideră posibil să utilizeze analogiile etnografice pentru a interpreta descoperirile din paleolitic [1].

Statuetele feminine

Imaginile sculpturale feminine din aurignacian constituie o problemă întrucîtva specială. Au fost descoperite zeci de asemenea statuete, atît în Europa occidentală (Wilendorf, în Austria, Grimaldi, în Italia, Brassempouy, în Franţa, ş.a.), cît şi în U.R.S.S. (Gagarino, Kostenki, Malta, Buret etc.). Este vorba de nişte statuete mici, de stiluri diferite, uneori foarte realiste ; ele reprezintă nuduri de femei cu caracteristici sexuale voit exagerate, cu sîni mari şi adesea cu un pîntec foarte proeminent. Este interesant faptul că figurine bărbăteşti, dimpotrivă, se întîlnesc extrem de rar.

În ce priveşte interpretarea care trebuie dată acestor statuete, părerile sînt împărţite. Unii le consideră doar ca manifestări ale unor motive estetice şi erotice. Majoritatea cercetătorilor le pun însă, într-un fel sau altul, în legătură cu religia. Unii văd în statuetele de femei din aurignacian reprezentarea unor preotese care îndeplinesc ritualuri familiale-gentilice. Alţii le consideră ca reprezentări ale mamelor întemeietoare de familii, bazîndu-se pe faptul că multe din aceste figurine au fost găsite în imediata apropiere a vetrei familiale. Acesta este

---

[1] Leroi-Gourhan, *op. cit.*, p. 85—98, 113, 151—152.

punctul de vedere al lui P. P. Efimenko [1]. Trebuie însă relevat faptul că materialul etnografic comparativ nu confirmă această ipoteză : cultul străbunelor întemeietoare de familii nu este atestat la popoarele existente azi, cu unele excepţii, a căror semnificaţie este destul de îndoielnică.

Mai verosimilă şi corespunzînd pe deplin faptelor ar fi explicarea statuetelor feminine din aurignacian ca fiind reprezentări ale stăpînei focului (sau ale stăpînei căminului) : urmele unei asemenea figuri mitologice, obiect al cultului gentilic familial, s-au păstrat la multe popoare contemporane, îndeosebi la popoarele din Siberia [2]. Aici avem de-a face cu monumente din forma timpurie a cultului gentilic-matriarhal.

Spre sfîrşitul paleoliticului, reprezentările de animale şi oameni aproape că dispar. În locul lor apar desene mai mult sau mai puţin schematice. Probabil că şi ele sînt într-un fel legate de reprezentări mistico-religioase. În acest sens, un interes deosebit prezintă cunoscutele pietricele vopsite descoperite de Eduard Piette în peştera de la Mas d'Azil. El a găsit peste 200 de astfel de pietricele. Acestea sînt acoperite (numai pe o singură parte) cu diverse semne enigmatice, făcute cu vopsea roşie, în formă de fîşii paralele, de pete rotunde şi ovale, de semne asemănătoare unor litere. Nu s-a stabilit pînă în prezent care este semnificaţia lor. Piette presupunea că sînt un fel de răbojuri pe care se însemnau socoteli sau, poate chiar, litere ale unui alfabet. Acest lucru este însă absolut neverosimil. Mult mai verosimilă este analogia cu aşa-numitele ciuringuri ale australienilor de azi — plăcuţe sacre din piatră sau lemn, embleme totemice acoperite cu desene simbolice, care amintesc într-o oarecare măsură de pietricelele aziliene. Din aceste analogii decurge presupunerea că în azilian ar fi existat credinţe totemice.

---

[1] Vezi P. P. Efimenko. *Pervobîtnoe obşcestvo*, Kiev, 1953, ed. a 3-a, p. 402—404 şi urm.

[2] Vezi S. A. Tokarev. *K voprosu o znacenii jenskih izobrajenii epohi paleolita*, în *Sovetskaia arheologhiia*, 1961, nr. 2.

2. MONUMENTE CU CARACTER RELIGIOS DIN NEOLITIC

În neolitic (epoca pietrei şlefuite, acum aproximativ 7 000—5 000 de ani), în majoritatea ţinuturilor Europei şi ale Orientului Apropiat s-a produs trecerea la economia bazată pe agricultură şi pe creşterea vitelor ; numai în regiunile nordice, oamenii continuau să se ocupe în principal cu vînătoarea şi pescuitul. Ginţile şi triburile din neolitic erau în majoritatea lor grupuri sedentare şi semisedentare, cu o bază economică stabilă. În sînul comunităţilor începuse deja să apară o oarecare inegalitate, dar nu se ajunsese încă la o stratificare socială. Noile condiţii de viaţă nu puteau să nu se reflecte şi în sfera religiei.

Necropolele neolitice

În neolitic, monumentele cu caracter religios devin mai numeroase, dar, totodată, şi mai uniforme, fiind reprezentate aproape în exclusivitate de morminte. Se cunosc un foarte mare număr de morminte neolitice. Potrivit afirmaţiilor arheologului francez Jean Déchelette, nici una din perioadele arheologice, inclusiv cea romană, nu este atît de bogată în morminte ca neoliticul. Caracterul ritual al înmormîntărilor şi legătura lor cu credinţele religioase sînt, în cele mai multe cazuri, certe. În morminte se găsesc întotdeauna alături de mort obiecte de uz curent, podoabe, unelte, arme, vase, care, probabil, erau umplute cu mîncare. Este evident că oamenii credeau că mortul are nevoie de toate acestea în viaţa sa de după moarte.

Avînd în vedere marea varietate a formelor de morminte, ele pot fi clasificate, după Déchelette, în cinci tipuri principale : 1) înmormîntarea pur şi simplu în pămînt ; 2) înmormîntarea sub stînci sau în grote ; 3) sub dolmene sau în coridoare subterane ; 4) în grote artificiale ; 5) în urne sau cutii de piatră. Cadavrele se puneau în diferite poziţii : în-

tinse, ghemuite, șezînd ; se întîlnesc și cazuri în care cadavrul era tăiat în bucăți. Foarte des, mai ales în grote sau dolmene, au fost găsite înmormîntate cîteva schelete laolaltă : sînt, probabil, cripte de gintă, în care erau puși, pe măsură ce încetau din viață, morții aparținînd unei ginți sau familii.

Din epoca neolitică începe să se practice pe alocuri incinerarea cadavrelor. E drept că acest fenomen se întîlnește încă rar și sporadic, dar aproape pe întregul teritoriu al Europei, începînd de la Nipru pînă la litoralul Oceanului Atlantic. Numai în nordul Franței, îndeosebi în Bretania, începe să predomine încă în neolitic incinerarea cadavrelor. În schimb, în Scandinavia, Anglia, Italia, incinerarea era încă necunoscută în această epocă.

Originea obiceiului cremațiunii cadavrelor n-a căpătat încă pînă azi o explicație satisfăcătoare. Acest obicei este cunoscut, așa cum se va arăta mai departe, la popoarele din toate continentele, atît la cele mai înapoiate, cît și la cele mai dezvoltate. În ce privește răspîndirea lui, nu se poate stabili nici o legitate. Unii au încercat să explice obiceiul incinerării cadavrelor pornind de la credința vechilor popoare în viața de după moarte a sufletului ; oamenii — spun ei — au căutat prin arderea cadavrului să elibereze din el sufletul, să-i dea libertatea de a se ridica la cer. Însă o astfel de idee religioasă (acolo unde ea există) constituie mai degrabă o consecință decît o cauză a obiceiului incinerării. O explicație materialistă a acestui obicei n-a fost deocamdată găsită ; cercetătorii marxiști încă nu s-au ocupat de această problemă.

Cultul divinității feminine

În unele morminte, mai ales în cele situate în grote, se întîlnesc figurine feminine cioplite în piatră. Aceste imagini sînt, probabil, legate de anumite credințe religioase, dar este greu de precizat de care anume. Probabil că este vorba de o divinitate feminină protectoare a ginții sau păzitoare a mormîn-

tului, dar poate că e vorba de o personificare a pămîntului conceput ca protector al morţilor. Există, probabil, o legătură genetică între imaginile la care ne referim şi figurinele de femei din paleolitic — personificări ale căminului familial sau gentilic.

În orice caz, se pare că în epoca neolitică a existat cultul divinităţii feminine. Siluete de femei sau, adesea, numai capete, foarte asemănătoare în ce priveşte execuţia, pot fi întîlnite şi sub forma unor figurine executate grosolan din piatră sau argilă sau ca ornamente pe vasele ce au fost găsite în straturile neolitice (nu numai printre obiectele din morminte) din diferite ţări : pe litoralul Asiei Mici, în Arhipelagul Egeic, în peninsulele Balcanică şi Iberică, în Franţa, Anglia şi Scandinavia. La toate aceste imagini sînt pregnant reliefate arcadele în semicerc, ochii rotunzi şi nasul ascuţit ca un plisc, iar la statuetele înfăţişînd tot corpul — sînii. Gura şi celelalte părţi ale feţei lipsesc aproape întotdeauna. Pe unele vase sînt desenaţi doar ochii şi sprîncenele. Printre descoperirile neolitice se găsesc, numai în mod excepţional, şi statuete masculine ; aşa este un mic idol falic din grota Nicolas (departamentul Gard din Franţa).

Petroglifele neolitice

Fără îndoială că numeroasele desene descoperite în nordul Europei, Spania, Siberia şi în alte locuri şi care aparţin în cea mai mare parte neoliticului au şi ele legătură cu credinţele magico-religioase. Dar pînă în prezent nu există încă o părere unitară cu privire la originea şi semnificaţia lor.

În Norvegia sînt cunoscute peste treizeci de astfel de monumente ; pe ele sînt desenate numai animale, în special animale mari, şi păsări. Arheologul Brögger, care le-a studiat, le atribuie o semnificaţie magică.

Un interes deosebit prezintă petroglifele carelice descoperite pe malul lacului Onega şi al Mării Albe ; au fost studiate pînă în prezent mai bine de 1 000

de exemplare. Părerile arheologilor cu privire la semnificaţia lor sînt însă împărţite. Majoritatea desenelor înfăţişează animale şi păsări. Se întîlnesc şi siluete omeneşti, adesea falice, sînt destul de multe imagini înfăţişînd bărci şi vîslaşi şi, în sfîrşit, tot felul de figuri — cercuri, semicercuri de la care pornesc nişte dungi. A. M. Linevski şi A. I. Briusov văd în aceste petroglife o reflectare a magiei vînătoreşti şi a cultului spiritelor locale protectoare ale căminului V.I. Ravdonikas pune în legătură cu magia vînătorească şi cu credinţele totemiste numai cele mai vechi dintre petroglife (cele de lîngă Marea Albă) ; pe cele mai tîrzii (de lîngă lacul Onega), el le consideră ca o reflectare a mitologiei solare şi selenare. În cercurile şi semicercurile enigmatice cu raze, el vede simboluri ale Soarelui şi Lunii, iar în celelalte imagini — diferite semne cosmice. Toate aceste ipoteze sînt suficient de verosimile şi nu se exclud reciproc. Cultul vînătoresc, conţinînd şi elemente falice, pe cît se pare, s-a reflectat într-adevăr în petroglifele carelice, dar unele din ele pot avea o anumită legătură şi cu cultul Soarelui.

Dealtfel, unii cercetători contemporani consideră, în genere, ca nedovedită existenţa cultului Soarelui în epoca neolitică.

Caracteristica generală a religiei în neolitic

Cu toate că există un număr relativ mare de monumente şi deşi se pot face o serie de paralele etnografice (despre ele vom vorbi mai departe), credinţele religioase ale oamenilor din neolitic rămîn pentru noi neclare. E posibil ca adorarea unei divinităţi feminine să fi fost legată de cultul fertilităţii. Georg Wilke o pune în legătură cu cultul Lunii. Baza socială a acestor culte a constituit-o, probabil, ginta matriarhală, care în această epocă trebuie să se fi constituit pe deplin ca urmare a dezvoltării agriculturii.

Nu este clar nici chiar caracterul cultului funerar. Fără îndoială că acest cult a luat o dezvoltare considerabilă, iar credințele despre suflet și despre viața de apoi au devenit mai complexe. Aceasta o dovedește diversitatea și rafinamentul formelor necropolelor. Asupra lor și-a pus amprenta orînduirea gentilică: dolmenele, cistele, grotele artificiale și naturale serveau, probabil, ca necropole de gintă. Inegalitatea de avere care apăruse între membrii gintei s-a reflectat și în ritualurile funerare și, ceea ce nu este exclus, și în credințele legate de ele. Apariția datinii incinerării cadavrelor a fost însoțită, pe cît se pare, de dezvoltarea credinței în existența sufletului. Dar cum anume își închipuiau oamenii acest suflet? Ce credeau ei despre soarta lui după moarte? Întrebările acestea rămîn deocamdată fără răspuns.

3. RELIGIA ÎN EPOCA TIMPURIE A METALULUI

Un interesant material arheologic ne oferă bogatele și variatele monumente ale religiei din epoca bronzului și fierului. Aceste monumente se referă însă în majoritatea cazurilor la popoarele din antichitatea clasică, de care ne vom ocupa mai amănunțit ulterior. Deocamdată vom examina doar cele mai generale trăsături ale istoriei religiei în epoca timpurie a metalului în Europa.

În epoca bronzului, cultul funerar a devenit mai complex și mai variat. În el începuse să se reflecte deja diferențierea de clasă a societății. Deosebit de fastuoase erau ritualurile funerare prilejuite de înhumarea căpeteniilor, prinților și regilor; odată cu cadavrele lor, în morminte erau puse o mulțime de obiecte de preț, cai uciși, uneori și oameni care trebuiau să-l însoțească pe mort în lumea de apoi;

mormintele lor erau acoperite cu movile mari, pe care se înălţau monumente funerare. Funeraliile membrilor de rînd ai tribului erau mult mai modeste.

În această perioadă capătă o largă răspîndire obiceiul incinerării cadavrelor. Ideile despre lumea de apoi devin, evident, mai complexe.

Orientarea mormintelor după punctele cardinale dovedeşte o legătură între cultul funerar şi reprezentările cosmice, precum şi adorarea Soarelui. Existenţa unei astfel de legături se poate constata şi la marile construcţii megalitice din Anglia, cunoscute sub denumirea de cromlehuri. Dintre ele este deosebit de cunoscut aşa-numitul Stonehenge din comitatul Wiltshire — un uriaş complex de megaliţi avînd forma unui cerc cu un diametru de 90 de metri. Unii cercetători (de pildă, Wilke) văd în el un fel de templu al Soarelui ; alţii (Evans şi Schuchardt) — un monument funerar. Cele două păreri nu se exclud reciproc şi se bazează pe următoarele fapte : orientarea şi poziţia părţilor care compun Stonehenge-ul arată că el avea o anumită legătură cu observarea Soarelui (axul principal al întregii construcţii este îndreptat spre punctul în care răsare soarele în ziua solstiţiului de vară) ; totodată, sub acest monument şi sub altele analoage s-au descoperit morminte.

Cultul Soarelui

Şi alte descoperiri dovedesc că cultul Soarelui era răspîndit în epoca bronzului. Soarele era înfăţişat sub formă de disc, roată cu raze sau fără raze, sub formă de cruce într-un cerc sau altfel. Sînt deosebit de interesante un car de bronz tras de cai şi avînd pe el discul solar (Trundholm, Scandinavia), o statuetă de bronz reprezentînd un cal cu discuri sub picioare şi deasupra lui (Teruel, Spania) şi un disc pe roate (desen rupestru, Bohuslän, Suedia).

Cultul Soarelui din epoca bronzului a fost, probabil, generat de dezvoltarea economiei agricole, deoarece Soarele, potrivit experienţei oamenilor, este principalul creator al fertilităţii. Pe de altă parte, în acest cult se reflectă diferenţierea socială — formarea aristocraţiei gentilice şi tribale, care, aşa cum se poate presupune pe baza analogiilor etnografice, se considera înrudită cu divinitatea solară.

Capitolul al 2-lea

RELIGIA AUSTRALIENILOR ŞI A TASMANIENILOR

Monumentele arheologice conţin, precum am văzut, date foarte valoroase cu privire la stadiile de dezvoltare timpurii ale religiei, începînd chiar de la apariţia ei. Valoarea deosebită a materialului arheologic constă în faptul că el poate fi datat cu mai multă sau mai puţină certitudine şi se pretează la o periodizare temeinică (deşi nu întotdeauna suficient de precisă). Deficienţele sale esenţiale constau însă, în primul rînd, în faptul că acest material este destul de sărăcăcios, fragmentar, iar în al doilea rînd, în faptul că el este mut, iar spre a-l interpreta sîntem nevoiţi să recurgem la ipoteze şi analogii. Analogiile se fac însă mai cu seamă cu traiul şi cultura popoarelor contemporane, cu credinţele şi obiceiurile lor religioase, adică cu datele etnografice.

Materialul etnografic este o sursă care conţine incomparabil mai multe şi mai variate date faptice cu privire la istoria religiei, începînd cu etapele ei relativ timpurii. Acest material este alcătuit din numeroasele descrieri etnografice ale popoarelor contemporane din toate continentele, datînd din secolele al XVIII-lea, al XIX-lea şi al XX-lea, iar unele din perioade şi mai vechi. Aceste descrieri sînt adesea foarte valoroase prin faptul că sînt clare şi complete. Dar şi această sursă are deficienţe importante. În primul rînd, datele etnografice nu ne spun nimic des-

pre stadiile incipiente ale dezvoltării religiei, deoarece nivelul dezvoltării istorice, chiar şi a celor mai înapoiate popoare contemporane, corespunde, aproximativ, trecerii de la paleolitic la neolitic ; materialele etnografice nu ne prezintă etape mai timpurii ale istoriei omenirii. În al doilea rînd, în majoritatea cazurilor, materialul etnografic se pretează greu la datare : dacă o anumită credinţă religioasă a fost semnalată la un popor oarecare, să zicem, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, acest lucru nu spune nimic despre momentul apariţiei ei — ea putea să existe de milenii sau putea să fi apărut doar cu o generaţie sau două în urmă. De aceea, un istoric al religiei recurge în asemenea cazuri la consideraţii indirecte, confruntînd fenomene analoage din credinţele religioase ale diferitelor popoare, comparîndu-le cu datele arheologice etc.

În cele ce urmează, vom prezenta istoria religiei în comuna primitivă pe bază de material etnografic. Cel mai indicat este ca acest material să fie ordonat după continente : religia popoarelor Australiei, Oceaniei, Americii, Africii, Asiei, Europei. Într-o anumită măsură, această ordine va corespunde treptelor ascendente parcurse în dezvoltarea lor istorică de popoarele acestor ţări. Într-adevăr, australienii au păstrat pînă aproape de zilele noastre cea mai arhaică formă economică şi socială de organizare, corespunzătoare orînduirii gentilice clasice ; popoarele din Oceania au atins în ansamblu un nivel mai înalt de dezvoltare ; populaţia băştinaşă a Americii şi Africii a atins, în marea ei majoritate, un nivel şi mai înalt de dezvoltare. Dar în cuprinsul atît al Oceaniei, cît şi al Americii şi Africii se pot distinge o serie de trepte succesive de dezvoltare, care marchează un fel de etape ale descompunerii orînduirii gentilice şi ale trecerii treptate la societatea împărţită în clase. Corespunzător cu aceasta, şi formele religiei popoarelor din aceste continente constituie un fel de forme de trecere de la religiile comunei primitive la religiile din societatea împărţită în clase sociale. Popoarele din Asia şi Europa însă, în covîrşitoarea lor majoritate, adică cu excepţia unui mic

număr de popoare periferice, trecuseră de mult pragul arătat, suferiseră marea transformare a împărţirii societăţii în clase şi, de aceea, la ele predomină de multă vreme religii de tipul pur al religiilor de clasă.

1. RELIGIA AUSTRALIENILOR

Australienii sînt reprezentanţii celui mai timpuriu stadiu de dezvoltare a omenirii dintre cele accesibile cercetării noastre nemijlocite — stadiul unei orînduiri gentilice aproape intacte. De aceea, religia lor prezintă pentru cercetător un interes cu totul excepţional. Nu întîmplător, în orice lucrare consacrată originii şi formelor timpurii ale religiei, cele mai multe exemple citate provin tocmai din credinţele religioase ale australienilor.

Surse

Există o serie de studii foarte valoroase de etnografie a triburilor australiene. Ce-i drept, datele care privesc epoca timpurie, cînd aborigenii Australiei nu fuseseră încă atinşi de influenţa nefastă a colonizării europene, sînt culese de observatori întîmplători ; ele sînt fragmentare şi insuficient de clare. Cele mai bune descrieri ale traiului australienilor datează nu mai de mult decît din anii 1880—1900, din perioada cînd ei erau deja supuşi într-o mare măsură influenţei regimului colonial şi începuseră ei înşişi să uite vechile credinţe şi ritualuri. Ne referim la studiile lui Walter Roth (în legătură cu triburile din Queensland), la acelea ale lui Alfred Howitt şi ale colaboratorilor săi (în legătură cu triburile sud-estice, relativ mai înaintate), ale lui Baldwin Spencer şi Frank Gillen (triburile din părţile centrală şi de nord ale Australiei de Sud) şi la acelea ale misionarului Carl Strehlow (despre Australia Centrală) ;

ceva mai tîrziu au fost efectuate studiile lui Adolphus Elkin (despre triburile nord-vestice) şi alte cîteva succinte observaţii şi cercetări. În ultimele decenii au apărut şi descrieri valoroase ale triburilor din regiunile periferice nordice ale Australiei şi din ţinuturile de deşert din vest, unde în unele locuri s-au menţinut pînă în prezent forme de cultură specifice.

Condiţiile speciale de dezvoltare

Prin aşezarea sa geografică, Australia s-a aflat în condiţii de maximă izolare de influenţele unor popoare cu o cultură mai înaltă. Timp de milenii, australienii au fost rupţi de lumea înconjurătoare. Această situaţie, precum şi slaba diferenţiere a condiţiilor naturale interne, inexistenţa unor animale sălbatice primejdioase, cu care omul ar fi fost silit să lupte, posibilitatea de a asigura satisfacerea minimală a necesităţilor prin vînătoare şi culesul fructelor au încetinit simţitor creşterea forţelor de producţie. În virtutea tuturor acestor cauze, australienii au rămas într-un stadiu primitiv de dezvoltare. Nu există absolut nici un temei de a vorbi despre vreo degenerare, despre un regres, cum presupun unii cercetători. Nu există nici un fel de dovezi că australienii sau strămoşii lor s-ar fi aflat mai înainte pe o treaptă mai înaltă de dezvoltare.

Iată de ce şi credinţele religioase ale australienilor prezintă un mare interes. Desigur, australienii nu pot fi identificaţi cu strămoşii noştri străvechi şi nu putem atribui în mod mecanic credinţele religioase ale australienilor omenirii străvechi în general. Însuşi caracterul excepţional al condiţiilor în care se aflau australienii atestă că viaţa lor socială şi spirituală nu putea să nu capete anumite forme specifice. Este, totuşi, neîndoielnic că, dintre toate popoarele existente azi, australienii sînt aceia care au păstrat în cea mai pură formă străvechile lor credinţe magice-religioase.

După cum se ştie, populaţia de baştină a Australiei era constituită, înainte de începutul colonizării euro-

pene, din triburi nomade care nu ştiau încă să lucreze pămîntul, să crească vite, să ţeasă, să facă vase de lut sau asemenea arme de vînătoare cum sînt arcul şi săgeata, să prelucreze metalele. Nici unul din numeroasele triburi nomade nu formau o unitate socială închegată. Fiecare din ele era fărîmiţat într-o serie de mici comunităţi teritoriale — „hoarde" sau grupuri locale — în cadrul cărora se desfăşura în esenţă viaţa socială a australienilor. Structura internă a fiecărei comunităţi (grup local) era destul de omogenă, slab diferenţiată. Existau însă delimitări distincte după vîrstă şi sex, legate de diviziunea muncii, se formase pătura conducătoare a bătrînilor.

Relaţiile familiale-matrimoniale erau la australieni foarte arhaice ; alături de căsătoria-pereche, în curs de apariţie, se păstrează rămăşiţe ale căsătoriei pe grupe.

Toate datele existente dovedesc o mare omogenitate a credinţelor şi ritualurilor religioase şi magice ale australienilor din aproape toate regiunile, deşi acest lucru nu exclude unele deosebiri locale.

Totemismul

Dacă examinăm credinţele şi ritualurile religioase ale populaţiei băştinaşe a Australiei din punctul de vedere al semnificaţiei ideologice şi al rolului pe care îl au sau l-au avut în viaţa socială, constatăm că forma lor predominantă este totemismul, adică credinţa că între un grup de oameni şi un grup de obiecte materiale, cel mai adesea o specie de animale, ar exista o legătură supranaturală. Acest lucru e admis de toţi cercetătorii.

La australieni se observă totemismul în forma lui cea mai tipică, în timp ce la toate celelalte popoare mai dezvoltate se cunosc numai manifestări mai tîrzii, netipice, de totemism sau rămăşiţe ale acestuia. Australia este denumită ţara clasică a totemismului şi aici se văd mai bine decît oriunde înseşi rădăcinile acestei forme de religie. Nu întîmplător abia după descoperirea (la sfîrşitul secolului al

XIX-lea) a credințelor totemiste australiene a crescut extrem de mult interesul etnografilor și istoricilor religiei pentru problema totemismului și a apărut o întreagă literatură consacrată ei. Iată de ce trebuie să examinăm mai amănunțit credințele și ritualurile totemiste ale australienilor.

Grupurile (gintele) totemice

În totemism se pot distinge doi termeni ai unei relații : subiectul (grupul uman) și obiectul (totemul). Subiectul unei astfel de relații totemice în Australia este, în primul rînd, ginta primitivă sau așa-numitul grup totemic, care uneori coincide, alteori nu coincide cu grupul local. Cazurile de necoincidență se explică, probabil, prin faptul că la multe triburi s-a păstrat obiceiul vechi de a socoti rudenia și a transmite totemul pe linie maternă, în timp ce căsătoria este de acum patrilocală, adică soția se mută în grupul local al soțului.

Grupul totemic este întotdeauna exogam, cu alte cuvinte căsătoriile dintre membrii lui sînt interzise. Exogamia este considerată, în genere, una din caracteristicile totemismului, deși această caracteristică este pur socială. S-au făcut chiar încercări (de pildă, Emile Durkheim, șeful școlii sociologice franceze) de a explica, în genere, originea exogamiei tocmai prin credințele religioase, totemice. Aceasta este, desigur, o explicație eronată, pur idealistă, dar legătura istorică dintre exogamie și totemism este neîndoielnică, numai că această legătură nu este directă : exogamia este o trăsătură caracteristică inerentă organizării gentilice (îndeosebi în perioada timpurie), iar totemismul este suprastructura religioasă a acesteia.

În majoritatea cazurilor, numărul ginților (grupuri totemice) care alcătuiesc tribul australian oscilează între 10 și 30. Numai în unele cazuri foarte rare (la tribul aranda și la cele vecine cu el), numărul totemurilor este cu mult mai mare. Aceasta se explică prin faptul că la tribul aranda, spre deosebire de

alte triburi, transmiterea numelui totemic nu se face pe linie succesorală (de la mamă sau de la tată), ci după locul presupus al zămislirii La aceasta vom mai reveni.

Fratriile totemice

Ginta (hoarda) nu este la australieni unica unitate totemică. La majoritatea triburilor, ginţile se unesc în fratrii — semitriburi exogame ; acestea sînt, pe cît se pare, rămăşiţele unei împărţiri foarte arhaice, dual-exogame. Şi iată că la unele triburi fratriile au şi ele nume totemice ; de pildă, fratria cangurului şi fratria struţului emu, cea a vulturului cu coadă în formă de pară şi a corbului, cea a cacaduului alb şi cea a cacaduului negru. Aceste totemuri sînt uneori legate şi de anumite credinţe religioase.

Totemismul pe sexe şi totemismul individual

La o parte a triburilor din Australia — mai ales la cele din sud-est — s-au descoperit şi forme speciale, netipice, de totemism : totemismul pe sexe şi totemismul individual.

Esenţa totemismului pe sexe constă în aceea că, în afară de obişnuitele totemuri ale ginţii, toţi bărbaţii tribului consideră ca totem al lor un animal oarecare (de obicei, o pasăre sau liliacul), iar toate femeile — un alt animal asemănător ; dacă la bărbaţi totemul este liliacul, atunci la femei totemul este, de pildă, pasărea caprimulg.

Unii cercetători (de pildă, W. Schmidt) consideră totemismul pe sexe drept forma cea mai veche de totemism în genere. E greu să fim de acord cu această părere. Este însă neîndoielnic că în totemismul pe sexe s-a reflectat, pe de o parte, un fel de opoziţie socială, iar pe de altă parte, egalitatea în drepturi a sexelor, legată probabil de diviziunea muncii pe sexe.

Cît despre totemismul individual, el este, indiscu-

tabil, o formă mai tîrzie a credințelor totemice, deși unii oameni de știință burghezi neagă acest lucru. Esența lui constă în faptul că omul are, în afară de totemul ginții, și un totem personal. De obicei, aceasta se întîmplă în cazul bărbaților și nici măcar al tuturor bărbaților, ci cel mai adesea în cazul vrăjitorilor, vracilor, ghicitorilor, căpeteniilor. Totemul individual fie că se moștenește de la tată, fie că se capătă în momentul inițierii. După toate probabilitățile, avem de-a face cu o manifestare specifică a începutului individualizării credințelor religioase.

Totemurile

Ca totemuri apar, de regulă, diferite animale, foarte rar plante și mult mai rar diverse obiecte. Dacă alcătuim o listă a totemurilor diferitelor triburi, putem constata o legitate caracteristică : alegerea totemului este determinată la fiecare trib de caracterul fizico-geografic al regiunii și de orientarea predominantă a activității economice. Un calcul aproximativ al diferitelor obiecte care apar ca totemuri în cele cinci regiuni principale ale Australiei arată că grupul predominant de totemuri îl constituie aproape pretutindeni animalele — terestre și zburătoare ; acestea sînt strutul emu, cangurul, oposumul, cîinele sălbatic, vombatul (orbete marsupial), șarpele, șopîrla, corbul, liliacul ș.a.m.d. Aceste animale sînt absolut inofensive, neprezentînd nici un pericol pentru om. Dealtfel, în Australia nu există animale de pradă care să prezinte un pericol pentru viața omului. Acest lucru este important de menționat, întrucît unii cercetători au încercat, în mod eronat, să explice originea credințelor totemice prin teama omului de fiarele sălbatice puternice. În regiunile de semideșert din interior, în regiunea lacului Eyre și la nord de acesta, unde condițiile naturale sînt extrem de vitrege, unde vînătoarea nu prea este bogată și oamenii sînt nevoiți să recurgă la tot felul de alimente inferioare, la culegerea de insecte, larve și plante, apar ca totemuri și insecte și plante ; din-

colo de limitele regiunilor contrală şi de nord-vest, ele nu mai apar nicăieri ca totemuri.

În aceeaşi parte centrală a Australiei, îndeosebi la tribul aranda, unde totemismul este, în general, mai dezvoltat şi fiecare trib are foarte multe totemuri, găsim şi o categorie de totemuri cu totul neobişnuite, care nu aparţin lumii organice, cum ar fi, de pildă, totemurile ploaie, Soare, vînt fierbinte ş.a.m.d.

Atitudinea faţă de totem. Tabuarea

Australienii nu văd în totem o divinitate sau, în genere, ceva superior lor. De aceea, este eronată afirmaţia că totemismul ar însemna adorarea unor obiecte materiale. Nu există divinizare a totemului, ci doar credinţa într-o înrudire tainică cu el.

Triburile din sud şi sud-est, descrise de Howitt, îşi exprimau atitudinea faţă de totem de obicei prin cuvintele : „acesta-i prietenul nostru", „fratele nostru mai mare", „părintele nostru", uneori „acesta e carnea noastră", fiind prezentă deci ideea unei înrudiri corporale. Există chiar informaţii că oamenii se identifică oarecum cu totemul (Australia Centrală).

Apropierea dintre om şi totemul său se exprimă, în primul rînd, în interdicţia (tabu) de a ucide şi de a folosi totemul ca hrană. Această interdicţie, deşi există pretutindeni, nu este identică peste tot. La triburile din sud-est este interzisă uciderea totemului, dar, dacă el este ucis de un altul, atunci omul nu renunţă de a-l folosi ca hrană. La triburile din Australia Centrală, dimpotrivă, predomină interdicţia de a folosi ca hrană totemul, dar uciderea lui nu este considerată o încălcare a obiceiului. Totuşi, cu prilejul îndeplinirii ritualurilor totemice, în acele regiuni nu numai că se permite, dar se şi recomandă să se mănînce puţină carne de totem pentru a întări legătura magică cu acesta. Se consideră că a nu mînca niciodată din carnea totemului este tot atît de rău ca şi a mînca prea mult : şi într-un caz şi în celălalt, omul pierde legătura cu totemul.

Un rol important în credințele totemice ale australienilor joacă numeroasele mituri — destul de uniforme — despre actele de eroism ale „strămoșilor" totemici. Imaginile mitologice ale strămoșilor constituie, în general, una dintre cele mai caracteristice trăsături în totemism. În realitate, acești „strămoși" nu sînt, firește, cîtuși de puțin strămoși (de aceea, nu trebuie în nici un caz să se confunde credința în „strămoșii" totemici cu cultura adevăraților strămoși, formă a religiei apărută mai tîrziu). Aceștia sînt ființe fantastice, cu o înfățișare neclară : în mituri ele sînt prezentate cînd ca animale, cînd ca oameni cu nume de animale. Ele apar cînd singure, cînd în grupuri, fiind cînd de sex masculin, cînd de sex feminin. Ele vînează, duc o viață nomadă, practică ritualuri, așa cum fac și australienii, creatorii miturilor ; uneori însă în mituri se vorbește despre faptul că acești strămoși se deplasau pe sub pămînt. La sfîrșitul povestirii, strămoșul, de regulă, intră sub pămînt sau se preface într-o stîncă, un copac, o piatră.

B. Spencer și Fr. Gillen au notat foarte multe mituri de acest gen despre strămoșii totemici la triburile din Australia Centrală, iar C. Strehlow — un număr și mai mare. Originale și interesante sînt miturile tribului iulengor, din partea răsăriteană a Arnhemlandului, notate de Chaseling ; ele povestesc despre *djunkgowa* — străbune mitice ale gintei care au pribegit pe pămînt și au lăsat pretutindeni totemuri din care s-ar fi tras locuitorii băștinași ai Australiei. Această imagine a femeii întemeietoare de gintă este, probabil, o reflectare a orînduirii gentilice matriarhale.

În cea mai strînsă legătură cu mitologia totemică stau anumite ritualuri-spectacol, în cadrul cărora participanții interpretează conținutul miturilor. Aceste ritualuri sînt un fel de punere în scenă a faptelor eroice ale strămoșilor totemici. Astfel de ritualuri sînt foarte răspîndite și destul de variate ; cel

mai amănunțit sînt descrise la triburile din Australia Centrală. De obicei, aceste ritualuri se organizează în scopul de a-i povățui pe tineri și coincid în timp cu ceremonia inițierii.

Miturile totemice sînt deci strîns legate de practica rituală. Sînt un fel de librete după care se desfășoară ritualurile sacre ale totemului legat de o anumită regiune. Ele constituie, totodată, interpretarea religioasă sau mitică a unor particularități ale mediului geografic al tribului și explică originea anumitor stînci, defileuri, pietre. Miturile totemice constituie un fel de istorie sacră a gintei, istoria obîrșiei ei și servesc ca fundamentare ideologică a drepturilor gintei și tribului asupra pămîntului lor. Miturile totemice consfințesc legătura dintre gintă sau trib și teritoriul acestora.

Încarnarea totemică

Tot de mitologia totemică este indisolubil legată la unele triburi din centrul Australiei și credința în faptul că omul este încarnarea vie a totemului său. Această credință este deosebit de explicită la tribul aranda și la triburile vecine cu el. Potrivit credinței lor, în om se încarnează nu animalul totemic propriu-zis, ci o ființă supranaturală, legată de legenda privitoare la strămoșii totemici. Potrivit cercetărilor lui C. Strehlow, această ființă supranaturală — *ratapa* — este un embrion uman. Astfel de ratapa ar fi lăsate de către strămoșii mitici în anumite locuri — în pietre, stînci, copaci. Cînd o femeie tînără căsătorită trece întîmplător sau intenționat pe lîngă acel loc, ratapa poate intra în corpul ei și atunci ea rămîne însărcinată. Copilul care se va naște va aparține totemului legat de locul respectiv. Așadar, la aranda domină un mod neobișnuit, nesuccesoral de transmitere a apartenenței la un totem.

Credința în faptul că însuși animalul totemic se încarnează nemijlocit în om nu există la nici unul

din triburile australiene. Nu există nici credința, existentă la popoare mai dezvoltate, în reîncarnarea sufletului omului după moarte într-un animal totemic.

Ciuringurile și alte embleme

De totemism este legată și credința în însușirile supranaturale ale unor obiecte materiale avînd semnificația de embleme totemice. Cea mai răspîndită categorie a acestor embleme la aranda și la triburile înrudite cu el o constituie *ciuringurile* — pietricele sau plăcuțe din lemn de formă ovală cu capetele rotunjite. Ele sînt acoperite cu desene schematice și simbolice, care au semnificația unui totem, deși nu au nici o asemănare reală cu totemul. Ciuringurile ar avea o legătură tainică cu un anumit totem, cu un strămoș totemic și cu o anumită persoană din sînul grupului totemic. Ele sînt considerate un bun sacru al grupului și sînt păstrate în locuri secrete, în care nu pot fi văzute de neinițiați.

În afară de ciuringuri, la triburile din Australia Centrală mai există alte obiecte sacre legate de totem : de pildă, *vaninga (nurtundja)*. Acestea sînt obiecte mai mari avînd forma unor bastoane, cruci, romburi, confecționate special pentru ceremoniile totemice. Prin aspectul său exterior, vaninga nu amintește deloc de un totem. Una și aceeași formă de vaninga se poate referi la diferite totemuri, însă după ce vaninga a fost folosită chiar și o singură dată într-un ritual totemic, ea este considerată strîns legată de totemul respectiv și nu mai poate fi utilizată într-un ritual consacrat altui totem.

O foarte mare însemnătate au în totemism centrele totemice sacre. Un asemenea centru sacru este, de obicei, un loc oarecare în cadrul teritoriului de vînătoare al gintei, marcat printr-un semn special : o stîncă, un copac, o groapă în care se strînge apa, un defileu etc. Acolo se află o ascunzătoare sacră, locul unde se păstrează ciuringurile și alte asemenea obiecte, tot acolo se oficiază diverse ritualuri tote-

mice. Accesul persoanelor străine în aceste locuri este strict interzis, iar în trecut cel care încălca această interdicţie era chiar ucis.

Ritualuri magice

Credinţa în legătura omului cu totemul îşi găseşte expresia, în sfîrşit, în ideea unei interdependenţe magice : pe de o parte, totemul îşi exercită influenţa asupra omului, pe de altă parte, omul îşi exercită influenţa asupra totemului său.

Influenţa totemului asupra omului este reliefată în credinţele triburilor sud-estice. Acestea cred, de pildă, că totemul îl poate scăpa pe om de pericol. Howitt relatează că un om din tribul iuin i-a spus că totemul său — cangurul — îl avertizează, de obicei, că îl pîndeşte un pericol, sărind spre el.

La unele triburi sud-estice există credinţa că, pentru a face un rău duşmanului, este suficient să-i ucizi totemul.

Pe de altă parte, există concepţia că omul are putere magică asupra totemului său. Aceasta se referă mai ales la triburile din Australia Centrală şi îşi găseşte expresia în ceremoniile foarte caracteristice ale înmulţirii (în engleză — *increase rites)*, ritualuri magice care ar sili totemul să se înmulţească.

Esenţa ceremoniei înmulţirii constă în faptul că, o dată pe an, în ajunul anotimpului ploios, cînd se produce înviorarea vegetaţiei sau împerecherea animalelor, membrii grupului totemic oficiază într-un anumit loc ritual o ceremonie magică. Vărsînd sînge pe pămînt, cîntînd descîntece magice speciale, ei încearcă să silească embrionii totemurilor, care s-ar afla prin apropiere de locul ritualului, să iasă din ascunzătorile lor şi să se înmulţească.

Iată o scurtă descriere a unei asemenea ceremonii, care poate fi considerată foarte tipică. Este vorba de ceremonia înmulţirii *(mbambiuma)* larvelor omizii *comestibile* maegwa — totemul unui grup dintr-o regiune situată în apropiere de Alice Springs.

Toţi bărbaţii grupului se adună în tabăra principală. După aceea, participanţii la ritual (numai bărbaţi) pleacă discret spre locul fixat. Ei trebuie să fie goi, de aceea îşi dau jos pînă şi obişnuitele cingători de pe coapse. Nimeni nu are voie să mănînce nimic pînă la sfîrşitul ceremoniei.

Sosind la locul ritualului (Emily Gap) în amurg, participanţii la ceremonial se culcă, iar în zorii zilei pornesc în şir, unul după altul, în sus pe panta de vest a defileului — drum pe care ar fi mers cîndva strămoşii lor mitici. Conducătorul participanţilor la ritual duce în braţe un fel de albie din lemn care reprezintă o teacă mitică pentru ciuringuri, iar ceilalţi ţin în mîini cîte două ramuri dintr-un arbore de cauciuc. Cînd au ajuns la o crăpătură a stîncii unde, printre o mulţime de pietre rotunde, zace şi un bloc de cuarţit, care simbolizează omida, conducătorul loveşte de cîteva ori cu albia sa în piatra cea mare, iar ceilalţi participanţi la ritual o lovesc cu ramurile pe care le ţin în mîini. În acest timp, ei cîntă un descîntec, ca omida să depună ouă. După aceea, cu toţii lovesc pietricelele mici (acestea ar fi ouăle insectei). Conducătorul ceremoniei ia una din pietricele şi mîngîie cu ea pe pîntec pe fiecare din participanţi cu cuvintele : „Tu ai mîncat mîncare multă" şi îl loveşte în pîntece cu fruntea. Apoi coboară cu toţii la albia pîrîului, oprindu-se în drum la poalele stîncii „Ochii vopsiţi", unde, chipurile, în trecutul îndepărtat strămoşii lor mitici ar fi prăjit şi mîncat larve. Conducătorul loveşte în stîncă cu troaca, iar ceilalţi — cu ramurile, se cîntă din nou descîntecul ca insecta să iasă şi să depună ouă (se consideră că aici, în nisip, este îngropată o piatră mare care reprezintă aceeaşi maegwa). Pe stîncă se desenează imagini care reprezintă simbolic părţi ale corpului străbunilor, ciuringuri mitice, precum şi o tabără de femei, deoarece se consideră că în vremuri mitice şi femeile participau la ritualurile sacre totemiste.

Imitînd acţiunile strămoşilor mitici, conducătorul ceremoniei aruncă în sus pietre, acestea cad înapoi jos, iar ceilalţi bărbaţi intonează în acest timp descîntece. Acum toţi o pornesc în şir spre alt loc sacru,

situat la o depărtare de o milă şi jumătate. Conducătorul dezgroapă acolo două pietre care înfăţişează o crisalidă mitică şi un ou de insectă şi, în timp ce se cîntă descîntecele, le mîngîie cu grijă cu mîinile. Apoi freacă din nou cu piatra pîntecele fiecărui participant la ritual, rostind aceleaşi cuvinte : „Tu ai mîncat mîncare multă“, şi-l loveşte cu fruntea în pîntece. Ceremonia se repetă iar şi iar în alte locuri sacre, aproximativ zece la număr. La întoarcerea spre tabără, toţi se opresc din cînd în cînd şi îşi pun diferite podoabe. În acest timp, în tabără s-a construit un bordei special care reprezintă crisalida insectei. Toate femeile, ca şi bărbaţii din fratria opusă stau la oarecare depărtare, în picioare sau şezînd. Cîntînd descîntecele, participanţii la ceremonie intră tîrîş în colibă, în timp ce oamenii din fratria opusă stau în acest timp cu faţa la pămînt şi nu fac nici o mişcare. Participanţii la ritual ies din colibă şi intră din nou în ea, tot tîrîş, redînd ieşirea insectei din crisalidă. După aceea, ei mănîncă şi beau. Focul de tabără aprins la începutul ceremoniei este stins. Oamenii care sînt culcaţi la pămînt se ridică şi pleacă în aşezarea principală. Cu aceasta, ritualul ia sfîrşit. Potrivit credinţei, după oficierea ritualului, larvele insectei trebuie să se înmulţească [1].

După cum rezultă din această descriere, fiecare pas, fiecare mişcare a executanţilor ritualului simbolizează fie vreo acţiune a străbunilor mitici, fie vreo stare a insectei-totem.

În descrierea făcută de B. Spencer şi Fr. Gillen nu se spune nimic despre faptul că animalul-totem este mîncat, însă în alte descrieri este relatat, de obicei, şi acest moment.

Aceste ceremonii se oficiază întotdeauna în anumite locuri sacre, legate de legende — centre totemice unde există obiecte (pietre, stînci etc.) care în închipuirea australienilor reproduc material miturile privitoare la strămoşii totemici. Sînt caracteristice acţiunile rituale magice (vărsarea de sînge, mîn-

[1] B. Spencer and Fr. Gillen. *The Arunta*, vol. 1, Londra, 1927, p. 148—153.

gîierea cu o piatră sau ungerea cu ghips, ocru, grăsime etc.), descîntecele magice (cîntece care trebuie să stimuleze totemul să se înmulţească) şi consumarea rituală a cărnii totemului (la sfîrşitul ritualului), care trebuie să consolideze legătura omului cu totemul său.

Aceste ritualuri de înmulţire sînt descrise (de Spencer şi Gillen, precum şi de Strehlow) la triburile din Australia Centrală, unde totemismul atinge cea mai înaltă treaptă a dezvoltării sale. Ritualuri asemănătoare sînt cunoscute la triburile din Australia de Nord-Est, de Nord şi de Nord-Vest.

În general, toate elementele de totemism enumerate apar în forma cea mai pronunţată la triburile din Australia Centrală şi de Nord, care pot fi considerate drept cei mai tipici reprezentanţi ai religiei totemiste. La triburile din sud-estul Australiei, totemismul apare într-o formă atenuată sau mult modificată. La unele triburi din sud-estul Australiei, totemurile fratriilor capătă un caracter mitologic şi, contopindu-se cu credinţele despre eroii civilizatori şi despre fondatorii ritualurilor de iniţiere, se transformă în figuri complexe de demiurgi sau de creatori.

Rădăcinile totemismului

Studierea celor mai importante aspecte ale totemismului australian ne permite să descoperim înseşi rădăcinile credinţelor totemice. S-a făcut mult pentru rezolvarea problemei totemismului, îndeosebi în lucrările lui Robertson Smith, Arnold van Gennep şi Emile Durkheim. Cercetătorii sovietici S. P. Tolstov, D. K. Zeletin, A. M. Zolotarev, A. F. Anisimov, D. E. Haitun etc. au mers şi mai departe pe calea clarificării acestei probleme, care astăzi poate fi considerată în esenţă rezolvată. Apare evident că totemismul din Australia (şi de pretutindeni) este o formă a religiei comunităţilor gentilice vînătoreşti timpurii, în care legăturile de rudenie de sînge constituie unicul tip de legături între oameni. Aceste legături sînt extrapolate şi atribuite întregii naturi.

Animalele şi plantele, care umplu întreaga existenţă a vînătorului-culegător, sînt obiectul unor sentimente şi idei superstiţioase, devenind ceva apropiat, înrudit cu omul.

Foarte important este şi un alt aspect al totemismului : în el s-a reflectat într-o manieră specifică sentimentul sau conştiinţa legăturii indisolubile a comunei primitive cu teritoriul ei, cu pămîntul. De acest teritoriu sînt legate toate legendele totemice sacre privind strămoşii, fiecare loc este pentru australieni plin de asociaţii religioase magice.

Deşi este poate cea mai importantă formă de religie a australienilor, totemismul nu este însă unica. S-au constatat la ei şi alte forme de credinţe, care reflectă anumite aspecte şi condiţii ale vieţii triburilor.

Vrăjitoria

Toţi observatorii afirmă în unanimitate că aborigenii din Australia se tem ca de moarte de farmecele făcute de duşman. Ei sînt înclinaţi să atribuie orice boală, accident, moartea unei rubedenii vrăjilor făcute de duşman. Chiar dacă moartea a fost provocată de o cauză evidentă (de pildă, omul a fost strivit de un copac), ei consideră că adevăratul vinovat al accidentului este un duşman tainic. De aceea, la australieni se obişnuia ca după fiecare deces să se încerce să se ghicească în ce parte, în ce trib trăieşte duşmanul care l-a vrăjit pe mort. Se trimitea apoi împotriva acestui trib o ceată de răzbunători care îl ucideau pe presupusul vinovat sau pe cineva din rudele acestuia.

La australieni exista un mod caracteristic de a pricinui cuiva un rău : trebuia să ţinteşti de departe în direcţia celui vizat cu un osişor sau un beţişor special, ascuţit la vîrf, şi să rosteşti un descîntec aducător de nenorocire sau un blestem. Se considera că,

datorită acestui lucru, victima avea să moară inevitabil. Este tipul așa-zis inițial de magie, adică un tip în care începutul acțiunii (țintirea) se efectuează în mod real, iar continuarea ei (zborul armei și vătămarea victimei) este lăsată în seama unei forțe magice. Pentru mai multă siguranță, executantul ritualului arunca pe furiș în victima sa instrumentul cu care se făcuse vraja (osișorul sau bețișorul), iar omul, care le găsea la el, înțelegea că împotriva sa se făcuse o vrajă care avea să-l ucidă. Credința în puterea vrăjii era atît de mare, încît obiectul vrăjii se descuraja dintr-o dată, cădea într-o stare de apatie și în scurt timp murea. Acest lucru făcea să crească și mai mult credința în vrăjitorii.

Este de remarcat că, deși australienii suspectau în permanență pe cineva de vrăjitorie, ei recurgeau, totuși, foarte rar la acest ritual, întrucît el nu era lipsit de pericol nici pentru cei care-l îndeplineau, căci era destul ca un om să fie bănuit de vrăjitorie pentru ca aceasta să atragă asupra lui răzbunarea inevitabilă a rudelor victimei.

La australieni, cel puțin la covîrșitoarea majoritate a triburilor, nu există specialiști în magia neagră. Excepțiile sînt rare. De pildă, la iulengorii din ținutul Arnhem existau vrăjitori — *raggalk* — care se specializau în acest gen de magie. La majoritatea triburilor se considera însă că orice om poate trimite cuiva, prin vrăji, o nenorocire. De obicei erau acuzați de acest lucru oamenii dintr-un trib dușman. Fără îndoială că tocmai vrajba dintre triburi a generat în principal frica superstițioasă de farmecele aducătoare de nenorociri și credința în vrăjitorie. La rîndul ei, această credință și această frică intensificau și mai mult vrajba dintre triburi și dușmănia reciprocă.

Magia tămăduitoare, șamanismul, magia sexuală

La toate triburile australiene au existat în forme aproape identice ritualuri de magie tămăduitoare.

Magia tămăduitoare a apărut, în general, la toate popoarele pe terenul medicinei populare, care este foarte dezvoltată la australieni. Ei ştiu să folosească diferite ierburi medicinale, să utilizeze la nevoie cataplasme, masaje, comprese, luarea de sînge şi ştiu să trateze răni şi fracturi. Aceste mijloace ale medicinei şi chirurgiei populare sînt accesibile tuturor, dar nu totdeauna sînt eficiente. De aceea, oamenii superstiţioşi recurg adesea la ajutorul vracilor de profesie *(medicine-men, native doctors)*, care folosesc, de obicei, diferite metode şarlataneşti (cum ar fi sugerea unei pietre sau a unui „cristal", desigur imaginare, din corpul bolnavului) sau caută să acţioneze asupra psihicului pacientului, îl hipnotizează prin privire şi gesturi. Dacă bolnavul se vindecă, acest lucru este atribuit forţei magice.

La australieni există şi forme embrionare de şamanism. Spre deosebire de vraci, care „lecuiesc" cu ajutorul unor mijloace magice, şamanul acţionează cu ajutorul spiritelor. Potrivit credinţelor populare, spiritele sînt cele care-l iniţiază pe şaman în profesiunea lui. Nu se ştie dacă au existat la multe triburi astfel de specialişti iniţiaţi de spirite. La tribul aranda, vracii învăţau, de obicei, de la alţi vraci, dar cel care voia să fie iniţiat de spirite se ducea la peştera socotită ca locuinţa acestora, se culca la intrarea în peşteră şi era convins că noaptea i se va înfăţişa un spirit, îl va străpunge cu o suliţă şi-l va face vrăjitor, şaman. Vrăjitorii care comunicau cu spiritele — *birraarki* (deosebiţi de vracii obişnuiţi) — au existat la tribul kurnai. Şamanismul însă, formă a religiei caracteristică epocii de descompunere a orînduirii gentilice, nu depăşise încă la australieni stadiul incipient.

Vracii şi şamanii acţionau şi ca „oameni care aduc ploaia" (magia meteorologică), însă nu pretutindeni. În economia vînătorească, magia meteorologică nu putea să ocupe un loc important în complexul credinţelor ; numai în condiţiile climei secetoase a Australiei Centrale i se atribuie o importanţă relativ mare.

Magia sexuală sau de dragoste se întîlnește la australieni tot în cele mai elementare forme. Tinerii foloseau niște podoabe simple, crezînd că ele pot avea un efect magic asupra femeii și vor determina o atracție reciprocă. Înainte de a-și pune podoabele se rosteau formule magice.

Cultele feminine

În legătură cu magia sexuală trebuie pusă problema participării bărbaților și femeilor la viața rituală. În literatura etnografică privind Australia s-a încetățenit convingerea că religia în Australia este o problemă care-i privește exclusiv pe bărbați, femeile fiind complet excluse de la ritualurile religioase.

Cercetări recente (întreprinse de Géza Róheim, soții Berndt, Phyllis Kaberry etc.) au arătat însă că lucrurile nu stau tocmai așa. Diferențierea pe sexe și vîrste la australieni a influențat, firește, ritualurile și credințele. În ultimele decenii și poate secole, în Australia s-a produs, în general, un proces de trecere de la filiația matriliniară la filiația patriliniară. Ca urmare, bărbații au eliminat, într-o anumită măsură, femeile din viața rituală. În miturile și legendele multor triburi se vorbește de o participare anterioară mai activă și chiar precumpănitoare a femeilor la ceremoniile religioase. Sînt foarte interesante în această privință, de pildă, miturile iulengorilor, notate de W. Chaseling, despre *djunkgowa*, femei întemeietoare de gintă, care au înființat grupe totemice, sau miturile unor triburi din Nord cu privire la Kunapipi și cultele feminine legate de această ființă mitică, asupra cărora au atras atenția soții Berndt. Se mai întîlnesc însă și astăzi, paralel, culte masculine și culte feminine. Acestea din urmă sînt însă mult mai puțin cunoscute, chiar și numai din cauză că, aproape toți cercetătorii etnografi fiind bărbați, le era foarte dificil să afle ceva despre ritualurile femeilor, la care accesul bărbaților nu este

permis. Pe de altă parte, la multe ritualuri îndeplinite de bărbaţi participarea femeilor se considera obligatorie, deşi ea se observă mai puţin şi este destul de pasivă.

Cultul funerar

La australieni, formele de înmormîntare sînt foarte variate, Australia reprezentînd din acest punct de vedere un fel de muzeu, în care sînt adunate aproape toate formele de ritualuri şi datini funerare care există la diferite popoare. Găsim aici şi înhumarea cadavrului întins sau chircit (uneori, cadavrul este legat sau chiar mutilat), şi înhumarea într-o nişă laterală, şi înmormîntarea în aer liber, pe podiumuri sau în copaci, şi endocanibalismul (mîncarea cadavrelor), şi afumarea cadavrului, şi obiceiul de a duce cadavrul cu sine din loc în loc, şi cremaţiunea. La unele triburi, de pildă la *ierkla-mining,* în sudul continentului, s-a observat în trecut cel mai simplu din toate modurile imaginabile de a trata pe decedat : acesta era pur şi simplu lăsat lîngă focul de tabără, iar întreaga hoardă se muta în altă parte.

Credinţele într-o viaţă a sufletului după moarte sînt la australieni foarte confuze şi neclare. La unele triburi există credinţa că sufletele morţilor rătăcesc pe pămînt, la altele, că pleacă spre nord sau în cer. Există, de asemenea, credinţa că la scurt timp după moartea trupului sufletele morţilor pier.

Mitologia

Australienii posedă o mitologie destul de bogată, deşi foarte primitivă. În afară de miturile totemice — despre care s-a mai vorbit —, mai există încă foarte multe mituri cu un conţinut variat, în cea mai mare parte privitoare la animale şi corpuri cereşti. Aceste mituri nu sînt considerate sacre şi nu au o legătură directă cu religia. Ele prezintă însă interes pentru istoria religiei, deoarece se vede că au luat

naştere din simpla dorinţă de cunoaştere proprie minţii omeneşti, ca o încercare naivă de explicare a diverselor fenomene ale realităţii înconjurătoare; explicaţia este dată prin personificarea fenomenului respectiv.

Walter Roth a consemnat în Queensland[1] un mare număr de mituri simple care explică într-o formă naivă vreo particularitate a animalelor. Multe mituri sînt privitoare la originea Soarelui, personificat sub chip de femeie care a locuit cîndva pe Pămînt, şi a Lunii, personificată în chip de bărbat; altele se referă la potop, la originea focului. Deosebit de interesante sînt miturile cu privire la eroii civilizatori. Aşa sînt denumite în mod curent personajele mitice cărora li se atribuie introducerea unor obiceiuri sau binefaceri ale civilizaţiei, ca, de pildă, obţinerea focului, instituirea normelor căsătoriei, iniţierile ş.a. În miturile australienilor, eroii civilizatori au de obicei înfăţişarea confuză de semianimal-semiom. Numai miturile legate de ritualuri religioase devin parte integrantă a religiei.

Pe cît se pare, la toate triburile există ideea că în străvechile vremuri mitice totul era altfel decît acum. La aranda, aceste vremuri nutice se numesc *alceringa*, la arabana — *wingara*, la ungarinjin — *ungud*. Este vremea în care ar fi trăit străbunii totemici, care posedau puteri supranaturale, puteau să meargă pe sub pămînt sau să zboare prin aer. Animalele erau pe atunci oameni, corpurile cereşti locuiau pe pămînt şi aveau chip de om. Trebuie menţionat, dealtfel, că astfel de reprezentări despre vremurile mitice străvechi, în care se săvîrşeau minuni, sînt proprii aproape tuturor popoarelor şi fac parte din toate religiile.

Cultul tribal timpuriu şi zeii cereşti

Cea mai complexă şi probabil cea mai tîrzie formă de religie din punctul de vedere al epocii apariţiei

---

[1] W. E. Roth. *North Queensland ethnography*, în *Bulletin* nr. 5, Superstition, magic and medicine, Brisbane, 1903.

la australieni o constituie cultul tribal timpuriu, legat de apariția zeităților cerești.

Tribul la australieni nu reprezintă o entitate socială, ci doar o formă de comunitate etnică, pe care o caracterizează un nume tribal unic, un dialect, un teritoriu, anumite obiceiuri. Australienii n-au cunoscut o adevărată viață tribală ; ea este proprie epocii de descompunere a orînduirii comunitare gentilice. Tribul australian n-a apărut aproape niciodată ca un tot unitar. În viața de zi cu zi, el se fărîmița în grupuri locale (sau hoarde) mai mici, de fapt independente. N-au existat o organizație tribală comună permanentă, o autoritate, căpetenii, sfaturi ale întregului trib. Dar apăreau deja germenii unei legături în cadrul întregului trib ; într-un anumit anotimp, o dată pe an sau mai rar, toate grupurile tribului se adunau laolaltă, discutau treburile comune, organizau dansuri sau ceremonii comune. Obiectivul cel mai permanent și mai important al acestor adunări ale întregului trib erau inițierile — ritualurile de inițiere a adolescenților. Inițierea constituia momentul cel mai important în viața fiecărui om ; el trecea din grupul adolescenților în grupul bărbaților cu drepturi depline sau al femeilor nubile.

Deosebit de îndelungată și grea era perioada inițierii pentru băieți. Ea dura cîțiva ani, consacrați unui antrenament special, mai cu seamă în ceea ce privea deprinderile vînătorii ; băieții făceau o „instrucție" severă și se căleau fizicește. Cei aflați în curs de inițiere erau supuși unor interdicții severe și unor restricții în alimentație ; ei nu aveau voie să vorbească și se înțelegeau prin semne sau într-o limbă specială, convențională ; erau izolați de partea femeiască a tribului, li se insuflau regulile moralei tribale, învățau obiceiurile și legendele tribului. Erau puși la cele mai chinuitoare încercări, care difereau în diversele regiuni ale Australiei : li se făceau incizii pe corp (cicatricele rămîneau pe toată viața), li se scotea printr-o lovitură un dinte din față, li se smulgea părul, li se făceau circumcizii sau erau chiar ținuți deasupra focului taberei. Sensul acestor încer-

cări crude erau de a cultiva la tineret dîrzenia şi de a-l educa în spiritul unei supuneri necondiţionate faţă de bătrîni, faţă de conducătorii ginţii şi tribului.

Cele mai multe nedumeriri le-a stîrnit întotdeauna printre cercetători obiceiul circumciziei, răspîndit la numeroase popoare din diferite ţări şi care se mai păstrează în unele religii contemporane. Se dădeau explicaţii diferite, mergînd pînă la considerente „de igienă". De fapt însă, acest obicei are o explicaţie simplă, dacă se ia în considerare legătura lui cu întregul sistem al iniţierii. Într-adevăr, unul din obiectivele lui importante constă în a imprima temperanţa : operaţia circumciziei avea scopul de a înăbuşi, cel puţin temporar, pornirile sexuale la băieţi.

De aceste iniţieri se leagă forme caracteristice ale credinţelor religioase.

La triburile din Australia Centrală, adolescenţilor în curs de iniţiere li se prezentau ritualuri totemice şi li se povesteau mituri totemice sacre. Acestea sînt specifice fiecărui grup (gintă) totemic. Există însă şi credinţe ale întregului trib, legate şi ele nemijlocit de iniţieri. Este vorba de credinţa în spiritul fondator şi protector al iniţierilor şi în spiritul-monstru, care ucide şi învie tinerii în curs de iniţiere (germene al credinţei în învierea morţilor, care s-a dezvoltat în religiile mult mai complexe). Aceste două rituri coexistă uneori în credinţele unuia şi aceluiaşi trib, primul fiind ezoteric (cred în el cei care au „absolvit" deja ritualurile de iniţiere, pe cînd neiniţiaţii nu ştiu nimic despre el şi nu îndrăznesc să afle ceva despre el) ; cel de-al doilea este exoteric, adică în el trebuie să creadă tocmai neiniţiaţii ; ei sînt înfricoşaţi cu ajutorul lui, în timp ce iniţiaţii nu cred în el. S-ar putea ca aici să fie vorba de o dedublare a vreunei imagini mitologice mai înainte unică. Aşa stau lucrurile, de pildă, cu o pereche de figuri mitologice la tribul kaitiş : Atnatu — spiritul ceresc, întemeietorul şi patronul iniţierilor — şi înfricoşătorul Tuman — spirit ucigaş, cu un singur picior (celălalt picior îl poartă pe umăr), care ucide şi învie pe băieţii în curs de iniţiere. Sensul credinţei în ucidere şi înviere, insuflată neiniţiaţilor, constă în a sublinia

pregnant trecerea iniţiaţilor la o nouă condiţie socială — în rîndul bărbaţilor maturi. Iniţiaţii însă nu cred în existenţa lui Tuman şi ştiu că „glasul“ său lugubru care se aude din păduri şi care sperie femeile şi copiii nu-i decît zgomotul produs de o scîndurică învîrtită pe o sfoară. După toate probabilităţile, Atnatu este un predecesor îndepărtat al chipului zeului tribal ceresc, iar Tuman este un germene al chipului spiritului răului, al diavolului.

La triburile sud-estice, ceva mai avansate din punctul de vedere al dezvoltării lor sociale, se remarcă figuri religioase-mitologice mai complexe, germeni ai zeităţilor cereşti tribale, cum ar fi, de pildă, Bajame la triburile din bazinul Darlingului, Daramulun la triburile de pe litoral din New South Walles, Nurrundere la narrinieri şi Bundjil la kulini şi la triburile învecinate etc. Cu privire la aceste figuri mitologice există multe controverse în literatura ştiinţifică. Primul care a atras atenţia asupra lor a fost folcloristul englez Andrew Lang, creatorul teoriei premonoteismului, iar după el — şeful şcolii catolice vieneze în etnografie, pastorul W. Schmidt, principalul susţinător al acestei teorii. Acesta din urmă a depus eforturi deosebite spre a dovedi că aceste fiinţe constituie o rămăşiţă a reprezentărilor primitive despre un Dumnezeu creator ceresc unic ; trăsăturile lor mitologice şi magice diferite, el le explica prin adăugiri ulterioare.

De fapt, aceste figuri mitologice sînt complexe. La ele se pot distinge diferite elemente : avem aici şi trăsături ale totemului unei fratrii (de pildă, Bundjil este un vultur cu coada ascuţită), şi trăsături ale eroului civilizator, şi ale demiurgului, întrucît acestor fiinţe li se atribuie adesea introducerea regulilor matrimoniale, a normelor morale, a datinilor, iar adesea şi crearea oamenilor şi a diferitelor lucruri. Cel mai important element la aceste figuri mitologice şi, pe cît se pare, nucleul lor îl constituie însă caracterul lor de spirit ocrotitor al iniţierilor. Toate aceste fiinţe cereşti sînt, într-un fel oarecare, legate de ritualurile iniţierilor. Ceremoniile tribale de iniţiere ale australienilor reprezintă o formă embrionară a

unui cult al întregului trib, cultul zeului tribal, la fel cum instituţia iniţierilor este forma embrionară a vieţii tribale, iar tribul australian este forma embrionară a unui autentic trib dezvoltat. Baiame Bundjil, Nurrundere şi alţii asemenea lor sînt zei tribali primitivi.

Caracteristicile generale ale religiei australienilor

Succinta caracterizare a religiei australienilor, arată, în primul rînd, că în ea s-au reflectat condiţiile economice şi sociale în care trăiesc australienii : sistemul lor totemist este un fel de suprastructură a economiei bazate pe vînat şi cules, o reflectare a modului de trai al comunităţilor vînătoreşti, cu legăturile lor de rudenie de sînge (credinţa în provocarea de nenorociri este reflectarea vrajbei intertribale).

La australieni nu întîlnim decît în stare embrionară formele mai complexe ale religiei. Aşa sînt, de pildă, totemismul individual — germenele cultului spiritului protector individual —, embrionii şamanismului, slabi embrioni ai cultului zeului tribal la triburile sud-estice.

Merită atenţie specificul ideilor australienilor cu privire la supranatural. La ei nu există credinţa într-o lume supranaturală separată de lumea pămîntească : fiinţele şi obiectele supranaturale se află tot aici, în preajma omului. Astfel de idei sînt, în genere, caracteristice pentru stadiile timpurii ale dezvoltării religiei, cînd dedublarea lumii în naturală şi supranaturală n-a atins încă o treaptă mai pronunţată. Cu toate acestea, la australieni există credinţa că au existat nişte vremuri străvechi mitologice cînd s-au săvîrşit lucruri neobişnuite, cînd oamenii puteau să ajungă în cer, să se transforme în animale etc.

O particularitate caracteristică a religiei triburilor australiene o constituie predominanţa magiei, a credinţelor magice, care există şi în totemism (credinţa

în interdependența magică dintre om și totem), și în magia neagră și sexuală, ca și în vrăjitorie. Cît despre concepțiile animiste, credința în suflet și în spirite, deși există la australieni, ele sînt foarte confuze și nu joacă un rol important în religia lor.

În ce privește forma exterioară a ritualului, la australieni este caracteristică predominanța dansurilor rituale și a unor ceremonii-spectacol prilejuite de ritualurile totemice, de inițiere etc.

E cazul să menționăm și trăsăturile pe care nu le găsim în religia australienilor. În primul rînd, la ei nu găsim ritualuri prin care să se invoce mila divinității : la australieni predomină formulele magice, dar nu există rugăciuni. Nu se practică deloc jertfele, dacă nu considerăm (ca Robertson Smith) drept sacrificiu degustarea rituală a totemului. Nu există sanctuare, temple, ci doar o formă embrionară a sanctuarelor : ascunzătorile naturale — defileuri, crăpături în stînci — în care se păstrează ciuringurile. Nu există nici sacerdoțiu ; ritualurile religioase sînt oficiate doar de reprezentanții grupurilor totemice, vracii-vrăjitori și „făcătorii de ploaie".

În religia australienilor nu există cultul strămoșilor. Ideile despre „strămoși" totemici mitici, care sînt figuri zooantropomorfe pur fanteziste, și nicidecum strămoși autentici, nu pot fi considerate un cult al strămoșilor.

La australieni nu se întîlnește nici cultul naturii. Credința în însușirile supranaturale ale fenomenelor naturale există, dar ea nu are legătură cu cultul naturii, ci cu totemismul. Se atribuie însușiri supranaturale animalelor, unor plante, unor elemente ale naturii moarte. Fenomenele cerești nu sînt zeificate și nu li se atribuie însușiri supranaturale. E drept, există personificări ale fenomenelor cerești : personificarea Soarelui în chip de femeie, a Lunii în chip de bărbat, personificări ale altor cîteva fenomene și mituri privitoare la ele. Toate acestea nu au însă nici o semnificație religioasă, cu excepția acelor cazuri izolate cînd Soarele apare ca totem. Cerul în ansamblu, firmamentul sînt, de asemenea, uneori personificate ; de pildă, cei din tribul aranda îl numesc Altira și și-l

imaginează în chip de om voluminos cu picioare de emu ; el are multe soţii şi copii. El nu are însă nici o contingenţă cu oamenii : nici pomeneală de vreo adorare a lui sau de vreo frică superstiţioasă faţă de el.

Nu există sau aproape nu există mituri cosmogonice. Miturile australiene se referă la actele de eroism ale eroilor civilizatori, la obîrşia grupurilor totemiste, la peregrinările strămoşilor totemici ; există şi mituri de mai mică importanţă despre animale. Problemele originii lumii, Pămîntului, cerului nu sînt atinse în mitologia australienilor.

La ei nu există nici credinţa într-o lume de dincolo. Australienii cred în existenţa sufletului, însă consideră că sufletul moare curînd după moartea trupului. În credinţele lor religioase, ideea de suflet nu are un rol însemnat.

Particularităţile menţionate ale credinţelor religioase ale australienilor pot fi considerate într-o oarecare măsură tipice pentru religia orînduirii comunitare-gentilice. Din acest punct de vedere, ele prezintă un interes ştiinţific deosebit de mare.

Situaţia actuală

Credinţele şi ritualurile religioase descrise mai sus aparţin trecutului. Colonizarea Australiei de către englezi, care a început la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, a avut drept rezultat că cea mai mare parte a triburilor australiene au fost şterse de pe faţa pămîntului, iar puţinele lor rămăşiţe din ţinuturile nordice şi centrale ale continentului şi-au pierdut aproape cultura originară şi credinţele anterioare. Mulţi locuiesc în aşezări organizate de misionari, unde este strict interzisă oficierea ritualurilor păgîne.

Unii misionari, acţionînd prin metode mai subtile, caută să le inoculeze aborigenilor creştinismul, adaptîndu-l la credinţele locale. De pildă, misionarul W. Chaseling, care a propovăduit creştinismul în rîndurile tribului iulengor (Arnhemland), a ridicat la loc vizibil o cruce şi le-a spus băştinaşilor miraţi că ea este „Iisus-totem, cel mai important dintre toate

totemurile“. Tot el le-a insuflat păstoriților săi ideea că Dumnezeu-tatăl creștin este tot una cu Wangarr al lor — o forță magică tainică [1].

Numai în ținuturile depărtate de așezările coloniștilor albi, acolo unde aborigenii mai duc, ca în trecut, o viață nomadă de vînători, ei mai respectă, într-o oarecare măsură, vechile datini și mai păstrează vechile credințe. Dar și acolo, bătrînii, văzînd că tineretul se ia tot mai mult după albi și neglijează obiceiurile tribului, nu mai vor să transmită tinerilor datinile sacre totemice și le refuză inițierea. Tot mai dese sînt cazurile cînd, odată cu moartea ultimilor bătrîni, dispar pentru totdeauna și credințele tribale.

2. RELIGIA TASMANIENILOR

Vecinii cei mai apropiați ai australienilor — triburile din insula Tasmania — par a fi înrudiți cu ei și ca origine. Ei au fost complet exterminați de către colonizatori încă în secolul al XIX-lea, mai înainte de a se fi putut începe studierea lor : ultima reprezentantă a populației băștinașe din Tasmania a murit în 1877.

Pe tasmanieni, atîta timp cît au existat, nu i-a studiat nimeni în mod special ; există doar observații disparate strînse la un loc de către H. Ling Roth în valoroasa lucrare *Aborigenii Tasmaniei* (1890).

Pe cît se pare, în ce privește modul de viață, orînduirea economică și socială, tasmanienii se deosebeau prea puțin de australieni și trăiau, la fel ca ei, în mici comunități vînătorești. Erau mult mai săraci, poate și mai primitivi decît australienii.

Unii observatori (Breton, Jörgensen, Widowson), pornind, probabil, de la o interpretare creștină a religiei, au susținut că la tasmanieni, în genere, nu există nici cea mai mică idee religioasă. Și în literatura sovietică s-a enunțat părerea că tasmanienii re-

[1] Vezi W. Chaseling. *Printre nomazii Australiei de Nord*, Moscova, 1961, p. 163—171.

prezentau un stadiu prereligios al dezvoltării [1]. Dar acest lucru este puţin verosimil. Informaţiile noastre despre religia tasmanienilor sînt extrem de sărace, dar avem suficiente temeiuri de a presupune că la ei au existat credinţe religioase.

Urme de totemism

Contrar părerii răspîndite în literatură, se poate presupune că la tasmanieni au existat elemente de totemism. Unii observatori au remarcat că tasmanienii respectau nişte interdicţii alimentare care diferă de la caz la caz : un om se abţinea să mănînce carnea masculului de cangur, un altul — carnea femelei de cangur etc. Aceasta se aseamănă cu tabuarea totemistă. E drept, printre interdicţiile alimentare erau şi unele despre care cu greu s-ar putea presupune că ar fi avut vreo contingenţă cu totemismul. La tasmanieni exista, de pildă, interdicţia generală de a mînca orice fel de peşte cu solzi ; dintre animalele marine, ei consumau numai moluştele. E greu de spus ce a putut provoca această prejudecată împotriva folosirii peştelui ca hrană, dar nu este exclus ca ea să nu fi avut nici o legătură cu religia.

Este foarte posibil să fi avut o semnificaţie totemistă şi acele pietricele vopsite despre care vorbesc unii observatori. Tasmanienii făceau o legătură între aceste obiecte şi anumiţi oameni („prieteni absenţi").

Datini funerare

La tasmanieni existau diferite moduri de înmormîntare : îngroparea în pămînt, înmormîntarea în aer liber, crematiunea cadavrului şi chiar a doua înmormîntare, cînd oasele rămase după cremaţiune erau înhumate şi se construiau deasupra lor mici colibe din joarde şi scoarţă de copac. Unii purtau cu ei, ca mijloc magic, oase de-ale morţilor.

---

[1] Vezi V. F. Zîbkoveţ. *Dorelighioznaia epoha,* Moscova, 1959.

Germeni de magie medicală

La tasmanieni, pe cît se pare, nu apăruseră încă nici un fel de vrăjitori sau şamani. Chiar magia medicală era într-o stare embrionară. Potrivit unei relatări (1842), bolnavii şi muribunzii erau îngrijiţi de femei ; specialişti tămăduitori nu existau („nimeni nu se pretinde mai ştiutor decît ceilalţi în prescrierea şi executarea tratamentului"). Totuşi, potrivit relatării lui West (1852), „existau unii care practicau tămăduirea mai mult decît alţii şi de aceea erau numiţi de englezi doctori" [1].

Spiritul nopţii

Majoritatea autorilor sînt de acord în a afirma că tasmanienii se temeau de spiritul nopţii (Lee, Jeffreys, Dove), că se temeau de întunericul nopţii (Line, West, Walker), credeau în spirite rele, care apar noaptea (Henderson) etc. Este posibil ca la originea acestei frici să fie teama de atacuri nocturne prin surprindere ; în orice caz, această frică este legată de nişte reprezentări animiste. Într-o relatare a lui Davis este menţionat numele spiritului rău al nopţii — Namma. Robinson menţionează un alt nume al acestui spirit rău — Raego-Rapper, „căruia ei îi atribuie toate nenorocirile lor" [2].

Problema credinţei într-un Dumnezeu ceresc

În relatările unor observatori se spune că, în afară de spiritul nopţii, tasmanienii credeau şi într-un spirit al zilei. Pastorul W. Schmidt a depus mari eforturi spre a face din acest spirit al zilei Dumnezeul ceresc suprem. Cu ajutorul unor speculaţii filologice trase de păr, el a interpretat chiar unul din numele

[1] H. Ling-Roth. *The Aborigines of Tasmania*, 1899, ed. a 2-a, p. 65.
[2] *Op. cit.*, p. 55.

unei ființe mitice — Tiggana-Marrabuna — ca epitet al Dumnezeului ceresc: Suprem — Unic — Excepțional[1]. Această născocire nu are nici un fel de temei. La tasmanieni n-a existat, bineînțeles, cultul unui Dumnezeu ceresc. Este însă posibil ca anumite imagini mitologice să fi fost legate de obiceiul inițierii, la care există unele aluzii (cicatrice pe corpul tasmanienilor, ca și existența unor scîndurele rotitoare pe care femeile nu îndrăzneau să le privească).

---

[1] W. Schmidt. *Der Ursprung der Gottesidee*, B. I. Münster, 1912, p. 216—221.

Capitolul al 3-lea

RELIGIA POPOARELOR OCEANIEI

Din punct de vedere etnografic, Oceania este un ţinut foarte pestriţ. După limbă, popoarele Oceaniei se împart în două grupuri inegale : triburile papuaşe (cele mai multe locuind în Noua Guinee) şi popoarele din familia lingvistică malaio-polineziană, care populează cea mai mare parte a Oceaniei şi care se împart în melanezieni, micronezieni şi polinezieni. Nivelul dezvoltării sociale şi culturale al acestor popoare este, în ansamblu, cu mult mai ridicat decît al australienilor, fără a fi însă uniform în diferitele părţi ale Oceaniei. Baza economiei o constituie pretutindeni agricultura, îmbinată în mare parte cu pescuitul în cadrul vieţii sedentare. Examinînd orînduirea socială şi cultura popoarelor Oceaniei, se poate constata o ridicare a nivelului cultural de la vest la est, din Noua Guinea spre insulele Polineziei. La triburile papuaşe, îndeosebi în partea de vest a Noii Guinee, s-a păstrat pînă în prezent orînduirea comunei primitive, aproape la fel ca la australieni. La triburile melaneziene se constată toate stadiile descompunerii organizării comunitare gentilice. În Melanezia de Nord-Vest se menţin relativ multe forme arhaice (împărţirea duală-exogamă, ginta matriarhală ş.a.). În partea de sud-est, procesul de descompunere a orînduirii gentilice devine tot mai evident, astfel încît pe insulele Noua Caledonie şi Fiji putem observa deja trecerea la forma

timpurie a societății împărțite în clase și la semistatele primitive. La aproape același nivel de dezvoltare se aflau popoarele din sud-vestul și vestul Polineziei — din Noua Zeelandă, Samoa ; în celelalte părți ale Polineziei, îndeosebi în Tahiti, insulele Hawaii, procesul descompunerii orînduirii comunitare-gentilice aproape s-a încheiat. Acolo s-a statornicit o formă timpurie a orînduirii de clasă (caste) și au luat naștere mici state. În Micronezia s-au îmbinat într-un mod original formele sociale arhaice și cele dezvoltate : matriarhatul și orînduirea de castă.

Această inegalitate a nivelului de dezvoltare socială și culturală s-a reflectat și în religie. Alături de existența unor trăsături ale credințelor religioase comune întregii Oceanii, formele lor în diversele părți ale Oceaniei sînt foarte diferite. Un foarte bogat material ilustrează concret transformarea treptată a religiei orînduirii comunitare-gentilice într-o religie a societății cu o împărțire incipientă în clase. Aici se poate vedea foarte clar cum se reflectă în credințele religioase atît condițiile producției materiale a popoarelor Oceaniei, cît și viața lor socială.

1. RELIGIA PAPUAȘILOR ȘI A MELANEZIENILOR

Întrucît insulele Melaneziei, cu clima lor toridă și în multe părți nesănătoasă, au devenit într-o epocă nu prea îndepărtată obiectul politicii de cotropire colonială a unor state europene, studierea papuașilor și melanezienilor nu a început nici ea demult, cam în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. La început au devenit cunoscute Noua Caledonie și insulele Fiji, apoi treptat și celelalte. Marea insulă Noua Guinee este și astăzi însă insuficient studiată, regiunile ei interioare rămînînd aproape necunoscute. În multe insule ale Melaneziei, îndeosebi în Noua Guinee, se mai păstrează încă vechea cultură și vechile credințe.

Cele mai primitive forme de religie se observă la

papuaşi. Pînă în prezent au fost cel mai bine studiate credinţele religioase şi ritualurile insularilor din strîmtoarea Torres (A. Haddon şi W. Rivers, 1898), ale triburilor mafulu (Williamson, 1910), kiwai (Gunnar Landtmann, 1910—1912), mariand-anim (Paul Wirz, începînd din 1914, şi H. Nevermann, din 1933), ca şi ale triburilor ce locuiesc pe insulele din golful Astrolab (N.N. Mikluho-Maklai, 1871—1877). Cu privire la multe triburi există date fragmentare, dar valoroase. În ultimii ani apar tot mai multe relatări despre triburile aproape necunoscute care trăiesc în regiunile muntoase din interiorul insulei Noua Guinee.

Religia insularilor din strîmtoarea Torres

Insularii din strîmtoarea Torres se află prin limbă şi cultură pe o treaptă intermediară între Australia şi Melanezia (în insulele de vest se vorbesc limbi australiene, în cele de est, limbile papuaşe). Baza economiei o constituie agricultura şi pescuitul. S-au păstrat urmele a două fratrii exogame, ginţile matriarhale s-au transformat în ginţi patriarhale.

Credinţele religioase sînt aici foarte apropiate de cele ale australienilor, unele fiind însă mai evoluate. În grupul de insule de vest domină totemismul, pe cînd în cel de est nu s-au păstrat decît urme de totemism. În cea mai mare parte, totemurile sînt animale (31 din totalul de 36 de totemuri). Este interzisă uciderea totemului propriu, făcîndu-se însă excepţii pentru broasca ţestoasă şi pentru dugong (din cauza rarităţii cărnii ca aliment). Există ritualuri de înmulţire a totemurilor. Sînt interesante miturile (insula Yam) privitoare la doi fraţi eroi civilizatori, din care unul este peştele ciocan, iar celălalt crocodilul. Imagini ale lor se păstrează în interiorul unei împrejmuiri sacre, în jurul căreia se organizează dansuri rituale. Pe insula Mabuiag există un singur erou civilizator — Kwoiam, care este denumit *Marele Augud* (cuvîntul *augud* înseamnă totem). Este venerat de ambele fratrii.

Sistemul inițierii legate de vîrstă s-a schimbat aici într-un chip original. Partea pur religioasă, ideologică a ritualurilor inițierii s-a dezvoltat, iar partea fizică s-a redus. La insularii din strîmtoarea Torres, atît patronul fondator al datinilor de inițiere, cît și spiritul ucigaș, care, chipurile, ucide și reînvie pe tineri, sînt cunoscuți atît de inițiați, cît și de neinițiați, dar sub nume diferite : patronul inițierii este denumit de inițiați Bomai (și întregul sistem al inițierii este descris ca cultul lui Bomai), în timp ce neinițiații îl numesc Malu ; pe de altă parte, inițiații denumesc spiritul ucigaș Ib, iar neinițiații — Magur.

Executanții dansurilor rituale ce se execută în fața celor supuși inițierii poartă mască. Ei reprezintă spiritele rele, îndeosebi pe Magur ; se crede că acesta pedepsește pe cei ce divulgă secretul ritualurilor de inițiere.

Religia marind-animilor

Forme asemănătoare de credințe religioase și ritualuri sînt descrise foarte amănunțit de Paul Wirz la grupul de triburi din sud-vestul insulei Noua Guinee — triburile marind-anim (tugeri).

Marind-animii au multe asemănări cu australienii. Ei nu sînt încă complet sedentari. Ei pot fi denumiți numai cu anumită îngăduință agricultori ; se hrănesc în special cu palmierul sălbatic sago. Orînduirea socială a marind-animilor se aseamănă mult cu orînduirea socială a triburilor din Australia Centrală.

În domeniul religiei se constată aceeași asemănare. Forma dominantă o constituie totemismul. Marind-animii se împart în ginți separate, fiecare din ele crezînd că se trage din străbunul totemic *Dema*. Ritualurile religioase oficiate de către marind-animi se reduc în mare măsură la reproducerea spectaculară a unor fapte ale strămoșului totemic Dema.

În afară de aceasta, mai există la marind-animi un foarte interesant cult maio, care constituie o modificare a ritualurilor inițierii cunoscute la triburile australiene. Este un cult secret, la care iau parte numai

inițiații. Spre deosebire de australieni, în acest cult nu sînt inițiate toate persoanele care au atins o anumită vîrstă. Potrivit calculelor lui Paul Wirz, aproximativ jumătate din populație ia parte la cultul maio.

Religia altor triburi papuașe

La alte triburi papuașe se observă importante devieri de la acest tip. Un element comun tuturor credințelor religioase ale papuașilor îl constituie credința în diferite feluri de magie, magia neagră, magia casnică, magia tămăduitoare.

Fărîmițarea lingvistică a populației papuașe din Noua Guinee atinge un asemenea grad, încît uneori două sate învecinate nu înțeleg unul limba celuilalt. Această răzlețire și-a găsit reflectarea în magia neagră, care, chipurile, este cauza tuturor nenorocirilor și a morții.

N.N. Mikluho-Maklai constata că papuașii se tem foarte mult de așa-numitul Onim, acesta fiind privit drept cauza bolilor inexplicabile sau a morții ; se consideră că vina nenorocirilor o poartă locuitorii unuia din satele dușmane.

Este foarte puternică credința în magia agricolă. Aici joacă un mare rol femeile, iar unele ritualuri par a avea destinația de a transfera pămîntului puterea sexuală a femeii.

Un rol important îl ocupă în religia triburilor papuașe cultul strămoșilor și cultul craniilor, legat de acesta. De pildă, la populația din regiunea Porte-Dorée (în nord-estul insulei Noua Guinee) există așa-numitele *korwar* (sculpturi în lemn înfățișînd strămoși), încoronate cu cranii adevărate.

Religia melanezienilor

Credințele religioase ale melanezienilor au fost descrise de o întreagă serie de observatori și cercetători, mai ales la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Melanezienii de vest, care locuiesc în Noua Guinee, se deosebesc foarte puţin de papuaşi din punctul de vedere al nivelului dezvoltării sociale; de aceea, şi credinţele lor religioase sînt asemănătoare. În Melanezia Centrală şi în Melanezia Orientală însă găsim forme mai tîrzii de dezvoltare a orînduirii sociale şi, prin urmare, a religiei.

Baza economică a populaţiei insulelor melaneziene este — ca şi la papuaşi — agricultura primitivă. Datorită condiţiilor geografice, diminuării rolului vînatului şi creşterii rolului pescuitului, diferenţierii mai accentuate a condiţiilor economice între regiunile interioare şi cele de litoral ale insulelor, nivelul general de dezvoltare a forţelor de producţie este la melanezieni mai ridicat. La ei a luat o mai mare amploare schimbul intercomunitar şi cel intern, ceea ce a dus la o mai mare complexitate a formelor de relaţii sociale şi la o destul de puternică diferenţiere în sînul comunităţilor melaneziene, îndeosebi în Melanezia de Sud şi Orientală. În arhipelagul Bismarck, în insulele Solomon şi Noile Hebride se mai păstrează încă comunităţi gentilice matriarhale. În Melanezia de Sud însă, ele aproape s-au destrămat. Insularii din partea sudică a Noilor Hebride, din Noua Caledonie şi insulele Fiji au trecut la patriarhat. Aproape pretutindeni s-a diferenţiat o pătură de membri bogaţi ai obştei, care adesea ţin în stare de dependenţă pe rudele lor şi pe membrii săraci ai comunităţii. Tot ei sînt aceia care dictează şi în asociaţiile secrete masculine, care sînt în mare măsură îndreptate împotriva părţii feminine a populaţiei. În Noua Caledonie şi în insulele Fiji s-au format diverse pături sociale: conducători, simpli membri ai obştei, agricultori dependenţi şi sclavi.

Acest nivel de dezvoltare relativ ridicat s-a reflectat şi în domeniul religiei.

Vrăjitori, şamani etc.

În concordanţă cu orînduirea socială mai complexă a melanezienilor, la ei au apărut în domeniul cultului

profesioniști, ca: vrăjitori de diferite specialități, ghicitori, invocatori de spirite etc. De pildă, în insulele Trobriand existau vrăjitori specialiști în magia agricolă, vrăjitori care dirijau construcția bărcilor și vrăjitori călăi, cărora conducătorul le dădea sarcina executării condamnărilor la moarte (care se înfăptuiau ca niște ritualuri magice) etc. În sudul și sud-estul Melaneziei, unde nivelul dezvoltării sociale este mai ridicat, existau vrăjitori-preoți ereditari, apropiați de conducători; în Noua Caledonie ei se numeau *takate*, în Fiji — *mbete*.

Magia

Conținutul ideologic al religiei populației din Melanezia Centrală, de Vest și de Sud-Est se caracterizează, în primul rînd, printr-o puternică dezvoltare a magiei.

Credința în magia neagră apare la melanezieni nu numai pe baza disensiunilor intertribale, ci și datorită diferențierilor interne, fapt pe care-l dovedește apariția vrăjitorilor specializați în provocarea de rele. Magia tămăduitoare, strîns legată de medicina populară, se află, de asemenea, în mîna profesioniștilor. Magia de război însă este concentrată îndeobște în mîinile conducătorilor militari.

Deosebit de interesante și diverse sînt formele magiei gospodărești. Se recurge la ea numai în acele sfere de activitate gospodărească în care succesul depinde în mare măsură de circumstanțe întîmplătoare și în care omul nu poate conta în întregime pe forțele sale. În această privință sînt interesante observațiile făcute de Br. Malinowski în insulele Trobriand. Se constată că în agricultură magia este folosită la sădirea plantelor cu tuberculi, cultură delicată, dar nu este practicată la sădirea pomilor, care dau o cultură stabilă. În piscicultură, magia este practicată la pescuitul rechinilor și al unor pești care ar putea pune în primejdie viața omului; la pescuitul peștilor mărunți, care nu prezintă nici un pericol, magia e considerată de prisos. Construirea bărcilor este întot-

deauna însoţită de ritualuri magice, dar nu şi în construcţia de case. La confecţionarea de obiecte sculptate din lemn de esenţă tare, care cere o măiestrie deosebită, practicarea magiei e considerată necesară, în timp ce la sculptura în lemn obişnuit, accesibilă tuturor, nu se face niciodată apel la magie[1]. Toate acestea constituie o dovadă în plus că concepţiile magice iau naştere atunci cînd omul nu are încredere în forţele sale proprii, se simte la discreţia forţelor naturii sau atunci cînd atribuie altuia aptitudini pe care el nu le are.

Mana

Practica magiei este legată la melanezieni de credinţa într-o forţă tainică impersonală — *mana*. Această reprezentare, larg răspîndită la popoarele Oceaniei, a devenit de la un timp binecunoscută oamenilor de ştiinţă din toate ţările şi există despre ea o întreagă literatură.

Primul care a făcut cunoscută credinţa melanezienilor în *mana* a fost misionarul etnograf R. Codrington într-o scrisoare adresată lui Max Müller în anul 1878. În această scrisoare el spunea : „Religia melanezienilor — în sens de credinţe — constă în convingerea că pretutindeni acţionează o forţă supranaturală care ţine de domeniul invizibilului ; în sens practic, ea constă în folosirea unor mijloace de atragere a acestei forţe de partea celor ce o solicită... Există credinţa într-o forţă care se deosebeşte de forţa fizică şi acţionează pe cele mai diverse căi, atît spre bine, cît şi spre rău ; a o stăpîni sau a o dirija constituie cel mai mare avantaj“ [2].

Mana este considerată ca aparţinînd oamenilor care au succes în viaţă. Dacă omul a atins o treaptă înaltă în asociaţia bărbaţilor, dacă a obţinut un grad de conducător, dacă are succes în viaţă, dacă este un

---

[1] Br. Malinowski. *Myth in primitive psychology*, Londra, 1926, p. 107—110.

[2] R. Codrington. *The Melanesians*, Oxford, 1891, p. 118.

ostaş viteaz, un meseriaş priceput, dacă obţine o recoltă bogată, înseamnă că are multă *mana*.

Mana poate să aparţină şi unor obiecte. Dacă piatra magică îngropată în pămînt asigură o recoltă bună, înseamnă că ea posedă *mana*. Ea se poate transfera şi altor obiecte. Proprietarul pietrei care posedă o *mană* puternică o dă spre folosire tovarăşilor săi de trib pentru ca aceştia să ţină în apropierea ei alte pietre, iar acestea să obţină şi ele *mana*. Această forţă posedă deci însuşirea fizică a fluidităţii.

Din punct de vedere materialist, sursa credinţei în *mana* o constituie nu credinţa în spirite şi nu o reprezentare abstractă spre o forţă impersonală, ci anumite condiţii sociale. Diferenţierea internă a comunităţii, apariţia în sînul ei a unor oameni privilegiaţi într-o anumită privinţă — căpetenii, vrăjitori, membri ai asociaţiilor secrete, precum şi meşteri iscusiţi, meseriaşi etc. — creează o idee confuză despre o anumită superioritate socială a acestora, care se întruchipează într-o formă religioasă, adică în ideea unei forţe tainice pe care ar poseda-o aceşti oameni care se disting în sînul comunităţii. Este drept că melanezienii cred că *mana* provine în special de la spirite, dar chiar şi credinţele privitoare la spirite sînt generate într-o măsură de aceleaşi diferenţieri sociale.

Despre concepţii religioase asemănătoare ne relatează F. Speiser, care a cercetat insulele Noile Hebride.

Credinţe animiste

Concepţia privitoare la *mana* este legată la melanezieni de credinţele animiste, avînd o sursă comună cu acestea. În Melanezia, credinţele animiste sînt, în general, foarte dezvoltate, deşi nu sînt pretutindeni aceleaşi.

În Melanezia de Nord-Vest, unde s-au păstrat într-o oarecare măsură formele arhaice de viaţă, animismul este încă slab dezvoltat. De pildă, în insulele

Trobriand, concepţiile despre spirite nu ocupă un loc important în credinţele religioase. Br. Malinowski spune că locuitorii din Trobriand se tem de magie, de vrăjitori şi de vrăjitoare, dar nu şi de spirite[1]. În Melanezia Centrală însă, animismul, probabil din cauza nivelului social mai ridicat, a atins o treaptă mai înaltă de dezvoltare. În arhipelagul Bismarck, în insulele Solomon şi în Noile Hebride, credinţele privitoare la spirite joacă un rol esenţial în religie.

Melanezienii deosebesc destul de precis două categorii de spirite : spiritele morţilor şi spiritele naturii. Această deosebire este subliniată în mod special în lucrarea lui R. Codrington. El a scris că, în Melanezia de Sud, în insulele Noile Hebride şi Banks, rolul predominant îl au spiritele naturii — *vui,* spirite legate de anumite localităţi, care s-au cuibărit în strîmtori, în munţi, în mare ; melanezienii nu au credinţa că aceste spirite ar fi fost cîndva oameni. Paralel cu aceasta, există concepţia despre spiritele morţilor — *tamate* —, cărora li se acordă mai puţină atenţie. În insulele Solomon şi ale arhipelagului Bismarck, dimpotrivă, stau pe primul plan, potrivit datelor furnizate de Codrington, spiritele morţilor, pe cînd cele ale naturii se situează doar pe al doilea plan[2]. Este drept că această afirmaţie a lui Codrington este contestată de alţi cercetători, ca, de pildă, F. Speiser, care demonstrează convingător că şi în Noile Hebride spiritele morţilor, şi îndeosebi spiritele strămoşilor, sînt cinstite mult mai mult decît spiritele naturii[3].

Cultul strămoşilor

Cultul strămoşilor domină aproape pretutindeni, cu excepţia cîtorva insule din nord-vestul Melaneziei (insulele Trobriand). În cinstea strămoşilor ve-

---

[1] Br. Malinowski. *Argonauts of the Western Pacific,* Londra, 1922, p. 72.

[2] R. Codrington, *op cit.*, p. 121—123.

[3] F. Speiser. *Ethonographische Materialien aus den Neuen Hebriden und den Banks-Inseln,* Berlin, 1923, p. 353—358.

nerați se confecționează sculpturi cu chip de om, la care se alipesc uneori chiar craniile strămoșilor. Craniile se păstrează în sanctuare speciale, ale bărbaților.

Cultul strămoșilor este deosebit de dezvoltat în Melanezia de Sud (în Noile Hebride și în Noua Caledonie). Acest cult a fost bine studiat (în insulele Malekula și cele învecinate) de către etnograful englez Layard.

Rădăcinile animismului

Una din rădăcinile credințelor animiste ale melanezienilor este organizarea tribală și cultul strămoșilor legat de aceasta. E locul să arătăm că Melanezia este unica regiune de pe glob unde s-a format pe o treaptă atît de timpurie de dezvoltare un autentic cult al strămoșilor, propriu, în genere, stadiilor istorice mai tîrzii. Cauza acestei neobișnuit de timpurii apariții a cultului strămoșilor constă, probabil, în faptul că la papuași și melanezieni s-a conturat devreme trecerea de la matriarhat la patriarhat.

Cultul conducătorilor

O bază nu mai puțin importantă a credințelor animiste la melanezieni o constituie cultul conducătorilor. Conducătorii sînt persoane care se bucură de o situație socială proeminentă și care sînt investite cu putere. Ei sînt cei care, potrivit credințelor melanezienilor, posedă o mare și puternică *mană* (ideea de *mana* servește drept o consacrare religioasă a puterii conducătorului). Pe de altă parte, conducătorul s-ar afla în comuniune cu mari și puternice spirite. Spiritele conducătorilor decedați devin și ele obiecte de venerație. Spiritele oamenilor simpli, de rînd, nu se bucură de nici o venerare, nu există nici un cult al lor.

Credinţele animiste îşi au sursa şi în asociaţiile secrete masculine. Asociaţiile secrete nu sînt răspîndite pretutindeni în Melanezia. În Melanezia Occidentală, ele nu există sau se află în germene.

În Melanezia Centrală însă, asociaţiile secrete au căpătat o formă foarte tipică. În arhipelagul Bismarck, e vorba, în primul rînd, de *ingiet*, asociaţii secrete vrăjitoreşti, care practică unele forme de magie neagră şi tămăduitoare. De credinţele pur animiste este legată în mod deosebit asociaţia *Duk-duk* (cuvîntul „*duka*“, de la care vine această denumire, înseamnă spiritul celui mort).

Membrii asociaţiei, care apar în costume şi măşti menite să inspire groază, înfăţişează spiritele şi sperie pe neiniţiaţi, luîndu-le „bani“ (şiraguri de scoici) şi alte obiecte de valoare. Reprezentaţiile organizate de Duk-duk au loc o dată pe an şi durează aproape o lună, după care măştile sînt distruse, considerîndu-se că „Duk-duk a murit“. În fruntea asociaţiei se află *tubuan*-ul. Rolul acestuia îl deţine cea mai bogată şi mai influentă persoană din trib, care îl foloseşte în mod despotic şi interesat. Tubuan este considerat spiritul sexului feminin, care nu moare niciodată şi naşte în fiecare an alţi Duk-duk.

În insulele Solomon, sistemul asociaţiilor masculine secrete este slab studiat; în partea sudică a acestui arhipelag nu există, pare-se, asociaţii secrete. În schimb, în insulele Banks şi în Noile Hebride de Nord există un sistem complex şi dezvoltat de asociaţii masculine.

Pe de o parte, există asociaţii masculine Sukve „săteşti“, adică asociaţii deschise, care constituie instituţii obşteşti importante. (Cu concepţiile religioase, ele au doar o legătură indirectă : cei care fac parte din păturile superioare ale asociaţiei Sukve sînt consideraţi ca posedînd o *mana* deosebit de puternică.) Pe de altă parte, există şi asociaţii secrete magico-religioase speciale — *tamate* (cuvînt care înseamnă decedat, spiritul celui decedat). Membrii asociaţiei, cînd îşi pun măşti înfricoşătoare, reprezintă tocmai

spiritele celor decedați. Una din funcțiile importante ale acestor asociații este paza proprietății membrilor ei : fiecare din asociațiile *tamate* are însemne speciale, cu ajutorul cărora membrii ei pot supune unui tabu lucrurile ce le aparțin, pomii fructiferi etc.

În cea mai sudică insulă a Melaneziei, Noua Caledonie, nu există asociații masculine secrete, dar există rămășițe ale lor sub forma folosirii unor măști înfricoșătoare la ritualuri și sărbători. Denumirea acestor măști — *dangat* — este vădit înrudită cu cuvîntul *tamate*.

Mitologia

Mitologia melanezienilor este foarte primitivă. Există multe mituri care explică anumite fenomene ale naturii, datini etc. Ele nu au însă vreo legătură cu miturile privitoare la cult, strîns legate de ritualurile magice și pe care le justifică oarecum (aceste mituri au fost studiate de Br. Malinowski în insulele Trobriand). Sînt larg răspîndite miturile privitoare la eroii civilizatori, care sînt cel mai des reprezentați ca doi frați gemeni, unul deștept, iar celălalt prost : unul creează, celălalt strică.

Totemismul

Rămășițe ale totemismului s-au păstrat în Melanezia aproape pretutindeni, deși cu importante devieri de la forma lui clasică. Grupurile tribale poartă adesea nume totemiste, pe alocuri se păstrează tabuarea totemistă, credința într-o legătură a totemismului cu străbunii tribului etc. În insulele Noile Hebride și Banks există ceva în genul unui totemism individual, adică credința într-o legătură tainică a omului cu un obiect oarecare.

În insulele Fiji, unde orînduirea socială este mai complexă, se observă o dezvoltare originală a totemismului : unitatea totemică o constituie aici nu ginta, ci tribul, iar totemul este o divinitate tribală.

Caracteristicile generale ale religiei melanezienilor

Caracteristicile generale ale religiei în diferitele regiuni ale Melaneziei sînt : o magie dezvoltată, animismului şi credinţa într-o forţă impersonală — *mana*. Paralel cu aceste trăsături comune se pot constata stadii succesive de dezvoltare a religiei, ca reflectare a etapelor dezvoltării istorice. Direcţia acestei dezvoltări merge din Melanezia de Nord-Vest spre Melanezia de Sud-Est.

Melanezienii nu au încă o reprezentare a divinităţii supreme ; ei cred în multe spirite, dar nu au nici un zeu. Nu au nici mituri cosmogonice, deşi se întîlnesc aici multe mituri cu privire la un erou civilizator.

Formele cultului au încă un caracter neorganizat. Preoţimea ca grup social deosebit, ereditar nu există, deşi sînt vrăjitori şi şamani profesionişti. Există un început de sanctuare, în special case ale bărbaţilor, care servesc pentru oficierea ritualurilor asociaţiilor secrete.

2. RELIGIA POLINEZIENILOR

Condiţiile materiale. Orînduirea socială

Polinezia, care se învecinează cu Melanezia, constituie şi o continuare culturală a acesteia. Există regiuni intermediare în care elementele civilizaţiei melaneziene se amestecă cu cele polineziene. O astfel de regiune intermediară este arhipelagul Fiji. Baza economiei polinezienilor, ca şi a melanezienilor, au constituit-o agricultura primitivă şi pescuitul. În insulele mici şi sărăcăcioase ale Polineziei, oamenii erau nevoiţi să depună mult mai multă muncă pentru a-şi cîştiga existenţa. Producţia meşteşugărească a atins un înalt grad de dezvoltare. Aristocraţia tribală căuta să pună mîna pe puţinele

terenuri agricole şi astfel a apărut clasa proprietarilor. Din această cauză, nivelul general al dezvoltării sociale a polinezienilor a fost mai ridicat decît al melanezienilor. În Polinezia nu s-au păstrat decît rămăşiţe ale relaţiilor tribale, sub forma de mari familii patriarhale.

În aproape toate insulele polineziene exista o pronunţată stratificare în stări sociale sau în caste. Făcînd abstracţie de diferenţele locale, constatăm următoarele grupuri de bază :

Casta dominantă o constituiau conducătorii — *arikii (arii, alii,* cum erau denumiţi în diferitele arhipelaguri). Aceasta era aristocraţia ereditară, care deţinea puterea — formă iniţială de organizare a clasei dominante. Un loc intermediar îl ocupa casta aristocraţiei funciare şi gentilice, care se numea *rangatira (raatira, ratirra).* Şi mai jos era situată casta semidependenţilor şi dependenţilor, sau semisclavilor. În unele insule, sclavii nu erau incluşi în sistemul castelor, fiind situaţi oarecum în afara societăţii.

Împărţirea strictă în caste — forma timpurie de diferenţiere de clasă — îşi găsea expresia în faptul că între membrii diferitelor caste căsătoriile erau aproape interzise.

Această orînduire socială, mai dezvoltată decît la melanezieni, s-a reflectat şi în religie. Aici întîlnim alte forme, mai complexe în raport cu acelea care caracterizează religia melanezienilor.

Spre deosebire de cea melaneziană, religia polineziană aparţine trecutului. Datorită intensei colonizări europene şi americane în secolul al XIX-lea, în prezent, aproape în toate arhipelagurile Polineziei cultura originală s-a dezagregat, iar pe alocuri a dispărut complet. Vechile credinţe ale insularilor s-au păstrat doar în puţine locuri, mai mult în amintirea bătrînilor. În majoritatea cazurilor, ele au fost eliminate de creştinismul propovăduit de către misionari şi uitate complet ; dealtfel, şi populaţia s-a redus numeric foarte mult în unele locuri (ca, de pildă, în Hawaii, insulele Marchize, Insula Paştelui, Noua Zeelandă).

De aceea, şi sursele de studiere a religiei polinezienilor sînt altele. Ele sînt, în majoritatea cazurilor, vechi descrieri care se referă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea, ca, de pildă, materialele expediţiilor lui L. A. Bougainville, James Cook, J. F. Lapérouse, I. F. Lisianski, J. F. Krusenstern, O. E. Kotzebue, J. Dumont d'Urville etc. sau însemnările unor europeni care, de voie-de nevoie, au locuit timp îndelungat în mijlocul insularilor. Sînt deosebit de interesante comunicările făcute de William Mariner cu privire la insulele Tonga, ale lui George Grey cu privire la Noua Zeelandă, precum şi observaţiile misionarilor Ellis, Orsmond, Stair şi alţii. Cercetările pur ştiinţifice ale specialiştilor au apărut mai tîrziu, spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, cînd multe din credinţele locale erau deja uitate.

Cultul conducătorilor

Adînca diferenţiere socială a polinezienilor s-a reflectat, în primul rînd, în foarte accentuata sanctificare a puterii conducătorilor, care au devenit obiectul unui cult religios. Cultul conducătorilor, concepţia că ei sînt fiinţe sfinte constituie cea mai de seamă trăsătură caracteristică a religiei polinezienilor. Considerarea conducătorilor în viaţă ca semizei, fiinţe sacre s-a manifestat îndeosebi în diverse datine şi interdicţii.

În unele insule, sanctificarea puterii şefilor şi-a găsit expresia şi în faptul că şeful cumula în persoana sa şi funcţia de preot. Astfel, la maori (Noua Zeelandă), conducătorii, *arikii*, erau concomitent oficianţii celor mai sacre ceremonii.

În unele insule ale Polineziei, spiritul şefului decedat devenea obiectul unui adevărat cult, el fiind considerat divinitate, deşi de categoria a doua.

Aceasta era situaţia în Noua Zeelandă, în Tonga. Locurile unde erau înmormîntaţi conducătorii deveneau, de obicei, sanctuare.

Alături de şefii veneraţi se aflau preoţii. Metodele de acţiune ale preoţilor erau diferite. Ele constau atît în aducerea de jertfe, cît şi în rugăciuni. Preoţii neoficiali *taura* foloseau şi metodele mai arhaice ale şamanilor. De pildă, în insulele Tonga, potrivit observaţiilor lui Mariner, preotul, mai înainte de a da răspuns la o întrebare oarecare sau de a pronunţa verdictul său, cădea în stare de extaz. Se considera că în acest timp divinitatea se sălăşluieşte în el.

Cultul, aducerea de jertfe

Ritualul dominant al cultului era aducerea de jertfe. Se aduceau ca jertfe fructe, găini, porci, cîini. Se uzitau şi jertfe umane. Unii cercetători considerau că jertfele umane au existat în trecut la toţi polinezienii, însă acest lucru nu este dovedit. Ele sînt cunoscute numai în puţine locuri. James Cook a observat personal în insula Tahiti în anul 1777 asemenea sacrificii, însoţite de un ceremonial complex. Jertfele erau de obicei oameni săraci sau sclavi. Jertfa era mai întîi ucisă, după care era adusă în sanctuar, unde se oficiau ceremoniile.

Sanctuarul

Un element esenţial în practica religioasă a polinezienilor îl constituie existenţa anumitor sanctuare. Şi la polinezieni au existat rămăşiţe ale caselor bărbaţilor, însă ca locuri sacre de oficiere a cultului serveau locurile de înmormîntare a căpeteniilor sau aristocraţilor — *morai (morae, malae)*. Acolo se săvîrşeau diverse ritualuri, se aduceau jertfe, se aşezau chipurile zeităţilor. Adevărate temple, fără legătură cu locurile de înmormîntare, n-au existat.

Mana

Concepţia forţei supranaturale *mana* era la polinezieni mai cuprinzătoare decît la melanezieni şi avea un conţinut social mult mai pronunţat. *Mana* era o forţă specială sau o aptitudine proprie anumitor oameni sau grupuri de oameni. Cea mai puternică era *mana* căpeteniei, care conferea persoanei sale un anumit caracter sacru şi inviolabilitate. Păzindu-şi cu grijă *mana,* conducătorul trebuia să se ferească de orice ar fi putut să o micşoreze. Înfrîngerea în luptă, laşitatea, insuficienta cruzime puteau duce la pierderea *manei* de către *şef.* Exista o *mană* specială a preotului, o *mană* a soldatului, o *mană* a meşteşugarului etc. Fiecare trib (de pildă, în Noua Zeelandă) avea *mana* sa, care se păstra atîta timp cît tribul rămînea puternic şi independent. Numai sclavii erau lipsiţi de *mană.*

Tabu

De credinţa în *mana* era legată şi ideea de *tabu.* Cuvîntul *tabu (tapu, kapu)* este de origine polineziană ; el a fost adus din Oceania prima oară de James Cook. Sistemul *tabu* şi-a găsit cea mai deplină expresie în Polinezia. Existau *tabu*-uri în legătură cu alimentaţia, cu ocupaţiile gospodăreşti, cu războiul, cu ritualurile funerare etc. Cea mai importantă concentrare a sistemului *tabu* era persoana şefului şi sfera lui de putere. Însuşi şeful era *tabu* pentru cei din preajma lui. Deosebit de sacre şi supuse tabuării erau considerate capul şefului şi cingătoarea sa. Tot ce avea contingenţă cu şeful devenea *tabu* : mîncarea sa, locuinţa sa, veşmintele etc. Dacă întîmplător, şeful atingea un lucru străin, acesta devenea *tabu* chiar pentru proprietarul lui. Dacă şeful intra în coliba cuiva, stăpînii nu mai puteau locui în ea. Căpetenia insulei Tahiti avea hamali speciali care îl purtau pe umerii lor cînd voia să iasă din reşedinţa sa ; pentru ca să nu calce cu piciorul pe pămînt, căci altfel şi pămîntul de sub picioarele sale ar fi de-

venit *tabu pentru supuşii săi*. De regulă, şeful putea în mod arbitrar să pună *tabu* permanent sau vremelnic, pe orice.

Încălcarea *tabu*-ului era în unele cazuri pedepsită de conducătorul însuşi, iar în alte cazuri se considera că infractorul va fi lovit de o pedeapsă supranaturală. Insularii superstiţioşi erau convinşi că cel ce a încălcat *tabu*-ul în privinţa căpeteniei va trebui inevitabil să moară, chiar dacă încălcarea a fost involuntară.

Sistemul *tabu* se întîlneşte şi la melanezieni, avînd precum am văzut un sens social destul de precis, întrucît el serveşte ca mijloc de pază a proprietăţii, în special la asociaţiile de bărbaţi. În Polinezia, tabuarea a jucat, de asemenea, rolul de paznic al proprietăţii, îndeplinind în plus şi o altă funcţie, mai largă, de instrument politic în mîna şefilor.

Sistemul *tabu*-ului era atît de împovărător pentru masele largi, încît acest lucru nu a putut rămîne neobservat nici pentru cercetătorii burghezi. Foarte just scria F. Ratzel, examinînd conţinutul *tabu*-ului : „*Tabu*-ul a pătruns în viaţa claselor de jos ale poporului într-un mod atît de deprimant, încît el a devenit o opresiune generală, pe care preoţii şi şefii au izbutit s-o folosească în scopuri politice“ [1].

Concepţiile despre lumea de apoi

Aproape pretutindeni exista credinţa că după moarte sufletele căpeteniilor au o soartă diferită de a sufletelor membrilor de rînd ai obştei. Cei dintîi ajung într-o ţară fericită, sau undeva într-o insulă îndepărtată din apus, sau în cer, în timp ce sufletele oamenilor de rînd ajung într-un loc întunecos *(po)*, sub pămînt. Deosebit de puternic s-a reflectat diferenţierea socială în credinţele privitoare la lumea de apoi la tonganieni : după părerea lor, numai sufletele notabililor şi ale şefilor continuă să trăiască

[1] F. Ratzel. *Etnografia*, vol. I, Skt. Petersburg, 1900, p. 281.

după moarte, pe cînd sufletele oamenilor de rînd *(tua)* pier de îndată.

Adesea, sufletele căpeteniilor erau transformate în adevărate divinități.

Inegalitatea socială s-a reflectat puternic și în ritualul funerar. Șefii și notabilii erau înmormîntați cu ritualuri foarte complicate, pe cînd oamenii de rînd, fără ele. Chiar și modurile de înmormîntare erau diferite. De pildă, în Samoa, Tonga, insulele Marchize, trupurile șefilor erau îmbălsămate și depuse în cavouri speciale ; corpurile membrilor de rînd ai obștei însă erau îngropate în pămînt sau depuse pe un eșafodaj de scînduri, pe vreun trunchi de copac, sau lăsate într-o barcă în voia valurilor.

Zeii

Întruchiparea forțelor supranaturale a atins la polinezieni un nivel mai înalt decît la melanezieni. În afară de credința în diferite spirite ale naturii și în spiritele morților, ei și-au alcătuit un complicat panteon. Panteonul zeilor polinezieni este foarte vast, între ei existînd relații ierarhice complexe. Majoritatea zeilor au legătură cu fenomenele naturii și cu diversele activități umane. Dintre zei se reliefează unele figuri mai importante. Este foarte semnificativ faptul că numele zeilor importanți sînt aceleași în majoritatea arhipelagurilor Polineziei. Te Rangi Hiroa, cel mai bun cunoscător al culturii polineziene, explică această identitate susținînd că bazele concepției polineziene cu privire la zei și ale mitologiei generale polineziene s-au format încă în vechime, în primul mileniu al erei noastre, într-un centru din care ulterior străbunii polinezienilor s-au răspîndit în diferite insule : în arhipelagul Tahiti, în insula Raiatea (legendara Hawaiki). Dar, cu toată asemănarea de nume, personalitățile zeilor și miturile legate de ei sînt adesea deosebite în diversele arhipelaguri ; pe cît se pare, ele au continuat să evolueze după migrare în fiecare loc în mod independent.

Cel mai interesant dintre zeii comuni întregii Polinezii este Tangaroa (Tagaroa, Tangaloa sau Kanaloa). El era adorat în aproape toate insulele Polineziei, inclusiv în insulele Samoa și Tonga, unde erau cunoscuți alți zei comuni întregii Polinezii. Din punctul de vedere al originii sale, Tangaroa are, evident, legătură cu Melanezia, prototipul lui fiind, probabil, Tagero, uliul-totem din Melanezia de Nord, antropomorfizat și transformat în erou civilizator în Melanezia de Sud. La polinezieni el apare ca un zeu important, legat de forțele naturii. În Tahiti, Mangareva și Samoa el era considerat creatorul lumii și al celorlalți zei. În Noua Zeelandă, Tuamotu și insulele Marchize, Tangaroa apare ca zeul mării și al peștilor, protectorul pescarilor. În insulele Tonga, Tangaloas el este întemeietorul dinastiei conducătorilor sanctificați — *tuntonga*. Numai în insula Rapa și în insula Paștelui, Tangaroa era necunoscut.

Un alt zeu important comun întregii Polinezii este Tane. În majoritatea arhipelagurilor, el este patronul fertilității, al vegetației. În Noua Zeelandă i se atribuia crearea primei femei. În insulele Marchize, Tane este însă erou legendar, nu zeu.

O a treia divinitate importantă este Rongo (Ro'o Lono). El se bucura de o venerație deosebită în insulele Mangaia, unde, potrivit unui mit local, l-a învins și l-a alungat pe Tangaroa. În insulele Mangareva, el apare ca zeul ploii, în Noua Zeelandă — ca zeu al agriculturii. Potrivit unui mit tahitian, Rongo s-a născut dintr-un nor.

Al patrulea mare zeu comun întregii Polinezii este Tu. În majoritatea localităților, el era pus în legătură cu războiul. În Tahiti Tu apare ca un mare meșteșugar, care l-a ajutat pe Tangaroa la facerea lumii. În insula Mangareva, Tu s-a transformat în zeul fertilității și al arborelui de pîine.

În unele arhipelaguri, acești zei importanți, considerați „zei ai vechii generații“, au fost eliminați de alții mai tineri. Astfel, în Tahiti a luat naștere în vremurile mai noi cultul zeului războinic și sîngeros Oro, care cerea jertfe umane. Oro a pus în umbră

pe vechii zei. Tot acolo a mai existat și un alt zeu al războiului — Tairi. În insulele Hawaii, acest Tairi (în pronunțarea locală — Kaili) s-a contopit cu vechiul zeu Tu (Ku) în figura complexă a zeului războiului Kukailimoku. După unificarea arhipelagului, la începutul secolului al XIX-lea, sub domnia lui Kamehameha I, întemeietorul dinastiei regale (Kamehameha a fost inițial el însuși preot al acestui zeu), Kukailimoku a fost recunoscut ca zeu principal al panteonului havaian[1]. În insula Paștelui, locul principal printre numeroșii zei l-a ocupat Makemake. Aceste noi zeități războinice au fost, probabil, generatoare de o epocă de războaie și lupte între șefi pentru putere.

La toți polinezienii au existat sculpturi din piatră sau lemn, imagini ale zeilor, în majoritatea cazurilor antropomorfe.

Mitologia cosmogonică

Concepția despre divinități este legată la polinezieni de un sistem dezvoltat de mituri cosmogonice, fenomen care nu se constată la popoarele mai înapoiate.

Miturile cosmogonice polineziene sînt deosebit de interesante. Ele se aseamănă cu miturile clasice grecești despre apariția zeilor și a lumii. Spre deosebire de mitologia embrionară caracteristică treptei mai timpurii, la polinezieni găsim un tablou organizat și complex al apariției zeilor, o narațiune mitologică consecventă.

Drept exemplu poate servi cosmogonia maorilor din Noua Zeelandă, care este o cosmogonie de tip „evoluționist", asemănătoare cu cea greacă.

Potrivit doctrinei preoților maorieni, la începutul lumii a fost Pu, ceea ce înseamnă rădăcină, început. Printr-o serie de verigi consecutive a luat naștere

---

[1] H. Plischke, *Kukailimoku, ein Kriegsgott von Hawaii*, Berlin, 1929.

haosul — Kore (vidul). Din Kore s-a format Po — noaptea. Acest cuvînt înseamnă şi lumea subpămînteană. Din noaptea Po în îmbinare cu lumina Ao s-a format cuplul conjugal cerul şi pămîntul — Rangi şi Papa. Ei erau foarte strîns uniţi, ţinîndu-se îmbrăţişaţi. Ei au dat naştere unui număr de şapte divinităţi superioare principale. Unul din aceşti zei, zeul Tane, a despărţit cerul de pămînt, ridicînd cerul sus, deasupra pămîntului. Este interesant că această separare a cerului de pămînt este atribuită lui Tane, zeul vegetaţiei ; probabil că aceasta este expresia mitologică a observaţiei că copacii par să sprijine cerul. Însă Rangi şi Papa, despărţiţi, au vărsat lacrimi amare şi întreaga atmosferă s-a umplut de aburi umezi. Pentru a curma acest fenomen, Tane a întors pămîntul cu faţa în jos şi, de atunci, el este întors cu spatele spre cer. Această imagine constituie o explicare mitologică originală a suprafeţei pămîntului.

Dintre principalele divinităţi născute din unirea cerului cu pămîntul, cele mai interesante sînt : Rongo — întruchiparea masculină a Lunii ; Tane — zeul Soarelui, al copacilor, păsărilor ; din unirea lui cu Hina, o întruchipare feminină a Lunii, s-a născut Maui, erou civilizator. Apoi găsim printre divinităţile importante pe Tangaroa — întruchiparea mării şi a peştilor — şi, în sfîrşit, pe Tu, zeul războiului şi, totodată, creatorul omului. El a dat naştere lui Taiki — primul om —, străbunul poporului maori. Din cei şapte zei mari se trag divinităţile de categoria a doua — geniile, spiritele, apoi oamenii şi întreaga natură materială.

În alte arhipelaguri ale Polineziei, miturile cosmogonice sînt întrucîtva diferite, însă toate constituie un tablou complex şi unitar.

În unele insule, miturile cosmogonice încep cu figura lui Atea (spaţiul) ; Atea apare în unele locuri în chip de femeie, în alte locuri în chip de bărbat şi generează în uniune cu altă figură mitologică pe ceilalţi zei, iar apoi pe oameni.

Diferențierea religiei : religia preoțească și religia populară

Această cosmogonie a fost în mare măsură rodul imaginației preoților, întocmai cum marile divinități erau obiectul cultului preoților și al claselor dominante. Masele populare nu aveau decît o idee vagă atît despre aceste mituri, cît și despre marile divinități. Ele își aveau divinitățile lor ; în fiecare comunitate, în fiecare trib, în fiecare familie existau ocrotitorii locali — zei, spirite. Cu zeii cei mari însă, oamenii aveau prea puțin de-a face. Acest fapt arată o dată în plus care este raportul de dependență între preoțime și zei : nu preoțimea se constituie ca urmare a faptului că trebuie slujiți marii zei, ci, dimpotrivă, zeitățile și miturile legate de ele sînt create de preoți.

Imaginația preoților din Noua Zeelandă nu s-a oprit aici. Ei au ajuns pînă la embrionii monoteismului — credința într-un Dumnezeu unic. În Noua Zeelandă a existat un cult secret al unui Dumnezeu mare și unic, sau poate nu al unui Dumnezeu personalizat, ci al unei forțe impersonale, Io, care stă la temelia a tot ce există și de care depinde totul. E posibil însă ca ideea Dumnezeului unic Io să nu fi luat naștere la preoții maori în mod spontan, ci sub influența propagandei misionarilor creștini.

Eroii civilizatori

În mitologia polinezienilor au jucat un rol important figurile eroilor civilizatori, uneori transformați în semizei, în străbuni ai oamenilor. Sînt deosebit de răspîndite miturile despre Maui (sau despre cîțiva frați Maui) ; în multe insule este cunoscut mitul potrivit căruia Maui a scos insula din fundul mării cu un cîrlig de pescuit, mitul despre modul cum a obținut el focul, cum a silit el Soarele să se miște mai încet (mai înainte Soarele se mișca prea repede pe

cer) etc. Sînt larg răspîndite miturile despre primul om — Tiki, străbunul oamenilor.

Rămășițele totemismului și ale altor forme timpurii ale religiei

Este interesant de menționat că, alături de formele fundamentale ale religiei polineziene, s-au păstrat și unele credințe arhaice, care se mențin adînc înrădăcinate în popor.

Așa sînt, de pildă, vestigiile totemismului, îndeosebi în insulele Samoa. Profund înrădăcinată era și credința în magia neagră. Mariner citează o formulă de vrajă dintre cele mai interesante din insulele Tonga. Ea constă din blesteme de o brutalitate înfiorătoare : „Dezgroapă-ți tatăl la lumina lunii și fă o supă din osemintele lui ! Prăjește-i pielea, fă din ea friptură ! Roade cu dinții craniul lui ! Mănînc-o pe mama ta ! Dezgroapă-ți mătușa și tai-o în bucățele ! Mănîncă țărîna mormîntului său ! Mestecă cu dinții inima bunicului tău ! Înghite ochii unchiului tău ! Lovește pe zeul tău ! Suge creierii bunicii tale ! Îmbracă-te cu pielea tatălui tău și leag-o cu intestinele mamei tale !" etc. [1]

După cum se vede, complexitatea orînduirii sociale și a culturii polinezienilor s-a reflectat sub forma unor stratificări în religia lor. Masele populare au o religie a lor, iar castele dominante și preoții, alta.

3. RELIGIA MICRONEZIENILOR

Credințele religioase ale micronezienilor sînt insuficient studiate. Una dintre cele mai cuprinzătoare descrieri a lor ne-a oferit-o, în deceniul al 8-lea al secolului trecut, N.N. Mikluho-Maklai, referindu-se

[1] J. Martin, *An account of the natives of the Tonga islands*, vol. 2, Londra, 1818, ed. a 2-a, p. 227.

la insulele Palau (din Micronezia Occidentală). Ea este completată prin descrierea făcută de Karl Semper în aceiaşi ani.

Kaliţii

N.N. Mikluho-Maklai a definit religia insulelor Palau ca şamanism. Rolul principal în această religie l-a jucat noţiunea de *kalit (galid)* — noţiune foarte largă şi imprecisă. Denumirea de *kalit* era dată preoţilor, ghicitorilor, invocatorilor de spirite. Kalit puteau fi şi bărbaţii şi femeile. În fiecare sat era cel puţin un kalit. Băştinaşii făceau apel la kalit în orice împrejurare ; în caz de boală, înaintea plecării la drum sau într-o expediţie militară, cînd dorea să obţină vreme bună sau ploaie etc. În afară de kaliţii locali, existau kaliţi principali, pe care îi venerau toţi insularii ; pe vremea lui Maklai erau numai şase mari kaliţi. Titlul de kalit este ereditar ; există şi copii kaliţi.

Cuvîntul kalit înseamnă însă, în genere, şi tot ce este supranatural. Kaliţii decedaţi devin kaliţi-zei (spirite). Sînt denumite kaliţi şi unele animale, în special acvatice ; băştinaşii cred că aceşti kaliţi acvatici sînt străbunii lor. Fiecare om are un kalit al său, pe care nu-l ucide şi nu-l mănîncă. Există mituri străvechi despre kaliţii străbuni. Aici apar neîndoielnic rămăşiţe ale totemismului [1].

Sufletele oamenilor de rînd se transformau după moarte în *delep*. Ele au drept sediu insuliţa Nyaur, dar se pot întoarce în casa lor. Kaliţii le pot vedea şi chiar evoca.

Toate aceste credinţe se aseamănă cu şamanismul îmbinat cu cultul gentilic. Potrivit altor date, în insulele Palau există un adevărat cult al străbunelor, o reflectare a matriarhatului, care se menţine acolo cu persistenţă. Dacă aceste date sînt adevărate, atunci ne aflăm în faţa unui extrem de rar exemplu de cult al străbunelor.

---

[1] Vezi N. N. Mikluho-Maklai. *Sobr. soci.*, vol. III, p. I, Moscova-Leningrad, 1951, p. 278—285.

4. DEZVOLTAREA RELIGIEI ÎN PERIOADA CEA MAI RECENTĂ ŞI APARIŢIA LIBEREI CUGETĂRI ÎN INSULELE OCEANIEI

Embrionii liberei cugetări

Polinezienii au atins un înalt nivel de dezvoltare socială şi culturală. De aceea, nu este surprinzător că la ei s-au observat şi cazuri izolate de atitudine critică faţă de religie, germeni ai liberei cugetări.

William Mariner, un tînăr englez care a trăit cîţiva ani (1806—1810) în insulele Tonga, povesteşte despre modul de a gîndi al „regelui" Finou, caracterizat printr-o atitudine liber-cugetătoare. Finou nu credea în poveştile preoţilor despre zei, iar ritualurile tradiţionale le oficia în silă. El spunea că zeii ajută în război partea care are comandanţi şi luptători mai buni. Preoţii îl considerau ateu. Cînd Finou a fost lovit de o nenorocire — i-a murit fiica iubită —, ei au explicat aceasta ca o pedeapsă a zeilor pentru necredinţa lui.

Un fapt şi mai interesant s-a petrecut în Hawaii. Chiar la începutul domniei sale (1819), regele Kamehameha al II-lea a hotărît, pe cît se pare sub influenţa marinarilor europeni şi americani, să abroge vechea religie. El a început prin a încălca cel mai sever tabu : s-a dus la soţiile sale şi a început să mănînce împreună cu ele. Era un fapt nemaiauzit. Luînd prin surprindere anturajul său, Kamehameha a decretat abrogarea vechii religii. Se prescria distrugerea sanctuarului şi a statuilor zeilor, încetarea aducerii de jertfe. Sistemul tabu era abrogat. Acest act revoluţionar era parte integrantă a unui întreg sistem de reforme progresiste care trebuiau să europenizeze orînduirea socială şi politică a insulelor Hawaii.

N-au cîştigat însă din aceste reforme decît misionarii creştini, care au apărut în insule în 1820 şi au găsit terenul curăţat pentru propaganda lor.

Mişcarea Pai-Marire

În Polinezia, ca şi în alte părţi, activitatea misionarilor creştini a mers mînă în mînă cu jaful colonial. De aceea, rezistenţa faţă de colonizatori îmbrăca adesea forma luptei contra creştinismului (uciderea misionarilor etc.). În Noua Zeelandă, lupta îndelungată a tribului maori împotriva răpirii ogoarelor lor de către colonizatori s-a transformat în mişcarea religioasă *„Pai-Marire“* sau *„Hau-Hau“* (1864—1868), o împletire originală de credinţe vechi cu ideile creştine. Adepţii acestei religii credeau în invulnerabilitatea lor şi, provocîndu-şi o stare de extaz prin gesturi magice şi strigăte *(hau)*, porneau la luptă. Această formă religioasă n-a ajutat însă tribului maori în lupta sa împotriva cuceritorilor, căci războiul s-a terminat prin înfrîngerea lui.

În momentul de faţă, creştinismul (sub diferitele lui forme) domină total în insulele Polineziei.

Mişcările mesianice

În cea mai mare parte a Melaneziei şi Microneziei se păstrează vechile credinţe religioase. În Melanezia se observă, în ultimul timp, un fenomen caracteristic : nemulţumirea populaţiei asuprite de negustorii, plantatorii, funcţionarii şi misionarii colonialişti izbucneşte mereu prin revolte, care îmbracă adesea o formă religioasă. Apar propovăduitori care se proclamă proroci, vizionari, mesia, care învaţă poporul să refuze contactul cu europenii, să părăsească satele şi şcolile misionarilor. Se răspîndesc zvonuri că albii vor pleca în curînd sau vor fi alungaţi, iar insularii vor primi multe produse care vor fi aduse pe o navă mare. În unele locuri apare credinţa într-o grabnică înviere a tuturor morţilor. Insularii superstiţioşi părăsesc şcolile misionarilor, pleacă în munţi, reînvie vechile ritualuri, dansurile. În unele locuri se răspîndeşte o stare de isterie în masă. Astfel de mişcări mesianice (sau milenariste), care apăreau periodic mai înainte (de pildă, în Fiji,

mişcarea Tuka din 1873 etc.), s-au înteţit după primul război mondial, cuprinzînd treptat, după al doilea război mondial, cea mai mare parte a insulelor Melaneziei. În ultimii ani, ele se numără cu zecile şi au atras asupra lor atenţia unei serii de cercetători ; cu privire la mişcările milenariste din Melanezia există lucrările bune ale lui Jean Guilart, Andreas Lommel, Tibor Bodrogi şi mai ales lucrarea lui Peter Worsley [1]. Cele mai cunoscute din aceste mişcări sînt „Nebunia din Vailala", care a cuprins în anii 1919—1931 o mare parte a teritoriului Papua (Noua Guinee de Sud), mişcarea „John-Frum" (din 1938) în partea sudică a Noilor Hebride, mişcarea „Massingo" (cu începere din anul 1945) în insulele Solomon de Sud, mişcarea „Paliau" (1946—1954) în Insulele Amiralităţii.

Unele din aceste mişcări dăinuiesc şi acum. În cazuri izolate, ele îşi pierd treptat conţinutul combativ iniţial, transformîndu-se în secte paşnice, pur religioase.

---

[1] Vezi P. Worsley. *Cînd va suna trîmbiţa,* Moscova, 1963.

Capitolul al 4-lea

RELIGIA POPOARELOR ÎNAPOIATE DIN ASIA DE SUD, DE SUD-EST ŞI ORIENTALĂ

Sudul şi estul Asiei constituie zona unor vechi şi înalte civilizaţii, unor mari şi puternice state cu o complexă structură de clasă. Aici au existat de multă vreme aşa-numitele religii naţionale de stat (hinduismul, confucianismul, daoismul, şintoismul) şi religii „mondiale" (budismul, islamismul, pe alocuri creştinismul), caracteristice pentru o societate împărţită în clase şi cu o înaltă dezvoltare. S-a păstrat însă pe ici-pe colo un strat mai vechi de credinţe religioase, legate încă de cultele tribale. Fenomenul apare mai ales la acele grupuri etnice puţin numeroase care locuiesc într-o relativă izolare, în locuri puţin accesibile. Din aceste grupuri etnice fac parte : tribul kubu în Sumatra, semangii în peninsula Malaya, populaţia băştinaşă a insulelor Andaman, vedda în insula Ceylon. În afară de aceasta, şi la popoare mai dezvoltate se păstrează pe alocuri credinţe mai vechi, premusulmane, prebudiste şi prehinduiste.

Religia tribului kubu

Kubu este un mic grup de triburi din regiunile centrale păduroase şi mlăştinoase din partea de sud-est a Sumatrei. O parte a populaţiei kubu se află de multă vreme în relaţii cu populaţia înconjurătoare

malaieză şi, sub influenţa acesteia, a trecut la viaţa sedentară şi la economia agricolă ; cealaltă parte a lor însă, „kubu sălbatici", în special grupul care locuieşte pe malul rîului Ridan, duce pînă în zilele noastre o viaţă nomadă de vînători în pădurile virgine tropicale (Rimba).

Europenii au aflat de existenţa grupului kubu abia în deceniul al 3-lea al secolului trecut. În anul 1838, ei au fost vizitaţi de olandezul J. Boers, mai tîrziu de A. G. Valette şi G. J. van Dongen, iar în 1905 grupul kubu a fost descris pe larg de către germanul B. Hagen.

Unii autori neagă cu totul existenţa vreunor credinţe religioase la kubu şi, în orice caz, la grupurile cele mai izolate de pe cursul rîului Ridan. Potrivit afirmaţiilor lui van Dongen, care a descoperit acest grup, kubu nu cred în spirite şi nu au cultul morţilor, pe care pur şi simplu îi părăsesc la locul decesului ; la ei nu există nici vrăjitori, nici vraci.

Împărtăşind acest punct de vedere, W. Volz a depus stăruinţe spre a-l verifica prin convorbiri directe cu oamenii kubu.

— Ai mers vreodată singur noaptea prin pădure ?

— Da, adesea.

— Ai auzit acolo gemete şi oftaturi ?

— Da.

— Şi ce ţi-ai închipuit ?

— Că scîrţîie un copac.

— N-ai auzit ţipete ?

— Ba da.

— Şi ce ţi-ai închipuit ?

— Că ţipă o fiară.

— Dar dacă nu ştii ce fiară ţipă ?

— Eu cunosc toate glasurile fiarelor.

— Înseamnă că ţie noaptea în pădure nu ţi-e frică de nimic ?

— De nimic.

— Şi n-ai întîlnit acolo niciodată ceva necunoscut ce ar fi putut să te sperie ?

— Nu, eu cunosc totul... [1].

---

[1] W. Volz, *Rimba*, Moscova, Leningrad, 1929, p. 98—102.

Dacă ne bazăm pe interviuri ca ale lui Volz, trebuie să tragem concluzia totalei lipse de religiozitate la kubu. Dar nu întotdeauna şi nu toţi oamenii îşi dezvăluie cu uşurinţă credinţele lor în faţa unui om nou venit şi necunoscut.

Comunicările altor observatori arată că populaţia kubu are, totuşi, concepţii superstiţioase.

Există şamani (*dukun* sau *malim*) — despre care se crede că în stare de extaz intră în contact cu spiritele. Potrivit afirmaţiilor lui Valette, la unii kubu există credinţa că după moarte unii oameni se transformă în spirite, iar alţii mor pur şi simplu. Această deosebire se face, după nişte sunete care se aud în momentul morţii omului. Dacă nu se aud nici un fel de sunete, înseamnă că omul a murit de tot şi n-a rămas nici un fel de spirit după el.

Religia semangilor

Semangii sînt un grup restrîns de triburi nomade, negroizi, mici de statură, care locuiesc în pădurile virgine din partea centrală a peninsulei Malaya. Limba lor e considerată a face parte din familia mon-khmer. Aproape toţi cunosc limba malaieză, însă în ansamblu ei şi-au păstrat caracterul original al culturii lor, extrem de primitivă.

Credinţele semangilor au fost descrise de Vaughan Stevens (1891—1892) şi de William Skeat (1899—1900). În anii 1924—1925, semangii au fost vizitaţi de etnograful Paul Schebesta, care i-a studiat foarte conştiincios şi a descris multe aspecte ale vieţii lor.

La semangi există vraci-şamani (*b-lian* sau *gala*). Există credinţa că *b-lianul* se poate transforma în tigru. P. Schebesta îi prezintă mai curînd ca vraci care lecuiesc cu ajutorul ierburilor. El remarcă însă că *gala* se află în contact cu spiritele, *ţenoi*. Concepţia lor privitoare la aceste spirite este foarte originală ; ele ar sălăşlui în flori şi sînt considerate ca spirite bune, favorabile omului.

Semangii îşi îngroapă morţii. Ei cred că sufletele morţilor pribegesc undeva spre apus, dar se pot re-

întoarce noaptea sub formă de păsări ca să sperie prin țipete pe cei rămași în viață.

Se întîlnesc rămășițe ale concepțiilor totemiste ; la tribul kento există credința că fetusul din corpul femeii gravide se formează cu participarea unei păsări.

Semangii au o teamă superstițioasă de furtună. Ei personifică furtuna sub chipul înfricoșătorului zeu Karei (Kari), care la unele triburi este prezentat în chip de om, la altele în chip de maimuță. Pentru a alunga furtuna, semangii aduc lui Karei jertfe de sînge, făcîndu-și pe corp tăieturi cu cuțitul, amestecînd sîngele cu apă și împroșcînd cu acest amestec în direcția de unde vine furtuna.

Religia andamanienilor

Despre credințele populației băștinașe din insulele Andamane — în prezent aproape dispărută — există destul de multe date. Acest lucru îl datorăm lucrărilor cuprinzătoare ale lui Edward Mans, funcționar al administrației coloniale engleze, care a locuit în aceste insule din 1869 pînă în 1880, și ale cunoscutului etnograf englez A. Radcliffe Brown.

Credințele andamanienilor prezintă un mare interes pentru că acești insulari s-au aflat multă vreme aproape total izolați de celelalte popoare, iar cultura lor s-a dezvoltat absolut de sine stătător. Starea de izolare a andamanienilor s-a reflectat și în tipul lor antropologic (negroizi de statură mică, urmașii celei mai vechi populații din Asia de Sud) și în situația cu totul specială a limbii lor. La ei, economia a rămas într-un stadiu extrem de primitiv — vînătoarea, pescuitul, culesul hranei. Ei nu cunoșteau nici un animal domestic, nici măcar cîinele. Nu știau să aprindă focul și, de aceea, erau nevoiți să păstreze permanent focul aprins în vatră. E drept, andamanienii aveau locuințe destul de solide, în care, mutîndu-se vremelnic din loc în loc, locuiau din cînd în cînd. Ei utilizau arcul și săgețile, confecționau vase de lut. Trăiau în mici comunități tribale.

Credinţele andamanienilor îmbinau trăsături profund arhaice cu forme relativ dezvoltate.

La ei s-au păstrat doar urme slabe de totemism. Brown a notat o serie de mituri cu privire la „străbunii" lor. Aceste mituri se asemănau cu ale australienilor ; „străbunii" poartă nume de animale şi par a se identifica cu aceste animale. În însemnările lui Mans se vorbeşte, de asemenea, despre străbuni cu nume de animale. Despre alte elemente de totemism nu se ştie nimic. Au existat interdicţii alimentare, însă, pe cît se pare, nu totemiste.

Cele mai esenţiale interdicţii alimentare la andamanieni erau legate de obiceiul iniţierii tinerilor, la care erau supuşi adolescenţii de ambele sexe în vîrstă de 11—13 ani. Iniţierile erau legate, în primul rînd, de îngrădiri alimentare pe termene de la unu la cinci ani (pentru fete, de obicei, pe un termen mai lung). Despre credinţele legate de iniţieri nu se ştie nimic. Există mai multe date despre diferitele credinţe animiste ale andamanienilor. Aceste credinţe se aflau în mare măsură în conexiune cu activitatea unor vraci sau şamani *(oko-djumu* sau *oko-paiad)*, cărora li se atribuiau puteri deosebite, şi în primul rînd capacitatea de a intra în contact cu spiritele. *Oko-djumu* comunica cu spiritele fie în vis, fie — cei mai puternici dintre ei — în stare de veghe, plecînd undeva în pădure. După unele descrieri, cei mai puternici *oko-djumu* cădeau pradă unor accese de epilepsie, acest lucru fiind considerat ca un mijloc deosebit de rar de comunicare cu spiritele. *Oko-djumu* dobîndea, chipurile, cu ajutorul spiritelor aptitudinea de a-l îmbolnăvi pe duşman, de a vindeca o boală, de a alunga spiritul care o provocase, de a acţiona asupra timpului etc.

Spiritele cu care intrau în contact *oko-djumu* erau întruchipări ale diferitelor forţe şi fenomene ale naturii şi, totodată, spirite ale morţilor.

Spiritele sînt prezentate cel mai adesea ca rele, periculoase pentru om. Este foarte probabil că la baza acestor reprezentări animiste a stat personificarea forţelor naturii primejdioase şi ostile omului.

Potrivit relatărilor lui Mans, printre spiritele care îngrozeau cel mai mult pe om erau spiritul pădurii, Erem-*ceaugala*, care rănea sau ucidea pe oameni cu săgeţi invizibile în pădure, *Djuru-win*, spiritul rău al mării, care trimitea asupra oamenilor boli subite şi care mînca trupurile celor înecaţi, spiritele *Ciol*, care răneau pe oameni cu suliţe invizibile în timpul arşiţei zilei (insolaţia).

Luna, Soarele (considerat soţul Lunii) şi alte fenomene cereşti erau personificate. Este drept că nu li se acorda mare importanţă în credinţele religioase.

Un rol important l-a jucat personificarea furtunii şi puternicului vînt musonic (cînd sub chip de bărbat, cînd sub chip de femeie), sub numele de Puluga (sau Biliku). Vînturile puternice, distrugătoare, furtunile şi alte asemenea fenomene erau interpretate ca furia lui Puluga. Puluga se înfuria cel mai mult din cauza încălcării diferitelor interdicţii, dintre care cele mai multe de origine neclară ; de pildă, era interzis să arzi sau să aprinzi focul cu ceară de albine, nu era voie să omori un greiere (deşi larvele greierului constituiau o hrană favorită).

Deşi Puluga ocupă locul principal printre figurile mitologice ale andamanienilor, la aceştia nu exista vreun cult al lui Puluga. Nu este clar ce rol i se atribuia în crearea lumii. Potrivit unor credinţe, Puluga a creat întreaga lume, inclusiv pe primul om — Tomo, din care se trag toţi oamenii. Potrivit altora, creatorul a fost acest Tomo, iar Biliku (Puluga) a apărut mai tîrziu. În orice caz, tocmai figura lui Tomo, primul om-străbun, se află în centrul majorităţii miturilor ; el apare, de asemenea, şi ca erou civilizator, care i-a învăţat pe toţi urmaşii săi să practice meseriile.

Religia tribului vedda

Vedda (veddahii) sînt un mic trib de vînători, care locuiesc în munţii din partea centrală a insulei Ceylon. Un alt grup mic locuieşte pe litoralul nord-

estic al insulei. Locuiesc în mici comunităţi matriarhale-tribale — *varghe (varughe).*

Cultura şi în special religia vedda sînt cunoscute mulţumită cercetărilor efectuate cu foarte mare conştiinciozitate de fraţii Sarasin (1884—1886), iar mai tîrziu, la începutul secolului al XX-lea, de G. Parker, soţii Seligman etc.

Desigur că, în condiţiile îndelungatului contact cu budiştii singhalezi şi cu tamilii hinduişti, tribul vedda nu şi-a putut păstra în formă pură vechile credinţe. Totuşi, ei au păstrat multe forme arhaice.

La tribul vedda există aşa-numiţii *dugganava,* şamani, care ţin legătura cu spiritele. Există astfel de *dugganava* în fiecare comunitate, iar această profesiune se transmite de obicei ereditar. Îndeplinind ritualul, *dugganava* dansează, invocă spiritele şi la sfîrşit cade într-o stare de semiinconştienţă. Se consideră că în acest timp el este posedat de spirite.

Spiritele se numesc *iaka.* Ele sînt foarte numeroase şi constituie principalul obiect de venerare la tribul vedda.

Spiritele joacă un rol de prim rang în îndeletnicirea vînătorească. Li se adresează rugăciuni şi li se aduc jertfe înaintea plecării la vînătoare.

Datinile funerare sînt extrem de primitive la vedda ; ei lasă, pur şi simplu, trupul celui decedat pe o stîncă, uneori acoperindu-l cu ramuri ; nu au o concepţie clară cu privire la soarta sufletului după moarte.

K. Seligman menţionează o particularitate caracteristică a religiei oamenilor din tribul vedda, şi anume slaba dezvoltare a magiei şi a tuturor ritualurilor vrăjitoriei. Înainte de a pleca la vînătoare, ei mai de grabă se închină şi aduc jertfe spiritelor decît fac vrăji. În schimb, la cei din triburile vedda poate fi observat un original cult al săgeţii, probabil şi el cu caracter vînătoresc : dansurile rituale aveau loc în jurul unei săgeţi sacre înfipte în pămînt.

Magia neagră, magia de dragoste, magia fenomenelor meteorologice sînt, pe cît se pare, cu totul absente la tribul vedda.

Ainu este un grup etnic puţin numeros din insula Hokkaido (Japonia de Nord) ; mai înainte, ei au locuit în sudul Sahalinului, în insulele Kurile şi în sudul peninsulei Kamceatka. Este o rămăşiţă a celei mai vechi populaţii a ţinutului, care şi-a păstrat, în pofida vecinătăţii milenare cu japonezii, orînduirea economică foarte arhaică de vînători şi pescari şi cele mai simple forme de organizare socială, cu urme ale matriarhatului în descompunere.

Credinţele grupului ainu şi-au menţinut un caracter foarte arhaic, deşi au fost, neîndoielnic, supuse influenţei religiei japoneze ; dar şi grupul ainu a exercitat o influenţă asupra dezvoltării credinţelor religioase ale japonezilor.

O descriere foarte amănunţită — deşi nu sistematică — a religiei grupului ainu este cuprinsă în scrierile misionarului John Bachelor (care a locuit şaizeci de ani în mijlocul populaţiei ainu), precum şi în cercetările lui L. I Sternberg, George Montandon, Bronislav Pilsudski şi ale altor etnografi.

Poate că cea mai caracteristică trăsătură a religiei ainu o constituie predominanţa formelor familiale, casnice ale cultului. Punctul central îl constituie vatra casei, personificată în figura stăpînei focului sau zeiţei focului. Este considerată sacră şi toată partea locuinţei cuprinsă între vatră şi peretele mai îndepărtat (cel dinspre răsărit), ca şi fereastra din acest perete. În colţul nord-estic al locuinţei este lăcaşul principalului protector supranatural al familiei — *cisei-koro-inau* (un beţişor special gravat) ; el este considerat o fiinţă de gen masculin, iar vatra familială este soţia lui. Capul familiei se închină acestui păzitor în numele întregii familii.

Este interesant faptul că femeile nu iau parte la acest cult familial şi nici la alte forme de cult, în pofida faptului că, în general, în viaţa populaţiei ainu persistă multe rămăşiţe ale matriarhatului. Se consideră că femeile nu au suflet. Există însă legende (în unele se reflectă, probabil, realitatea istorică) care povestesc că, în trecut, toate ritualurile

religioase erau oficiate de femei. Este posibil ca în brusca înlăturare a femeilor de la cult să se fi manifestat învingerea prin forță a matriarhatului antecedent.

Dintre formele sociale mai largi ale cultului, pe primul loc se situează cultul vînătoresc al ursului, cu trăsături rămase de la totemism. Acest cult (avînd multe asemănări cu cultul ursului la popoarele din regiunea Amur-Sahalin) este legat de reprezentarea ursului sub chip de divinitate, „fiu al zeului munților“ etc. Punctul central al acestui cult este sărbătoarea solemnă a ursului, cu uciderea rituală a unui urs. În vederea acestei sărbători, un pui de urs este prins din vreme și crescut în cușcă, dîndu-i-se o îngrijire deosebită (în trecut, femeile alăptau chiar la piept acești pui de urs). Înainte de uciderea ursului, este dus solemn prin întregul sat, din casă în casă. După aceea, el este legat de un stîlp sacru special, într-o piață rituală și omorît cu săgeți. Carnea lui este mîncată în timpul unei solemnități speciale (împărtășire din trupul zeului !), iar craniul și oasele sînt păstrate ca relicve. În prezent, ce-i drept, sărbătoarea ursului la tribul ainu a căpătat mai curînd caracterul unui divertisment popular și de spectacol pentru turiști. .

Tribul ainu, popor de vînători, consideră sacre, în afară de urs, multe animale, în special șerpii. Aceștia sînt foarte temuți și nu sînt uciși (pentru ca spiritul șarpelui ucis să nu intre în cel care l-a ucis), în schimb, sînt folosiți în magia neagră. Tribul ainu venerează vulturul și alte cîteva păsări. Toate animalele sacre se numesc *kamui*. Acest cuvînt (înrudit cu cuvîntul japonez *kami*) are, în genere, semnificația de divinitate. *Kamui* mai puternici sînt stăpînii munților, mării, lumii subterane. Mulți *kamui* locali sînt stăpînii stîncilor, munților, pîraielor, văilor etc. După toate probabilitățile, venerarea zeului Soarelui — *ciuf-kamui* — este preluată de la japonezi. Toate aceste divinități sînt considerate bune, dar cer jertfe.

Cel mai important și mai răspîndit mod de aducere de jertfe la tribul ainu o constituiau *inau*, niște be-

ţişoare de lemn strunjite, cărora li se atribuia o importantă semnificaţie religioasă-magică. Potrivit cercetărilor lui L. I. Şternberg, *inau* este considerat un fel de intermediar între oameni şi spirite. Este însă îndoielnică afirmaţia unor cercetători care văd în *inau* substituirea vechilor jertfe umane. *Inau* este foarte larg folosit atît în cultul casnic, cît şi în ritualul sărbătorii ursului.

La tribul ainu nu există slujitori profesionali ai cultului. Ce-i drept, Şternberg menţionează existenţa şamanilor, dar subliniază, totodată, că ei nu se bucurau de un deosebit respect şi de influenţă. Această problemă rămîne încă neclarificată.

Materialul faptic privind credinţele şi ritualurile unor triburi mai înapoiate din Asia de Sud, de Sud-Est şi Orientală, deşi destul de fragmentar, confirmă concluziile la care duce studierea religiei australienilor, tasmanienilor şi, în parte, a papuaşilor : aici s-au păstrat, fie şi sub trăsături întrucîtva modificate, aceleaşi forme foarte arhaice ale religiei, adică totemismul, cultul vînătoresc, formele timpurii ale şamanismului etc. Se întîlnesc însă şi fenomene care în regiunea australo-oceanică nu se observă, ca, de pildă, venerarea superstiţioasă a forţelor temute ale naturii (la andamanieni, semangi), cultul vetrei casnice (la ainu), care lipsesc la locuitorii ţărilor tropicale.

Vechile credinţe ale popoarelor de înaltă cultură din Asia Centrală, Orientală şi de Sud-Est

Şi la popoarele de veche şi înaltă cultură din Asia Centrală, Orientală şi de Sud-Est, în rîndul cărora, în prezent, domină aşa-numitele religii „mondiale“, care au apărut în societatea împărţită în clase (budismul, islamismul etc.), se menţin pe alocuri rămă-

șițe ale unor credințe mai vechi, care au apărut încă în epoca cînd nu existau clase sociale.

În Tibet erau dominante cultele locale, denumite în mod obișnuit „religia bon". Obiectul cultului erau spiritele naturii, îndeosebi spiritul munților. În trecătorile munților din Tibet (ca și din Mongolia) se pot vedea grămezi de pietre — altarele spiritelor munților. Erau venerate divinitățile cerului. A existat cultul străbunilor. Preoții *bon-bo* oficiau ritualuri sacre cu dansuri, fiind mascați (acest obicei s-a transmis mai tîrziu budismului tibetano-mongol). După pătrunderea budismului în Tibet, bonboiștii au luptat timp îndelungat împotriva lui. Și acum în Tibet mai există pe alocuri adepți ai vechii religii ; se întîlnesc pînă și mănăstiri bonboiste, care au apărut, probabil, sub influența budistă.

Forme asemănătoare de credințe erau răspîndite și printre vechii mongoli. În fruntea nenumăratelor spirite se afla o divinitate a cerului. Ritualurile religioase le oficiau preoți-șamani *(büghe)*. Un rol important în aceste ritualuri îl juca focul, ca forță purificatoare. Se știe, de pildă, că mongolii, căutînd să se pună la adăpost de vrăjitoriile dușmane, duceau pe toți străinii, înainte de a se întîlni cu ei, între două focuri. Așa procedau mongolii-tătari din Hoarda de Aur în secolele XIII—XIV cu cnejii ruși care veneau la reședința hanului. Ulterior (începînd din secolul al XVI-lea), vechile credințe ale mongolilor au fost eliminate de budism.

Se observă credințe prebudiste și la popoarele din Indochina. În Birmania, de pildă, se mențin și azi urmele vechii venerări a zeilor și spiritelor naturii — *nat* [1]. La toate popoarele Indochinei sînt la mare cinste cultul familial al strămoșilor, precum și ritualurile legate de cultul agrar.

Deosebit de interesante sînt vestigiile vechilor credințe la popoarele Indoneziei. Religia oficială dominantă acolo este islamismul, însă influența lui a

[1] Vezi G. G. Stratanovici. *Dobuddiiskie verovaniia narodov Zapadnogo i Țentralnogo Indokitaia* (Institut etnografii. *Kratkie soovbșceniia*, XXXVI, Moscova, 1962, p. 67).

atins prea puțin regiunile centrale ale marilor insule și arhipelagurile mărginașe ale Indoneziei Orientale. Credințele preislamice care se mențin acolo au fost bine studiate de cercetătoarea sovietică L. E. Karunovskaia. La locuitorii acestor regiuni ale Indoneziei se întîlnesc diferite concepții animiste despre spirite în mare parte legate de pădure. Acești „stăpîni" ai întinderilor păduroase, ai apelor și munților sînt ființe cu chip de om, însă invizibile. Ei pot pricinui oamenilor tot felul de neplăceri, pot să le trimită boli dacă nu sînt îmbunați prin jertfe. Există credințe că spiritele pădurii răpesc copii din așezările omenești. Este răspîndită credința în posibilitatea relațiilor matrimoniale și sexuale cu spiritele, atît cu cele de sex masculin, cît și cu cele de sex feminin.

L. E. Karunovskaia explică, pe bună dreptate, multe din aceste credințe ca o reflectare a unei anumite etape etnice din istoria populației indoneziene. Cînd strămoșii actualilor indonezieni — mongoloizi sud-asiatici — au început, în mileniul al doilea al erei noastre, să populeze insulele, au găsit acolo triburile de vînători de tip rasial negroid, care se aflau la un nivel mai scăzut de dezvoltare socială. Treptat, sub presiunea noilor veniți, mai puternici, locuitorii băștinași ai insulelor s-au retras în adîncul pădurii, în munți, însă retragerea s-a făcut nu fără rezistență, ei atacînd de multe ori din desișul pădurii pe oaspeții nepoftiți și trimițîndu-le din ascunzători săgeți otrăvite. Noii veniți se temeau de acești dușmani nevăzuți, care se ascundeau în pădurea virgină. Cu timpul, tot ce era în legătură cu această pădure s-a conturat în conștiința lor într-un sentiment confuz al unui pericol nevăzut, iar apoi, dispărînd treptat din viața reală, aborigenii s-au transformat în spirite misterioase — „stăpînii pămîntului". Dar și legăturile pașnice cu aborigenii nu constituiau o raritate, fapt care s-a reflectat în credința posibilității relațiilor matrimoniale.

Au existat, firește, și alte rădăcini ale credințelor animiste ale indonezienilor. Ei practicau cultul strămoșilor. Erau venerați în mod deosebit străbunii

căpeteniilor comunității, considerați întemeietorii și stăpînii străvechi ai așezării. Așa a fost, de pildă, la toragii din Celebes și la daiacii din Borneo. Aristocrația tribală căuta să-și consolideze puterea și privilegiile prin prestigiul străbunilor ei, primii coloniști, și sprijinindu-se pe el își îngăduia tot felul de abuzuri [1]. Există și descrieri ale cultelor agricole caracteristice popoarelor Indoneziei, precum și ale ritualurilor magiei de război, vînătorești etc.

---

[1] Vezi L. E. Karunovskaia. *Doislamskie verovaniia v Indonezii*, în culegerea *Issledovaniia i materialî po voprosam pervobîtnîh, relighioznîh verovanii. Trudî Instituta etnografii, novaia seriia*, vol. 51, Moscova, 1959.

Capitolul al 5-lea

RELIGIILE POPOARELOR AMERICII

Religiile populației băștinașe a Americii sînt deosebit de interesante pentru știință, chiar numai prin simplul fapt că ele s-au format și s-au dezvoltat, ca și credințele popoarelor Australiei și Oceaniei, fără vreo legătură cu dezvoltarea religiei Lumii Vechi. Spre deosebire însă de regiunea australo-oceanică, limitată ca întindere, aici ne aflăm în fața unui uriaș continent dublu, care se întinde de la Nord la Sud, din Arctica pînă aproape de Antarctica, trecînd prin toate zonele geografice. Populația băștinașă a Americii, indienii și eschimoșii, s-a răspîndit de foarte multă vreme în condiții de mediu geografic foarte diferite, atingînd în dezvoltarea ei nivele diverse. La sosirea europenilor în America existau concomitent cu triburile extrem de înapoiate și societăți cu o înaltă dezvoltare, state originale cu o cultură urbană.

Pentru ușurința studiului, putem grupa populația băștinașă a Americii, așa cum se prezenta ea în momentul sosirii colonizatorilor europeni, în trei categorii inegale : cele mai înapoiate și mai periferice triburi de vînători, pescari și culegători ; masa principală a populației indiene din America de Nord și de Sud, în majoritate agricultori ; populația regiunilor de cultură dezvoltată ale Americii Centrale (din Mexic și pînă în Peru), unde erau constituite clase și

state. Ultimul grup va fi examinat într-unul din capitolele ulterioare (vezi cap. 13), alături de alte societăți împărțite în clase.

1. RELIGIILE POPOARELOR PRIMITIVE ȘI PERIFERICE ALE AMERICII

Cea mai mare parte a celor mai înapoiate triburi primitive ale Lumii Noi locuiește sau a locuit în ținuturile puțin accesibile ale Americii de Sud. Majoritatea sînt foarte slab studiate, unele din ele rămînînd aproape necunoscute științei (ca, de pildă, guaiakii siriono și auka). Există date relativ amănunțite numai despre populația din Țara de Foc și despre indienii bororo.

Religia locuitorilor din Țara de Foc

Triburile din Țara de Foc — ona, iahgan și alakaluf —, azi aproape exterminate de colonizatori, fac parte din cele mai înapoiate grupuri de indieni. Probabil că în acest caz a avut loc un regres cultural, ca urmare a condițiilor naturale extrem de neprielnice din aceste ținuturi, în care strămoșii acestor triburi au fost cîndva împinși de vecinii mai puternici.

Locuitorii din Țara de Foc se ocupau cu vînătoarea de animale sălbatice (ona), cu pescuitul și culesul de mici animale marine (iahganii și alakalufii). Cultura lor materială era extrem de săracă. Orînduirea socială era comunitatea gentilică primitivă, fără nici o diferențiere socială.

Credințele religioase ale locuitorilor din Țara de Foc au devenit mai mult sau mai puțin cunoscute recent datorită lucrărilor lui Wilhelm Koppers și Martin Gusinde, doi preoți catolici care au plecat în Țara de Foc animați de dorința de a găsi confirmări ale teoriei monoteismului primitiv. Cu tot ca-

racterul tendenţios al expunerii, lucrările lor conţin multe date interesante.

Koppers a dat o bună descriere a iahganilor (sau iahmanilor), unul din cele trei triburi din Ţara de Foc, care locuiesc în partea de sud-vest şi sud a arhipelagului Ţării de Foc.

Şamanismul

La iahgani s-a constatat, în primul rînd, o formă foarte dezvoltată a şamanismului. Aşa-zişii *iekamuşi*, şamanii care se îndeletnicesc cu lecuirea bolnavilor, foloseau şi metodele şarlataneşti ale vracilor, susţinînd, de pildă, că ei scot din corpul bolnavului pietre magice, şi oficiau şi ceremonii şamaniste. Fiecare iekamuş îşi învăţa meseria sub conducerea unui vraci vechi şi experimentat.

Iniţierile

Alături de şamanism şi independent de el exista la locuitorii Ţării de Foc un foarte interesant sistem de ritualuri de iniţiere.

La iahgani s-au constatat două ritualuri de iniţiere diferite : unul — forma arhaică de iniţiere legată de vîrstă, aşa-numitul sistem *cihaus*, care cuprinde în mod egal bărbaţi şi femei şi a cărui esenţă constă în a transmite celor iniţiaţi o serie de cunoştinţe secrete sau poveţe de morală tribală privitoare la supunerea faţă de bătrîni, la respectarea obiceiurilor tribale etc. ; al doilea — pe cît se pare, un sistem mai nou, denumit *kina* — constînd într-o formă embrionară a asociaţiilor de bărbaţi. Acest sistem este, într-o anumită măsură, îndreptat împotriva femeilor. Participanţii la ritualuri poartă măşti înfricoşătoare.

Ritualurile iniţierii la iahgani sînt legate de figura mitologică a lui Vatauineva, fiinţă cerească, considerat creatorul şi protectorul ritualurilor iniţierii. W. Koppers, care a descoperit la iahgani această figură

mitologică, îl prezintă, fără temei, pe Vatauineva ca pe Dumnezeu, creator-suprem.

Un mare rol joacă în ritualurile inițierii diversele spirite, dar ele se contopesc cu spiritele naturii, care reprezintă personificarea vîntului, mării etc.

În mitologia iahganilor din Țara de Foc apar ca eroi civilizatori doi frați și sora lor. Motivul celor doi frați gemeni eroi civilizatori este, probabil, generat de vechiul sistem cu două fratrii, care însă nu s-a păstrat pînă în momentul de față la locuitorii Țării de Foc. Aproape nu s-au păstrat nici rămășițe ale totemismului.

Concepțiile locuitorilor Țării de Foc despre lumea de apoi, despre existența sufletului după moarte sînt foarte confuze. Cu toată marea lui dorință, Koppers n-a putut constata la iahgani vreo credință referitoare la existența sufletului după moarte, și cu atît mai puțin vreo idee despre o răsplată după moarte.

Printre metodele funerare la iahgani predomina arderea ; numai în cîteva cazuri ei îngropau cadavrul în pămînt. Credințe religioase și ritualuri asemănătoare au fost descrise (Martin Gusinde) și la tribul ona sau la tribul selk-nam. E drept că la acestea ritualurile inițierii nu se împart în două sisteme diferite. Însă sistemul lor de ritualuri — *kloketen* — este absolut analog cu *kina* iahganilor. De el erau legate credințele în niște spirite înfricoșătoare, cu care erau speriate femeile, și figura unei ființe cerești — Temankl (corespunzător cu Vatauineva al iahganilor).

Religia eschimoșilor

Pe litoralul nordic al Americii locuiesc, în condiții deosebite din punctul de vedere al condițiilor materiale, eschimoșii.

Așezîndu-se cîndva, mai de mult, pe litoralul arctic al Americii de Nord, din Alaska și pînă în Groenlanda, eschimoșii au reușit să se adapteze la foarte grelele condiții ale mediului și au creat o ui-

mitor de originală cultură materială şi orînduire economică. Organizarea lor socială este, totuşi, arhaică : trăiesc în mici grupuri teritorial-familiale, care au păstrat tradiţiile comunităţii patriarhale ; asociaţiile tribale matriarhale, care au existat mai înainte, s-au descompus, iar diferenţierea socială este încă aproape inexistentă (doar la eschimoşii din Groenlanda se pot observa germenii unei diferenţieri).

Despre religia eschimoşilor ne informează încă exploratorii de la începutul secolului al XIX-lea, căpitanul John Ross, William Parry şi alţii. De aceste date s-a folosit Hegel, care în lucrarea sa *Filozofia religiei* a prezentat credinţele eschimoşilor ca model al celui mai incipient stadiu de dezvoltare a religiei. În timpul din urmă, credinţele eschimoşilor au fost studiate destul de amănunţit. A făcut mult în această privinţă „expediţia Thule“, expediţie daneză de lungă durată, condusă de Knud Rasmussen, care s-a născut în Groenlanda (mama lui era eschimosă) şi cunoştea perfect limba locală. Mult material valoros a cules şi Kaj Birket-Smith, participant la aceeaşi expediţie, precum şi — în diferite perioade — Fridtjof Nansen, W. Stefansson, W. Thalbitzer, Eduard Weyer şi alţii.

Şamanismul

Pentru religia eschimoşilor este caracteristică dezvoltarea şamanismului, care a înglobat toate celelalte elemente şi forme de credinţe religioase.

Şamanii (*angekok* sau *angakok*) sînt conducătorii cultului. În mîinile lor se concentrează şi cultul vînătoresc, care pentru eschimoşi are o deosebit de mare însemnătate.

Condiţiile materiale ale vieţii : natura polară aspră, efortul uriaş pe care sînt siliţi să-l depună în lupta pentru existenţă, desele perioade de foamete cauzate de condiţiile proaste de vînat, au determinat întreaga orientare a religiei eschimoşilor. Cultul lor

consacrat vînătorii, credințele lor legate de activitatea economică constituie pentru ei o problemă de importanță vitală. Neavînd siguranța zilei de mîine, a reușitei vînătorii, fiind sub permanenta amenințare a foamei, simțindu-și neputința în fața naturii, eschimoșii își pun mari speranțe în credințele și în riturile lor.

E. Weyer, care a cercetat foarte recent viața eschimoșilor, ne relatează cîteva trăsături caracteristice ale acestora. Un locuitor al insulei Diomed i-a arătat odată o mică mărgea — o amuletă de vînătoare. Pentru această mărgică, el dăduse fostului ei proprietar o barcă mare de piele, care reprezenta o valoare colosală pentru eschimos. Un alt eschimos din tribul iglulik a cumpărat un descîntec magic care de obicei se transmite numai ereditar, obligîndu-se ca în schimbul lui să acorde pe toată viața întreținere și îmbrăcăminte fostului deținător al descîntecului.

Credințele animiste

Pentru eschimos, întreaga lume este populată de numeroase spirite, care sălășluiesc în aer, vînt, apă și pe pămînt. De ele depinde succesul activității economice. Spiritele constituie un fel de proprietate personală a șamanilor. Spirite libere, care să nu fie în dependența personală a unor șamani, nu există.

W. Stefansson relatează despre o credință originală a eschimoșilor canadieni (din regiunea Mackenzie). Ei consideră că omul care se pregătește să fie șaman trebuie să-și asigure ajutorul unor spirite. Întrucît nu există spirite libere, trebuie să aștepte moartea vreunui șaman, pentru ca să-i moștenească spiritele. Există și un alt mijloc de a dobîndi un spirit, și anume de a-l cumpăra. Spiritele au devenit obiect de vînzare-cumpărare. În ultima vreme s-a stabilit chiar un tarif pentru spirite. După cum relatează E. Weyer, spiritele se cumpără cu 150—200 de dolari bucata. Prețul, cum se vede, nu este mic.

În afară de spiritele de care au nevoie șamanii pentru lecuirea bolilor, există spirite stăpîne ale naturii. Ca și la popoarele din nordul Asiei (vezi cap. 7), credințele despre spiritele stăpîne sînt strîns legate de cultul vînătoresc.

Potrivit credințelor eschimoșilor, fiecare obiect, fiecare fenomen al naturii, fiecare animal își are stăpînul său *inua*, ceea ce înseamnă literal „omul său". Cu *inua* au de-a face numai șamanii. Dintre *inua* se ridică cei mai mari și mai importanți stăpîni. La aproape toți eschimoșii există credința în marele spirit — stăpînul mării. La eschimoșii canadieni, acest spirit este de sex feminin, zeița mării. În insula Baffin, ea se numește Sedna și trăiește în fundul mării. Din ea se nasc animalele marine, pe care zeița le trimite vînătorilor ca o manifestare de milă. Cînd Sedna se înfurie pentru că nu i se aduc jertfe, ea nu-i mai ajută pe vînători. În timpul ceremoniilor religioase, se crede că șamanii se duc în fundul mării la Sedna și o înduplecă să-i ajute pe vînători.

Cu privire la această Sedna există un mit care este răspîndit și acolo unde nu există cultul Sednei. Potrivit mitului, Sedna a fost o fată și trăia pe pămînt, însă, din cauză că s-a făcut vinovată de ceva, tatăl ei a aruncat-o din barcă în mare. Cînd Sedna a încercat să se agațe de barcă, tatăl ei i-a retezat degetele. Din aceste degete retezate s-au născut focile, balenele și alte animale marine. Fata s-a transformat în zeiță și trăiește acum pe fundul oceanului. În acest cult al divinității feminine a vînatului se poate constata și un ecou al epocii matriarhale.

La eschimoșii din Labrador, Sednei îi corespunde o divinitate masculină cu numele de Torngarsoak, care și el trimite oamenilor vînat marin. La eschimoșii din Alaska, un rol asemănător îl joacă spiritul Lunii.

În felul acesta, şamanismul şi cultul vînătoresc al eschimoşilor au populat întreaga natură cu numeroase spirite.

Animatismul

Dezvoltarea animismului nu împiedică existenţa în credinţele eschimoşilor şi a unei alte categorii de credinţe religioase, şi anume într-o forţă nepersonificată. Această forţă poartă în limba eschimosă denumirea de *sila (hila)*. Este o reprezentare nepersonificată, neîntruchipată a forţelor supranaturale de care depind atît fenomenele naturii, cît şi bunăstarea vieţii omeneşti. Aceste credinţe se numesc animatism (de la cuvîntul latinesc *animatus* = însufleţit).

Soarta sufletului după moarte

Sînt interesante credinţele eschimoşilor despre viaţa de apoi. Potrivit credinţelor eschimoşilor canadieni, după moarte sufletul să reîncarnează şi intră în trupul unui om — în acela al unui descendent al mortului, cel mai adesea în al unui nepot. Iată de ce eschimoşii cred că în fiecare copil sălăşluieşte sufletul bunicului sau bunicii sale, ori al vreunei alte rude decedate. Al cui suflet anume sălăşluieşte în corpul copilului stabileşte cu precizie şamanul. W. Stefansson, care i-a studiat pe eschimoşii canadieni, a constatat, cu mare surprindere, că eschimoşii nu pedepsesc niciodată copiii şi nu-i ceartă nici pentru cele mai urîte abateri. După multe cercetări a izbutit să afle cauza pentru care ei se tem să pedepsească copilul lor, şi anume pentru că în el se află sufletul bunicului, al străbunului, căruia trebuie să-i poarte respect. Sufletul străbunului rămîne însă în copil numai pînă cînd sufletul său propriu se întăreşte. După aceea, sufletul străbunului părăseşte copilul şi ce se întîmplă după aceea cu el, eschimoşii nu ştiu.

Formele de înmormîntare sînt la eschimoşi destul de uniforme. Predomină înmormîntarea fără înhumare, în sicrie speciale din scînduri. E. Weyer explică în mod just aceasta prin faptul că alte forme de înmormîntare sînt aici imposibile, deoarece este prea greu să sapi pămîntul îngheţat, iar insuficienţa combustibilului nu permite arderea cadavrelor.

Interdicţii

Viaţa religioasă a eschimoşilor, precum şi întreaga lor activitate economică, în special cea care ţine de vînatul maritim, comportă o mulţime de ritualuri. Există numeroase interdicţii. Multe din ele privesc femeile. De pildă, la unii eschimoşi, fata trebuie, la primele simptome de maturitate sexuală, să stea patruzeci de zile într-un colţ al colibei, cu faţa la perete şi nu poate ieşi din colibă decît noaptea, cînd toţi dorm. Unele grupuri de eschimoşi se îndeletnicesc, pe lîngă vînatul de animale marine, şi cu vînarea de karibu, un gen de reni.

Este caracteristic faptul că se interzice orice amestec al produselor vînatului terestru cu cele ale vînatului maritim.

Originea acestor interdicţii caracteristice trebuie căutată, probabil, în separarea tipurilor de economii în stadiile vechi de dezvoltare a poporului eschimos. Înşişi eschimoşii nu mai înţeleg originea interdicţiilor, dar le respectă cu sfinţenie şi se tem foarte tare să le încalce.

Frica, sursă a religiei

Este interesantă explicaţia pe care a dat-o un eschimos destul de inteligent — şamanul Ana — cercetătorului Knud Rasmussen în legătură cu respectarea de către eschimoşi a vechilor lor datini şi interdicţii. El a rostit cu această ocazie un întreg monolog, în care s-au reflectat psihologia vechiului

vînător neputincios în fața naturii aspre și care se teme să încalce cît de cît tradiția, pentru a nu atrage împotriva sa furia forței nevăzute.

„Cînd te întrebăm de ce este viața așa cum este — a spus Ana —, nici tu nu poți arăta cauzele ! Așa este ea și așa trebuie să fie. Și toate obiceiurile noastre din viață vin și spre viață merg.

Ne e frică de vreme rea, cu care trebuie să luptăm spre a smulge hrana pămîntului și mării. Ne e frică de sărăcie și foamete în colibele noastre reci de zăpadă. Ne e frică de bolile pe care în fiecare zi le vedem în preajma noastră. Nu de moarte ne temem, ci de suferințe. Ne e frică de oamenii morți și de sufletele fiarelor ucise la vînătoare. Ne e frică de spiritele pămîntului și aerului.

Iată de ce străbunii noștri s-au înarmat cu toate vechile reguli de viață, elaborate de experiența și înțelepciunea generațiilor.

Noi nu știm de ce au fost create aceste reguli, nici nu bănuim de ce, dar le respectăm, ca să ne fie dat să trăim liniștiți. Sîntem atît de neștiutori, cu toată mulțimea noastră de formule magice, încît ne e frică de tot ce nu cunoaștem. Ne e frică de ceea ce vedem în jurul nostru și ne e frică de cele povestite în legende și tradiții. De aceea, noi ne păstrăm cu strășnicie obiceiurile și respectăm tabu-urile noastre" [1].

În credințele eschimoșilor, lumea naturală și lumea supranaturală sînt indisolubil legate. Religia este în strînsă legătură cu viața lor de zi cu zi.

Religia indienilor din California

Un alt grup etnic întrucîtva izolat, care face și el parte dintre popoarele cele mai înapoiate din America de Nord, îl constituie indienii din California.

Este un grup format din diverse triburi, constînd din reprezentanți ai diferitelor familii lingvistice

---

[1] K. Rasmussen. *Marea pîrtie*, Moscova, 1958, p. 82—83.

(hoka, penuti, algonkini, atabasci și șoșoni). În nordul Californici au trăit urokii, karokii, șasta etc. ; partea centrală a Californiei o ocupau vintunii, maidunii, mivokii, iokutsii, pomo etc, iar în sud trăiau şoşonii, ciumaşii şi iuma.

La californieni nu exista agricultura. Ei se ocupau în principal cu culesul hranei vegetale (în special ghinda), cu pescuitul şi vînatul. Predomina viaţa seminomadă.

De la începutul secolului al XIX-lea, californienii au căzut victimă colonizării prădalnice a Vestului Îndepărtat. Majoritatea lor a fost exterminată, iar cei rămaşi au uitat vechiul lor mod de trai şi credinţele lor religioase. Acestea din urmă nu sînt cunoscute decît din însemnările diferiţilor observatori și din amintirile bătrînilor. O asamblare precisă a tuturor datelor de care dispune ştiinţa cu privire la cultura originară a californienilor o constituie lucrarea lui Alfred Kroeber *Handbook of the Indians of California* (Washington, 1925).

Șamanismul

La indienii din California s-a constatat existenţa șamanismului. La triburile nordice a predominat șamanismul feminin, iar la celelalte triburi şamanii erau atît femei, cît și bărbaţi.

Principala îndeletnicire a şamanilor consta în lecuirea bolnavilor.

Ei vedeau cauza bolii în obiecte materiale care au pătruns în corp, a căror denumire generică se poate traduce prin cuvîntul durere. Se considera că omul poate fi izbăvit de boală numai prin extragerea din corp a acestor „dureri".

Șamanismul se află la californieni pe treapta cea mai de jos a dezvoltării sale. Aici nu există încă o demonologie, în genere caracteristică șamanismului. Șamanismul nu s-a separat încă de magia tămăduitoare.

Inițierea

O altă formă caracteristică a religiei indienilor din California este legată de inițieri. La californieni, acest sistem apare într-o formă foarte complicată și specifică fiecărui grup tribal în parte.

La triburile din „centru-nord“ (A. Kroeber) — adică la vintuni, maidu, mivok, iuki și la alte cîteva — exista cultul lui Kuksu. Kuksu („cap mare“) este un personaj mitologic al triburilor maidu și pomo, al cărui rol îl joacă oameni mascați. Ritualurile se desfășurau în anotimpul de iarnă și se organizau într-o colibă specială, mare și circulară. La ele participau numai bărbați și numai aceia care îndepliniseră încă în adolescență ritualul inițierii ; în acest fel, cultul lui Kuksu era ca un fel de al doilea stadiu al inițierii. El poate fi considerat ca o formă preembrionară a asociației masculine.

În sudul Californiei exista un alt sistem de inițieri, foarte original. Acolo, la baza întregii ceremonii stătea folosirea unei băuturi preparate dintr-o plantă locală cu denumirea spaniolă *toloache*. Fiecare avea numai o dată în viață dreptul să bea *toloache*. Căzînd în stare de beție sub acțiunea băuturii, omul își pierdea cunoștința și îi apăreau vedenii, care ulterior deveneau pentru el obiect de venerație religioasă pentru toată viața. După aceasta, tînărul care participase la ceremoniile inițierii era supus unui post sever timp de treizeci de zile și trebuia să treacă prin diferitele încercări corporale, asemănătoare cu ritualurile australiene de inițiere. La sfîrșit, tînărul era culcat pe un mușuroi de furnici și era lăsat să fie pișcat de furnici, care după cîtva timp erau înlăturate de pe corp cu un șomoiog de urzici. Cu aceasta ceremonia lua sfîrșit, iar de pe corpul noului inițiat era scos brîul simbolic al foamei.

Mitologia

Deși la indienii din California mitologia este slab dezvoltată, există și la ei mituri despre creație și despre eroi civilizatori. Ca demiurgi, creatori ai

lumii sau eroi civilizatori apar diferite personaje, uneori antropomorfe, uneori zoomorfe, cum ar fi coyotul (lupul preriei) sau vulpea argintie.

Cultul funerar

Sînt foarte slab dezvoltate şi concepţiile despre viaţa de apoi. La californieni se întîlnesc două forme de funeralii : incinerarea cadavrelor şi îngroparea lor în pămînt. În acest domeniu ne găsim în faţa unui tablou destul de confuz, iar originea ritualurilor este neclară.

2. RELIGIILE MAJORITĂŢII POPULAŢIEI INDIENE

Marea masă a indienilor din America de Nord — triburile orientale (irokezii, algonkinii şi muskogii), triburile din prerii (grupul triburilor sious etc.), triburile din pădurile canadiene etc. — atinseseră pînă în momentul colonizării un nivel relativ înalt de dezvoltare culturală. Popoare care se ocupau, mai ales în regiunile răsăritene, cu agricultura, îmbinată cu vînatul, erau în majoritatea lor sedentare, cunoşteau olăria.

La cele mai multe dintre ele predomina încă organizarea gentilică-matriarhală, însă în unele locuri s-a observat deja trecerea la orînduirea gentilică-patriarhală, iar la triburile din prerii — trecerea la grupuri nomade teritoriale.

În prezent, cultura originală a majorităţii triburilor indiene a dispărut cu totul ; ba chiar din înseşi triburile respective s-au păstrat, după patru secole de cotropire a colonizatorilor, numai grupuri, în mare parte alungate de pe teritoriile lor anterioare şi transferate în aşa-numitele rezervaţii. Doar în aducerea aminte a bătrînilor mai trăiesc, pe alocuri, vechile credinţe religioase.

Cu privire la credințele religioase și ritualurile indienilor nord-americani există date foarte multe, începînd cu comunicările călătorilor din vremuri străvechi și ale misionarilor iezuiți din secolele XVII—XVIII pînă la cercetările sistematice ale etnografilor din școala lui Franz Boas (Alexander Goldenweiser, Robert Lowie, Paul Radin, Alfred Kroeber, J. Swanton, Lesly White etc.). Descrieri foarte amănunțite ale indienilor nord-americani și ale culturii lor se găsesc în publicațiile Oficiului pentru etnologia americană de pe lîngă Institutul Smithson (începînd din anul 1879).

Forme gentilice ale cultului

Orînduirea gentilică matriarhală a constituit baza orînduirii sociale a majorității popoarelor din America de Nord, fapt care s-a reflectat, într-o anumită măsură, și în religie.

L. Morgan, caracterizînd orînduirea gentilică a irokezilor și a altor triburi, a scris cu oarecare reținere: „Greu s-ar putea afirma că vreo gintă indiană are ritualuri religioase specifice; și totuși, cultul religios era la ei mai mult sau mai puțin în legătură directă cu ginta. Acesta este cadrul în care au luat naștere în mod firesc ideile religioase și s-au statornicit formele cultului; dar ele n-au rămas un atribut deosebit al ginții, ci s-au extins asupra întregului trib“ [1]. Morgan n-a găsit, așadar, la irokezi și la celelalte triburi forme specifice ale cultului gentilic. El însă arată că exista o instituție specială de „păstrători ai credinței“ — preoții, care nu erau decît reprezentanții ginților. Fiecare gintă alegea un anumit număr de asemenea păstrători ai credinței, care constituiau, în ansamblu, grupul tribal de conducători ai cultului.

Cu toate acestea, la triburile nord-americane existau anumite forme ale cultului gentilic. La unele popoare din grupul sioux (omaha și altele) a existat

[1] L. Morgan. *Societatea străveche*, Leningrad, 1934, p. 49.

credința în așa-numiții *nikie*, protectori ereditari ai ginții, care aveau uneori trăsături totemice. Pe alocuri s-au descoperit obiecte sacre ale ginții — fetișuri, cum ar fi un smoc de pene, o lulea, o pungulița cu amulete etc. La triburile algonkinilor a existat credința în *manitu*, o ființă sau o forță supranaturală, care poate juca rolul de spirit protector personal. Potrivit cercetărilor unor etnografi americani, au existat și *manitu*-gentilici, care se transmiteau pe linie maternă sau paternă copiilor și erau considerați protectori ai ginții.

În privința formelor gentilice ale cultului, trebuie subliniat că aproape la nici unul dintre triburile indienilor americani el n-a fost un cult al străbunilor feminini sau masculini. Absența cultului străbunilor la indieni a fost de multe ori relevată de către observatori [1]. Constituie o excepție triburile pueblo și popoarele din America Centrală, asupra cărora vom reveni mai jos.

Rămășițe ale totemismului

Strîns legate de cultul gentilic sînt rămășițele totemismului, care s-au păstrat la multe triburi americane. Ele își găsesc expresia în existența multor „blazoane" — insigne de totemuri familiale pe haine, pe locuințe. În America nu mai întîlnim totemismul în forma sa clasică, căci el este caracteristic treptelor de dezvoltare mai timpurii. Numai la prea puține triburi americane s-a păstrat venerarea animalelor legate de o anumită gintă, și chiar aceasta numai ca o formă secundară de religie. Sub această formă, totemismul este cunoscut la popoarele din răsăritul și sud-estul Americii, la irokezi, la ceroki și la un grup de triburi din regiunea golfului Mexic. Mai departe, în apus, totemismul este aproape absent. Un sistem de totemism destul de bine conservat nu întîlnim decît la triburile de pe litoralul nord-vestic.

---

[1] E. Lowie. *Primitive religion*, New York, 1924, p. 23.

În schimb, în America de Sud este larg răspîndită credința în pricolici, credință care poate fi considerată ca o rămășiță a totemismului, dar care și-a pierdut orice legătură cu organizația gentilică. Se crede că șamanii pot, la dorință, să se transforme într-un jaguar, într-o pumă sau în alt animal și că după moarte sufletul șamanului se încarnează într-unul din aceste animale.

Eroii civilizatori

La triburile nord-americane, rămășițele vechiului totemism se reflectă în miturile despre eroii civilizatori, văzuți în chip de animale. La triburile din răsăritul și sud-estul Americii de Nord, iepurele apare ca erou civilizator și uneori chiar ca demiurg ; la triburile din ținutul Rocky Mountains și la cele din Platoul Central, acest rol îl are coyotul, iar la cele de pe litoralul nord-vestic, corbul [1].

La unele popoare, funcțiile de eroi civilizatori sînt deținute nu de animale, ci de ființe antropomorfe, în special de doi frați gemeni. Despre aceștia tratează, de pildă, miturile irokeze, în care se vorbește despre lupta unor frați gemeni, dintre care unul bun, prietenos, care a creat pe oameni și tot ce e bun, iar celălalt rău și „de gheață“, care a creat tot ce este rău pentru oameni (de pildă, animalele de pradă, șerpii, înghețul de primăvară și toamnă, gerurile de iarnă). Aceasta este o variantă tipică a „mitului gemenilor“, larg răspîndit și la popoarele de pe alte continente.

Forme tribale ale cultului

Forma dominantă a cultului la indienii din America era un cult tribal, nu gentilic. Caracterizînd triburile indienilor nord-americani, L. Morgan sub-

---

[1] Cl. Wissler. *The American Indian,* New York, ed. a 2-a, p. 212.

linia că tribul este nu numai o unitate socială, ci şi o unitate de cult. F. Engels considera comunitatea credinţelor şi ritualurilor religioase ca una din trăsăturile caracteristice ale tribului indian [1].

Astfel, tribul constituia la indienii nord-americani baza socială fundamentală a vieţii religioase.

Cultul Soarelui şi al altor forţe ale naturii

Conţinutul acestui cult tribal constă, în special, în venerarea forţelor şi elementelor naturii, lucru pe care l-a relevat încă L. Morgan şi după el F. Engels. Printre forţele naturii, primul loc îl ocupa la multe triburi Soarele, îndeosebi la triburile din prerii. La triburile siouxe, principala sărbătoare a anului, care se serba solemn şi cu mare pompă la mijlocul verii, era închinată Soarelui şi se numea „dansul Soarelui". La această dată era fixată oficierea tuturor ritualurilor principale. La sărbătoare, care dura cîteva zile, erau invitaţi oaspeţi din triburile vecine. Corturile erau aşezate într-un mare cerc, în centrul căruia se construia o colibă rituală specială şi se instala „stîlpul Soarelui". Partea cea mai importantă a ritualurilor o constituia autotorturarea. De pildă, participanţii se spînzurau de curele trecute prin piele şi muşchi.

Dansurile Soarelui, ca ritual tribal, aveau o atît de mare însemnătate în viaţa socială a triburilor, încît numărătoarea anilor se făcea din acel moment ; în cronicul indienilor (oral sau însemnat pe o piele de bizon) fiecare an era marcat prin vreo particularitate a oficierii sărbătorii Soarelui sau printr-un eveniment care coincidea cu ea.

Cultul celor patru elemente

Cultul naturii includea şi venerarea celor patru elemente : pămîntul, focul, apa, vîntul, fiecare din ele avînd întruchiparea sa. Acest cult era întîlnit în

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 21, p. 91.

forma sa cea mai caracteristică la triburile din prerii.

Dacă însemnăm pe pămînt cele patru puncte cardinale prin două linii, obținem o cruce. De aceea, crucea avea în ritualurile indienilor o mare însemnătate simbolică; cele patru capete ale crucii se asociau cu cele patru elemente ale naturii. Acest lucru apare foarte clar în ritualurile religioase ale navahilor. Pe platforma destinată ritualului, ei făceau niște desene din nisip colorat 'în care motivul principal era crucea. La capetele crucii erau reprezentate elementele naturii prin figuri omenești stilizate avînd capul îndreptat în acel sens, așa fel încît rezulta o cruce încîrligată (zvastică).

La majoritatea triburilor americane, chiar cifra „4" avea o semnificație sacră, adică cultul celor patru elemente, puncte cardinale etc.

Animatismul

Credințele într-o lume supranaturală îmbrăcau la multe triburi nord-americane forma credinței într-o forță impersonală răspîndită în întreaga natură și cu ajutorul căreia acționează oamenii. Ea se numea *orenda* la irokezi, *vakan* (vakanda) la sioux și *manitu* la algonkini. Aceste credințe au fost bine descrise la triburile sioux de către misionarul Dorsey, la irokezi — de către irokezul Hewitt. Potrivit credinței indienilor, de măsura în care posedă această putere tainică depinde orice succes al omului la vînătoare, război etc. Aceste credințe se aseamănă cu credința în *mana* la popoarele Oceaniei.

Misionarii iezuiți, care au activat în America de Nord începînd din secolul al XVII-lea, au încercat să atribuie un caracter de personificare credinței într-o forță magică impersonală, transformînd-o în Marele Spirit (Ghici-Manitu ș.a.m.d.), într-o divinitate supremă. Această imagine a Marelui Spirit apare atît în literatura populară cît și în cea beletristică, cum ar fi de pildă în romanele lui Fenimore Cooper

şi în poemul lui Longfellow — „Cîntec despre Hiawatha“, dar ea nu corespunde adevăratelor credinţe religioase ale indienilor.

Dansurile rituale

Dintre toate formele exterioare ale cultului, cea mai caracteristică pentru indieni o constituie dansurile religioase. „La indigenii americani — scria L. Morgan —, dansurile erau o formă a cultului şi constituiau, la toate serbările religioase, o parte integrantă a ceremoniei. În nici o parte a lumii dansurile n-au căpătat la barbari o dezvoltare atît de specifică. Fiecare trib practica 10—20 de dansuri, fiecare avînd o denumire deosebită, cîntece diferite etc.“ [1].

În ritualurile religioase ale indienilor americani, în afară de dansuri, o însemnătate deosebită o avea folosirea narcoticelor. Tutunul era obiect de veneraţie, şi fumatul lui era un adevărat act de cult.

Un mare rol aveau în religia indienilor rugăciunile. Ei nu mai recurgeau la formule magice, ci la rugi adresate elementelor naturii şi forţelor supranaturale.

Sacrificiile şi autotorturarea

Indienii sud şi nord-americani aproape nu au cunoscut sacrificii. Ele erau înlocuite prin autotorturări. Au existat totuşi cazuri, relativ rare, cînd indienii nord-americani au adus ca jertfă elementelor şi fenomenelor naturii (Soarelui, vîntului, stelelor etc.) nu numai obiecte, ci şi oameni.

Cultul agricol

Jertfele umane erau strîns legate de cultul agricol. Prin ele se urmărea sporirea fertilităţii. Ne-a parvenit descrierea uciderii unei fete la tribul nord-ame-

[1] L. Morgan. *Societatea străveche*, p. 69.

rican pani (pauni). După cum arată relatarea, corpul fetei a fost tăiat în bucăţele, care au fost împrăştiate pe ogoare şi îngropate în pămînt, iar cu sîngele s-au stropit semănăturile.

La tribul mandanilor (America de Nord) a existat cultul femeii care trăieşte în Lună. Această divinitate se numea „femeia bătrînă care nu moare niciodată". Ea era considerată protectoarea agriculturii, a porumbului. La semănatul porumbului se organizau ritualuri religioase în cinstea ei. Femeile bătrîne din tot satul se adunau jucînd rolul acestei femei mitice şi, cu acest prilej, sfinţeau sămînţa. Toamna, în cinstea aceleiaşi divinităţi, se săvîrşeau ritualuri pentru atragerea bizonilor. Aşadar, această „femeie bătrînă" era protectoarea nu numai a agriculturii, ci şi a vînatului.

Cultul vînătoresc

O serie de ritualuri religioase-magice erau legate de activitatea vînătorească, în special de vînatul bizonilor. Pictorul şi etnograful George Catlin a descris dansurile mandanilor avînd ca scop atragerea turmelor de bizoni. Au fost descrise dansurile tribului sioux pentru atragerea urşilor.

Obiceiuri şi ritualuri legate de război

În afara ritualurilor cu semnificaţie economică, un loc important deţineau în credinţele religioase ale indienilor americani şi ritualurile legate de război. La unele triburi existau preoţi sau vrăjitori specialişti în ritualuri de război. Fiecare tînăr trebuia, mai înainte de a deveni ostaş, să îndeplinească ritualuri speciale de iniţiere şi să primească arma din mîinile unui aşa-numit wakan, care, chipurile, poseda o forţă magică de sfinţire a acestei arme, ce devenea astfel mai eficientă.

Scalparea

Printre obiceiurile şi ritualurile legate de război ale indienilor, cel mai vestit este obiceiul scalpării. Cercetările savantului german G. Friederici[1] au demonstrat că acest obicei crud a fost iniţial practicat la foarte puţine triburi ale grupului irokezo-cerokez şi în sud-estul Americii de Nord. Răspîndirea lui pe întregul continent nord-american a fost o consecinţă a colonizării europene. În secolul al XVIII-lea, francezii şi englezii, duşmănindu-se, în special în perioada războiului de şapte ani, asmuţeau triburile indiene unele împotriva celorlalte şi plăteau premii pentru scalpuri *(scalp-bounties)*. La origine scalparea a avut un sens religios ; luptătorul se străduia să scalpeze pe duşmanul ucis pentru a pune stăpînire pe sufletul lui sau pentru a face ca sufletul duşmanului să nu-şi mai găsească liniştea.

Individualizarea credinţelor. Cultul spiritelor protectoare personale

Toate formele de ritualuri şi credinţe mai sus enumerate se referă la întregul trib. Indienilor americani le este însă caracteristică şi individualizarea credinţelor religioase. Fiecare membru al tribului avea legăturile lui personale cu lumea supranaturalului. Fiecare avea un spirit protector al său personal, dobîndit în timpul vedeniilor provocate în procesul ritualului iniţierii. Pentru a avea vedenii, tînărul postea timp îndelungat, se izola, transpira în baia de aburi, lua narcotice. În tot acest timp, gîndirea lui era concentrată asupra unui singur lucru. În stare de semileşin, sau în vis, sau în stare de excitare nervoasă, el putea să ia orice animal ar fi văzut sau alt obiect drept vedenia aşteptată. Din acel moment, ea devenea spiritul său protector pentru toată viaţa.

Credinţa în semnificaţia profetică a viselor era la indieni mai puternică ca la oricare alt popor din lume.

---

[1] G. Friederici. *Skalpieren und ähnliche Kriegsgebräuche in Amerika*, Braunschweig, 1906.

Şamanismul

Strîns legat de cultul spiritelor protectoare personale şi de credinţa în vedenii este la indienii nord-americani şamanismul ; în majoritatea cazurilor deveneau şamani cei care aveau vedenii de mare amploare şi dobîndeau spirite protectoare puternice. Deşi la diferite triburi şamanii nu se îndeletnicesc cu acelaşi lucru, şamanismul populaţiei băştinaşe a Americii are multe trăsături comune.

Pentru majoritatea triburilor nord-americane este caracteristică legătura şamanismului cu credinţa în însuşirile supranaturale ale animalelor. Şamanul-urs are ca spirit protector al său un urs. Ursul, îndeosebi ursul cenuşiu, era sursa cea mai obişnuită a puterii şamanilor. De aceea, mulţi şamani foloseau drept îmbrăcăminte pielea de urs.

Principala funcţie a şamanilor consta pretutindeni în a lecui bolile. Unii şamani lucrau singuri, alţii alcătuiau asociaţii.

Asociaţiile secrete

Sistemul asociaţiilor secrete era, în genere, larg răspîndit în America de Nord. Rolul lor social este aici mai puţin clar decît, de pildă, în Melanezia ; pe cît se pare, ele îndeplineau cel mai des un rol conservator, de păstrare a tradiţiilor tribale. Aspectul lor religios apare însă de multe ori foarte clar, în prim plan.

Asociaţiile secrete luau la indieni forme diferite. La unele triburi, ele erau pur şi simplu asociaţii de şamani. În alte cazuri, ca, de pildă, la triburile sioux şi la unele din grupul algokinilor, asociaţiile erau alcătuite din persoane de aceeaşi vîrstă. La mandani au existat şase asemenea asociaţii după vîrstă, la tribul corbului — opt, iar la indienii din grupul picioarelor-negre erau douăsprezece asemenea asociaţii. Criteriul vîrstei la alcătuirea asociaţiilor de bărbaţi dovedeşte că la origine erau legate de vechile iniţieri. Este probabil ca acesta să fi fost cel mai

primitiv tip de asociații de bărbați din America. Pe alocuri, criteriul de vîrstă a fost complicat de alte elemente. Așa, există la grupul omaha asociația poogtun, în care erau primiți numai conducători, iar în asociația haetuska intrau numai ostași care se distinseseră în mod deosebit. La triburile din prerii și din alte cîteva regiuni ale Americii, asociațiile secrete erau alcătuite din oameni care avuseseră aceleași vedenii și care, prin urmare, erau strîns legați de cultul spiritelor protectoare personale ; de pildă, cei care avuseseră ca vedenie un urs alcătuiau aceeași asociație, cei care avuseseră vedenia unui castor alcătuiau o altă asociație etc. [1].

Ritualuri de lecuire și purificare

Rolul de tămăduitori al șamanilor a păstrat o legătură strînsă cu medicina populară. Totuși, unele metode de lecuire, raționale la originea lor, au căpătat o semnificație rituală. Era predominantă metoda purificării rituale — magia cathartică (purificatoare). Orice boală, orice nenorocire, ca și începutul oricărei acțiuni importante necesitau purificarea. Acestei purificări i se atribuie o semnificație rituală, deși la baza ei se aflau, probabil, acțiuni raționale.

În America erau cunoscute trei metode principale de purificare, fiecare din ele avînd sfera ei de răspîndire. La triburile din Canada și S.U.A., aproape unica metodă de purificare era baia de aburi. Ea se efectua într-o colibă strîmtă, în care se turna apă peste pietre încinse. Acestei operații i se atribuia o influență rituală supranaturală. La triburile din America Centrală, din Mexic, din Yukatan și din Sud pînă în Peru, același rol îl juca luarea de sînge. În sfîrșit, la triburile din America de Sud, vest-indiene, ca și la cele din golful Mexic se foloseau vomitive. Și acestei metode, care are o bază rațională, i se atribuia o semnificație rituală [2].

---

[1] H. Webster. *Primitive Secret Societies*, New York, 1932, ed. a 2-a, p. 130—159, 178—179.
[2] Wissler, *op. cit.*, p. 214.

Cultul funerar şi credinţele

Formele de înmormîntare în America sînt foarte variate : îngroparea în pămînt, înmormîntarea în locuri situate în aer liber, mumificarea, cremaţia etc. De ele sînt legate un număr destul de mare de credinţe cu privire la viaţa de apoi. Pe alocuri (de pildă, pe teritoriul nord-vestic) se întîlneşte credinţa în reîncarnare. Era însă predominantă credinţa că oamenii vor continua şi în lumea de apoi aceeaşi viaţă pe care au dus-o pînă la moarte. Dacă omul a fost un bun ostaş şi vînător, atunci el va fi fericit şi după moarte, continuînd să vîneze. Dimpotrivă, pe cei care nu au respectat obiceiurile tribale, pe laşi, pe vînătorii proşti, precum şi pe cei care şi-au pierdut scalpul sau au murit de o moarte ruşinoasă îi aşteaptă în viaţa de apoi o soartă grea.

Aceste idei cu privire la viaţa de apoi, deşi destul de precise, nu jucau la indienii din America de Nord un rol de prim ordin. Obiectivul practicii cultului era de a asigura succesul în viaţa pămîntească.

Religia triburilor de pe litoralul nord-vestic

Triburile de pe litoralul nord-vestic al Americii, care vorbesc limbi diferite (tlinkiţi, haida, ţimşiani, nukta, kvakiutl etc.), se aseamănă în ceea ce priveşte economia şi cultura, caracterizate printr-un pescuit dezvoltat şi un mod de viaţă sedentar. În orînduirea socială a acestor triburi, trăsături foarte arhaice (împărţirea în două fratrii matriarhale exogame etc.) se îmbină cu forme sociale dezvoltate (sclavie, diferenţieri sociale în rîndurile celor liberi : conducători, aristocraţi şi membri de rînd ai comunităţii ; schimb destul de dezvoltat şi o importantă inegalitate de avere).

Această originală şi contradictorie orînduire socială s-a reflectat şi în religie. Din cauza păstrării orînduirii gentilice-matriarhale arhaice, s-au menţinut şi rămăşiţe ale totemismului, mai puternice

decît în oricare altă regiune a Americii. Cele două fratrii aveau totemurile lor : corbul şi lupul (sau corbul şi vulturul), iar de aceste animale, în special de corb, erau legate numeroase mituri. Marele corb (la tlinkiţi — El sau Iel, Ielh) apare drept creator al lumii şi erou civilizator. Sînt cunoscute mituri cu privire la lupta lui cu lupul (principiul răului). Fratriile se împărţeau în ginţi totemice. Sînt deosebit de interesanţi stîlpii totemici de lemn, înalţi pînă la 20 m, care se înălţau în faţa caselor sau în cimitire. Un astfel de stîlp este acoperit de sus pînă jos cu sculpturi înfăţişînd chipuri de oameni şi animale foarte stilizate, care reprezintă străbunii neamului.

În nord-vestul Americii a fost puternic dezvoltat şamanismul de tip ereditar, legat de credinţa în spiritele protectoare, în spiritele ajutătoare ale şamanilor, în spiritele rele care aduc bolile. Un rol deosebit îl juca în credinţele şamaniste vidra ; viitorul şaman trebuia în mod obligatoriu să ucidă o vidră şi să-i păstreze limba ca pe un element sacru deosebit. Vidra ocupa, în genere, un loc important în credinţe şi mitologie, îndeosebi la tlinkiţi. Vînătorii de rînd nu aveau dreptul să ucidă acest animal, el fiind pus sub un tabu sever. Probabil că şi această interdicţie este o rămăşiţă a totemismului.

Asociaţiile secrete ale indienilor de pe litoralul nord-vestic purtau amprentele împărţirilor în ginţi şi ale diferenţierii sociale. Fiecare asociaţie evoca un spirit protector al său, adesea sub chip de animale. Membrii asociaţiilor — în majoritate conducători şi aristocraţi — se bucurau de privilegii în raport cu cei neiniţiaţi.

Trăsăturile comune ale religiei indienilor

Aruncînd o privire generală asupra religiei majorităţii triburilor de indieni americani, se poate afirma că trăsătura ei caracteristică o constituie ideea supranaturalului, care, deşi apropiat fiecărui om, este destul de pregnant separat de lumea materială. Princi-

palul obiectiv al actelor religioase ale omului constă în a dobîndi bunăvoința forțelor supranaturale, în a face ca oamenii să devină „demni de compasiunea“ lor, cum spun etnografii americani. Acest scop îl aveau rugăciunile, posturile și autoschingiuirile.

Spiritul general al religiilor popoarelor Americii este încă pe deplin democratic. Aceasta reflectă trăinicia orînduirii gentilice care domină în viața lor. Nici un fel de privilegii sociale ale anumitor grupuri nu primesc încă consacrarea religiei (poate cu excepția parțială a triburilor de pe litoralul nord-vestic). Dar descompunerea incipientă a orînduirii gentilice și-a pus deja amprenta pe religie, ceea ce explică individualismul religios specific, care își găsește expresia în cultura spiritelor protectoare personale.

În credințele indienilor, supranaturalul era relativ rar personificat ; predomina credința în forțe impersonale, cum ar fi orenda, vakanda și manitu. Antropomorfismul, adică asemuirea spiritelor și divinităților cu omul, aproape nu exista la indieni. Din această cauză, aproape că nu exista la ei reprezentarea în formă plastică și grafică a divinităților și spiritelor.

Nu existau sanctuare, temple, mai ales permanente. Pentru sărbătorile care se țineau periodic erau folosite colibe și corturi de cult. Nu exista o preoțime oficială, rolul ei îndeplinindu-l șamanii și vracii ; alegerea acestei profesiuni nu era prescrisă, ci benevolă. Nu exista deloc cultul conducătorilor (spre deosebire de religiile popoarelor Oceaniei și Africii) ; în aceasta se reflecta încă o dată deosebitul democratism al întregului mod de viață al indienilor. Privilegii rituale ale conducătorilor existau numai la triburile de pe litoralul nord-vestic.

O dezvoltare remarcabilă a căpătat magia de război ; magia neagră și-a pierdut importanța, spre deosebire de stadiul istoric mai timpuriu, cînd ea ocupa un loc foarte important.

În cadrul cultului gentilic nu exista cultul strămoșilor umani. În concepțiile despre viața de apoi încă nu găsim ideea recompensei de după moarte, viața viitoare fiind reprezentată ca o continuare nemijlocită a vieții pămîntești.

Religiile triburilor pueblo

Pe o treaptă mai înaltă a dezvoltării istorice în raport cu toate celelalte triburi indiene se afla micul grup al așa-numiților indieni pueblo, care și în prezent mai locuiesc în statele sud-vestice ale Americii de Nord — Arizona și New Mexico. Ei locuiau și locuiesc și astăzi în mari așezări compacte — pueblo, în case construite din chirpici ; economia lor agricolă era bazată pe un sistem de irigații ; luaseră dezvoltare unele meserii, ca, de pildă, țesătoria, confecționarea vaselor colorate din lut etc. Baza existenței lor sociale o constituiau comunitățile gentilice, în care se desfășura un proces treptat de transformare a familiei matriarhale în patriarhală, de maturizare a relațiilor patriarhale.

Pentru indienii pueblo, ca și pentru alte triburi din America de Nord este caracteristică dezvoltarea asociațiilor secrete. La triburile pueblo însă, ele s-au constituit pe baza organizației gentilice. Puteau fi membri ai asociației numai oamenii dintr-un anumit clan : de pildă, asociația antilopei putea fi alcătuită numai din membrii clanului antilopei. Se bucurau de cea mai mare influență asociațiile antilopei și șarpelui. Șarpele juca, în general, un rol important în mitologia și ritualurile triburilor pueblo.

Spre deosebire de alte popoare ale Americii, la indienii pueblo se observă — mărturie a nivelului lor de dezvoltare socială mai ridicat — un cult al strămoșilor destul de tipic — **kacina.** Aceste spirite ale morților erau protectoarele clanurilor și ale întregului popor.

În ritualurile indienilor pueblo predominau, ca și la celelalte popoare, dansurile cu măști. Principalul

obiectiv al ritualurilor era asigurarea recoltei, aducerea ploii şi lecuirea bolilor.

*

Ritualurile şi credinţele religioase ale indienilor din America de Nord ţin în cea mai mare parte de trecut. Colonizatorii au dezrădăcinat triburile americane, le-au închis în rezervaţii, au nimicit cultura lor. În momentul de faţă nu s-au păstrat decît slabe reminiscenţe ale ritualurilor şi credinţelor lor din trecut.

Colonialismul şi mişcările mesianice

Cruzimile pe care le-au săvîrşit colonizatorii americani, alungînd pe indieni de pe pămînturile lor, supunîndu-i la tot felul de samavolnicii, au provocat încercări disparate de rezistenţă din partea acestora, încercări care în decursul secolului al XIX-lea au luat forme specifice de mişcări religioase reformatoare. Obiectivul urmărit de aceste încercări îl constituia tendinţa de a readuce la viaţă vechile ritualuri indiene, completîndu-le cu alte idei, împrumutate de la creştinism sau de la alte religii. Încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea apar în sînul diferitelor triburi proroci-reformatori, care uneori se dădeau drept încarnări ale divinităţii. Ideea centrală în predicile prorocilor era aceea a unui mesia care va izbăvi triburile indiene de jugul străin. În multe cazuri, la aceasta se adăuga o concepţie a învierii împrumutată de la creştinism.

Cea mai largă dintre aceste mişcări a avut loc în anii 1889—1892. Este vorba de aşa-numitul „dans al spiritelor“, mişcare al cărei întemeietor era predicatorul Vovoka, provenit din indienii californieni (tribul paiuta). Această mişcare a fost studiată de etnograful J. Mooney.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd febra aurului atinsese punctul ei culminant, indienii din California au avut de îndurat groaznice acte de violenţă

din partea albilor. În aceste împrejurări a luat naştere mişcarea mesianică ; ea a cuprins în anii 1869—1873 un întreg şir de triburi din nordul Californiei. Această mişcare a fost înăbuşită cu cruzime. În deceniul al 9-lea al secolului trecut a început să predice Vovoka. El n-a avut succes în rîndurile californienilor ; forţele lor fiind deja epuizate, ei nu mai puteau fi antrenaţi într-o nouă mişcare. Mişcarea pornită de Vovoka s-a întins, în schimb, la alte triburi, cuprinzînd aproapte toate regiunile Statelor Unite în care mai locuiau indieni (mai precis, rezervaţiile indiene).

În învăţătura lui Vovoka ocupa un loc central ideea izbăvirii poporului indian de jugul străin. Ideea învierii era împrumutată de la creştinism. Vovoka se dădea drept mesia şi era considerat ca atare. Ca forme exterioare, noul cult reprezenta o reînnoire a vechilor forme ale ritualurilor indiene. Forma principală a cultului era dansul ; de aceea, această religie a căpătat denumirea de „dansul spiritelor" **(Ghost dance).** Indienii se adunau laolaltă şi organizau dansuri cu ritualuri extatice cu caracter şamanist. Aceste acţiuni au avut urmări grave. Triburile din Dakota s-au răsculat împotriva administraţiei americane, care a luat măsuri pentru a înăbuşi mişcarea. În anul 1890, trupele americane au organizat lîngă Wounded Knee un adevărat masacru al dakoţilor, aproape neînarmaţi, care se adunaseră acolo pentru dansurile lor rituale.

Aceste mişcări religioase înnoitoare, care aveau un substrat politic, erau, fireşte, lipsite cu totul de orice perspectivă. Ele prezintă însă un interes deosebit pentru noi ca fenomen foarte caracteristic, nu numai pentru America. Protestul spontan împotriva asupririi coloniale are la început forma unei mişcări de reformă religioasă. Sînt cunoscute mişcări analoage în secolul al XIX-lea în Polinezia, în Africa, iar în zilele noastre — în Melanezia.

Capitolul al 6-lea

RELIGIILE POPOARELOR AFRICII

Africa este un continent imens, locuit de popoare care au atins diferite nivele de dezvoltare și trăiesc în condiții materiale și culturale foarte diverse.

Populația băștinașă a Africii poate fi împărțită, din punctul de vedere al dezvoltării social-economice, în aproximativ trei grupuri inegale : triburile nomade de vînători, cele mai înapoiate, care nu cunosc încă agricultura și creșterea vitelor (boșimanii și pigmeii din Africa Centrală) ; covîrșitoarea majoritate a popoarelor Africii Negre, adică populația de agricultori și crescători de vite din Africa de Sud și tropicală (hotentoții, popoarele bantu, popoarele din Sudan și din bazinul Marilor Lacuri) ; popoarele de veche civilizație din Africa de Nord și Nord-Est (populația băștinașă din Maroc, Algeria, Tunisia, Libia, Egipt, Etiopia și Somalia). Primul grup, caracterizat prin forme arhaice de producție materială, de orînduire socială și de cultură, încă nu a ieșit din cadrul orînduirii tribale și comunei primitive. Al doilea grup, cel mai numeros, se află în diverse stadii de descompunere a orînduirii comunei primitive și gentilice-tribale, de trecere la societatea împărțită în clase. Cel de-al treilea grup duce încă din antichitate aceeași viață cu popoarele înaintate mediteraneene.

De aceea, şi religia popoarelor africane prezintă un tablou foarte variat.

Să analizăm credinţele religioase ale popoarelor din primul şi cel de-al doilea grup. De credinţele celui de-al treilea grup ne vom ocupa cînd vom analiza aşa-numitele religii naţionale de stat şi „mondiale".

1. RELIGIILE POPOARELOR ÎNAPOIATE ALE AFRICII

Religia boşimanilor

Formele cele mai arhaice de orînduire social-economică şi, totodată, de religie s-au păstrat la boşimani, un mic grup de triburi vînătoreşti din sudul Africii. Ei sînt, pe cît se pare, rămăşiţele unei populaţii străvechi de vînători, eliminată de popoarele agricole şi de vînători venite mai tîrziu. Colonizarea olandeză-bură şi engleză din secolele XVII-XIX a dus la exterminarea majorităţii triburilor boşimane care mai rămăseseră în acea vreme. Organizarea lor socială (asemănătoare cu cea a australienilor) şi cultura lor au fost aproape complet distruse în secolul al XIX-lea. De aceea posedăm doar descrieri fragmentare ale culturii boşimanilor şi îndeosebi ale credinţelor lor religioase, descrieri făcute de călători, misionari şi diverşi cercetători şi observatori (Lichtenstein, Fritsch, Passarge, Bleek, Stow etc.). În timpurile mai noi vestigiile vechiului folclor, ale mitologiei şi credinţelor religioase ale boşimanilor au fost cercetate de Viktor Ellenberger, fiu de misionar, care s-a născut în Africa de Sud şi a trăit mulţi ani în mijlocul populaţiei băştinaşe de acolo [1].

Triburile boşimane se împărţeau în clanuri de sine stătătoare, probabil în trecut matriliniare şi to-

[1] Vezi V. Ellenberger. *Sfîrşitul tragic al boşimanilor,* Moscova, 1956.

temice. Urmele totemismului se văd în denumirile de animale date clanurilor, în desenele din peşteri înfăţişînd fiinţe jumătate oameni, jumătate animale, în miturile despre animale care ar fi fost mai înainte asemănătoare omului şi despre animale care s-au transformat în oameni.

Boşimanii credeau în viaţa de apoi şi se temeau foarte tare de morţi. La triburile boşimane existau ritualuri speciale de îngropare a morţilor. La ei nu exista însă cultul strămoşilor, care domina la popoarele africane mai dezvoltate.

Trăsătura cea mai caracteristică în religia boşimanilor, ca popor de vînători, era cultul vînătoresc. Ei se rugau pentru succesul vînătorii Soarelui, Lunii, stelelor şi unor fiinţe supranaturale. Iată un exemplu de rugăciune : „O, Lună ! De acolo, de sus, ajută-mi să ucid o gazelă. Lasă-mă să mănînc carne de gazelă. Ajută-mă să lovesc cu această săgeată gazela, cu această săgeată. Fă să mă satur cu carne de gazelă ! Ajută-mă să-mi umplu burta în noaptea aceasta. Ajută-mă să-mi umplu burta ! O, Lună ! Acolo sus ! Eu scormonesc pămîntul ca să găsesc furnici, lasă-mă să mănînc..." etc.[1] Rugăciuni asemănătoare adresau şi greierului, Ţagn (Mantis religiosa).

Problema acestui greier ca obiect de cult religios nu este destul de clară ; ea merită să fie examinată în mod deosebit. Pe de o parte, este vorba, într-adevăr, de o insectă, căreia i se atribuie însă însuşiri supranaturale. Pe de altă parte însă, exista o legătură între această insectă şi un spirit invizibil ceresc, fost totem, denumit Ţ'agh, Ţa-ang etc., considerat creatorul pămîntului şi al oamenilor. Un alt aspect al lui Ţagn, şi poate cel mai important, îl constituie faptul că el, pe cît se pare, era protectorul iniţierilor tribale, asemenea fiinţelor cereşti analoage din Australia — Atnatu sau Daramulun.

Din ritualurile de iniţiere, la boşimani nu s-au păstrat decît vagi reminiscenţe.

---

[1] *Op. cit.*, p. 264.

Cercetătorii au găsit la boşimani urme ale credinţei în magia neagră (de un tip asemănător cu cea a australienilor), interdicţii alimentare de origine neclară, credinţa în visuri, în semne prevestitoare, frica superstiţioasă de furtună.

Religia pigmeilor din Africa Centrală

Un alt grup de triburi primitive îl constituie triburile pigmeilor, răspîndite în mici aşezări în bazinul fluviului Congo şi în alte cîteva regiuni ale Africii Centrale. Originea lor nu este pînă în prezent clarificată. Aceste triburi se află de multă vreme în contact cu popoare mai civilizate, dar, cu toate acestea, ele şi-au păstrat pînă în ziua de azi modul de viaţă arhaic, caracterizat printr-o economie bazată pe vînătoare şi cules şi prin dăinuirea orînduirii sociale a comunei primitive în formele ei clasice.

Credinţele religioase ale pigmeilor — de fapt, numai ale unor grupuri de pigmei — au devenit cunoscute abia recent.

Materialele culese de misionarul Schebesta [1] dovedesc că cele mai importante ritualuri şi credinţe religioase-magice ale tribului pigmeilor bambuti sînt legate de vînătoare. Pigmeii din tribul bambuti respectă cu stricteţe regulile şi interdicţiile vînătoreşti bazate pe diverse superstiţii şi îndeplinesc ritualuri magice. Obiectul principal al adoraţiei lor este un spirit al pădurii, stăpîn al animalelor pădurii, căruia vînătorii îi adresează rugăciuni înainte de a porni la vînătoare („Părinte, dă-mi vînat !" etc.). Acestui spirit al pădurii i se dau diferite nume. Este foarte greu de elucidat dacă sub aceste diferite nume se ascunde una şi aceeaşi fiinţă mitologică sau cîteva. Unul din numele spiritului vînătoresc al pădurii este Tore. Dar acelaşi nume îl poartă şi o fiinţă supranaturală căreia i se atribuie alte funcţii.

La pigmeii bambuti sînt adînc înrădăcinate credinţele totemice. Însemnătatea totemismului în re-

---

[1] P. Schebesta. *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri*, vol. I—III, Bruxelles, 1941—1950.

ligia pigmeilor bambuti este atît de mare, încît Schebesta l-a denumit concepția despre lume „totemico-magică".

La pigmeii bambuti, totemurile sînt exclusiv tribale (nu există totemism pe sexe sau individual), însă mulți oameni venerează, în afară de propriul totem tribal, și totemul tribal al soției și totemul celui ce i-a fost tovarăș cu prilejul ritualului de inițiere. Totemurile sînt în majoritatea lor animale (cel mai adesea leopardul, cimpanzeul, șerpii, diverse maimuțe, antilopele, furnicile etc.) și foarte rar — plante. Atitudinea pigmeilor față de totem este aceeași ca față de o rudă apropiată ; el este denumit „bunic", „tată". Credința lor e că triburile se trag din totemuri. Este strict interzisă consumarea cărnii totemului, chiar și atingerea vreunei părți a lui — a pielii etc. Dar cea mai interesantă trăsătură a totemismului pigmeilor bambuti o constituie credința lor că după moarte sufletul fiecărui om se reîncarnează într-un animal totemic.

Pigmeii bambuti cred într-o forță magică *megbe*, care face, chipurile, legătura dintre om și totemul lui ; aceeași forță magică îl face pe om vînător.

Este foarte interesant, deși nu pe deplin clar, sistemul inițierilor de vîrstă la pigmeii bambuti, descoperit pentru prima dată de același Schebesta. La inițiere participă toți tinerii între 9 și 16 ani.

Ritualurile se îndeplinesc colectiv, cu un întreg grup de băieți. Ei sînt supuși operației de circumcizie și trebuie să facă față și altor încercări grele : sînt bătuți, mînjiți cu tot felul de murdării, sînt speriați cu dansuri executate de oameni purtînd măști fioroase, sînt siliți să rămînă nemișcați pe burtă etc. Inițierile sînt însoțite de sfaturi morale. În cursul inițierii se arată pentru prima oară băieților un corn, o trîmbiță și alte obiecte legate de ritualuri ; aceste obiecte sacre nu pot fi privite de femei și copii. Inițierea se desfășoară în pădure, unde se construiește un bordei special ; femeile nu sînt admise acolo, dar bărbații participă cu toții la ritualuri. Întreg ritualul inițierii este considerat ca un fel de asociere la forța magică, indispensabilă

vînătorului. Cei care au trecut prin ritualul inițierii constituie, potrivit datelor lui Schebesta, un fel de asociație masculină secretă Tore, denumită astfel după numele spiritului pădurii.

Cultul funerar nu este dezvoltat la pigmei, iar credințele lor în legătură cu spiritele morților sînt confuze ; la pigmeii bambuti există credința că ele se încarnează în totem. Există, de asemenea, o figură mitologică numită Mugasa sau Nekunzi, ființă cerească legată de Lună sau de furtună ; această divinitate este considerată rea, deoarece ucide oamenii (adică i-a creat pe oameni muritori). Ea nu are cult.

2. RELIGIILE MARII MASE A POPULAȚIEI AFRICII

Covîrșitoarea majoritate a popoarelor Africii Negre, adică ale Africii de la sud de Sahara, a atins de mult un nivel mai ridicat de dezvoltare socială. Aceste popoare cunosc de mult agricultura (în forma primitivă, cu săpăliga) ; multe dintre ele, îndeosebi cele din Africa Orientală și de Sud, se ocupă și cu creșterea vitelor ; agricultura și creșterea vitelor se situează pe diferite trepte de evoluție în diversele regiuni. Oamenii își duc viața în așezări sătești, iar pe alocuri au apărut, în stadiu embrionar, și orașe. S-au dezvoltat și diverse meserii, în special fierăria. Există și schimb comercial. Orînduirea socială este, la majoritatea popoarelor africane, cea gentilică-tribală, pe diferite trepte de dezvoltare sau de descompunere. Astfel, la unele popoare, în special la popoarele agricole din Africa Occidentală și Centrală, s-au păstrat rămășițe foarte puternice ale matriarhatului ; la altele, în special la triburile crescătoare de vite din Africa de Sud și Orientală, s-au cristalizat în mod net relațiile tribale-patriarhale. La majoritatea popoarelor s-au constituit relații de

clasă. În unele regiuni s-au creat încă din evul mediu state primitive de tip semifeudal : în Sudan şi Guineea (Ghana, Mali, Kanem, Songhai, mai tîrziu Bornu, Wadai, Dahomey, Ashanti, Benin etc.), în bazinul fluviului Congo (Lunda, Baluba, Congo etc.), în Zambezi (Zimbabwe, sau Monomotapa), în regiunea Marilor Lacuri (Uganda, Unjoro etc.). În Africa de Sud, în secolul al XIX-lea au luat naştere uniuni tribale corespunzînd stadiului democraţiei militare, care s-au transformat în mici state (la zuluşi, makololo, matabele etc.).

Principalele forme ale religiilor. Cultul strămoşilor

Cea mai caracteristică trăsătură a religiilor popoarelor din Africa o constituie cultul strămoşilor. Africa este considerată ţara clasică a cultului strămoşilor. Cultul strămoşilor s-a dezvoltat pe baza orînduirii patriarhale-gentilice, majoritatea popoarelor Africii aflîndu-se încă recent la acest nivel de orînduire socială. Pe alocuri, îndeosebi la popoarele agricole, sînt puternic înrădăcinate rămăşiţele matriarhatului. Pe măsura formării familiei individuale, cultul strămoşilor a căpătat şi forme familiale, care, de obicei, sînt greu de distins de cele gentilice. În sfîrşit, ca urmare a consolidării uniunilor tribale şi intertribale şi odată cu formarea statelor primitive s-a dezvoltat cultul tribal şi statal al strămoşilor — zeificarea strămoşilor conducătorilor şi ai regilor.

Să examinăm deocamdată formele familiale-gentilice ale cultului strămoşilor. În credinţele religioase ale popoarelor Africii, spiritele strămoşilor apar de obicei ca fiinţe protectoare ale familiei şi ginţii. Dar aceste fiinţe nu sînt prin natura lor absolut binevoitoare. Ele apar adeseori exigente, cicălitoare, pretind să li se aducă jertfe, să li se adreseze rugăciuni şi numai cu această condiţie acordă protecţie descendenţilor lor ; în caz contrar, îi pedepsesc. Bolile

și alte nenorociri sînt adeseori atribuite acelorași spirite ale strămoșilor, iar la unele popoare — spiritele strămoșilor unor ginte străine.

Unul din exemplele tipice îl constituie credințele religioase ale poporului crescător de vite tonga din Africa de Sud, descrise de misionarul Henry Junod[1]. La tonga, obiectul principal al venerației îl constituie sufletele morților. Fiecare familie venerează două grupuri de spirite ale strămoșilor: din partea paternă și din partea maternă; uneori se acordă preferință acestora din urmă. Cultul acestor spirite este familial; ritualurile și sacrificiile le dirijează bărbatul cel mai în vîrstă din familie, cele mai solemne sacrificii fiind prilejuite de evenimente familiale importante (o nuntă, o îmbolnăvire gravă etc.). Se păstrează însă și principiul gentilic: femeia măritată nu ia parte la solemnitatea venerării strămoșilor familiei, întrucît ea provine din altă gintă și are strămoșii ei proprii. Fiecare om bătrîn, bărbat sau femeie, devine, după moarte, obiect de cult în familia sa.

Forme asemănătoare ale cultului strămoșilor sînt descrise de misionarul Bruno Gutmann la poporul djagga (Africa Orientală). Și la ei, acest cult este tot familial și comportă, de asemenea, rămășițe ale exogamiei gentilice; femeile, provenind din altă gintă, nu iau parte la solemnitățile venerării strămoșilor familiei. Spiritele familiei sînt categorisite după timpul cînd au decedat. Sînt venerate cu cea mai mare fervoare spiritele înaintașilor recent decedați. Poporul djagga are credința că aceste spirite, primind jertfe îmbelșugate, protejează familia. Spiritele celor decedați mai înainte nu primesc jertfe, din care cauză se crede că sînt flămînde, rele și caută să se răzbune pe descendenții lor. În sfîrșit, cei decedați de foarte mult timp dispar, în general, din memoria celor vii și aceste spirite nu mai sînt deloc venerate.

---

[1] H. A. Junod. *The Life of a South African tribe*, 1—2, Londra, 1927.

Străvechiul totemism nu s-a păstrat la popoarele Africii decît sub formă de reminiscenţe. Ele apar mai cu seamă în denumirile totemice ale triburilor şi în faptul că pe alocuri se mai respectă interdicţiile de a consuma carnea animalelor totemice ca hrană. La popoarele crescătoare de animale din Africa de Sud şi Orientală, totemurile sînt mai cu seamă specii de animale domestice. Alte manifestări de obiceiuri şi credinţe totemice sînt rare. La boşimani, care le-au păstrat relativ mai mult, s-a constatat, de pildă, existenţa unor dansuri totemice speciale, proprii fiecărui trib. De aceea, boşimanii, cînd vor să afle cărui trib îi aparţine un om, îl întreabă : „Ce dansezi tu ?" Cei din tribul batoca explică obiceiul lor de a-şi smulge dinţii din faţă prin dorinţa de a fi asemănători taurului, animalul totemic (de fapt, obiceiul scoaterii dinţilor este o rămăşiţă a străvechilor iniţieri).

Zoolatria

Cultul animalelor (zoolatria), destul de larg răspîndit în Africa, nu are întotdeauna legătură cu totemismul. În majoritatea cazurilor, rădăcinile sale sînt mai directe, şi anume frica superstiţioasă de fiarele sălbatice.

În Africa se bucură de o deosebită veneraţie leopardul — unul din cele mai prădalnice şi mai periculoase animale. Aceasta însă nu împiedică multe popoare să-l vîneze. Cultul leopardului are numai o legătură indirectă cu totemismul ; în unele locuri (de pildă, în Dahomey), leopardul este considerat totemul clanului regal. Este larg răspîndit cultul şerpilor. În Dahomey, misionarul Unger a descoperit în anul 1864 un templu al şerpilor, în care erau întreţinuţi peste treizeci de şerpi. În ţinutul Uida a existat încă mai înainte un sanctuar al pitonilor şi altor şerpi, care erau îngrijiţi de un preot special.

Popoarele agricole ale Africii acordau o mare însemnătate cultului comunitar al divinităţilor agricole protectoare şi, în general, cultului zeilor şi spiritelor comunitare locale. Acest lucru a fost relevat de Carl Meinhof, unul dintre cei mai buni cercetători ai Africii.

Un astfel de cult este deosebit de dezvoltat în Guineea Superioară.

Despre popoarele din Coasta de Aur (astăzi Ghana), A. B. Ellis scria în 1887 : „Fiecare cătun, sat sau ţinut are spiritele sau zeii săi locali, care domnesc peste fluvii şi rîuri, dealuri şi văi, stînci şi păduri“ [1]. Numai aceşti zei locali — ei se numesc *bohsum* — sînt veneraţi de comunitate ; zeii străini sînt trataţi cu indiferenţă. Dar cei mai mulţi dintre ei sînt consideraţi fiinţe rele şi duşmănoase omului, care trebuie în mod special îmbunate prin aduceri de jertfe. *Bohsumii* sînt adesea prezenţi în chip de om, dar cu o înfăţişare monstruoasă ; ei locuiesc, chipurile, în pădurile, dealurile, apele asupra cărora domnesc.

La alte popoare din Nigeria s-a constatat venerarea unor zei locali întruchipaţi de animale ; s-a arătat mai înainte că ne aflăm, pare-se, în faţa unor tradiţii totemice. Divinităţi cu funcţii specializate, îndeosebi protectori ai agriculturii, nu sînt cunoscute la toate popoarele. Un exemplu îl constituie zuluşii din Africa de Sud. Misionarul Bryant a descris un cult răspîndit la zuluşi, acela al prinţesei cereşti, zeiţa Nomkubulwana, care conferă fertilitate ogoarelor. Ritualurile şi rugăciunile în cinstea acestei zeiţe erau îndeplinite de fete şi de femei măritate ; acest lucru este explicabil dacă luăm în considerare faptul că la zuluşi întregul ansamblu al muncilor agricole intră în sfera de activitate a femeilor [2].

---

[1] A. B. Ellis *The Tshi-speaking peoples of the Gold Coast of West Africa*, Londra, 1887, p. 12.

[2] Vezi A. Bryant. *Poporul zulu pînă la venirea europenilor*, Moscova, 1953, p. 378—380.

În mintea multora, noţiunea de fetişism se asociază strîns cu Africa. Marinarii portughezi au observat acest fenomen în Africa încă în secolul al XV-lea. Călătorul olandez Willem Bosman, în descrierea Guineei Superioare (1705), arăta: „Cuvîntul «fetiş», în limba negrilor «bossum», provine de la numele idolului lor, pe care ei îl numesc, de asemenea, «bossum»“ [1]. Ulterior au început să poarte denumirea de fetişism religiile tuturor popoarelor Africii. În ştiinţă s-a format părerea că fetişismul constituie, în genere, stadiul incipient al religiei. O analiză serioasă a faptelor arată însă, în primul rînd, că ritualurile şi credinţele fetişiste sînt caracteristice numai Africii Occidentale, iar în al doilea rînd că popoarele Africii, inclusiv ale Africii Occidentale, nu sînt deloc atît de înapoiate, majoritatea lor aflîndu-se în faţa societăţii împărţite în clase: în al treilea rînd, că şi pentru ele fetişismul constituie, pe cît se pare, nu o formă străveche de religie, ci mai degrabă una tîrzie.

Cultul fetişelor — cel puţin al fetişelor personale, care este azi predominant — s-a dezvoltat ca o formă originală de individualizare a religiei ca urmare a descompunerii vechilor relaţii gentilice. Individul izolat, simţindu-se insuficient protejat de colectivul ginţii şi de zeii lui protectori, îşi caută sprijin în lumea forţelor tainice.

Fetiş poate fi orice obiect care, dintr-un motiv sau altul, a impresionat imaginaţia omului, cum ar fi o piatră de formă neobişnuită, o bucată de lemn, o parte din corpul unui animal sau un chip oarecare — un idol. Adesea, obiectul este ales ca fetiş la întîmplare. Dacă omul izbuteşte în ceea ce şi-a propus, el consideră că i-a ajutat fetişul şi-l păstrează ca atare. Dacă, dimpotrivă, suferă vreun eşec, atunci fetişul este aruncat şi înlocuit cu altul.

[1] Guillaume Bosman. *Voyage de Guinée. Contenant une déscription nouvelle et très exacte de cette côte...*, Utrecht, 1705, p. 150—152.

Atitudinea față de fetiș este de două feluri : pentru ajutorul acordat este recompensat cu o jertfă, pentru neglijență este pedepsit. Este interesant obiceiul african de torturare a fetișurilor, aceasta făcîndu-se pentru a le determina să acționeze. De pildă, atunci cînd se solicită ceva fetișului, se bat în el cuie de fier, întrucît există credința că fetișul, simțind durerea de la cuiele bătute în el, va ține mai bine minte și va face ceea ce i se solicită.

Preoțimea

Dezvoltarea cultelor tribale este legată în Africa — ca pretutindeni, dealtfel — de apariția și de formarea profesiunii speciale a preoților. În religiile popoarelor Africii, preoțimea a ocupat aproximativ același loc ca în religiile polinezienilor. Instituția preoțimii a fost deosebit de dezvoltată în Africa Occidentală.

La majoritatea popoarelor, preoții erau de diferite categorii și specialități, putînd fi împărțiți în două grupuri principale : preoții oficiali ai tribului, care depindeau de temple și purtau răspunderea pentru cultul social sau statal, și preoții liber-profesioniști — vracii, vrăjitorii și prezicătorii, care își ofereau serviciile în particular membrilor tribului.

Autoritatea cea mai mare o aveau preoții tribali ai templelor. Fiecare templu constituia un fel de persoană juridică, adică poseda bunuri, pămînturi — uneori chiar populațiile legate de aceste pămînturi —, sclavi. Veniturile de pe urma bunurilor și pămînturilor, ca și diversele jertfe aparțineau preoților. Pe măsura adîncirii procesului de diferențiere după avere în trib, preotul s-a situat printre vîrfurile înstărite și dominante.

La popoarele agricole, în sarcina preoților cultului public cădea magia meteorologică, adică ritualurile de aducere a ploii.

În funcțiile publice ale preotului erau incluse și magia de război, ca și aducerea de jertfe zeilor războiului.

O sarcină şi mai importantă a preoţilor, îndeosebi în Africa Occidentală, era participarea lor la procese. În statele africane primitive erau în vigoare norme de procedură juridică în care un rol foarte important revenea metodelor magice de stabilire a vinovăţiei sau nevinovăţiei acuzaţilor sau a dreptăţii părţilor aflate în litigiu, metode asemănătoare ordaliilor sau „justiţiei divine" din dreptul medieval european. De obicei erau folosite în acest scop diferite otrăvuri ; acuzatului sau părţilor în litigiu li se dădea să bea o băutură special preparată. Dacă omul rămînea nevătămat, se considera că dreptatea e de partea lui. Cum atît prepararea, cît şi dozarea otrăvii se aflau în mîinile preotului-specialist, se înţelege că de el depindea soarta părţilor sau a acuzaţilor. Ordaliile erau un foarte important instrument al puterii, pus în slujba preoţilor şi uneori a conducătorilor şi regilor în slujba cărora se aflau aceşti preoţi.

Preoţii liber-profesionişti — vrăjitorii, vracii — se ocupau mai mult cu îngrijirea bolnavilor şi cu ghicitul.

În practicile lor medicale, mulţi vraci profesionişti foloseau metode de tratament şamaniste, cum ar fi dansuri în cursul cărora atingeau starea de extaz, însoţite de strigăte sălbatice, răpăit de tobă. Aceşti şamani profesionişti erau, în cea mai mare parte, oameni dezechilibraţi nervos.

Cultul fierarilor

Alături de preoţi şi şamani, un loc deosebit, deşi mai puţin important, îl ocupă în religiile popoarelor Africii fierarii. Extracţia şi prelucrarea fierului sînt cunoscute în Africa de demult ; la majoritatea popoarelor, fierăritul s-a constituit într-o profesiune aparte, de obicei ereditară. Locul deosebit ce-i era rezervat acestei profesiuni în societate, cunoştinţele şi îndemînarea fierarilor, inaccesibile celorlalţi, au făcut ca în ochii tovarăşilor de trib superstiţioşi acest grup să fie înconjurat de o aureolă tainică.

Frica de fierari se manifestă în diferite feluri : pe de o parte, fierarii sînt adesea considerați oameni impuri, blestemați, pe de altă parte, li se atribuie aptitudini supranaturale. De pildă, la tribul djagga (Africa Orientală), fierarii sînt foarte respectați, dar într-o și mai mare măsură temuți. Nu orice femeie acceptă să se căsătorească cu un fierar. Iar o fiică de fierar este anevoie luată în căsătorie ; ea ar putea atrage asupra soțului ei nenorocirea sau chiar moartea. Înșiși fierarii caută să-și mențină reputația de oameni neobișnuiți. Cu instrumentele sale, în special cu ciocanul, fierarul poate să provoace un rău dușmanului său, iar teama de aceasta este mai mare decît de alte forme de vrăjitorie. În general, ciocanul, foalele și celelalte instrumente de fierărie sînt considerate ca un fel de accesorii vrăjitorești, de care nimeni nu îndrăznește să se atingă. Fierăritul este legat la tribul djagga și de diverse alte superstiții. După forma bucăților de zgură se ghicește viitorul, iar fierul și obiectele de fier servesc ca amulete ocrotitoare [1].

Asociațiile secrete

Este greu de trasat o linie precisă de demarcație între corporațiile preoților și asociațiile secrete. În Africa Occidentală însă, asociațiile secrete au căpătat o dezvoltare deosebită ; ele sînt mai numeroase, mai influente, mai solid organizate decît, de pildă, în Melanezia. În Africa Occidentală, asociațiile secrete sînt adaptate la condițiile mai complexe ale organizării sociale. Aici există, în primul rînd, puternice tradiții matriarhale, și femeile știu mai bine să-și apere drepturile ; în al doilea rînd, formele statale primitive care s-au statornicit aici au necesitat organizarea unei forțe polițienești, asociațiile secrete fiind cele care îndeplinesc în mare măsură acest rol. Asociațiile îndeplinesc funcții ju-

---

[1] Br. Gutmann. *Der Schmied und seine Kunst im animistischen Denken*, în *Zeitschrift für Ethnologie*, 1912, nr. 1.

diciare-polițienești, urmăresc pe datornici etc., dar adesea comit ele însele ilegalități, șantajează pe unul sau pe altul.

Toate acestea se fac sub masca ritualurilor religioase și în legătură cu credințele animiste și magice. Ca și în alte părți, membrii asociațiilor, prezentîndu-se ca spirite, se îmbracă în costume înfricoșătoare, își pun măști fioroase, organizează dansuri și diferite reprezentații, speriind populația. În Camerunul de Sud, cea mai influentă asociație dinaintea colonizării europene era asociația Ngua. Ea avea în mîinile sale justiția, însă uneori această asociație lua, dimpotrivă, sub protecția sa pe infractori ; adesea membrii asociației terorizau populația : mascați, pătrundeau în casa cuiva, puneau în fața gazdei un fetiș și, cu strigăte, cereau un preț de răscumpărare — în chip de capre, găini sau vin. Asociația Ngua juca și un rol politic, ajutînd să se încheie pacea între triburi învrăjbite.

Problema asociațiilor secrete din Africa Occidentală mai necesită încă un studiu serios. Pe cît se pare, nu toate au legătură cu religia, deși majoritatea lor au ceva comun cu superstițiile și ritualurile.

Cultul conducătorilor

Una dintre cele mai caracteristice forme ale religiei popoarelor Africii o constituie cultul conducătorilor (regilor) sanctificați. Acest cult apare sub forme foarte diferite, cum ar fi : îndeplinirea de către conducător a funcțiilor preoțești sau vrăjitorești, atribuirea unor puteri supranaturale conducătorilor, venerarea lor, precum și cultul conducătorilor decedați. Se pot distinge în linii mari două stadii de dezvoltare al cultului conducătorilor, corespunzînd etapelor de trecere de la orînduirea socială anterioară împărțirii în clase sociale la orînduirea socială a societății împărțite în clase : astfel, în prima etapă, conducătorul apare în rolul de funcționar al comunității, răspunzînd pentru buna ei

stare, puterile lui „supranaturale“ servind tocmai acestui scop ; în cea de-a doua etapă, conducătorul nu mai este un funcționar responsabil, ci un suveran despotic, „calitatea lui divină“ nefiind decît un mijloc de sporire a puterii și de proslăvire a persoanei sale.

Printre însușirile supranaturale atribuite conducătorilor, cea mai importantă pentru popor era aceea de a aduce ploaia necesară muncilor agricole. În Ukussuma (la sud de Lacul Victoria), una din principalele îndatoriri ale conducătorului consta în asigurarea ploii pentru supuși ; în caz de secetă prelungită, conducătorul era alungat pentru delăsare. Aceeași obligație îi incumba și împăratului în Loango ; în luna decembrie a fiecărui an, supușii veneau la el și îi cereau „să aducă ploaie“ ; el îndeplinea ritualul corespunzător, trimițînd o săgeată în văzduh. La poporul vambugve (Africa Orientală), conducătorii erau, de asemenea, „aducători de ploaie“. Ei posedau multe vite, pe care le căpătau ca plată în natură pentru ritualurile de aducere a ploii. O situație asemănătoare era și la populația vanioro din Uganda, ca și la unele popoare din Valea Nilului.

Din faptul că multe popoare africane își considerau conducătorii un fel de diriguitori ai fenomenelor naturale și atmosferice s-a născut credința că poate fi conducător numai un om tînăr, puternic fizicește și sănătos, deoarece un conducător îmbătrînit și bolnav nu poate face față unor obligații atît de importante. În felul acesta era motivat obiceiul, cunoscut la multe popoare, de a alunga de la putere sau chiar de a ucide pe conducătorul slăbit fizicește sau îmbătrînit ; uneori, pur și simplu, cînd conducătorul atingea o anumită vîrstă. Astfel, populația silluki (Nilul Superior), care acorda un foarte mare respect conducătorilor săi, nu-i lăsa, totuși, să îmbătrînească sau să se îmbolnăvească, temîndu-se că altfel vitele vor înceta să se înmulțească, recolta va putrezi pe cîmp și chiar oamenii se vor îmbolnăvi mai des și vor muri. De aceea, la primele simptome

de slăbire a conducătorului (lucru de care-şi dădeau seama, în primul rînd, numeroasele sale soţii), supuşii lui îl ucideau, ceea ce nu-i împiedica de loc să acorde onoruri divine spiritului său. Un obicei asemănător exista şi la poporul vecin, dinka, la care conducătorii erau, în primul rînd, „aducători de ploaie" ; însuşi conducătorul, cînd observa că a început să îmbătrînească sau să-şi piardă forţele, spunea fiilor săi că este timpul să moară şi dorinţa lui era îndeplinită [1].

Aşadar, în acest stadiu de dezvoltare — stadiul democraţiei militare —, obiceiurile şi credinţele religioase sînt legate de cultul conducătorilor. Deşi reprezentau forme de cinstire a acestora, ele erau, în acelaşi timp, foarte împovărătoare pentru ei, ba chiar o ameninţare pentru viaţa lor. De aceea, nu-i de mirare că, pe măsura descompunerii tradiţiilor democraţiilor comunitare şi creşterii puterii conducătorilor, ei s-au revoltat împotriva acestor obiceiuri. Iată un asemenea exemplu în deceniul al 8-lea al secolului al XVIII-lea : monarhul micului regat Eyeo (Oyo) s-a opus categoric propunerii de „a se odihni în urma eforturilor depuse", pe care i-au făcut-o apropiaţii săi (înţelegînd prin aceasta moartea benevolă), şi a declarat că, dimpotrivă, este hotărît să trudească şi mai departe, pentru binele supuşilor săi. Supuşii, indignaţi, s-au răsculat împotriva regelui. Ei au fost însă zdrobiţi, iar regele inovator a instituit o nouă ordine de succesiune la tron, abrogînd neplăcutul obicei. Cu toate acestea, datina s-a dovedit trainică şi, judecînd după unele date, ea n-a fost dată uitării nici după o sută de ani, adică în deceniul al 9-lea al secolului al XIX-lea [2].

În statele despotice de pe litoralul Guineei, din regiunea Lacurilor şi din alte regiuni ale Africii, regii, deşi adesea erau supuşi unor îngrădiri rituale şi unei etichete stricte (tot de origine rituală), în majoritatea cazurilor nu mai renunţau prematur la

---

[1] Vezi G. Frazer. *Creanga de Aur*, Moscova, 1928, p. 110—114.

[2] Vezi *op. cit.*, p. 111—117.

viață de dragul tradiției superstițioase. Persoana regelui era, de obicei, considerată sacră, i se acordau onoruri ca unui zeu viu. Potrivit mărturiei observatorilor, regele statului Benin (un stat la gurile fluviului Niger) — fetiș și principal obiect al adorației în posesiunile sale — ocupa un „post mai înalt decît Papa în Europa catolică, pentru că el este nu numai locțiitorul lui Dumnezeu pe pămînt, ci însuși Dumnezeu, căruia supușii i se supun și îl cinstesc ca atare. Chipurile din bronz ale regelui și soției sale se puneau pe altarul strămoșilor la curte și serveau ca obiect de venerare“ [1].

Pretutindeni în Africa, conducătorii și regii decedați constituiau obiectul cultului tribal sau chiar al unui cult al întregului popor. Acest cult era strîns legat de cultul gentilic și familial al strămoșilor (deosebirea constă în faptul că primul era public, iar al doilea era particular, familial). În același timp, el era inseparabil de cultul conducătorilor vii.

La triburile organizate democratic, cultul strămoșilor conducătorilor consta în rugăciuni și sacrificii asemănătoare celor prevăzute de cultul strămoșilor gentilici și familiali. Așa se prezentau lucrurile la popoarele hereros, tonga, la zuluși și la multe altele. În statele despotice, cultul conducătorilor decedați căpăta forme impresionante și crude. Adesea se aduceau jertfe omenești — la înmormîntarea conducătorului, la comemorările periodice etc. Drept jertfe erau uciși sclavi, criminali condamnați ; aducerea de jertfe era totodată, în cazul din urmă, o formă de execuție capitală. În Benin exista obiceiul ca la înmormîntarea regelui să se îngroape odată cu el și corpurile slujitorilor aduși jertfă, precum și ale celor mai apropiați demnitari. Această practică teroristă, aceste obiceiuri și credințe religioase trebuiau să contribuie la consolidarea puterii conducătorilor, care se desprinseseră de comunitate și se ridicaseră deasupra ei, devenind o forță de constrîngere.

---

[1] Vezi B. J. Șarevskaia, *Relighiia drevnego Benina*, în *Ejegodnik Muzeia istorii relighii i ateizma*, I, 1957, p. 198—199.

Cultele conducătorilor şi regilor, atît ale celor vii, cît şi ale celor decedaţi, au constituit cea mai importantă formă de cult tribal, comun tuturor populaţiilor Africii ; ea era atît de dezvoltată, încît a împins pe planul al doilea cealaltă formă de cult tribal — cultul zeilor tribali.

Concepţiile despre zei fiind foarte diferite la populaţiile africane, este greu să fie cuprinse într-un sistem ; adesea, originea lor este neclară. Nu sînt întotdeauna clare nici relaţiile dintre credinţele despre zeul respectiv şi cultul lui.

La aproape toate populaţiile este cunoscută figura mitologică a zeului ceresc (adesea, pe lîngă el, şi a zeului subpămîntean, a zeului mărilor etc.). La populaţiile bantu din nord-vest, numele zeului ceresc este aproape pretutindeni acelaşi : Njambi, Jambe, Ndjambi, Nsambe, Sambe sau ceva asemănător. Etimologia acestui cuvînt este discutabilă ; s-ar putea să însemne „cel care creează, face". În partea sudică a bazinului fluviului Congo, zeul este adesea denumit Kalunga. La populaţiile din Africa Orientală, zeul este denumit Mulungu, Leza, Ngai (Engai), Kiumbe etc. La unele populaţii există cîteva nume ale zeului, cărora le corespund uneori cîteva ipostaze ale lui.

Diferă nu numai numele, ci şi trăsăturile caracteristice ale zeului. Cu privire la această problemă există un bogat material cules de africanistul Herman Baumann [1]. Se constată că, în unele cazuri, în figura zeului predomină trăsăturile de creator al lumii şi al omului ; în alte cazuri, trăsăturile unei divinităţi atmosferice care trimite ploaie sau furtună ; uneori, divinitatea este pur şi simplu întruchiparea cerului. În aproape toate cazurile este vorba de o divinitate cerească, şi nu de un obiect de cult ; ea este rar pomenită şi cu atît mai rar i se adresează rugăciuni sau rugăminţi. „Herero (populaţie din sud-vestul Africii)

[1] H. Baumann. *Schöpfung und Urzeit des Menschen im Mythus der afrikanischen Völker*, Berlin, 1936.

cunoaște un zeu al cerului și pămîntului — scria misionarul J. Jrle —, însă nu i se închină“ [1]. Același lucru se poate spune despre majoritatea populațiilor africane. Chiar atunci cînd concepția despre zeu este legată de ploaie (atît de necesară pentru oameni și vite), i se adresează rugăciuni pentru a trimite ploaie numai în cazurile cele mai extreme și doar cînd strămoșii nu dau ajutorul cerut.

Aproape pretutindeni predomină convingerea că, chiar dacă zeul este acela care a creat pămîntul și l-a populat cu oameni, de atunci el nu se mai amestecă în treburile oamenilor, nu-i ajută și nu le dăunează, și de aceea n-are rost să fie deranjat cu rugăciuni. E așa-numitul *deus otiosus* (zeul inactiv).

Este foarte complexă problema legăturii dintre zeul ceresc și cultul strămoșilor. La majoritatea covîrșitoare a populațiilor africane, îndeosebi la cele din Africa Occidentală și Centrală, nu se constată nici un fel de legătură între credințele despre zeul ceresc și cele privitoare la strămoși. Numai la unele popoare din Africa Orientală și de Sud, unde imaginea pe care și-o fac oamenii despre zeul ceresc se distinge printr-o deosebită complexitate, s-au contopit ori amestecat în ea elemente manistice (credința că dumnezeu este un strămoș zeificat). Astfel, zulușii cred într-o ființă cerească Unkulunkulu (exemplu invocat încă de Spencer) : este un zeu care l-a creat pe om și tot ce e pe pămînt, fiind, totodată, și strămoșul poporului zulus. Numele lui este, pe cît se pare, un epitet și înseamnă „mare-mare“ (repetarea rădăcinii *kulu* — mare). Potrivit însă părerilor cercetătorilor contemporani, Unkulunkulu nu a fost inițial decît un strămoș mitic și un erou civilizator ; abia mai tîrziu, chipul lui — parțial chiar sub influența indirectă a misionarilor creștini — a înlocuit chipul vechiului zeu ceresc Umvelinkanghi [2].

Este greu să stabilești vreo legătură între zeii cerești africani și inițierile legate de vîrstă, căci însuși

---

[1] J. Jrle. *Die Herero,* Gütersloh, 1906, p. 72.
[2] Vezi H. Baumann, *op. cit.,* p.25.

sistemul inițierilor s-a modificat mult aici. Datele existente sînt foarte sărace. Astfel, se știe că la populația ewe (din Togo) circumcizia băieților (și o operație corespunzătoare la fete) erau legate de cultul divinității Legba, însă cultul Legba nu este la ewe un cult general tribal, ci un fel de cult personal și neobligatoriu[1].

Numai la puține populații zeul ceresc a devenit obiectul unui adevărat cult religios. Acest lucru s-a întîmplat acolo unde s-au constituit asociații tribale și intertribale durabile și unde războaiele intertribale și de cuceriri au constituit un fenomen frecvent. Zeul ceresc a devenit la aceste popoare zeul războiului. Pot sluji drept exemplu masaii din Africa Orientală, popor războinic, care se închina zeului războinic Engai (care era, totodată, și zeul ceresc al ploii). Masaii credeau că Engai le-a permis să întreprindă invazii în scopuri de jaf pe teritoriul vecinilor, să le răpească vitele și alte bunuri ; luptătorii i se rugau în perioada luptelor ; cînd se întorceau cu prada, îi aduceau rugăciuni de mulțumire. Totuși îl venerau și femeile[2].

În afara zeului ceresc, la populațiile din Africa Orientală, îndeosebi la cele crescătoare de vite, seminomade, un alt obiect al cultului comun întregului trib îl constituiau vîrfurile munților. De pildă, populația djagga se închina Muntelui Kilimandjaro, care domină țara lor.

Mitologia

Unii cercetători consideră mitologia popoarelor africane mai săracă în comparație cu cea din Oceania și America. Lucrurile nu stau însă chiar așa.

Mitologia africană este mai uniformă ; în ea figurează mai des Dumnezeu ca creator și făcător al tuturor lucrurilor. În Africa există puține mituri cosmo-

---

[1] Chr. Garnier et J. Fralon. *Le fétichisme en Afrique Noire*, Paris, 1951, p. 70, 83.

[2] M. Merker. *Die Masai*, Berlin, 1904, p. 199—200.

gonice, cele mai multe fiind antropogonice. Pămîntul și cerul, după cum rezultă din mituri, au existat dintotdeauna. Dar, potrivit unora dintre ele, pămîntul a fost mai înainte moale, sau a fost pustiu, lipsit de apă, de animale şi peste el a domnit întunericul. Multe mituri se referă la originea apei ; ele arată că apa a fost la început ascunsă de o bătrînă oarecare sau de un animal, iar eroul mitului a răpit-o pentru oameni. Alte mituri explică originea animalelor. Miturile antropogonice sînt foarte variate : potrivit unora, oamenii au fost creați de un zeu (din lut, din lemn etc.) ; potrivit altora, primii oameni au coborît din cer (lăsați în jos de zeu) ; alte mituri văd originea oamenilor în lumea subpămînteană, în peşteri, în stînci. Există mituri despre nașterea supranaturală a primilor oameni din strămoşi mitici (din coapsele sau genunchii lor), din copaci.

Se cunosc multe mituri care se referă la originea morții. Dumnezeu, chipurile, trimite oamenilor din cer un vestitor (un animal oarecare) care să le spună că vor muri şi vor reînvia ; dar această veste întîrzie dintr-o cauză oarecare, iar oamenii primesc o altă veste (prin alt animal) cum că vor muri, pentru totdeauna. Potrivit unui alt motiv mitologic, mai puțin răspîndit, oamenii au devenit muritori ca pedeapsă pentru faptul că adormind au scăpat momentul cînd ar fi trebuit să pună mîna pe nemurirea pe care Dumnezeu se pregătea să le-o dea dacă ar fi fost capabili să rămînă în stare de trezie ; acest motiv e generat de vădita analogie dintre somn şi moarte.

În unele mituri se vorbeşte despre un cataclism mondial, de pildă despre potop (deşi în literatură există părerea eronată că populațiile Africii nu au cunoscut mitul potopului) sau despre un pîrjol mondial. Există mituri despre originea focului, a animalelor domestice, a plantelor de cultură [1].

---

[1] Vezi H. Baumann. *Schöpfung und Urzeit des Menschen im Mythus der afrikanischen Völker*, Berlin, 1936 ; *Aura Poku.* Mituri, istorioare, fabule ale populației baule, Moscova, 1960.

Religia popoarelor din Africa de Nord și Nord-Est. Răspîndirea islamismului și creștinismului

Popoarele din Africa de Nord-Est, începînd din Maroc pînă în Egipt și Etiopia, au atins din vechime un nivel mai înalt de dezvoltare socială decît populația din restul continentului african. Aici s-au constituit vechi civilizații, bazate pe agricultură și creșterea vitelor. Descoperirile recente (1956—1957) ale arheologului francez Henri Lothe în regiunea platoului Tassili au demonstrat că aici, chiar în inima Saharei, care cu cîteva milenii înaintea erei noastre era o țară bine irigată și îmbelșugată, s-a format o înaltă cultură ; monumentele ei — minunate fresce rupestre — sînt acum bine studiate [1]. Marea civilizație egipteană, care își are obîrșia în această cultură încă neolitică a Saharei, a fost cea mai timpurie civilizație mediteraneană. Ea a înflorit într-un stat puternic, care ulterior a înrîurit formarea culturii antice. Mai la apus de Egipt existau statele sclavagiste Cartagina, Numidia și Mauritania.

Religiile popoarelor din Africa de Nord au ieșit de mult din stadiul cultelor tribale și s-au transformat în religii de tipul celor existente în societatea împărțită în clase, în care s-au mai păstrat doar vestigii ale credințelor mai vechi. Despre religia Egiptului antic vom vorbi separat (cap. 16). Egiptul a fost unul din focarele apariției creștinismului, care s-a consolidat în toată Africa de Nord. Dar în secolele VII-VIII, el a fost aproape pretutindeni eliminat de islamism, menținîndu-se numai în Etiopia și la copții din Egipt. Africa de Nord arabizată a devenit una din principalele regiuni musulmane ale lumii.

Islamismul și creștinismul au pătruns treptat și în inima Africii Negre. Înaintarea islamismului spre Sud de Sahara, care a început încă în secolul al IX-lea, a fost sprijinită de clasele dominante și dinastiile statelor sudaneze — Mali, Ghana, Songai etc. În timpurile moderne, odată cu încetarea războaielor feudale ale evului mediu, odată cu extinderea relațiilor

[1] Vezi A. Lothe. *In căutarea frescelor din Tassili*, Moscova, 1962.

comerciale, islamismul a început să pătrundă în regiunile tropicale ale litoralului Guineei.

Islamismul s-a răspîndit și de-a lungul litoralului răsăritean al Africii, precum și de-a lungul Nilului, în Sudanul răsăritean.

Ajungînd la popoarele Africii tropicale, care și-au păstrat orînduirea tribală gentilică, islamismul și-a schimbat mult aspectul, adaptîndu-se condițiilor locale. Adesea, populația nu-și însușea decît forma exterioară a religiei musulmane, ritualurile ei cele mai simple, păstrîndu-și însă vechile sale credințe religioase. Obiectul principal al cultului lor a devenit uneori nu Alah și poporul său, ci sfîntul local — marabu. Au luat naștere confrerii musulmane, care se deosebeau puțin de asociațiile secrete păgîne locale. Au apărut secte noi, semimusulmane, semipăgîne.

În prezent, islamismul este considerat religie dominantă (în afară de țările din Africa de Nord), cel puțin nominal, în următoarele state : Mauritania, Senegal, Republica Guineea, Mali, Niger, partea nordică a Nigeriei, Republica Africa Centrală, Ciad, Sudan și Somalia.

Creștinismul a început să pătrundă în inima continentului african abia mult mai tîrziu. În sînul populației băștinașe, el a fost răspîndit exclusiv de misionari — catolici și protestanți —, proces care a luat o mai mare extindere abia în secolul al XIX-lea. Misionarii au fost adesea cei care au pregătit calea colonizatorilor ce au cotropit pămînturile africane. În timp ce islamismul s-a răspîndit dinspre nord, creștinismul a venit dinspre sud. În prezent, majorități creștine în sînul populației există numai în Africa de Sud, în Uganda, în Camerunul de Sud și în regiunile de litoral ale Liberiei.

Înainte vreme, misionarii creștini luptau cu fanatism împotriva tuturor tradițiilor și obiceiurilor locale, considerîndu-le „păgîne“ și „demonice“. În prezent însă, ei se străduiesc tot mai mult să adapteze religia creștină la obiceiurile locale, s-o facă mai acceptabilă pentru populație. Ei pregătesc intens cadre de predicatori și preoți din sînul băștinașilor. În anul 1939 au apărut pentru prima oară doi episcopi

catolici negri. Iar în 1960, papa a ridicat la rangul de cardinal un negru din Tanganika, Laurean Rugambva.

Interacţiunea dintre creştinism şi religiile locale a dus la apariţia unor secte originale, unor mişcări profetice, unor culte reformate creştino-păgîne. În aceste mişcări religioase se reflectă adesea protestul spontan al maselor împotriva asupririi coloniale. Unele secte noi au fost, pur şi simplu, forme de manifestare ale mişcării de eliberare naţională. Aşa au fost, de pildă, în fostul Congo Belgian (începînd din 1921) secta adepţilor lui Simon Kimbangu, în fostul Congo Francez [1] secta lui André Matswa şi, parţial, cunoscuta mişcare Mau-Mau din Kenya, mişcare care are şi elemente religioase.

Potrivit datelor din anul 1954, în ţările Africii situate la sud de Sahara existau aproximativ 20 de milioane de creştini, 25 de milioane de musulmani, 73 de milioane de păgîni, adică adepţi ai vechilor culte tribale.

---

[1] Vezi B. I. Şarevskaia. *Antikolonialnoe relighiozno-politiceskoe dvijenie v Nijnem Kongo*, în cartea *Narodî Azii i Afriki*, Moscova, 1962, ed. a 6-a ; B. I. Şarevskaia. *Starîe i novîe relighii Tropiceskoi i Iujnoi Afriki*, Moscova, 1964.

Capitolul al 7-lea

RELIGIILE POPOARELOR DIN NORDUL ASIEI

La popoarele din nordul Asiei (Siberia, Extremul Orient) s-au păstrat pînă nu de mult forme arhaice de viaţă socială şi de religie. Acest lucru se explică prin faptul că condiţiile dezvoltării istorice a popoarelor din nordul Asiei au fost foarte neprielnice. Ţinuturi întinse ale Extremului Nord au şi azi încă o populaţie foarte rară şi risipită. Depărtarea de focarele civilizaţiilor dezvoltate a contribuit şi ea la menţinerea formelor de viaţă stagnante. Toate acestea au avut o deosebită influenţă asupra populaţiilor din Nordul arctic şi subarctic („micile popoare ale Nordului"), cum ar fi : popoarele paleoasiatice — itelmenii, koriacii, ciuccii, iukaghirii, ghileacii etc. ; popoarele tunguso-manciuriene — evencii, lamuţii, nanaii, ulcii etc. ; popoarele de limbi samoiede — nenţii, taugii şi selkupii ; popoarele de limbi ugrice — hanţii, mansii ; keţii de pe Enisei, popor a cărui origine încă nu este clară. Ele trăiesc mai cu seamă din vînat şi pescuit şi şi-au menţinut timp îndelungat relaţiile patriarhal-gentilice cu rămăşiţe de matriarhat.

Numai pentru popoarele din sudul Siberiei — altaienii, hakasii, tuvinii, buriaţii —, condiţiile istorice au fost mai prielnice : o natură mai puţin aspră şi vecinătatea unor ţări de înaltă cultură, ca Iranul şi China. La aceste popoare s-au dezvoltat forme de

economie mai avansate, cum este creşterea vitelor şi pe alocuri agricultura ; au apărut forme incipiente de relaţii de clasă (patriarhal-feudale). Prezintă o anumită apropiere de acest grup de popoare iakuţii, deşi locuiesc cu mult mai la nord.

Şamanismul

Înainte ca în Siberia să fi pătruns creştinismul, islamismul şi budismul (secolele XVI—XVIII), acolo s-au menţinut, timp relativ îndelungat, forme primitive ale credinţelor religioase. Aceste credinţe sînt, de obicei, cuprinse sub denumirea globală de şamanism. Într-adevăr, şamanismul constituie forma predominantă a religiei la aproape toate popoarele din Siberia, însă, după cum vom vedea mai departe, ea nu este totuşi unica.

Cuvîntul „şaman“ este tungus şi înseamnă om surescitat, frenetic. Prin intermediul ruşilor, termenul s-a răspîndit în întreaga Siberie, iar apoi (în secolul al XVIII-lea) a pătruns şi în limbile vest-europene, devenind termen ştiinţific internaţional.

Trăsătura comună şamanismului ca formă de religie este credinţa că anumiţi oameni, şamanii, posedă aptitudinea supranaturală de a cădea într-o stare de transă şi a intra astfel în contact direct cu spiritele.

Modalitatea obişnuită de acţiune a şamanului e următoarea : cu ajutorul cîntecului, răpăitului de tobă, dansului sau altor mijloace îşi provoacă o stare de surescitare care ajunge pînă la extaz. Oamenii cred că în acest timp sufletul şamanului a pornit spre împărăţia spiritelor, cu care intră în contact, fie discutînd cu ele şi îmbunîndu-le, fie luptîndu-se cu ele. Mai există credinţa că spiritele apar uneori singure la chemarea şamanului şi pătrund sau în corpul lui, sau în toba lui, vorbind prin gura lui. Ritualul de şamanism are loc, de obicei, seara sau noaptea şi durează cîteva ore, după care şamanul simte o extremă epuizare şi are nevoie de odihnă.

Obiectivul ritualului de şamanism este cel mai adesea lecuirea bolnavilor ; la multe popoare însă, şamanii sînt consideraţi şi prezicători : ghicesc unde se află obiectele sau animalele pierdute. Totodată, ei asigură reuşita pescuitului, asistă la înmormîntări etc.

Credinţele şamaniste animiste

Un element caracteristic al şamanismului este credinţa în spirite zoomorfe şi antropomorfe. Din mulţimea de spirite, fiecare şaman consideră ca cel mai important propriul său spirit protector.

La unele popoare (în special la nanai) există credinţa că spiritul protector al şamanului este o fiinţă de sex opus : e „soţia cerească" a şamanului ; relaţiile şamanului cu spiritul său protector sînt considerate, în acest caz, ca relaţii matrimoniale.

Fiecare şaman are pe lîngă un spirit protector şi spirite ajutătoare. În ele rezidă puterea lui. Se consideră că ele îi sînt furnizate de spiritul său protector. În timp ce şamanul îl slujeşte pe spiritul său protector, spiritele ajutătoare îl slujesc pe şaman. Ele execută diferitele lui ordine, îl ajută să lupte împotriva spiritelor rele, să afle ceea ce este ascuns celorlalţi oameni. Cu cît şamanul este mai puternic, cu atît are mai multe spirite ajutătoare.

Celelalte spirite, care umplu lumea după credinţa şamanistă, sînt cel mai adesea spirite rele, ostile omului, care provoacă îmbolnăvirea etc. Misiunea şamanului este să lupte împotriva lor sau să le îmbune prin promisiuni şi jertfe. Şamanii cereau în permanenţă jertfe de la aceia care recurgeau la serviciile lor şi de multe ori chiar jertfe de sînge. Acestea erau o pacoste : dacă omul zăcea bolnav timp îndelungat, el îşi pierdea cu timpul toate vitele, pe care trebuia să le aducă jertfă spiritelor la cererea şamanului, şi ajungea cerşetor. Credinţa în spiritele rele, de care omul ar fi înconjurat şi ameninţat fără întrerupere, reflectă groaza faţă de natura aspră, faţă de boli şi alte calamităţi.

Şamanismul şi bolile psihice

Şamanismul este strîns legat de bolile psihice, îndeosebi de cele răspîndite la popoarele nordice, cum ar fi, de pildă, isteria arctică (numită de iakuţi *menerik)*, care se aseamănă cu epilepsia. Şamanii sînt aproape întotdeauna oameni nervoşi, anormali, predispuşi la accese.

Covîrşitoarea majoritate a mărturiilor celor mai serioşi cercetători arată că şamanii înşişi credeau cu adevărat în spirite şi în propriile lor aptitudini extraordinare. Mulţi şamani erau nemulţumiţi de profesiunea lor, dar se temeau să renunţe la ea, pentru ca spiritele să nu-i tortureze. Dar toate acestea nu-i împiedicau să înşele cu bună ştiinţă pe cei din jurul lor, recurgînd la tot felul de trucuri pentru a frapa şi mai mult imaginaţia asistenţei.

Observatorii au putut constata de multe ori că în timpul şedinţei şamanul în stare de transă isterică poate, într-adevăr, săvîrşi acţiuni ieşite din comun, pe care omul în stare normală nu le poate face : de pildă, să sară la o înălţime neobişnuită, să se elibereze de curelele ce-l leagă, să vorbească într-o limbă „necunoscută". Toate acestea fac să crească frica superstiţioasă a spectatorilor.

Recuzita şamanului

Recuzita obişnuită a ritualului şamanist este un costum special, de care sînt adesea atîrnate bucăţi de metal pe care şamanul le face să zornăie în timpul dansului, uneori o coroană sau o căciulă bizară, un toiag şi în special o tamburină şi beţişorul cu care bate în ea. Toate aceste obiecte constituie un fel de însemne ale demnităţii şamanului. În acelaşi timp li se atribuie şi o semnificaţie supranaturală sau simbolică deosebită. Îmbrăcîndu-şi costumul ritual, şamanul devine, în închipuirea credincioşilor, pasăre sau ren. Tamburina lui este „calul său de călărie",

„renul“, „taurul“ lui etc. Fiecare detaliu al costumului, fiecare bucățică de metal atîrnat, fiecare cusătură semnifică un spirit oarecare. Semnele pictate pe tamburină au un sens mitologic.

La cea mai mare parte din popoare, demnitatea de șaman era într-un anumit sens ereditară, căci de obicei nu putea deveni șaman decît un om în a cărui familie fuseseră șamani. Acest fenomen are neîndoielnic legătură cu predispoziția ereditară spre bolile psihice.

La majoritatea popoarelor, viitorul șaman își însușea meseria timp îndelungat, învățînd-o de la șamani vechi și experimentați. Uneori el își face ucenicia ca ajutor al unui vechi șaman.

Stadiile de dezvoltare ale șamanismului

Trăsăturile caracteristice ale șamanismului, așa cum le-am descris, sînt comune popoarelor din nordul Asiei. Dar, întrucît aceste popoare se aflau pe diferite trepte ale dezvoltării istorice, credințele și ritualurile șamaniste sînt la unele din ele destul de primitive și arhaice, iar la altele destul de complexe.

Cea mai primitivă formă a șamanismului a fost constatată în secolul al XVIII-lea la itelmenii din Kamceatka, la care se mai păstra pe atunci o orînduire socială foarte arhaică, cu anumite trăsături reprezentînd resturi ale matriarhatului. La itelmeni nu au existat șamani cu adevărat profesioniști ; ritualul îl oficiau de obicei femeile, îndeosebi cele bătrîne. Vestigii ale acestui stadiu timpuriu au fost găsite și la ciucci.

Treapta următoare a șamanismului o constituie șamanismul gentilic. Pe această treaptă, șamanul nu este încă un profesionist, ci un slujitor al cultului ginții ; fiecare gintă are cultul său propriu. Un astfel de șamanism gentilic a existat în trecut la iukaghiri, la care, dealtfel, se practica pe scară largă și cultul șamanilor decedați, care erau un fel de protectori ai

ginții. Vestigii ale șamanismului gentilic s-au păstrat și la evenki, buriați și la alte cîteva popoare.

Un stadiu de dezvoltare mai înaintat l-a constituit șamanismul profesionist, în care șamanul, devenit specialist, trăiește din veniturile meseriei sale și deservește pe orice solicitant. Această formă a predominat la majoritatea popoarelor din Siberia.

Șamani femei

Urmărind treptele evoluției șamanismului, se cuvine studiat cu atenție destinul foarte caracteristic al șamanilor femei. Există motive să credem că forma aceasta a avut un rol predominant în stadiul incipient, în perioada dominației matriarhatului (cel puțin la popoarele din Siberia), rol care mai tîrziu a slăbit. La popoarele mai dezvoltate însă, la care predominau relațiile patriarhal-gentilice sau partiarhal-feudale, se atribuia, de obicei, șamanilor femei o putere mai mică decît șamanilor bărbați. Dar nu peste tot era la fel. De pildă, la iakuții din Nord, șamanii femei erau considerați mai puternici decît șamanii bărbați. În ținutul Kolîma, șamanul nu putea să oficieze ritualul în costumul său profesional, ci în haine femeiești.

Cultul fierarilor

Nu numai șamanii, ci și alți oameni deosebiți din comunitate constituiau obiectul respectului și al unei frici superstițioase. La iakuți și la buriați, într-o asemenea situație privilegiată se aflau fierarii. Se considera că, prin forța sa tainică, fierarul este egal cu șamanul sau chiar îl întrece. „Fierarul și șamanul sînt din același cuib“, spuneau iakuții. Potrivit credinței buriaților, fierarul îl poate ucide pe șaman (prin mijloace supranaturale), dar șamanul nu-l poate ucide pe fierar. Existau spirite speciale ale fierăritului.

Cultele gentilice și familiale

Cu toată larga lui extindere la popoarele din nordul Asiei, șamanismul nu cuprindea, totuşi, întreg ansamblul credinţelor religioase ale acestora. Paralel au existat şi alte forme, în special cultul gentilic și familial al protectorilor. Numai la cîteva popoare, el se confunda cu şamanismul.

Aproape toate popoarele Siberiei practicau cultul focului gentilic şi îndeosebi al celui familial, al vetrei casnice. Au existat interdicţii superstiţioase cu privire la vatră : era oprit să scuipi pe ea, să arunci în ea ceva necurat. Vetrei i se aduceau mici jertfe : stropi de lapte, bucăţele de alimente etc. Uneori i se adresau adevărate rugăciuni, cerîndu-i-se protecţie. Este important de remarcat că cultul vetrei casnice se afla aproape pretutindeni în mîinile femeilor. Este o vădită rămăşiţă a orînduirii matriarhale. La fel de interesant e faptul că însuşi focul, vatra casei era, la majoritatea popoarelor, personificat în chip de femeie (maica focului, bunica focului etc.). Numai la iakuţi și buriaţi, care au atins un grad mai înalt de dezvoltare, vatra casei era personificată de bărbat, ca stăpîn al focului.

Nu se ştie dacă au existat personificări ale vetrei la ciucci şi la coriaci. Dar şi la ei, fiecare familie considera drept obiecte sacre amnarele de lemn în formă de chip omenesc ; aveau şi „păzitori sacri", uneori în formă de chip de femeie.

La hanţi, mansi şi selkupi, fiecare familie avea, de asemenea, protectorii săi sacri, de obicei în chip de păpuși de lemn cu ochi făcuţi din cercuri de plumb.

Rămăşiţele totemismului și cultul ursului

La unele popoare, cultul gentilic s-a contopit cu rămăşiţele totemismului. Aceasta este, probabil, originea cunoscutului cult al ursului la popoarele din ţinutul Amurului şi din Sahalin (ghiliacii, ulcii etc.), precum și la popoarele de pe cursul inferior al fluviului Obi (hanţii şi mansii).

Ghiliacii credeau că fiecare gintă are ursul ei propriu, care face parte din ea. Se organiza în cinstea lui o mare festivitate gentilică, la care personajul principal era ursul. În acest scop era prins de cu vreme un pui de urs din pădure ; acesta era crescut în cuşcă, manifestîndu-i-se sub toate formele respectul, iar în ziua fixată era purtat cu toate onorurile prin aşezare. În cele din urmă era ucis cu săgeţile, lucru pe care nu-l făceau membrii ginţii, ci reprezentanţii altei ginţi, legate de prima prin legături matrimoniale. Membrii ginţii care ucideau ursul mîncau carnea şi căpătau blana, în timp ce „compatrioţii“ ursului se temeau să se atingă atît de una, cît şi de cealaltă. Capul şi oasele ursului erau înmormîntate festiv. Uciderea rituală a animalului gentilic este o neîndoielnică rămăşiţă a totemismului, dar nu este vorba de un totemism autentic, deoarece în acest caz toate ginţile au unul şi acelaşi animal sacru.

Ritualurile celebrate cu ocazia uciderii animalului sacru la popoarele de vînători mai sus amintite, ca şi la altele sînt aproape întotdeauna legate de credinţa că animalul ucis va învia, se va reîncarna. Acest „mit al animalului care moare şi învie“, mit larg răspîndit (V. G. Borogaz), este asemănător cu mitul divinităţii vegetaţiei care moare şi învie, existent la popoarele de agricultori.

În majoritatea cazurilor nu se constată nici o legătură între cultul gentilic şi şamanism. Ghiliacii subliniau chiar deosebirea şi incompatibilitatea acestor două forme de religii : la ei, şamanul nu numai că nu putea participa în nici un fel la festivitatea ursului, dar nici nu avea voie să oficieze în timpul acestei festivităţi pentru a nu ofensa ursul sacru.

La alte popoare, dimpotrivă, şamanismul s-a contopit cu cultul gentilic. Aşa s-a întîmplat la evenci, buriaţi şi îndeosebi la iukaghiri.

Cultul legat de îndeletniciri

Cultul vînatului şi al pescuitului, adică venerarea protectorilor pescuitului, vînatului şi altor îndeletniciri similare, era foarte dezvoltat la popoarele din

Siberia. Uneori șamanii erau executorii ritualurilor și rugăciunilor legate de îndeletniciri (de pildă, la evenci). Destul de des, îndeosebi acolo unde s-a păstrat cea mai arhaică orînduire socială (de pildă, la itelmeni și ghiliaci), cultul legat de îndeletniciri constituia baza ritualurilor gentilice și familiale, unul din principalele sale obiective fiind de a se asigura succesul vînatului, pescuitului etc.

Cultul legat de îndeletniciri se bizuia pe credința în spiritele naturii, foarte caracteristică popoarelor de vînători și pescari din nordul Asiei. Aceste spirite ale naturii constituie o ierarhie cu diferite trepte. De pildă, potrivit credințelor iukaghirilor, pentru fiecare animal sălbatic există un spirit-patron al său individual. În afară de aceasta, există și spirite-patroni ai unor întregi specii de animale. Există și patroni ai anumitor cursuri de apă, păduri, munți. Toți aceștia sînt supuși celor trei patroni principali : al pămîntului, al apelor dulci și al mării.

Credințele acestea există și la alte popoare de vînători și pescari din Nord.

Divinitățile supreme

Majoritatea popoarelor din nordul Asiei aveau ca obiect de venerație spirite de diferite categorii, dar nu zei. E drept că există date potrivit cărora în credințele unor popoare apare și chipul unei divinități supreme, cum ar fi la hanții și mansii de pe cursul inferior al fluviului Obi, care credeau în zeul ceresc Numa (acest cuvînt înseamnă, pur și simplu, cerul). Nu exista însă un cult al acestor zei. Probabil că ne aflăm în fața unei personificări mitologice a boltei cerești. E posibil ca în aceste credințe să se reflecte influența directă a creștinismului sau islamismului.

În unele locuri s-au închegat în conștiința oamenilor figuri de demiurgi, de creatori ai lumii, dar nici ele nu constituiau obiect de cult. Cel mai caracteristic în această privință este zeul Cuthu la itelmenii din Kamceatka. El era considerat creatorul pămîntului,

cerului etc. Dar nu exista vreun cult al acestui zeu-creator.

Numai la popoarele cele mai dezvoltate istoricește din Siberia s-au conturat mai clar figurile unor mari zei, care au ajuns să ocupe un loc important în cult. Astfel, iakuții aveau un întreg panteon alcătuit din zei buni și răi. În fruntea părții luminoase a panteonului celor buni se afla marele și bunul zeu Aiu-Toion, care însă nu se amesteca deloc în treburile oamenilor ; în fruntea celor răi se afla Bătrînul subpămîntean (Allara-Ogonjor sau Arsan-Duolai). La popoarele din Altai, zeul bun suprem era Ulghen, iar cel rău Erlik. La buriații occidentali, probabil sub influența budismului, s-a format un întreg panteon de zei cerești — *tengri* —, și anume : cincizeci și cinci de zei luminoși („apuseni“) și patruzeci și patru întunecați („răsăriteni“). Zeii luminoși și întunecați se aflau într-o permanentă ostilitate. Pe o treaptă mai inferioară decît *tengrii* se aflau, tot atît de numeroși, *hanii* (regii) ; pe o treaptă situată și mai jos, spiritele pămîntene (*zaianii, eginii* etc.). În aceste credințe complexe despre zei s-a manifestat nu numai influența religiilor „mondiale“, ci și crescînda diferențiere socială în sînul acestor popoare.

Religia laponilor

Ca orînduire socială și economică, laponii (saamii), care locuiesc în nordul Scandinaviei și în peninsula Kola, se aseamănă cu popoarele din nordul Asiei.

La laponi predomina cultul legat de îndeletniciri, adică venerarea spiritelor naturii protectoare ale diferitelor ramuri economice și fenomene naturale. Creșterea renilor se afla sub protecția patronului renilor și îndeosebi a patroanei renilor (Luot-hozin, Luot-hozik ; *hozn, hozik* sînt cuvinte de origine rusă). Luot-hozin ar trăi, chipurile, în tundră ; el „are picioare de om și față de om, dar e tot acoperit cu păr, ca un ren“ [1]. I se aduceau ca jertfă oasele renilor tăiați.

[1] N. Haruzin. *Russkie lopari*, Moscova, 1890, p. 152.

Protectori ai pescuitului erau considerați zeii maritimi, în genul omului-pește Accruva, care avea capul și partea de sus a corpului de om, iar partea inferioară, de pește.

Spre deosebire de popoarele Siberiei, la laponi exista cultul strămoșilor. Decedații — *saivo* sau *sitte* — erau obiect de venerație, li se aduceau jertfe. Laponii aveau credința că strămoșii îi ajută la vînătoare și au influență asupra vremii.

De cultul strămoșilor era, probabil, legată și venerarea pietrelor sacre — *seide* (mari bolovani naturali), care și ele, chipurile, ajutau la vînătoare.

Șamanismul fusese mai înainte foarte dezvoltat la laponi, dar în ultimele secole a decăzut.

De la vecinii lor scandinavi și finlandezi, laponii au împrumutat figurile mitologice ale unor mari zei și în parte și cultul lor, cum ar fi : Peive — zeul Soarelui ; Aieke — zeul furtunii ; Aroma-Telle — de asemenea zeu al furtunii și zeu al vînătoarei ; Maderatcea — zeu creator aerian ; Radien-Atce — zeul suprem etc. În panteonul complex al laponilor este greu să distingi ce este împrumutat și ce este propriu acestui popor.

Modificări în credințele popoarelor Siberiei, apărute începînd din secolul al XVII-lea

Începînd din secolul al XVII-lea și îndeosebi din secolul al XVIII-lea, în sînul popoarelor Siberiei a început să se răspîndească creștinismul sub forma sa ortodoxă, propagat de misionarii ruși. În majoritatea cazurilor, populația s-a creștinat numai formal. Pretutindeni se păstrau, de fapt, vechile credințe religioase, modificate însă treptat sub influența concepțiilor creștine. Mai înainte încă, în secolul al XVI-lea, a început să pătrundă la tătarii din nordul Siberiei islamismul, care cu timpul a eliminat într-o măsură mai mare credințele religioase locale. Buriații răsăriteni au fost la începutul secolului al XVIII-lea con-

vertiţi la budism (lamaism), cu care au amestecat însă rămăşiţe ale vechilor credinţe şamaniste. Astfel, în decursul ultimilor 300—400 de ani, tabloul credinţelor şi cultelor religioase ale popoarelor Siberiei devine din ce în ce mai complex.

El a devenit şi mai complex cînd într-o perioadă mai tîrzie, din cauza asupririi coloniale a ţarismului şi prin apariţia mişcărilor naţionaliste, au început să apară noi mişcări reformatoare cu caracter religios.

În anii puterii sovietice, ca urmare a colectivizării agriculturii, creşterii generale a bunăstării, ridicării nivelului cultural, vechile ritualuri şi credinţe religioase sînt pe cale de dispariţie. În prezent n-au mai rămas decît puţini şamani şi, în general, puţini slujitori ai cultului, iar ritualurile aproape au încetat să mai fie oficiate.

Capitolul al 8-lea

RELIGIILE POPOARELOR DIN CAUCAZ

Caucazul a intrat din vremuri străvechi în zona de influență a civilizațiilor dezvoltate din Orient. O parte din popoarele caucaziene (strămoșii armenilor, gruzinilor, azerbaidjanilor) aveau încă în antichitate state proprii și o înaltă cultură.

Deși în Caucaz creștinismul s-a răspîndit încă din secolele IV—VI (însoțind dezvoltarea relațiilor feudale), iar islamismul începînd din secolele VII—VIII și deși formal toate popoarele caucaziene erau considerate fie creștine, fie musulmane, sub învelișul exterior al acestor religii oficiale se păstrau, de fapt, la multe popoare înapoiate din regiunile muntoase rămășițe puternice ale unor credințe religioase mai vechi și autohtone. Acest lucru se remarcă cel mai mult la osetini, inguși, cerchezi, abhazi, svani, hevsuri, psavi, tușini. Credințele lor au foarte multe trăsături comune. La toate aceste popoare s-au păstrat culte familial-gentilice, ritualurile funerare legate de ele, precum și cultele comunitare ale agricultorilor și crescătorilor de vite.

Cultele familial-gentilice

Cultele familial-gentilice în majoritatea cazurilor au avut caracterul venerării vetrei casnice, simbol material al comunității familiale.

La inguşi, de pildă, vatra casei şi tot ce ţinea de ea (focul, cenuşa şi lanţul pe care se atîrna ceaunul de fier) erau ceva sfînt pentru familie. Orice străin, chiar şi un criminal, care trecea pragul casei şi punea mîna pe lanţul de care atîrna ceaunul intra sub protecţia familiei. Înaintea fiecărei mese se aruncau în foc mici jertfe — bucăţele de mîncare. Nu existau însă, pe cît se pare, personificări ale vetrei sau focului (spre deosebire de credinţele religioase ale popoarelor din Siberia). La osetini, care aveau credinţe similare, exista un fel de personificare a lanţului de la vatră ; patronul lui era considerat a fi zeul fierarilor, Safa. Svanii atribuiau o importanţă sacră nu vetrei din camera de locuit, ci vetrei dintr-un turn de apărare special, care exista înainte la fiecare familie şi era considerat ca loc sacru familial ; această vatră nu era folosită pentru trebuinţele cotidiene ale familiei, ci numai pentru ritualuri familiale deosebite.

La aceiaşi inguşi, osetini şi la grupuri disparate de gruzini s-au constatat şi culte gentilice. La inguşi, fiecare familie (adică gintă) venera un protector al său, poate un străbun ; în cinstea lui se înălţa un monument de piatră — *sieling*. O dată pe an, în ziua sărbătorii gentilice, credincioşii se rugau lîngă *sieling*.

Cultul funerar

Alături de datinile funerare creştine şi musulmane s-au păstrat la unele popoare, îndeosebi din Caucazul de Nord, şi urme ale celor mazdeiste. La unele popoare era obiceiul de a se organiza jocuri şi competiţii funerare. Se respecta însă cu deosebită grijă obiceiul de a se organiza pomeniri periodice ale decedatului. Aceste parastase necesitau cheltuieli foarte mari, pentru ospătarea a numeroşi musafiri, pentru aduceri de jertfe etc., care adesea ruinau complet gospodăria. Acest obicei s-a observat îndeosebi la osetini *(hist)* ; el este cunoscut şi la abhazi, inguşi, hevsuri, svani etc. Dacă vreun om, dintr-un motiv oarecare, nu organiza un timp îndelungat parastasul

pentru rudele sale decedate, era blamat, considerîndu-se că le ține înfometate.

Doliul după cel decedat se respecta foarte strict. Văduva era împovărată de prescripții deosebit de grele. La osetini, de pildă, ea trebuia, timp de un an, să pregătească zilnic așternutul decedatului, să-l aștepte pînă tîrziu noaptea lîngă pat, să-i prepare dimineața apă de spălat. „Coborînd din așternut în zorii zilei, ea de fiecare dată lua ligheanul, cana cu apă și prosopul, săpunul și altele, le ducea la locul unde în timpul vieții soțul ei obișnuia să se spele, iar acolo stătea cîteva minute, ca și cum i-ar turna apă să se spele. La terminarea ceremoniei se întorcea în dormitor, punînd lucrurile la loc“ [1].

Cultele comunitare agrare

Obștea agricolă sătească s-a menținut timp îndelungat la majoritatea popoarelor din Caucaz. În atribuțiile ei, în afară de reglementarea folosirii pămîntului și rezolvarea treburilor comunale sătești, intra și grija pentru recoltă, pentru bunăstarea vitelor etc., în care scop se foloseau rugăciuni religioase și ritualuri magice. Deși deosebite de la un popor la altul, complicîndu-se adesea prin adăugarea unor influențe creștine sau musulmane, în esență ele erau asemănătoare, fiind întotdeauna, într-un fel sau altul, legate de necesitățile gospodărești ale obștii. Pentru asigurarea unei recolte bogate, alungarea secetei, prevenirea îmbolnăvirii vitelor se organizau ritualuri magice sau rugăciuni adresate zeilor protectori (adesea și unele și altele). La popoarele din Caucaz au existat credințe în anumite divinități protectoare ale recoltei, ale unor specii de animale etc.

Ceremonii pur magice de combatere a secetei sînt descrise la cerchezii-șapsugi. Una din metodele de a aduce ploaia pe timp de secetă era următoarea : toți

---

[1] E. Binkevici. *Verovaniia osetin,* în culegerea *Relighioznîe verovaniia narodov S.S.S.R.,* vol. II, Moscova—Leningrad, 1931, p. 156.

bărbații din localitate se duceau la mormîntul unui om care fusese ucis de trăsnet. Ajunși la destinație, bărbații se luau cu toții de mînă și, în sunetele cîntecelor rituale, dansau desculți, cu capetele descoperite în jurul mormîntului. După aceea, o rudă a defunctului, ridicînd în sus o pîine, adresa acestuia în numele întregii comunități rugămintea de a le trimite ploaie. La terminarea invocării, el lua de pe mormînt o piatră și toți participanții la ceremonie se îndreptau spre pîrîu. Piatra, legată cu o frînghie de un copac, era cufundată în apă, după care toți participanții, așa cum erau îmbrăcați, se aruncau în pîrîu. Trei zile mai tîrziu, piatra trebuia scoasă din apă și readusă la locul ei. Potrivit credințelor, dacă acest lucru nu ar fi fost făcut, ploaia n-ar mai fi încetat și ar fi inundat pămîntul.

Altă modalitate magică de atragere a ploii era plimbarea cu o păpușă confecționată dintr-o lopată de lemn și îmbrăcată în straie femeiești ; această păpușă, denumită *hațe-guașe* (prințesa lopată), era purtată de fete prin cătun și, lîngă fiecare casă, era udată cu apă ; pînă la urmă era aruncată în pîrîu. Ritualul era executat numai de femei, iar dacă întîmplător un bărbat le ieșea în cale, era prins și aruncat și el în pîrîu. Trei zile mai tîrziu, păpușa era scoasă din apă, dezbrăcată și sfărîmată.

Divinitățile

Majoritatea divinităților ale căror nume s-au păstrat în credințele religioase ale popoarelor din Caucaz sînt legate, direct sau indirect, fie de agricultură, fie de creșterea vitelor. Există și divinități protectoare ale vînătorii.

La osetini, de pildă, zeii cei mai venerați (peste care s-au suprapus trăsături creștine și chiar nume creștine) sînt : Uațilla (adică sfîntul Ilie) — protectorul agriculturii și creșterii vitelor, care trimite ploaia și furtuna ; Falvar — protectorul oilor ; Tutîr — păstorul lupilor, care permite lupilor să sfîșie oile ; Av-

sati — zeul animalelor sălbatice, protectorul vînătorilor.

La cerchezi, principalele divinități erau : Şible — zeul fulgerului (moartea prin trăsnire era considerată o cinste, iar omul ucis de trăsnet nu se cuvenea să fie plîns, mormîntul lui fiind considerat sacru) ; Sozereş — protectorul agriculturii, zeul fertilității ; Emiş — protectorul oilor ; Ahin — protectorul vitelor cornute ; Meriem — protectoarea agriculturii (numele provine, probabil, de la fecioara Maria) ; Mezith — protectorul vînătorilor, divinitate silvică ; Tlepş — protectorul fierarilor ; Thaşhuo — zeul suprem al cerului (o figură destul de nebuloasă, care aproape nu avea cult).

Sanctuarele

Cultul protectorilor comunitari locali era, de obicei, legat de sanctuarele locale, unde se şi oficiau ritualurile. La osetini, acestea se numeau *dzuare*. *Dzuar* este, de obicei, o construcție veche, uneori o fostă biserică creştină, alteori pur şi simplu un grup de copaci sacri. Pe lîngă fiecare sanctuar exista un preot comunitar ales sau ereditar — care dirija oficierea ritualurilor. La inguşi existau sanctuare comunitare —, de regulă clădiri speciale ; existau şi crînguri sacre. Nu se ştie nimic cu privire la existența unor astfel de construcții la cerchezi şi abhazi, însă fiecare comunitate avea într-un timp crîngul său sacru ; la începutul secolului al XX-lea se mai păstrau doar copacii sacri. Sanctuare construite printre uriaşi arbori seculari (tăierea acestor arbori era cu desăvîrşire interzisă) erau cu deosebire venerate la hevsuri. Fiecare sanctuar avea lotul său propriu de pămînt, bunurile sale, averile şi vitele sale. Veniturile erau folosite pentru necesitățile cultului — organizarea de ceremonii şi serbări. De avere dispuneau preoții aleşi — care dirijau şi ritualurile. Ei se bucurau de un mare prestigiu, fiind consultați şi în chestiuni care nu priveau religia.

Cultul fierăriei

La muntenii din Caucaz s-au păstrat și rămășițe ale cultelor legate de meșteșuguri, îndeosebi de fierărie (fenomen cunoscut la popoarele din Siberia, din Africa etc.). Cerchezii venerau pe zeul fierarilor, Tlepș. Fierarului, fierăriei, fierului li se atribuiau însușiri supranaturale, și în primul rînd însușirea magică de a vindeca pe bolnavi și pe răniți. Fierăria era locul oficierii ritualurilor de lecuire. Cu aceasta trebuie pus în legătură și obiceiul barbar existent la cerchezi — așa-numitul *ceapș*. El constă în a-l „lecui" pe cel rănit (îndeosebi în caz de fractură) distrîndu-l zi și noapte și nelăsîndu-l să adoarmă ; consătenii se adunau la el, organizau jocuri, dansuri. Oricine intra în încăpere lovea puternic un fier. Rănitul trebuia să se stăpînească, să nu lase să se observe cît de mult suferă.

Semnificația magică a fierului ca talisman a fost constatată la toate popoarele din Caucaz. De pildă, este cunoscut obiceiul de a-i pune pe tinerii căsătoriți să treacă pe sub săbii încrucișate.

Vestigii ale șamanismului

La popoarele din Caucaz se pot constata și vestigii ale unor forme mai arhaice de religie, printre care șamanismul. La hevsuri, în afară de obișnuiții preoți comunitari — *dasturii* etc. — mai existau prorocii — *kadaghii*. Aceștia erau fie oameni anormali sub raport psihic, supuși acceselor, fie oameni care se pricepeau să-i imite cu dibăcie. *Kadaghi* erau atît bărbați, cît și femei.

Sincretismul religios

Toate aceste credințe religioase ale popoarelor din Caucaz, precum și vrăjitoria, cultele erotice și falice, care reflectă diferitele aspecte ale vechii orînduiri

gentilice și ale vestigiilor sale, s-au contopit mai mult sau mai puțin, așa cum s-a arătat mai sus, cu religiile aduse în Caucaz din afară — creștinismul și islamismul, caracteristice pentru o societate evoluată împărțită în clase. Cîndva, creștinismul a predominat la majoritatea popoarelor din Caucaz ; mai tîrziu însă, unele din ele au înclinat spre islamism, care corespundea în mai mare măsură condițiilor lor de trai patriarhale. Creștinismul a rămas predominant la armeni, gruzini, o parte din osetini și abhazi. Islamismul s-a înrădăcinat la azerbaidjani, la popoarele din Daghestan, la ceceni și inguși, la kabardini și cerchezi, la o parte din osetini și abhazi, la o mică parte din gruzini (adjarii, inghiloii).

În prezent, populația Caucazului, în marea sa majoritate, s-a eliberat de influența credințelor religioase. S-a renunțat și s-a dat uitării o bună parte a vechilor ritualuri și obiceiuri religioase.

Capitolul al 9-lea

RELIGIILE POPOARELOR DIN BAZINUL VOLGĂI ŞI DIN REGIUNEA DINTRE VOLGA ŞI URAL

Printre ţinuturile Europei în care s-au păstrat deosebit de mult timp (şi pe alocuri se mai păstrează) formele timpurii ale credinţelor religioase se numără şi bazinul central al fluviului Volga, unde locuiesc cîteva popoare de limbi ugro-finice (mordvinii, marii şi udmurţii) şi turcice (ciuvaşii, tătarii, başkirii). Parte din aceste popoare au trecut, încă în secolele XIV-XV (în timpul hanatului de la Cazan), la islamism ; o altă parte a trecut la creştinism, care a fost răspîndit de misionarii ruşi (îndeosebi în secolele XVIII-XIX). Dar şi la popoarele creştinate, ca şi la grupurile musulmane s-au păstrat, de fapt, multe credinţe religioase originare, îndeosebi la udmurţi, mari, ciuvaşi, parţial şi la mordvini. Aceasta se explică prin faptul că dezvoltarea economică şi socială a popoarelor din bazinul fluviului Volga s-a desfăşurat, pînă la Revoluţia din Octombrie, într-un ritm foarte lent. Pînă la instaurarea puterii sovietice au persistat acolo rămăşiţe gentilice şi un mod de viaţă comunitar.

Ca şi la popoarele din Caucaz, credinţele religioase ale popoarelor din bazinul Volgăi se grupau mai ales în jurul a două elemente principale : cultul agrar, legat de organizarea obştii săteşti, şi cultul familial-gentilic al strămoşilor.

Ciclul agricol al ritualurilor magice-religioase coincidea, ca şi la celelalte popoare, cu momentele cele mai importante ale anului agricol.

O deosebită strălucire aveau serbările de primăvară, legate de prima arătură şi de semănat : era sărbătoarea plugului *(agapairam)* la mari, rugăciunea plugului *(keremet-ozks, saban-ozks)* la mordvini, sărbătoarea plugului *(akatui)* la ciuvaşi, sărbătoarea plugului *(sabantui)* la tătari şi başkiri. Această sărbătoare se ţinea la ciuvaşi după terminarea semănatului, iar la celelalte popoare, înaintea semănatului. La sărbătoare se preparau, de obicei, mîncăruri rituale speciale — plăcinte, lipii, ouă fierte etc. —, se făcea bere, oamenii se îmbrăcau în haine de sărbătoare. Ospăţul de sărbătoare avea loc fie într-o pădurice sacră (fiecare comunitate poseda o astfel de pădurice), fie pe ogor. Din mîncărurile preparate se aduceau mici jertfe fie pămîntului-mamă (udmurţii puneau ouă sub brazdă), fie zeului sau zeilor (marii aruncau în foc bucăţele de mîncare, mordvinii atîrnau pe un copac înalt un coş cu bucăţelele de mîncare). La aceste ritualuri frapează folosirea magiei imitative, cum ar fi ouăle ca simbol al fertilităţii care trebuia transmisă pămîntului. Ritualul avea uneori o semnificaţie mitologică, cum ar fi, de pildă, la ciuvaşi ceremonia căsătoriei tainice a pămîntului cu plugul.

Sărbătorile de vară, care coincideau cu terminarea lucrărilor de însămînţări, aveau, de asemenea, o orientare magică. De pildă, la ciuvaşi, rugăciunea pentru ploaie avea ca scop să aducă ploaia. În timpul rugăciunii se organizau băi rituale sau oamenii se stropeau cu apă. La mari, pe timp de secetă, toţi membrii comunităţii mergeau la pîrîu, iar una din femei, în straie rituale, stropea cu o măturică înmuiată în apă pe toţi participanţii la ceremonie, adresînd, totodată, zeilor o rugăciune pentru ploaie.

În perioada înfloririi grînelor, populaţia respecta anumite interdicţii : nu era permis să sapi pămîntul, să construieşti, să tai lemne etc, pentru a nu tul-

bura țărîna, care în acel timp era considerată însărcinată. La ciuvași, în această perioadă era fixată cea mai importantă sărbătoare a verii — *șinșe*, care uneori era denumită și sărbătoarea pămîntului (*ser prasnike*). Obiceiul *șinșe* consta, în primul rînd, în respectarea unui tabu strict asupra unei întregi serii de acțiuni în toată perioada de înflorire a secarei (timp de 1—3 săptămîni) ; în al doilea rînd, în a face rugăciuni și a aduce jertfe pînă la expirarea acestei perioade. Tabu-ul se aplica în numele întregii comunități și se proclama în mod solemn astfel : „Cu începere de mîine se proclamă *șinșe*. Se interzice a ciocăni, a rupe sau a cosi iarba, a usca grăunțe, a semăna, a scoate piatră, a măcina grăunțe la moară, a purta cămăși din pînză pestriță și vopsită, a coase haine din aceste materiale, toți trebuie să poarte numai haine albe ; termenul este de zece zile“ [1].

Sensul acestor interdicții și aduceri de jertfe era de a feri recolta de grindină, furtuni și alte calamități naturale.

În caz de secetă și pericol de lipsă totală de rod, ciuvașii practicau un ritual original, pur magic, de furt de pămînt (*ser-varlani*). El era organizat tot de întreaga obște și căpăta o formă asemănătoare ritualului căsătoriei : „mirele“ ales de către obște pleca în fruntea coloanei de nuntași, în căruțe, în direcția unei localități ce avea recoltă bună ; acolo ei luau de pe ogor, din șapte locuri diferite, țărînă, care era considerată ca „mireasă“, iar această „mireasă“ împreună cu „zestrea“ (fertilitatea) era dusă pe ogorul satului lor și țărîna furată era împrăștiată pe diverse loturi. Toată această ceremonie era însoțită de descîntece, invocări către „mireasă“ de a îndrăgi „mirele“ și de a-i aduce averea ei.

La mari, principala sărbătoare agricolă de vară era *siurem*. Ea era serbată laolaltă de locuitorii cîtorva sate, reuniți în uniuni de obști speciale cu caracter permanent, denumite *teve*. Pregătindu-se pentru sărbătoarea *siurem*, locuitorii satelor care făceau parte

[1] P. V. Denisov. *Relighioznîe verovaniia ciuvașei*, Ceboksari, 1959, p. 141.

din *teve* strîngeau vite pentru jertfă. Rugăciunile se oficiau într-o pădurice sacră de către preoţi aleşi — *karţi*. Se închinau unor divinităţi speciale ale *siuremului*, cărora li se aduceau în jertfă vite înjunghiate, preparau şi mîncau carnea de jertfă. Sărbătoarea se încheia cu jocuri.

După strîngerea recoltei se oficiau ritualuri cu aduceri de jertfă în semn de recunoştinţă zeilor ; pînă la oficierea lor nu era voie a se mînca pîine din noua recoltă.

Cultele familiale gentilice

La popoarele din bazinul fluviului Volga, îndeosebi la mari şi la udmurţi, s-au păstrat foarte pregnant anumite forme ale cultului familial-gentilic, în special ale cultului strămoşilor.

În timp ce la popoarele din bazinul Volgăi, ca şi la foarte multe altele, ritualul funerar purta pecetea fricii superstiţioase faţă de decedat, în datinile consacrate pomenirii morţilor se manifestă o atitudine cu totul diferită, şi anume grija pentru ei şi, totodată, dorinţa de a-i îmbuna şi de a-şi asigura protecţia lor.

Pomenirea morţilor se oficia la diverse date. În toate cazurile, ideea de bază era una şi aceeaşi : morţii erau poftiţi să participe la praznic şi erau rugaţi să fie buni şi să ajute pe consătenii şi urmaşii lor în viaţă. Oamenii se adresau morţilor ca şi cum ar fi fost vii, obicei care se menţine şi în prezent. Uneori se mergea special la cimitir spre a-i invita pe morţi la banchet.

La mordvini, de pildă, conducătorul ritualului de pomenire, cel mai vîrstnic din gintă, rosteşte următoarea invitaţie : „Străbunicilor, străbunicelor, ascultaţi-ne, scuturaţi de pe voi ţărîna, veniţi la noi la praznic. Pentru voi, noi am copt lipii, am pus la fermentat bragă ; strîngeţi toate rudele şi veniţi ; dacă sînt printre voi şi unii lipsiţi de rude, pe care nu are cine să-i poftească, luaţi-i şi pe ei, ca să nu rămînă fără praznic, căci avem de toate din belşug ;

pentru odihna voastră, după praznic v-am pregătit un culcuş ; după masă odihniţi-vă pe el !“ [1] În acest apel apare foarte clar ideea unităţii de gintă.

Morţii invitaţi erau ospătaţi, cerîndu-li-se în schimb protecţie. La mari, conducătorul ceremoniei rostea următoarea cuvîntare, adresată strămoşilor : „Bătrîni mari ! Luminează-se lumea voastră întunecată ! Mîncaţi ciorbă şi scrob de ouă, iar pîine şi sare veţi avea din belşug ! Nu veţi pleca flămînzi. Să vă fie de bine. Daţi-ne fericire, izbîndă, bogăţie ! Faceţi să se înmulţească numărul capetelor vitelor noastre, iar grîul pe cîmp să rodească bine. Trimiteţi-ne vînt bun şi prielnic ; ajutaţi-ne să trăim în belşug“ [2]

Apeluri asemănătoare existau şi la alte popoare. Dar în credinţele religioase ale ciuvaşilor cu privire la sufletele strămoşilor predomina, pe cît se pare, sentimentul fricii, căci lor li se cerea nu atît protecţie, cît mai mult să nu dăuneze celor vii : „Noi vă pomenim, nu precupeţim nimic pentru voi, ne rugăm lui Turu (Dumnezeu) pentru voi, dar voi staţi liniştiţi, nu vă certaţi în morminte, nu ne faceţi supărări, nu veniţi la noi“ [3].

La terminarea pomenirii, morţii erau „conduşi“ înapoi la cimitir. La udmurţi, conducătorul pomenirii spunea cu această ocazie : „Ei, plecaţi acasă la semenii voştri, trăiţi în pace, fiţi buni cu noi, apăraţi-ne copiii, păziţi grînele, vitele şi păsările noastre !“ [4]

Cultul familial-gentilic nu se rezuma însă la cultul strămoşilor. Fiecare familie avea protectorul său propriu, un obiect sacru al familiei, care se păstra în locuri speciale, în casă sau în curte. La ciuvaşi, păzitorul era considerat *iereh ;* acesta era, de obicei, o păpuşă reprezentînd o fiinţă de sex feminin. *Ierehii* erau confecţionaţi, de obicei, de femei şi fete şi erau păstraţi în coşuleţe din coajă de tei, atîrnate într-un colţ al tindei sau în altă parte. La mari,

---

[1] *Relighioznîe verovaniia narodov S.S.S.R.*, vol. II, p. 274.
[2] *Ibid.*
[3] *Op. cit.*, p. 252.
[4] *Op. cit.*, p. 272.

păzitorul familiei se numea *kudo-vadîş* ; el consta într-un mănunchi de ramuri şi se păstra într-o construcţie rituală — kudo. Fiecare familie adresa rugăciuni şi aducea jertfe protectorilor.

Panteonul zeilor şi spiritelor

La popoarele din bazinul Volgăi, reprezentările privitoare la spirite şi zei sînt destul de confuze, pentru că vechile credinţe originare s-au amestecat cu cele introduse de islamism şi creştinism, iar acum este greu de distins originea diferitelor credinţe. Oricît ar părea de straniu, cel mai arhaic caracter l-au păstrat reprezentările animiste la mordvini deşi mordvinii au fost, mai mult decît celelalte popoare din bazinul Volgăi, supuşi unei îndelungate influenţe din partea ruşilor. Aici, o caracteristică deosebită o constituie întruchipările feminine ale diferitelor elemente şi forţe ale naturii şi, în genere, predominanţa uimitoare a spiritelor de sex feminin. La mordvinii erzi, acestea erau Ved-ava (mama apă), Vir-ava (mama pădurii), Varma-ava (mama vîntului), Norov-ava (mama fertilităţii, zeiţa recoltei), Iurt-ava (mama casei, zeiţa căminului) etc. ; ele au apărut, probabil, în epoca matriarhatului. Însă paralel cu ele au existat şi altele, de sex masculin, apărute probabil mai tîrziu : Matîr-paz (zeul pămîntului), Purghine-paz (zeul tunetului) etc. Desigur că sub influenţa creştinismului s-a format şi reprezentarea unui Dumnezeu ceresc suprem, care avea denumirea comună de Paz (la mordvinii erzi) sau Şkai (la mordvinii moksi).

Şi la mari s-a păstrat reprezentarea a numeroase divinităţi şi spirite. Unele dintre ele erau considerate binefăcătoare, altele — rele. Printre cele binefăcătoare, bune, erau cele care întruchipau elemente ale naturii şi obiecte de cult, în parte de sex feminin (mama apei, mama focului, mama Soarelui), în parte masculine (patronul apei, patronul colibei etc.). Printre cele rele erau zei înfricoşători, care erau îmbunaţi cu jertfe la sărbătoarea *siurema.*

Aceste jertfe, de obicei vaci sau cai, constituiau o foarte grea povară pentru gospodăriile sărace şi adesea omul sărac murea fără să-şi achite datoria faţă de zei ; în acest caz, datoria trecea asupra fiului, care mai întîi achita datoria tatălui, iar abia după aceea putea să aducă jertfe pentru sine însuşi.

Probabil că odată cu islamismul a pătruns în sînul popoarelor din bazinul Volgăi venerarea *keremeţilor*. *Keremet* este un cuvînt arab. În credinţele popoarelor din ţinutul Volgăi, el a căpătat semnificaţii diferite : este vorba de diferite spirite, în majoritate rele, care cer jertfe sîngeroase. Dar denumirea de *keremet* o poartă şi locul unde sînt aduse aceste jertfe, de obicei o dumbravă sacră. Asemenea dumbrăvi, uneori împrejmuite cu un gard şi din care era strict interzis să se taie copaci, se aflau în apropiere de satele ciuvaşe, mare şi udmurte. La udmurţi, acest fel de dumbravă sacră purta, de asemenea, denumirea de *lud*.

Vestigiile şamanismului

Paralel cu cultele obşteşti, agricole şi familial-gentilice, la popoarele din bazinul Volgăi s-au păstrat urme, e drept foarte neînsemnate, ale unui cult mai vechi, şamanist. La mari, de pildă, în afară de preoţii obşteşti aleşi — *karţii* — erau şi aşa-numiţii *mujani* sau *mujedîşi*, ghicitori cărora li se atribuiau însuşiri supranaturale. Se credea că *mujanii* intră în contact cu duhurile rele, că pot şi să aducă boli, şi să le tămăduiască. Ei erau foarte temuţi. La udmurţi, acelaşi rol îl jucau *tuno* — ghicitori, tălmăcitori de vise. La ciuvaşi, vrăjitorii-vraci purtau denumirea de *iomzia*. Ei dădeau oamenilor sfaturi, indicau cînd şi cum să fie aduse jertfele.

Credinţele popoarelor komi

Credinţele religioase ale popoarelor nord-estului european, komi-zîriani şi komi-permeaci, se deosebesc simţitor de credinţele popoarelor de pe Volga. Există

două principale deosebiri : în primul rînd, aceste credințe s-au constituit pe baza unei economii silvo-vînătorești, și nu a uneia agricole ; în al doilea rînd, colonizarea rusă a cuprins mai devreme și mai în adîncime aceste popoare ; ele au fost creștinate încă în secolul al XIV-lea, de aceea aici s-a manifestat mai puternic influența credințelor populare ruse, fără a mai vorbi de aceea a religiei ortodoxe.

O importanță deosebită în credințele religioase ale popoarelor komi (în special ale poporului komi-zîrian) o aveau cultele vînătorești.

Pe baza economiei vînătorești se menține și credința în spiritele naturii, acestea fiind asemănătoare cu cele în care credeau rușii : *vorsa* — spiritul pădurii, *kul* — spiritul apei etc.

Foarte puternică era credința în magia neagră ; aceasta se explică prin larga răspîndire în trecut a bolilor nervoase, a isteriei *(ikotan)* și altora, în special printre femei, fapt provocat de condițiile sociale și de trai. Asemenea îmbolnăviri erau atribuite deochiului sau magiei negre. Deochiul se putea produce involuntar, printr-un cuvînt spus din întîmplare. Credința în vrăjitori era foarte puternică. Li se atribuiau cele mai neobișnuite aptitudini.

Unele credințe în legătură cu animalele evocă urme confuze de totemism.

Interesantă este la komi-permeaci credința despre *ciude* — mici ființe invizibile, cărora li se aduc jertfe mărunte.

Credința komilor într-o divinitate supremă, En, este probabil sugerată de creștinism.

Incercări de reformare a religiei

Începînd din secolul al XVIII-lea, guvernul țarist a dus o politică de creștinare forțată a popoarelor de pe Volga ; această politică făcea parte integrantă din sistemul de asuprire moșieresc-polițist. Această împilare a provocat rezistența surdă a țăranilor mordvini, mari etc. Protestul spontan lua uneori formă religioasă : refuzul de a trece la creștinismul ortodox,

impus cu forța, întoarcerea la păgînism, legate cu încercări de a ameliora, de a reforma vechea religie, spre a o putea opune cu mai mult curaj creștinismului.

Un episod memorabil în care și-a găsit expresia această tendință reformatoare l-a constituit mișcarea prorocului mordvin Kuzma Alexeev (începutul secolului al XIX-lea). Această mișcare s-a format ca o simplă rezistență a țăranilor împotriva asupririi moșierești (refuzul de a presta boierescul), dar ulterior s-a extins, luînd forma unei mișcări religioase.

O altă mișcare s-a ivit printre mari și avea un caracter mai pașnic, de reformă pur religioasă. Este vorba de secta *kugu-sorta* („lumînarea cea mare"), care a luat naștere printre marii necreștinați în deceniul al 8-lea al secolului al XVIII-lea din cauza persecuțiilor polițienești. Această sectă a simplificat cultul și a abrogat aducerile de jertfe spiritelor inferioare ; adepții ei cei mai stricți au respins, în general, orice jertfe sîngeroase, limitîndu-se ca jertfe la pîinișoare și lipii rituale sau miere — o formă de cult mai ieftină. Ei evitau să folosească lucruri cumpărate, străduindu-se să se reîntoarcă la economia țărănească naturală patriarhală.

Capitolul al 10-lea

RELIGIA VECHILOR SLAVI

Religia veche, anterioară creştinismului, a popoarelor slave ne este încă, în mare măsură, insuficient cunoscută. Oamenii de ştiinţă au început să se intereseze de ea de la începutul secolului al XVIII-lea, cînd la numeroase popoare slave a apărut conştiinţa naţională, iar în literatura europeană a început să se manifeste interesul faţă de cultura şi creaţia populară. Dar în acel moment, toate popoarele slave, de mult convertite la creştinism, îşi uitaseră străvechile credinţe ; nu se mai păstrau decît unele obiceiuri şi datini populare ce fuseseră cîndva legate de aceste credinţe.

De aceea, în lucrările datînd de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea întîlnim cu privire la vechea religie slavă mai mult fantezie romantică decît fapte istorice.

De-abia de la sfîrşitul secolului al XIX-lea au început să se facă încercări de a se cerceta lucid şi serios, pe baza unor surse sigure, informaţiile ce s-au păstrat cu privire la credinţele anterioare creştinării (A. Kirpicinikov, A. N. Veselovski, E. V. Anicikov, N. M. Galkovski, V. Mansikka, L. Niederle etc.).

Drept surse ale studiului credințelor slave anterioare creștinismului slujesc, în primul rînd, informațiile scrise privitoare la secolele VI—XII, în al doilea rînd, monumentele arheologice, iar în al treilea rînd, rămășițele credințelor și riturilor străvechi ce s-au păstrat pînă în ultima vreme și care sînt descrise în literatura etnografică.

Dacă savanții din trecut năzuiau să reconstituie o religie inițială unică, comună tuturor slavilor, cercetătorii contemporani sînt sceptici în privința unei asemenea posibilități.

Vechii slavi nu au fost niciodată unificați nici din punct de vedere politic, nici din punct de vedere economic. De aceea este îndoielnic ca ei să fi putut avea zei comuni și culte comune. După toate probabilitățile, fiecare trib își avea propriile elemente de cult și chiar fiecare gintă Dar, firește, multe dintre ele erau identice sau asemănătoare la diferitele triburi.

Cultul funerar și cultul familial-gentilic al strămoșilor

La slavi s-a menținut vreme foarte îndelungată orînduirea patriarhal-gentilică. De aceea, este firesc ca la ei să se fi păstrat și cultul familial-gentilic sub forma venerării strămoșilor, legată de cultul funerar.

Pe întreg teritoriul locuit de triburile slave se întîlnesc numeroase necropole și movile funerare. Obiceiurile funerare erau complicate și variate : cremația (în special la slavii de răsărit și, în parte, la cei de apus ; la cei din sud nu este atestată), îngroparea în pămînt. De multe ori erau înmormîntați sau incinerați în luntri (rămășiță a funeraliilor lacustre). Deasupra mormîntului se ridica de obicei o movilă ; lîngă mort erau depuse diverse lucruri. La înmormîntarea unui om cu vază, de pildă, era ucis un cal, uneori și un sclav sau chiar soția decedatului. Toate acestea erau legate de anumite credințe privitoare la

viața de apoi. Cuvîntul rai — cuvînt comun tuturor slavilor din perioada anterioară creștinismului — însemna grădina minunată ; așa își închipuiau, probabil, vechii slavi viața de apoi.

Morții se împart în două categorii : cei „curați", adică morți de moarte naturală — de boală, de bătrînețe —, cei „necurați", adică cei morți de o moarte violentă sau prematură : cei uciși, sinucigașii, înecații, cei morți ca urmare a beției ; tot de această categorie țineau și copiii morți fără să fi fost botezați (influența creștinismului) și vrăjitorii. Atitudinea față de aceste două categorii de morți era radical deosebită : în timp ce primii („părinții") erau venerați, fiind considerați protectori ai familiei, „necurații" inspirau frică și oamenii căutau să se apere de ei.

În venerarea „părinților" sîntem îndreptățiți să vedem o varietate a cultului familial al strămoșilor (la origine, evident, un cult gentilic). El a fost consemnat de autorii medievali ((Thietmar von Merseburg : *domesticos colunt deos* — „ei își venerează zeii casei") și vestigiile lui s-au păstrat pînă în zilele noastre. Țăranii ruși îi pomenesc pe „părinți" în anumite zile ale anului, mai cu seamă în sîmbăta „părinților" (înainte de lăsata secului, precum și înainte de Sf. Treime) și în săptămîna de după Paști („radunița"). Țăranii din Bielorusia serbau de cîteva ori pe an sărbătoarea *dziazilor* (adică a străbunilor, a morților), deosebit de festiv — toamna (de cele mai multe ori în ultima sîmbătă a lunii octombrie). Sărbătoarea era pregătită cu grijă, locuința era curățată, se găteau mîncăruri rituale ; *dziazii* erau poftiți să ia parte la ospăț, care era întotdeauna foarte solemn. La sîrbi și bulgari sînt serbate pînă în ziua de astăzi — și nu numai de către țărani, dar și de către orășeni așa-numitele *zadușnițe*, pomeniri ale morților la cimitire, unde sînt aduse produse alimentare, se mănîncă și se bea pe morminte, iar parte din produse sînt lăsate morților. Nu este clar dacă în acest caz morții sînt considerați ca niște protectori ai familiei. Dar incontestabil că înainte erau considerați astfel.

O rămășiță a cultului strămoșilor o constituie imaginea fantastică a lui Ciur sau Sciur. Este foarte pro-

babil că acesta era un strămoş întemeietor de gintă, obiect de veneraţie. Cultul său nu este confirmat prin mărturii directe, dar în limbile slave s-au păstrat urme convingătoare ale lui.

În sfîrşit, o altă rămăşiţă a străvechiului cult familial-gentilic al strămoşilor este credinţa în *domovoi* (spiritul casei), care s-a păstrat pînă astăzi la slavii de răsărit, unde orînduirea patriarhal-familială s-a menţinut mai mult timp. *Domovoi* este protectorul invizibil al familiei ; potrivit credinţelor populare, el există în fiecare casă, trăieşte de obicei după sobă, sub sobă, sub prag, are înfăţişare de om, supraveghează gospodăria, ocroteşte pe gospodarii harnici, dar îi pedepseşte pe cei leneşi şi nepăsători, pretinde respect şi aducerea de mici jertfe — puţină pîine, sare, păsat etc. El iubeşte şi îngrijeşte caii, dar numai atunci cînd culoarea lor îi este pe plac, altfel el poate să şi ucidă un cal. În persoana lui sînt întruchipate într-un fel bunăstarea sau mizeria familiei şi a gospodăriei.

Morţii necuraţi

Cu totul alta era atitudinea faţă de morţii „necuraţi", care nu aveau nici un fel de legătură nici cu cultul familial, nici cu cel gentilic. Necuraţii inspirau frică, şi această frică superstiţioasă era generată fie de teama care o inspiraseră aceşti oameni cît timp au fost în viaţă (vrăjitorii), fie de caracterul neobişnuit al morţii lor. În reprezentările superstiţioase cu privire la aceşti morţi necuraţi există, după cîte se pare, foarte puţine elemente animiste : slavii se temeau nu de sufletul sau spiritul mortului, ci de el însuşi. Aceasta se vede din faptul că pînă în ultimul timp au dăinuit procedee populare generate de superstiţia că un asemenea mort poate fi împiedicat de a se scula din mormînt şi a dăuna celor vii. Cadavrul era străpuns cu un par din lemn de plop tremurător, i se înfigea pe după urechi un dinte de la grapă etc. ; într-un cuvînt, frica o inspira chiar cadavrul, iar nu sufletul şi exista credinţa în putinţa

lui supranaturală de a reveni după moarte ca strigoi. Morților necurați li se atribuia și o influență nefastă asupra climei, de pildă, provocarea secetei. Pentru a o preîntîmpina, cadavrul unui sinucigaș sau al vreunui alt mort necurat era dezgropat din mormînt și aruncat în baltă, sau se turna apă peste mormînt. Asemenea morți se numeau *upîri* (iar la sîrbi *vampiri).*

Cultele agricole ale obștilor

Paralel cu formele familiale și gentilice ale cultului, existau la slavi și culte ale obștilor sătești, legate, în primul rînd, de agricultură. Sursele scrise timpurii nu conțin, ce-i drept, decît mărturii sărace cu privire la ele.

Mai tîrziu s-au păstrat la slavi numeroase și foarte trainice rămășițe ale cultului agrar, sub forma unor datini și sărbători religioase și magice care coincideau cu cele mai importante date ale calendarului agricol și care ulterior s-au contopit cu sărbătorile creștine.

„Sviatki“ — zilele dintre Crăciun și Bobotează, care coincideau cu perioada solstițiului de iarnă (ciclul Crăciunului și al Anului Nou) ; lăsata secului la începutul primăverii ; riturile de primăvară care acum se leagă de Paștele creștin ; ciclul de vară al sărbătorilor, care în parte coincidea cu ziua Sfintei Treimi, în parte cu ziua Sf. Ioan Botezătorul (Ivan Kupala) ; „Bratcinele de toamnă“ — ospățuri ale obștei ce aveau loc după strîngerea recoltei. Toate aceste obiceiuri și rituri ale ciclului agricol se aseamănă la toate popoarele slave, ca, de altfel, și la alte popoare.

Ele au luat naștere, după toate probabilitățile, de mult, din simplele ospățuri, jocuri și sărbători consacrate începutului și sfîrșitului anumitor lucrări agricole (lucrul acesta l-a scos bine în evidență în cercetările sale V. I. Cicerov), dar li s-au suprapus ritualuri magice și reprezentări superstițioase. Magia agricolă era fie cea „a începutului“ („magia primei zile“ — obiceiuri și procedee de ghicit în ajunul

Anului Nou), fie imitativă (riturile la semănat, de pildă îngroparea unui ou de găină într-o brazdă şi altele asemenea). Aceste rituri magice s-au păstrat pînă în ultimul timp).

Mult mai puţin elucidată este problema întruchipării în imagini a divinităţilor protectoare ale agriculturii, care în afară de orice îndoială existau la slavi. În literatură se întîlnesc, e drept, numele unor făpturi mitologice, care se presupunea că protejează agricultura (Kobda, Iarilo, Kupala, Lel, Kostroma ş.a.) şi despre ele au scris mult autorii din trecut, în special adepţii şcolii mitologice. Dar toate aceste imagini sînt foarte îndoielnice : fie că ele s-au închegat sub influenţa creştinismului (Kupala[1] este Ioan Botezătorul, deoarece botezul creştin a fost asociat de popor cu ideea de îmbăiere ; Lel — corupt din „alleluia") fie că sînt simple personificări ale sărbătorilor şi riturilor (de pildă, Koleda provine de la sărbătoarea antică a calendelor, cu care coincideau „sviatki" de iarnă ale slavilor).

Vechiul panteon slav

Sursele scrise au păstrat numele vechilor divinităţi slave. Unele din ele aveau, după cît se pare, o legătură cu agricultura, ca, de pildă, divinităţile solare Svarog, Dajdbog, Hors. După toate probabilităţile, exista şi un cult al zeiţei pămîntului, deşi nu s-au păstrat mărturii directe care să-i ateste existenţa. Se prea poate ca de agricultură să fi fost legat şi zeul furtunii, Perun (se pare că acest nume este un epitet şi înseamnă „cel ce loveşte"), care ulterior a devenit în Rusia zeul cnezilor ; dacă era sau nu venerat de ţărani, nu se ştie. Protector al creşterii vitelor era, fără îndoială, Veles (Volos).

Foarte interesantă este divinitatea feminină Mokoş, pomenită în izvoarele ruseşti. Aceasta este nu numai aproape unica divinitate feminină a cărei existenţă este atestată prin mărturii în stră-

---

[1] Kupala, de la cuvîntul „kupati" — a scălda (N. tr.).

vechiul panteon al slavilor de răsărit, dar şi singura divinitate al cărei nume s-a păstrat în popor pînă în zilele noastre. Mokoş era, după cît se pare, zeiţa protectoare a muncilor feminine, a torsului şi ţesutului.

Nu este clar sensul religios mitologic al lui Rod şi al Rojaniţelor, cărora, potrivit mărturiei diferitelor surse, li se închinau străvechii slavi. Unii cercetători văd în ei spiritele strămoşilor ginţilor (rod înseamnă gintă), alţii — spiritele naşterii şi ale fecundităţii.

În general, au existat oare divinităţi comune tuturor slavilor ? În privinţa aceasta au fost multe controverse. Numeroşi autori în zelul lor romantic şi slavofil au considerat aproape toate denumirile mitologice cunoscute, chiar şi cele mai îndoielnice, drept nume ale unor zei comuni tuturor slavilor. Ulterior s-a dovedit însă că zeii pomeniţi la slavii de răsărit sînt diferiţi de cei pomeniţi la slavii de apus şi de cei pomeniţi la slavii de sud. Se repetă la diferitele grupuri de slavi doar numele de Perun, dar, după cum s-a mai spus, acesta nu este decît epitetul zeului tunetului. Comun tuturor slavilor este adesea considerat Svarog (Svarojici) şi Dajdbog, uneori şi Veles ; dar nici aceste date nu sînt sigure.

Despre cultul zeilor tribali se pot face, de asemenea, numai presupuneri. Unele nume, după toate probabilităţile aparţinînd zeilor tribali sau locali ai slavilor de apus şi mai cu seamă celor din ţările baltice, sînt citate de scriitori şi cronicari medievali ca Thietmar von Merseburg, Adam din Bremen, Saxo Grammaticus şi alţii. Nu este exclus ca dintre aceşti zei tribali cîte unii să fi ajuns mai cunoscuţi şi să fi devenit, poate, zei intertribali. Aşa a fost Sviatovit, al cărui templu, clădit la Arkona, pe insula Rügen, a fost dărîmat de danezi în anul 1168 ; Radogost era zeul liuticilor, dar urme ale venerării sale s-au păstrat chiar şi la cehi. Triglav era zeul pomeranilor. La sîrbi, protectorul tribului era, după cum se presupune, Dabog, care mai tîrziu s-a transformat în antagonist al Dumnezeului creştin.

Cuvîntul *bog* (zeu, Dumnezeu) este un vechi cuvînt slav, înrudit, de asemenea, cu vechiul cuvînt iranian *baga* şi vechiul cuvînt indian *bhaga*. Sensul principal al acestui cuvînt, după cum arată cercetările lingvistice, este acela de noroc, reuşită. Cu scurgerea timpului, ideea de reuşită, succes, noroc a luat chipul unui spirit care conferă succesul.

Un alt cuvînt comun tuturor slavilor şi care desemnează o fiinţă supranaturală este *bes*. Acest cuvînt, după cîte se pare, desemna iniţial tot ce este supranatural şi înfricoşător. După convertirea la creştinism, cuvîntul *bes* a devenit sinonim cu „spirit al răului", avînd aceeaşi semnificaţie ca şi noţiunea de diavol, de satană.

Aceeaşi soartă a avut-o reprezentarea privitoare la *ciort*, dar semnificaţia anterioară creştinismului a acestei credinţe este neclară, după cum nu este prea clară nici etimologia cuvîntului *ciort*. Dintre toate încercările de a-l explica, cea mai verosimilă este vechea presupunere a cercetătorului ceh Karel Erben : el îl raportează la vechea rădăcină slavă *krt*, care se aude în numele zeului slavilor vestici *Krodo*, în denumirea dată de cehi spiritului casei *kret (skret)*, la polonezi *skrzat*, la letoni *krat*. După toate probabilităţile, aceeaşi rădăcină se regăseşte în cuvîntul *Crăciun (korociun)* care de asemenea este cunoscut de toţi slavii şi de unii dintre vecinii lor. Cuvîntul *Crăciun (korociun)* are cîteva semnificaţii : sărbătoarea de iarnă *sviatki*, pîinea rituală ce se coace în această perioadă, precum şi un spirit, o divinitate a iernii, a morţii. „L-a lovit *Korociunul*" înseamnă în ruseşte : a murit.

Se poate presupune că vechii slavi credeau într-o divinitate a iernii şi a morţii, poate o întruchipare a întunericului şi frigului. Există urme şi ale unei anumite dedublări a imaginii *Krt* — *črt*, legată poate de începuturile reprezentării dualiste despre un principiu al luminii şi unul al întunericului. Dar rădăcina *krt* aproape că a dispărut, pe cînd *cirt* —

ciort s-a păstrat aproape în toate limbile slave ca întruchipare a unei forțe supranaturale rele. *Ciort* a devenit sinonimul diavolului creștin.

Transformarea cultelor tribale în culte statale

Cînd triburile slave, pe măsură ce se producea diferențierea de clasă, au început să treacă la forme de viață statală, s-au creat și condițiile pentru transformarea cultelor tribale în culte naționale și statale. Se prea poate ca tocmai cu acest prilej să se fi răspîndit cultul lui Sviatovit la slavii pomerani. La slavii de răsărit, o încercare de creare a unui panteon și a unui cult statal a făcut-o cneazul Kievului, Vladimir ; potrivit letopisețului, în anul 980 el a strîns pe una din colinele Kievului un număr foarte mare de idoli ai diferiților zei (Perun, Veles, Dajdbog, Hors, Stribog, Mokoș) și a poruncit să li se înalțe rugăciuni și să li se aducă jertfe. Unii cercetători considerau că acești „zei ai lui Vladimir" au fost de la început zei princiari sau ai drujinelor și că deci cultul lor nu avea rădăcini în popor. Dar lucrul acesta este puțin probabil. Divinitățile solare Hors, Dajdbog și altele, divinitatea feminină Mokoș erau, după cîte se pare, și divinități ale poporului ; Vladimir n-a încercat decît să facă într-un fel din ei zei oficiali ai cnezatului său, pentru a-i conferi acestuia o unitate ideologică. Trebuie presupus că însuși cneazul n-a fost satisfăcut de încercarea de a crea propriul lui panteon de zei de origine slavă, căci la numai opt ani după aceasta el a preluat din Bizanț creștinismul și a obligat la convertire întregul popor. Religia creștină corespunde mai bine relațiilor feudale care se închegau. De aceea, ea a căpătat o răspîndire tot mai largă, ce-i drept, destul de încet, avînd de luptat cu împotrivirea poporului printre slavii de răsărit. Același lucru s-a întîmplat și la slavii de sud. Și slavii de apus, sub o puternică presiune a autorității feu-

dal-regale, s-au convertit la creştinism, adoptînd catolicismul.

Răspîndirea creştinismului a fost însoţită de contopirea sa cu vechea religie. Lucrul acesta s-a străduit să-l obţină însuşi clerul creştin, pentru a face noua credinţă mai acceptabilă pentru popor. Vechile sărbători agricole şi altele au fost stabilite astfel încît să coincidă cu zilele calendarului bisericesc. Vechii zei s-au contopit treptat cu sfinţii creştini şi în majoritate şi-au pierdut numele, dar atributele şi funcţiile lor au trecut la aceşti sfinţi. Astfel, Perun a continuat să fie venerat sub numele prorocului Ilie ; zeul vitelor, Veles — sub numele de sfîntul Vlas ; Mokoş — sub numele sfintei Paraschiva sau al sfintei Vineri.

„Mitologia inferioară" a slavilor

Mai trainice s-au dovedit însă divinităţile care ţineau de „mitologia inferioară". Ele au rezistat aproape pînă în zilele noastre, deşi nu e întotdeauna lesne a se deosebi ce anume în figurile lor îşi are obîrşia în timpurile străvechi şi care sînt adaosurile ulterioare.

La toate popoarele slave au fost înregistrate credinţe despre spiritele naturii. Spiritele pădurii sînt cunoscute în special în regiunile păduroase (*leşii* la ruşi, *leşuk* sau *puşcevik* la bieloruşi, *duch lesny, borowy* la polonezi). În ele s-a oglindit ostilitatea izvorîtă din teama slavului agricultor faţă de codrul des, de la care trebuie să cucerească prin luptă pămîntul de arat şi în desişul căruia omul este ameninţat de primejdia de a se rătăci, de a pieri sfîşiat de fiarele sălbatice. Spiritul apei (*vodianoi* la ruşi, *topielec, wodnik* la polonezi, *vodnik* la cehi) inspiră o frică mult mai mare decît relativ blîndul şi uneori glumeţul spirit al pădurii. Caracteristic era chipul spiritului cîmpenesc (la ruşi, *poludniţa* — zîna amiezii, care apare muncitorilor cîmpului la ora cînd obiceiul cere

o pauză în muncă). În regiunile de munte ale Poloniei și Cehoslovaciei este răspîndită credința în spirite ale munților care păzesc comorile sau îi protejează pe mineri (*skarbnik* la polonezi, *perkman* la cehi și slovaci — de la *Bergmann*, omul munților în general).

Mai complicat și mai puțin clar este chipul *vilei*, răspîndit mai cu seamă la sîrbi (la bulgari — *samovila, „samodiva"*) ; el se întîlnește și în izvoarele cehe și ruse. Unii autori îl consideră foarte vechi și comun tuturor slavilor. Alții, aparținînd doar slavilor sudici. *Vilele* sînt fecioare ale pădurii, cîmpului, munților, apei sau văzduhului, care se pot comporta prietenos sau ostil față de om, în funcție de propriul lui comportament. *Vilele* figurează și în cîntecele epice ale slavilor sudici. Originea acestei figuri nu este clară, dar fără îndoială că în ea s-au amestecat elemente diferite : e prezentă o întruchipare a naturii, poate o reprezentare cu privire la sufletele morților, a forțelor fecundității.

Rusalca (sau cel puțin o figură analogă) este cunoscută la toți slavii. Cu privire la ea s-au purtat multe controverse : unii considerau că *rusalca* este o întruchipare a apei, alții că ea reprezintă o femeie înecată etc. În ce privește originea cuvîntului *rusalcă,* unii presupun că ar fi *rusîi* (luminos, limpede), alții *ruslo* (albia rîului) etc. Acum însă se poate considera ca dovedit că acest cuvînt nu are o origine slavă, ci una latină.

La popoarele mediteranene, sărbătoarea de primăvară-vară a Treimii se numea *Domenica rosarum, Pascha rosata,* iar în forma grecească *rusalia.* „Rusaliile" greco-romane au fost aduse odată cu creștinismul la slavi și s-au contopit cu riturile locale agricole de primăvară și de vară. Pînă în ziua de astăzi sînt cunoscute la bulgari și la macedoneni sărbătorile denumite „Rusalii" sau „Rusalnițî" ca sărbători de vară. La ruși se serba, de asemenea, „Săptămîna Rusaliilor" (înainte de Sfînta Treime) precum și ritul luării de rămas bun de la „rusalcă" ; pe „rusalcă" o întruchipa fie o fată, fie o momîie din paie. Înseși imagi-

nea mitologică a „rusalcăi“ — fată ce trăiește în apă, în cîmp sau în pădure este tîrzie : mărturiile cu privire la ea nu datează decît din secolul al XIII-lea. Imaginea este în mare măsură întruchiparea sărbătorii sau ritualului în sine. Dar această imagine s-a contopit după cît se pare cu străvechile reprezentări mitologice pur slave, ele fiind destul de variate : aici este și întruchiparea stihiei apei (rusalcăi îi place să atragă în apă și să înece oameni) și reprezentările cu privire la femei și fete pierite în apă, cele cu privire la copiii morți nebotezați (morții necurați) și credințele cu privire la spiritele fecundității („rusalcele“ în credințele rușilor din sud se plimbă prin secară, se tăvălesc în iarbă făcînd să crească astfel recoltele de grîu, de in, cînepă etc.). Această imagine nouă și complexă a „rusalcăi“ pare să fi luat locul vechilor reprezentări slave cu privire la „bereghine“, „vodianițe“ și alte spirite feminine ale apelor.

La popoarele slave moderne s-au păstrat și numeroase alte credințe în ființe supranaturale, unele ostile, altele favorabile omului. Unele dintre aceste credințe datează din epoca anterioară creștinismului, altele au luat naștere în condițiile de viață relativ noi. Sub influența bisericii, majoritatea acestor imagini mitologice s-au contopit sub denumirea comună de „forțe necurate“.

Descîntecele și magia medicală

Rădăcinile magiei medicale, care la slavi, ca și la toate popoarele, era legată de medicina populară, țin, fără îndoială, de epoca străveche. În scrierile bisericești sînt pomenite, deși foarte neclar, rituri ale medicinei magice și se vorbește de imaginile animiste legate de ea : „boala este lecuită cu vrăji și «nouze» (amulete. — *S.T.)*, iar necuratul ce stîrnește boala este izgonit prin descîntece și rugăciuni...“ [1]

[1] Vezi Anicikov, *op. cit.*, p. 95.

Nu este deloc clară problema vechilor slujitori ai cultului la slavi, a celor ce îndeplineau ritualurile religioase. Ritualul cultului familial-gentilic era împlinit, după toate probabilitățile, de capul familiei sau al gintei. Cultul obștesc este însă încredințat unor profesioniști, *volhvi*. Însuși cuvîntului acesta nu i-a fost dată o explicație satisfăcătoare, în pofida numeroaselor încercări. Există o părere potrivit căreia el oglindește legătura dintre slavi și celți („voloh", „valah" — denumire dată celților) sau finlandezi (de la finlandezul „velho" — vrăjitor) sau chiar germani („völva" — prezicătoare). Dar cine erau *volhvii* ? Simpli vrăjitori, șamani sau preoți ai zeilor ? Existau oare între *volhvi* anumite deosebiri, grade, specializări ? Este greu de răspuns la această întrebare.

Există informații potrivit cărora după convertirea Rusiei la creștinism *volhvii* s-au manifestat ca apărători ai vechii credințe, devenind conducători ai răscoalelor împotriva cnezilor și feudalilor (de pildă, în anul 1071). Aceasta e lesne de înțeles, deoarece creștinismul a fost adoptat în Rusia ca o religie pur feudală, propice cnezilor. La toate popoarele slave au rămas vrăjitorii, practicienii magiei negre, cărora le erau atribuite cunoștințe tainice, raporturi cu forțele necurate. Au rămas și vracii, legați de medicina populară.

Foarte caracteristic este faptul că la ruși erau considerați ca mai puternici vrăjitorii și vracii de alte neamuri : finlandezi, careli, mordvini și alții. Fenomenul acesta este, dealtfel, cunoscut și la alte popoare.

Străvechea religie slavă presupunea, fără îndoială, existența unor locuri sacre, destinate aducerii de jertfe, iar pe alocuri și a unor adevărate sanctuare și temple cu chipuri ale zeilor etc. Sînt însă cunoscute numai foarte puține : sanctuarul de la Arkona (insula Rügen), sanctuarul de la Retra și cel din ajunul adoptării creștinismului, de la Kiev (sub biserica Desiatinnaia).

În ce anume consta cultul, e greu de spus cu certitudine. Dar partea sa esenţială era, fără îndoială, aducerea de jertfe. Erau sacrificate nu numai animale, ci, în cazuri importante, se aduceau şi jertfe omeneşti.

Problema mitologiei şi caracterului general al religiei slave

Mitologia slavă veche nu s-a păstrat, din păcate, deloc, deşi, după toate probabilităţile, ea a existat. În scrierile bisericeşti se pomeneşte nu o dată despre aşa-numitele *koşciune :* prin acest cuvînt se traduce cuvîntul grecesc *mit* [1]. Puţinele rămăşiţe ale vechii religii slave i-a făcut pe unii cercetători să considere că această religie era sărăcăcioasă în comparaţie cu religia altor popoare vechi. Dar probabil că este vorba pur şi simplu de insuficienta studiere a religiei vechilor slavi şi de numărul redus al surselor.

---

[1] Vezi Anicikov, *op. cit.*, p. 298, 380, 382, 384.

Capitolul al 11-lea

RELIGIA VECHILOR GERMANI

În epoca contactului lor cu popoarele civilizate ale lumii antice, triburile germanice se aflau la același nivel de dezvoltare ca și slavii, religia lor păstra în aceeași măsură forme arhaice. Diferitele triburi germanice și grupurile care făceau parte din ele se deosebeau însă simțitor unele de altele atît în ce privește nivelul dezvoltării, cît și gradul în care erau influențate de credințele celților și romanilor, iar ulterior de creștinism. De aceea, religia lor originară s-a păstrat mai trainic și vreme mai îndelungată, de pildă, la triburile nordice — scandinave —, care erau mai ferite de aceste influențe decît triburile sudice și mai ales sud-vestice (din regiunea Rinului și a Dunării). În general însă, despre o religie străveche germană ca despre un tot unitar — fără a lua în considerare deosebirile tribale și geografice și fără a ține cont de transformările ce s-au produs pe parcursul întregii perioade istorice — se poate vorbi numai într-un sens foarte convențional și limitat.

Surse și studii

Sursele studierii străvechii religii germane pot fi rezumate la următoarele cinci categorii fundamentale : 1) monumentele arheologice ; 2) informațiile

furnizate de scriitorii clasici romani și greci ; 3) datele religiei creștine medievale : predicile bisericești, scrisorile episcopilor, edictele sinodurilor etc. ; 4) culegerile medievale scandinave cunoscute sub denumirea *Edda :* așa-numita *Edda veche* sau *Edda poetică,* o culegere de cîntece despre zeii și eroii germanici, și așa-numita *Edda nouă* sau *Edda în proză* (secolele XII—XIII), un tratat de poetică religios-mitologică ; 5) vestigiile păstrate pînă în epoca noastră ale vechii religii sub forma unor credințe și obiceiuri populare descrise în literatura etnografică.

Toate aceste categorii de surse au fost studiate destul de detaliat. Este necesar să amintim că tocmai trezirea interesului pentru antichitatea păgînă germană în prima jumătate a secolului al XIX-lea, legată de avîntul mișcării naționale în Germania, a constituit unul din primii pași ai științei istoriei religiei și că pe această bază a luat naștere prima școală clasică în acest domeniu de cunoaștere — școala mitologică (Jacob Grimm, Wilhelm Schwartz, Adalbert Kuhn, Wilhelm Mannhardt etc.). Unilateralitatea simplificatoare a acestui curent, supraaprecierea de către el a materialului folcloric, considerat nemijlocit ca o rămășiță a religiei și mitologiei străvechi, sînt astăzi depășite. Majoritatea cercetătorilor moderni consideră străvechea religie germană dintr-un unghi mai sănătos și fără idealizarea de atunci, iar pentru înțelegerea ei se face apel la toate sursele accesibile. Dar creatorilor din școala mitologică le revine meritul de a fi fost deschizători de drumuri.

Urmele totemismului

În religia străvechilor germani se pot desluși urmele unei forme atît de arhaice a credinței cum este totemismul. Ca rămășițe de acest fel pot fi considerate, în primul rînd, denumirile acestor triburi : heruscii de la *heruz* (cerbi tineri), eburonii de la *eber* (porc mistreț). Există mituri despre originea

anumitor triburi şi ginţi care s-ar trage din copaci, legende despre originea merovingienilor, care s-ar trage dintr-un monstru ce trăia în apă. Putem discerne reminiscenţe ale totemismului (diferenţiat pe sexe) şi în cunoscutul mit potrivit căruia toţi oamenii s-ar trage din copaci : bărbaţii din frasin, femeile din anin [1].

Rămăşiţe ale totemismului se desluşesc şi în adorarea animalelor sacre, dintre care unele s-au transformat în atributele vii ale unor zei : lupul şi corbul sînt animale consacrate lui Odin ; mistreţul cu peri de aur figurează în miturile scandinave şi în altele.

Este greu de spus de ce anume era legată adorarea pietrelor sacre, confirmată şi prin descoperiri arheologice (pietre cu adîncituri făcute de mîna omului), şi prin informaţiile furnizate de scriitorii bisericeşti ; se prea poate să fie vorba de ceva analog cu pietrele sacre ale laponilor contemporani. Scriitorii bisericeşti pomenesc, de asemenea, despre copaci sacri, ca şi despre izvoare sacre, despre adorarea focului sacru, căruia i se atribuia o acţiune purificatoare şi tămăduitoare [2].

Cultul legat de îndeletniciri

Un aspect foarte caracteristic îl avea, de asemenea, credinţa în numeroasele spirite ale naturii ; astfel erau *elfii, trollii* munţilor, *gnomii* subpămînteni şi alţii, unii prietenoşi faţă de oameni, alţii adesea dispuşi să glumească şi să-şi bată joc de om. De acestea se leagă şi credinţa în vîrcolaci, oameni-lupi *(Werwolf).* Toate aceste credinţe erau oglindirea modului de viaţă a unui popor de vînători, care trăia în mijlocul unei naturi aspre, dar uneori generoase.

---

[1] K. Helm. *Altgermanische Religionsgeschichte*, vol. I, Heidelberg, 1913, p. 158—164 ; D. K. Zelenin. *Totemî-derevia*, Moscova—Leningrad, 1937, p. 72.

[2] W. Boudroit. *Die altgermanische Religion in der amtlichen kirchlichen Literatur...*, Bonn, 1928, p. 24—25, 27, 31.

Magia și mantica

Foarte răspîndite la germani erau riturile magiei tămăduitoare și de preîntimpinare a primejdiei : folosirea descîntecelor, a focului, a diferitelor amulete și a ierburilor medicinale. Se credea în puterile supranaturale ale vrăjitorilor și vrăjitoarelor. Este interesant de notat că și reprezentările zeilor erau influențate de magie : zeii sînt înfățișați în mitologia germană ca niște vrăjitori atotputernici.

O importanță foarte mare în diferitele împrejurări ale vieții sociale și personale a germanilor o avea mantica — ghicitul. Se ghicea după zborul păsărilor, după comportarea cailor sacri, dar mai cu seamă după niște bețișoare de ghicit pe care erau niște semne cu semnificații speciale — *runele.*

Cultul funerar

Nu ne sînt prea clare credințele legate de ritualul funerar și de cultul morților. Ritualurile funerare nu erau peste tot identice : paralel cu cremațiunea cadavrelor, care s-a păstrat din epoca de bronz și este atestată de Tacit, pe alocuri este practicată îngroparea [1]. Appianus vorbește despre credința germanilor (suevilor) în învierea morților, fapt care, pare-se, îi făcea să nu se teamă de moarte, dar nu este limpede cum trebuie înțeleasă această înviere. Pe de altă parte, potrivit mitologiei germane, luptătorii care combătuseră cu curaj și căzuseră în luptă ajungeau în palatul luminos al lui Odin, în Walhalla, unde o duceau în ospățuri și plăceri. Venerarea spiritelor celor morți, considerate sacre, era atestată de indicațiile nemijlocite ale scriitorilor creștini timpurii [2]. Venerarea morților lua, după cît se pare, forma unui cult familial-gentilic al strămoșilor ; oficianți ai acestui cult erau capii ginților și ai familiilor.

---

[1] Vezi Tacit. *Germania,* XVII, Helm, p. 251—253.
[2] Boudriot, *op. cit.,* p. 5 și urm.

Cultul zeilor tribali şi al locurilor sfinte

Forma predominantă a religiei vechilor germani în epoca de contact ca romanii era, indiscutabil, cultul zeilor protectori tribali şi ai locurilor sfinte aparţinînd triburilor. Acestea din urmă erau, de cele mai multe ori, dumbrăvile sacre, despre care pomenesc în repetate rînduri autorii romani. Fiecare trib îşi avea dumbrava sau pădurea sa sacră, unde obştea aducea jertfe, celebra diferite ritualuri, îşi ţinea întrunirile şi unde se rezolvau problemele tribului. Sînt cunoscute dumbrăvi sacre la batavi, la frizi şi la herusci. Cu prilejul creării unor uniuni ale triburilor, asemenea locuri de celebrare a cultului se transformau în centre intertribale de oficiere a riturilor religioase şi în sanctuare venerate pe o scară largă. Astfel era, de pildă, dumbrava sacră de pe teritoriul semnonilor, cel mai puternic dintre triburile sueve, care a devenit locul sacru al întregii uniuni sueve (Tacit. *Germania*, XXXIX).

Dintre divinităţile protectoare ale triburilor nu ne sînt cunoscute decît puţine, în special cele care au devenit zeii unor uniuni tribale.

Zeii comuni tuturor germanilor

Cel mai complex zeu este Wodan (Wuotan) la triburile germanice din sud, care corespunde lui Odin la triburile germanice din nord. Imaginea lui, insuficient de clară azi, conţine un element de personificare mitologică a naturii : Wodan este zeul furtunii, al vijeliei. Pe de altă parte, tot el apare ca zeul morţilor, stăpînitor al împărăţiei de dincolo de mormînt, conducător al sufletelor. În mitologia germanilor de nord, Odin domneşte în luminoasa Walhalla ; fecioarele războinice denumite walkirii aduc acolo sufletele războinicilor curajoşi, căzuţi în luptă. Potrivit acestei mitologii, Odin este zeul principal, zeul-luptător, dar, totodată, şi un înţelept vrăjitor, cunoscător al runelor sacre şi magice. La germanii

sudici, chipul lui Wodan era legat de viața psihică a omului : el era socotit zeul frămîntărilor impetuoase ale sufletului, al furiei, al dezlănțuirii ; se prea poate ca acest aspect să fi implicat și anumite rămășițe ale șamanismului.

În modul cum și-i închipuiau vechii germani pe alți zei mari al lor predomină categoric trăsături de personificare mitologică a naturii. Așa sînt, de pildă, zeul scandinav Thor (la germanii din vest — Donar) — divinitate a tunetului și fulgerului, înarmată cu ciocanul furtunii ; Tiu (Ziu — zeul cerului strălucitor ; Baldr — divinitate luminoasă a fecundității, primăverii și vegetației ; Freyr — legat și el de fecunditate ; Loki — vicleanul zeu al focului. Majoritatea acestor zei aveau o oarecare contingență cu agricultura. Există informații potrivit cărora Thor, de pildă, era venerat mai mult de populația rurală, spre deosebire de Odin, care era zeul aristocrației războinice. Este însă foarte posibil ca unii dintre zeii care au intrat în panteonul comun tuturor germanilor să fi fost inițial zei locali și tribali : astfel, Thor era venerat mai cu seamă în Norvegia și Islanda ; Freyr — în Suedia.

Închegarea unui panteon comun întregului popor a fost la germani, ca și la alte popoare, în parte o expresie și în parte un mijloc de unificare a triburilor. În rîndurile germanilor, această tendință s-a intensificat în epoca luptei împotriva romanilor. Caracteristică în acest sens este cuvîntarea pe care Tacit o atribuie reprezentanților coaliției antiromane în timpul marii răscoale din anii 69—70 : răsculații salutau, în numele zeilor comuni tuturor germanilor, alăturarea la mișcarea lor a tribului, ubiilor, tributari Romei (Tacit. *Istorii,* LXIV).

Mitologia

Mitologia vechilor germani nu ne este nici pe departe suficient cunoscută. Dealtfel, nouă ne-au parvenit numai reprezentările mitologice ale germanilor de nord — scandinavii —, și acestea cu adaosuri

evident de altă origine și într-o prelucrare artistică. Aceste reprezentări le conține, în primul rînd, *Edda veche,* culegere poetică a cărei alcătuire este atribuită, în mod greșit, islandezului Saemund Sigfussen (secolele XI—XII). De fapt, cîntările *Eddei* culese și prelucrate de Saemund țin de o epocă mai timpurie (secolele IX—X). În aceste cîntări și, în și mai mare măsură, în *Edda nouă,* alcătuită în proză (de islandezul Snorri Sturluson), mitologia germanică este redată sub influența teologiei creștine.

Edda conține, în primul rînd, mituri cosmogonice. Germanii credeau că, înainte de a fi început domnia zeilor, a existat o perioadă cînd au trăit alte făpturi supranaturale foarte puternice — este vorba de un neam de uriași, așa-numiții *iotuni.* Zeii *(asii)* au omorît pe unul din ei — uriașul Imir — și din trupul lui au făcut cerul și pămîntul. Pe oameni i-au creat din copaci : pe bărbați din frasini, iar pe femei din anini. În mituri se vorbește mai departe despre măreața luptă a *asilor* cu uriașii ce i-au atacat, precum și cu niște zei din alt neam — *wanii.* Cine erau acești *wani ?* După toate probabilitățile, ei sînt întruchiparea unor elemente etnice străine. Unii cercetători văd în ei triburile germane de sud, alții — pe suedezi, locuitori ai ținutului din preajma lacului Wenern, pe finlandezi sau chiar pe slavi — veni, venzi. Interesant este mitul privitor la pieirea frumosului Baldr — zeul primăverii și al fecundității —, datorată perfidului și răului Loki : la instigarea acestuia, Baldr a fost ucis cu o săgeată făcută dintr-o nevinovată creangă de vîsc. Este un detaliu mitologic foarte interesant ; J. Frazer l-a interpretat ca pe un semn al legăturii dintre cultul fecundității și venerarea stejarului și a parazitului său — vîscul, care ar conține, în mod magic, viața demonului fecundității.

În miturile scandinave apar alte forțe rele, care se trag din uriașii din vechime : monstruosul lup Fenrir ; uriașul focului, Surtr ; întunecata zeiță a morții și a lumii subterane, Hel ; înfricoșătorul cîine Garmr, care păzește intrarea în împărăția subterană a zeiței, etc. Aceste imagini sumbre ale fanteziei mi-

tologice sînt, probabil, generate în mare măsură de epoca permanentelor războaie intertribale, de atacurile prădalnice pe care le săvîrşeau curajoşii şi cruzii wikingi. Împotriva forţelor rele, zeii şi eroii duc o luptă continuă. Dintre eroi se distinge Sigurd (echivalentul scandinav al lui Hercule).

Deosebit de interesant este mitul escatologic — tabloul viitoarei pieiri a acestei lumi ; este conţinut în primul cînt al *Eddei,* unde sînt expuse şi legendele cosmogonice. Va veni o zi cînd toate forţele întunericului se vor răscula, oamenii şi zeii vor pieri în luptă cu ele, lumea se va mistui într-un uriaş pîrjol.

Dar pieirii lumii trebuie să-i urmeze renaşterea şi înnoirea ei. O nouă generaţie de zei şi de oameni va trăi în belşug şi linişte.

În general, întreaga mitologie nord-germanică — şi nu numai cea escatologică — este pătrunsă de imagini sumbre şi măreţe. Ele corespundeau modului de viaţă al triburilor barbare, ce se războiau într-una între ele. În fruntea triburilor era o aristocraţie războinică gentilică ; concepţia ei despre lume era aceea pe care o oglindea această mitologie. Dar în aceasta din urmă pătrundea şi un şuvoi mai luminos : cultul ţărănesc agricol al divinităţilor fecundităţii.

Preoţii, prezicătoarele

Iulius Cezar, care a dus războaie cu germanii, vedea principala deosebire dintre ei şi celţi în aceea că la germani „nu există druizi, care să conducă ritualurile oficiului divin, şi ei nu aduc prea multe jertfe" (Cezar. *De bello gallico,* VI, 21). Tot Cezar vorbeşte despre un obicei extrem de interesant şi foarte vechi al germanilor (suevilor), potrivit căruia ghicitul şi aflarea voinţei zeilor erau încredinţate unor femei bătrîne — matroane *(matres familiae),* ceea ce demonstrează tenacitatea rămăşiţelor matriarhatului la germani în acea perioadă (*op. cit.,* I, 50).

Conflictul cu romanii a grăbit procesul descom-

punerii orînduirii comunitare-gentilice la germani. La numai 150 de ani după Cezar, Tacit vorbeşte despre poziţia foarte influentă a preoţilor germani *(sacerdotes)*. Ei se bucurau de o autoritate mult mai mare decît conducătorii de triburi — regii *(reges)* şi şefii militari *(duces)*. Justiţia se află în mîinile preoţilor, care, vorbind în numele zeilor, puteau condamna la moarte şi la alte pedepse (Tacit. *Germania*, VII). Tot ei conduceau adunările tribului (*op. cit.*, XI). Rolul femeilor atît în viaţa obştească, cît şi în cea religioasă a germanilor mai era încă foarte mare atît pe vremea lui Tacit, cît şi mai tîrziu. De o cinstire deosebită se bucurau unele prezicătoare.

Cultul

Formele cultului la germani erau simple şi constau în principal în aducerea de jertfe şi în ghicitul voinţei zeilor. Sacrificiile erau foarte crude. Pentru a aduce jertfă zeilor, adesea erau ucişi oameni, în special prizonieri. În sîngeroasele războaie fratricide, triburile ce se aflau în luptă se destinau adesea dinainte unul pe celălalt drept jertfă divinităţilor bătăliilor şi în acest caz partea învinsă era nimicită pînă la ultimul om : atît luptătorii, cît şi caii „şi, în genere, tot ce este viu", potrivit spuselor lui Tacit. În timpul năvălirii cimbrilor în Italia, prizonierii erau jertfiţi de bătrînele preotese-prezicătoare. Ele făceau pronosticuri asupra sfîrşitului războiului, studiind sîngele şi măruntaiele victimelor (Strabon. *Geografia*, VII, 2, 3).

Germanii nu aveau sanctuare şi temple. Locurile de oficiere a cultului erau dumbrăvile sacre, unde se aflau altarele. Nu existau nici imagini care să-i înfăţişeze pe zei, dacă nu punem la socoteală bucăţile de lemn grosolan cioplite ce existau pe alocurea şi slujeau drept idoli [1].

---

[1] Helm, *op. cit.*, p. 215, 286—289.

Creştinarea şi vestigiile credinţelor precreştine

Răspîndirea creştinismului printre triburile germane în secolele IV—X a dat o lovitură vechilor credinţe. Masele populare s-au împotrivit multă vreme introducerii noii religii, ce le era impusă de aristocraţia feudală şi de misionari. Pentru a slăbi această împotrivire, clerul creştin făcea concesii, legaliza unele obiceiuri şi credinţe vechi, căutînd să le confere un aspect creştin. Rămăşiţele perioadei anterioare creştinismului s-au menţinut vreme îndelungată. Demonologia medievală, credinţele în duhuri rele şi vrăjitoare, sîngeroasele procese ale vrăjitoarelor au fost opera teologilor creştini, a inchiziţiilor catolică şi protestantă. Dar călugării şi inchizitorii, care ardeau mii de „vrăjitoare" şi menţineau credinţa în relaţiile dintre om şi duhurile rele, se sprijineau, în fond, pe vechile credinţe, anterioare creştinismului, şi continuau tradiţia sîngeroaselor jertfe umane. Într-o formă mai inofensivă, rămăşiţele credinţelor străvechi s-au păstrat în folclorul popoarelor germanice, în legende şi basme, precum şi în riturile populare, mai cu seamă în cele legate de ciclul agricol anual.

Aceste rituri agricole, precum şi „mitologia inferioară", legată de ele, au fost cercetate foarte temeinic în anii 60—70 ai secolului al XIX-lea de către Wilhelm Mannhardt, iar ulterior de James Frazer [1]. Deosebit de amănunţit a cercetat Mannhardt acele obiceiuri şi imagini mitologice care sînt legate de strîngerea recoltei. A ieşit la iveală că în toate obiceiurile şi riturile legate de strîngerea recoltei este prezentă, fie şi confuz, ideea unui demon, făptură misterioasă care îşi are lăcaşul în lan ; pe măsură ce sînt secerate grînele, această făptură se retrage şi, pînă la urmă, rămîne în ultimul snop. Acest ultim snop reprezintă incarnarea spiritului nevăzut al ve-

---

[1] W. Mannhardt. *Roggenwolf und Roggenhund*, Danzig, 1865 ; W. Mannhardt. *Die Korndämonen*, Berlin, 1868 ; W. Mannhardt. *Wald-und Feldkulte*, 1—11, 1875—1878 ; J. Frazer. *Creanga de Aur*, III. Moscova, 1928, p. 115—127.

getației și devine obiectul unor credințe speciale ; el era împodobit, adus solemn în casă și păstrat pînă la următoarea recoltă.

Asemenea datini sînt cunoscute și de popoarele slave, precum și de alte popoare de agricultori.

Numeroase credințe și obiceiuri superstițioase sînt astăzi legate de moarte și înmormîntare : frica superstițioasă de mort, credința privitoare la horele morților în care ei ar atrage pe cei vii, credința în fantome („femeia în alb" ce locuiește în vechile castele). În popor mai dăinuie pînă astăzi credința în magia neagră și cea tămăduitoare.

Încercările fasciștilor de a reînvia vechea religie germană

În Germania nazistă, unii fruntași ai partidului hitlerist s-au pronunțat pentru restabilirea străvechii religii germanice, care, după părerea lor, corespundea într-o măsură mai mare „spiritului arian" al germanilor decît creștinismul, de origine iudaică, ce predica egalitatea și răbdarea. Inspiratorii ideologici ai „neopăgînismului" erau generalul Ludendorff și unii conducători naziști.

Capitolul al 12-lea

RELIGIA VECHILOR CELŢI

Religia popoarelor celtice ne este cunoscută — dealtfel incomplet — numai în forma în care ea exista în momentul ciocnirii acestor popoare cu romanii, adică în preajma secolului I înaintea erei noastre. Drept surse de studiu servesc, în primul rînd, un număr destul de mare de monumente arheologice din epoca romană, imagini şi inscripţii, iar în al doilea rînd, informaţiile furnizate de scriitorii din antichitate. Ea a suferit un proces de descompunere destul de rapid, mai întîi sub influenţa romanizării, iar mai tîrziu sub aceea a creştinării.

Druizii

În epoca în care s-a ajuns la contacte mai strînse între celţi (gali) şi romani (sec. I î.e.n.—sec. II e.n.), societatea celtă se afla la nivelul unei orînduiri gentilice tribale dezvoltate, în ajunul transformării acesteia într-o formaţiune împărţită în clase. Marea masă a triburilor celtice popula regiunea Munţilor Pirinei, Galia (actuala Franţă) şi Insulele Britanice. Pe timpul lui Cezar (mijlocul secolului I î.e.n.), în Galia se înfruntau două alianţe tribale mari : în fruntea uneia se aflau heduii, în fruntea celeilalte — secvanii. În interiorul triburilor apăruse deja o aristocra-

ție gentilică ereditară, care ținea poporul în supunere și ducea neîncetate războaie.

Orînduirea gentilică-tribală a celților se reflectă și în religia lor. Oficierea cultului se afla pe de-a-ntregul în mîinile unor preoți profesioniști — *druizii*. Ei alcătuiau, împreună cu aristocrația laică, o elită influentă și privilegiată a triburilor celte. Druizii își aveau organizația lor intertribală, care cuprindea întreaga Galie. O dată pe an, ei se adunau într-un centru religios comun pentru toți galii, în ținutul locuit de tribul carnuților. Ei îl alegeau pe druidul suprem, care își păstra funcția pînă la moarte. Cel doritor să devină druid trebuia să treacă printr-o pregătire îndelungată și grea, care ajungea pînă la 20 de ani. Candidatul studia înțelepciunea preoților și învăța pe de rost un mare număr de imnuri religioase și incantații [1]. Druizi puteau fi și femeile.

Autoritatea druizilor era foarte mare. Ei aduceau jertfele, erau ghicitori, vrăjitori, vraci, păstrători ai cunoștințelor tainice.

Cultul avea un caracter crud, barbar. Erau practicate pe scară largă jertfele omenești, legate în parte de sistemul ghicitului. Numeroase ritualuri erau legate de venerarea stejarului sacru (însuși cuvîntul *druid* provine de la cuvîntul celtic *dru* — stejar) și a vîscului. Un caracter ocult deosebit avea ritualul tăierii cu o seceră de aur a unei ramuri de vîsc ; aceasta se făcea noaptea, pe lună plină, iar druidul ce executa ritualul se înveșmînta în alb.

Scriitorii romani pomenesc de încă două profesiuni în directă legătură cu credințele religioase ale celților : *eubagii*, care ajutau la sacrificii, și *barzii* — cîntăreți inspirați, probabil de tip șamanic.

Zeii

Sînt cunoscute numeroase nume de zei celți. Majoritatea lor au fost, după toate probabilitățile, zei locali și tribali protectori și, de regulă, purtau chiar

---

[1] E. Anwyl. *Celtic religion in pre-christian times*. Londra, 1906, p. 48—49.

numele tribului lor : astfel, la allobrogi era zeul Allobrox, la arverni — Arvernorix, la santoni — Santius etc. Dar, odată cu consolidarea legăturilor intertribale, cercul acelora ce venerau anumite divinități s-a lărgit mult. Numele lor se repetă pe diferite inscripții. Unele divinități erau chiar comune triburilor celtice din Galia şi Britania. Aşa erau Belenus (Belis, Bel), Kamulos (Kumall), Ogmios (Ogmian, Ogam), Esus (Esar) etc.

La început, după toate probabilitățile, patroni ai obştilor şi triburilor, zeii celți au păstrat în numeroase cazuri o înfățişare foarte arhaică şi prin numele sau atributele lor îşi trădează străvechea lor origine totemică.

Unii dintre ei, după cît se vede, sînt legați de cultul vînatului. Aşa sînt zeii galici Moccus (mistrețul) şi Cernunnos (zeul cu coarne de cerb), Dea Artio, care era înfățişată cu un urs. De multe ori se întîlneşte imaginea unui şarpe cu coarne, care însoțea reprezentarea diferitelor divinități [1]. În Irlanda exista un zeu al peştilor [2].

Alți zei sînt considerați protectori ai animalelor domestice şi, după toate probabilitățile, ai creşterii vitelor. Aşa erau zeița Epona (de la *epos* — cal), care era înfățişată călare pe un cal, zeul Mullo — catîr sau măgar, Tarvos — taur, Damona — protectoarea vitelor cornute [3].

Alte divinități au o vădită legătură cu fenomenele naturii, iar unele dintre ele au fost, după cît se vede, protectoare ale fecundității şi agriculturii sau aveau o personalitate mai complexă. Dintre zeii fenomenelor cereşti se remarcă : Leuzetios — zeul fulgerului, Taranis (Taranucus) — zeul tunetului, al cărui atribut era o roată cu spițe sau un ciocan. Pe Taranis, romanii îl identificau cu Jupiter. Divinitățile solare erau venerate mai mult pe Insulele Britanice (Krom, Dagda, Samhan şi alții) decît în

---

[1] *Bilderatlas zur Religionsgeschichte,* hg, v. H. Haas, 17. Lieferung, 1933, p. XI—XII.

[2] J. Bonwick. *Irish Druids and Old Irish Religions,* Londra, 1894, p. 127.

[3] Anwyl, *op. cit.,* p. 24.

Galia. Erau numeroase divinitățile rîurilor și izvoarelor. De vegetația pădurii era legat, după cît se pare, Esus, unul din zeii cei mai venerați, în care unii cercetători voiau să vadă chiar un străvechi zeu unic al tuturor celților [1].

Sînt cunoscute două reprezentări ale sale în chip de om tăind un copac ; una din ele, cu numele zeului, se află pe altarul găsit la Paris, pe locul actualei catedrale Notre Dame. Poetul roman Lucanus pomenește numele lui Esus alături de numele lui Teutates și Taranis ; pe această bază, unii savanți presupuneau că acești trei zei constituiau treimea supremă a religiei celte, dar nu există motive serioase de a da crezare acestei ipoteze, cu atît mai mult cu cît în nici o inscripție aceste nume nu se întîlnesc împreună.

Este, de asemenea, interesantă figura lui Ogmius, zeul înțelepciunii și al elocvenței, în trecut poate protector al lanului de grîne.

Modul de viață războinic al triburilor celte a generat o serie de divinități ale războiului sau a conferit funcții militare vechilor zei.

Odată cu dezvoltarea legăturilor comerciale intertribale au apărut zei protectori ai comerțului, pe care romanii îi identificau cu Mercur și Minerva.

Epoca străveche a matriarhatului este evocată de venerarea zeițelor mame (*matres* sau *matronae* în limba latină), înfățișate, de obicei, în cadrul unor triade [2].

În afară de zei, celții credeau în numeroase spirite, zîne, elfi, monștri, zeificau copacii, izvoarele, pietrele.

Decăderea druidismului și vestigiile sale

Întrucît oficierea cultului se afla în mîinile druizilor profesioniști, de autoritatea lor depindea în mare măsură și soarta vechii religii. În anii cuceririi

---

[1] L'abbé E. Théron. *Druides et druidisme*, Paris, 1886, p. 39.

[2] *Bilderatlas...*, p. XII—XIII.

Galiei de către romani, Iulius Cezar i-a sprijinit pe druizi, căutînd alianța lor împotriva aristocrației celte. Dar, după instaurarea păcii în Galia, politica Romei față de druizi s-a schimbat. August și Tiberiu i-au persecutat, căutînd să le compromită autoritatea în rîndurile populației galice. Romanizarea a șubrezit mult această autoritate, iar răspîndirea creștinismului a desăvîrșit dispariția religiei celților.

Această religie și-a lăsat însă pînă astăzi urmele în credințele populației Franței, Angliei și Irlandei : este vorba de credința în vrăjitoare, vrăjitori, elfi și zîne, în tot felul de monștri fantastici. În ce privește marii zei ai panteonului celtic, unii dintre ei s-au transformat pe neobservate în sfinți creștini, de pildă Sf. Brigite, Sf. Patrick [1].

---

[1] P. Sébillot. *Le paganisme contemporain chez les peuples celto-latins*, Paris, 1908 ; Sf. Czarnowsky. *Swiety Patryck, bohater narodowy Irlandii*, Dziela, vol. IV, Varșovia, 1956.

RELIGIILE SOCIETĂŢII ÎMPĂRŢITE ÎN CLASE

Religiile naţional-statale

Examinînd religiile popoarelor ce se aflau pe ultima treaptă a orînduirii de obşte gentilică — polinezienii, popoarele din Africa şi altele — am putut cunoaşte formele religioase caracteristice pentru perioada de tranziţie de la societatea fără clase la cea împărţită în clase. Divinizarea şefilor, cultul unui zeu războinic tribal, sfinţirea prin religie a proprietăţii private ce începea să se închege, a sclaviei, diferenţierea unei preoţimi profesioniste — toate aceste fenomene pot fi observate în forme timpurii, incipiente la popoarele sus-amintite şi la alte popoare aflate pe aceeaşi treaptă de dezvoltare. Aceste forme se menţin şi în religiile existente în fazele timpurii ale societăţii împărţite în clase. Dar ulterior, pe măsură ce contradicţiile de clasă se intensificau, pe măsură ce luau naştere şi se consolidau statele, religia devenea din ce în ce mai mult o armă ideologică în mîinile claselor dominante şi un instrument al opresiunii spirituale, un mijloc de a menţine poporul în supunere. În religie, paralel cu reprezentările şi riturile populare moştenite din timpurile străvechi, încep să ocupe un loc din ce în ce mai important speculaţiile teologice ale preoţilor. Rupţi de viaţa practică, de producţia materială, preoţii se dedau contemplaţiei, creează sisteme religioase-mitologice complexe, elaborează idei metafi-

zice rafinate. Fireşte, ele nu sînt rodul zborului liber al unei fantezii pur individuale, ci corespund stării de spirit a epocii şi, în primul rînd, intereselor şi modului de a gîndi al grupurilor dominante. Iau naştere sisteme întregi de concepţii religioase-filozofice. Totodată, îşi face tot mai mult loc înşelarea conştientă şi premeditată a credincioşilor de către preoţi.

Religiile societăţilor împărţite în clase sînt studiate în mare parte pe baza unor surse scrise — cărţi sfinte, diferite texte religioase, care datează uneori din timpuri străvechi. Lucrul acesta îngăduie cercetătorului să pătrundă adînc în trecut şi să studieze istoria dezvoltării fiecărei religii în parte pe parcursul unei perioade de timp îndelungate.

Noi vom urmări mersul dezvoltării religiei popoarelor care au păşit demult pe calea dezvoltării de clasă : cea a popoarelor Americii Centrale (din Mexic pînă în Peru), a Asiei Răsăritene (China, Japonia), a Asiei de Sud (India), apoi cea a ţărilor Orientului Clasic (Egiptul, Mesopotamia, Iranul şi altele), cele ale lumii antice. În aceste ţări domină sau au dominat religii naţional-statale, care s-au închegat istoriceşte în condiţiile dezvoltării societăţii împărţite în clase la diferitele popoare sau în diferite state, reflectînd ordinea social-politică specifică lor şi au rămas legate de această ordine, consolidîndu-le şi consfinţindu-le. Apartenenţa la un anumit cult coincide în cazul de faţă cu apartenenţa la poporul sau la statul respectiv. Ulterior vom cerceta un tip mai tardiv şi mai complex al religiilor de clasă — aşa-numitele religii „mondiale“.

Capitolul al 13-lea

RELIGIILE POPOARELOR AMERICII CENTRALE

Condițiile istorice comune

În țările Americii Centrale s-au constituit cu mult înainte de venirea europenilor societăți ajunse, pe căi originale, la un nivel relativ înalt de dezvoltare, cu o cultură urbană, cu o orînduire socială caracterizată prin stratificare incipientă în clase și cu o organizare statală incipientă. Unii etnografi burghezi sînt înclinați să explice apariția acestei culturi dezvoltate prin influența popoarelor culte ale Lumii Vechi, dar mărturii serioase în favoarea acestui punct de vedere nu există. Cel mai probabil este că structura de clasă și cultura avansată din țările Americii Centrale reprezintă rodul unei evoluții proprii, datorită condițiilor oferite de dezvoltarea favorabilă a producției materiale.

Conchistadorii și colonizatorii spanioli au distrus din temelie cultura proprie a acestor popoare. Din vechea lor religie s-au păstrat doar puține monumente arheologice și rămășițe și mai sărace ale unor texte religioase. Reconstituirea tabloului credințelor lor religioase e posibilă și mulțumită mărturiilor cuprinse în scrierile cronicarilor spanioli din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, care însă sînt foarte incomplete.

La popoarele din zona centrală a Americii a existat o economie agricolă mai dezvoltată decît la celelalte triburi din America. Culturile agricole se ba-

zau aproape pretutindeni pe sistemul unei irigări artificiale intense, în Peru — pe terase săpate în teren muntos, în Mexic — chiar pe „grădini plutitoare“ (cinampa). Exista o diviziune socială a muncii destul de bine marcată, se diferenţiaseră variate meşteşuguri : o tehnică rafinată a olăritului, prelucrarea metalelor neferoase şi producţia giuvaerurilor fine, o ţesătorie complicată etc. Se desfăşurau schimburi intense atît în interiorul comunităţii, cît şi între diferite regiuni. Pe acest teren se dezvoltau forme complexe de viaţă socială, o pronunţată stratificare de clasă, deşi, totodată, se menţineau rămăşiţe trainice ale obştii gentilice sau săteşti. Se închega o puternică autoritate de stat.

Înainte de venirea europenilor în America existau patru centre culturale importante independente, fiecare din ele prezentînd un tablou original şi în privinţa religiei. Acestea erau : Mexicul Central (aztecii), Guatemala şi Yucatan (cultura maya), Columbia, în special districtul Bogota (triburile chibcha), şi Peru (checiuanii, sub dominaţia tribului incaşilor).

În toate aceste patru centre se poate constata un fenomen comun : îmbinarea unor forme foarte arhaice, amintind de credinţele religioase ale popoarelor mai puţin dezvoltate ale Americii, cu forme complexe ale unui cult statal, introduse de triburile învingătoare. Paralel cu religia agricolă a ţărănimii se dezvoltau bizare sisteme teologico-mitologice create de preoţi.

Religia popoarelor vechi din Mexic

În Mexic, baza religiei continua s-o constituie, după cît se pare, cultul agricol preaztec, asemănător aceluia ce exista la indienii pueblo şi la vecinii lor : cultul divinităţilor protectoare ale agriculturii, riturile magice de invocare a ploii, venerarea porumbului.

Peste acest strat arhaic de credinţe se aşezau forme mai complexe, create de cuceritorii azteci.

Însăşi structura societăţii şi a statului aztecilor

era destul de complexă. În pofida păstrării obștii gentilice, societatea ajunsese la o stratificare considerabilă : nobilii, războinicii liberi ai obștii, sclavii, triburile cucerite tributare. Pe acest teren s-a diferențiat, ca o pătură socială deosebită, preoțimea, care s-a rupt cu desăvîrșire de producția materială și s-a consacrat cu totul religiei. Preoții constituiau corporații pe lîngă templele diferiților zei, posedau pămînturi și exercitau o imensă influență asupra populației. Ei erau cunoscători ai calendarului și ai foarte complicatului sistem cronologic și stăpîneau scrierea ieroglifică.

Centre ale cultului erau templele, foarte numeroase. De cele mai multe ori, ele aveau înfățișarea unor piramide în scări (teocalli) cu o platformă deschisă în vîrf.

Zeii

Mexicanii aveau un panteon de divinități foarte complicat și numeros. Cunoaștem zeci de nume ale acestor zei. Printre ei, unii întruchipau forțele și elementele naturii, alții erau zei-protectori ai diferitelor forme de activitate umană. O importanță deosebită o aveau zeii legați de agricultură : Tlaloc — zeul ce trimitea ploaia (după o altă versiune, „tlalocii“ erau numeroși) ; Sinteotl — întruchiparea masculină a porumbului, principală plantă alimentară ; Tonancin („mama noastră“) — zeița fecundității și a nașterilor, și mulți alții.

Un loc de cea mai mare importanță îl ocupau în panteon trei zei de proveniență diferită. Unul din ei, Quetzalcuatl („șarpele cu pene“), este o divinitate străveche și inițial a fost, probabil, un erou civilizator cu trăsături totemice. Quetzalcuatl este o imagine care-și are poate originea în totemul fratriei, fiind însă legat, în parte, de cultul șerpilor, care s-a păstrat pînă astăzi la indienii pueblo și la alte triburi nord-americane. Dar această divinitate a fost antropomorfizată : zeul era înfățișat sub chipul unui bătrîn cu părul alb și cu o barbă lungă. După toate pro-

babilitățile, era un zeu împrumutat de azteci de la predecesorii lor — toltecii. Centrul cel mai important al cultului lui Quetzalcuatl și principalul lui templu se aflau la Cholula — unul din cele mai străvechi focare de cultură ale Mexicului.

Un alt zeu, Tezcatlipoca („oglinda fumegîndă"), era reprezentat ca întruchiparea Soarelui în ipostaza de principiu distrugător, mistuitor. Atributul său era o oglindă-scut, simbol al Soarelui. Era o divinitate crudă și sumbră, care cerea jertfe sîngeroase, inițial probabil zeu al tezcucanilor, unul din cele trei triburi aztece.

A treia divinitate era Huitzlopochtli. Obîrșia sa este foarte arhaică, putînd fi pusă în legătură cu totemul colibriului. Dar, în pofida acestei înrudiri cu o făptură mică și inofensivă, Huitzlopochtli, era o divinitate crudă, care pretindea jertfe sîngeroase. La început, el a fost un zeu tribal al tenochtitlanilor, iar cînd aceștia au ajuns în fruntea statului aztec, a devenit zeul războiului și una din divinitățile supreme. Întocmai ca lui Tezcatlipoca, i se aduceau sîngeroase jertfe umane. Aceste jertfe erau prizonieri sau tineri din familiile nobile ale aztecilor înșiși.

Numărul acestor jertfe în perioada dinainte de venirea spaniolilor era de ordinul miilor. Mexicanii încheiau adesea convenții speciale cu state vecine (de pildă, cu tlascalanii) cu privire la ducerea periodică de războaie cu un scop special — capturarea de prizonieri pentru aducerea de jertfe.

Obiceiul de a-i jertfi pe prizonieri zeilor stă mărturie faptului că relațiile de clasă în Mexic erau, totuși, încă insuficient dezvoltate : altminteri, prizonierii n-ar fi fost uciși, ci forțați să muncească.

În cultul lui Huitzlopochtli s-a păstrat un strat mai vechi, „agrar". În timpul unor sărbători ce se organizau de două ori pe an era confecționată o uriașă figură a zeului din aluat de pîine cu miere ; după terminarea riturilor religioase, această figură era ruptă în bucăți și mîncată de toți participanții la sărbătoare. Aici este prezent acel rit agricol al comuniunii cu zeul cunoscut de multe popoare ale an-

tichităţii şi care s-a păstrat ca o rămăşiţă pînă în zilele noastre în taina împărtăşaniei din religia creştină.

O menţiune aparte merită un ritual deosebit de solemn, al sacrificiilor umane, a cărui descriere o găsim la autorii spanioli din secolul al XVI-lea. Era prilejuit de principala sărbătoare de primăvară în cinstea zeului Tezcatlipoca. Drept jertfă era ales cel mai frumos dintre prizonieri, care nu avea nici un fel de cusururi fizice. Acest ales era considerat incarnarea zeului. Timp de un an întreg, el trăia în lux şi onoruri, dar sub o pază severă. Cu douăzeci de zile înainte de sărbătoare, îi erau date drept soţii şi pentru a-l sluji patru fete frumoase, care erau, de asemenea, considerate zeiţe. Dar în ziua sărbătorii, prizonierul plătea toate aceste onoruri cu viaţa sa : era dus spre templu, preoţii îl urcau pe vîrful templului teocalli şi îl culcau cu pieptul în sus pe altarul de piatră ; marele preot îi despica pieptul cu un cuţit de piatră, îi smulgea inima şi o oferea zeului Soarelui.

Mitologia

Potrivit miturilor cosmogonice ale aztecilor, în istoria Universului, creat cîndva de zeul Tloque-Nauaque (figură pur abstractă, neexistînd vreun cult al ei), se succed patru perioade sau cicluri. Fiecare dintre ele se încheie printr-un cataclism — un incendiu mondial, un potop, o furtună, o foamete (succesiunea lor este diferită, în funcţie de surse).

Religia maya

Un caracter oarecum diferit avea cultul practicat în peninsula Yucatan, în statul maya. Asemenea întregii culturi maya, şi religia acestei populaţii ne este mult mai puţin cunoscută decît religia populaţiilor din Mexic. Statele maya au decăzut încă înainte

de venirea spaniolilor, iar conchistadorii au dat culturii lor lovitura de grație.

Străvechea scriere hieroglifică maya este în prezent pe cale de a fi descifrată. Acele monumente scrise ale ei care s-au păstrat — „codicele" aflate la Dresda, Madrid și Paris — au un conținut religios. Locul principal în panteonul maya îl ocupa zeul Ivamna, erou civilizator (a creat scrierea și toate cunoștințele), zeul cerului. Un rol important în cult îl avea, de asemenea, Kukulcan, strămoșul mitologic al gintei aristocratice a cocomilor, dinastie conducătoare a Mayapanului, care un timp a ținut sub stăpînirea sa toate orașele maya. Kukulcan — jumătate-om, jumătate-șarpe — este apropiat de imaginea lui Quetzalcuatl al mexicanilor, pînă și semnificația numelor lor este identică: „șarpe cu pene". Este interesant și zeul vînturilor, Huracan (de aici provine cuvîntul „uragan"), căruia mitologia maya îi atribuia un rol important în crearea lumii.

Orașele din Yucatan erau centre religioase. Templele se construiau în forma unor piramide în scări. Zeilor li se aduceau jertfe, printre care și jertfe umane, deși la maya ele nu jucau nici pe departe rolul ce-l jucau în cultul sîngeros al religiei aztece.

Dealtfel, toate cele spuse caracterizează mai mult religia preoților și aristocrației. Masele populare își aveau credințele lor: credința în așa-numiții *chaci* — numeroasele spirite ale fecundității și ale ploii, care aduc recoltă.

Nagualismul

Pînă la o dată recentă, la indienii din Guatemala (maya) s-a păstrat o credință foarte interesantă despre un animal *alter ego* al omului, denumit „nagual": fiecare om are un misterios *alter ego* sub forma unui animal ce locuiește în pădure; dacă acest animal piere, omul trebuie să moară și el. Această credință este o rămășiță a totemismului.

Religia tribului chibcha (muisca)

Cel de-al treilea centru al vechii civilizaţii americane se afla pe locul unde astăzi se înalţă capitala Columbiei — Bogota — şi în ţinutul învecinat cu ea, la vest de fluviul Magdalena. Grupul ce a existat aici, chibcha (muisca), a creat o cultură superioară. Cultul religios se oficia în temple de către o preoţime ereditară.

Unul din centrele cultului era lacul Guatabita, nu departe de Bogota, socotit incarnarea unei divinităţi. Acestui lac i se aduceau jertfe, cu precădere în aur şi pietre preţioase — smaralde. Se practicau şi jertfe umane.

Războinicii puternici şi curajoşi erau consideraţi sacri ; după moarte, trupurile lor erau mumificate. Mumiile erau aduse pe targă în locul unde bătălia era în toi şi continuau parcă să participe la luptă, însufleţindu-i pe luptători.

În religia tribului chibcha, un rol important îl juca figura eroului civilizator Bochica, reprezentat asemenea lui Quetzalcuatl ca un bătrîn cu barbă albă. Potrivit mitului, Bochica este zeul Soarelui, iar soţia lui zeiţa Lunii, ea urmărind să-i distrugă pe oameni, în vreme ce Bochica i-a învăţat să practice toate artele şi meseriile.

Religia incaşilor

Cel de-al patrulea centru al vechii civilizaţii americane este statul Peru, aflat în momentul venirii colonizatorilor europeni sub stăpînirea incaşilor. Incaşii cuceriseră o ţară în care şi înainte existase o cultură superioară, dar ei au creat un sistem statal centralizat şi puternic.

Cultul de stat înfiinţat de incaşi reprezenta o încercare de a centraliza cultele diferitelor divinităţi. El se afla în mîinile preoţilor, organizaţi în corporaţii divizate ierarhic. Existau şi preotese, care aveau în fruntea lor o mare preoteasă. Existau, de aseme-

nea, ghicitori, vraci și vrăjitori, care practicau magia neagră.

Un loc central în cultul de stat al incașilor îl ocupa Soarele — divinitatea protectoare a incașilor. Templul Soarelui de la Cuzco (capitala statului) era principalul sanctuar de stat. Divinitatea era înfățișată sub forma unui mare disc de aur cu raze și cu chip omenesc (semnul întruchipării sale umane). Însuși *inca* — șeful statului — era considerat fiul Soarelui și mare preot al acestei divinități.

Incașii au încercat să lege pe acest zeu al lor de o divinitate locală mai veche, cunoscută sub nume diferite ; cea mai răspîndită dintre ele este Viracocha. Viracocha a fost la început, după cît se pare, un erou civilizator ; în mituri, el este legat de vechea diviziune în fratrii. El era înfățișat antropomorfic și în legende era prezentat ca un șef străvechi, care la sfîrșitul activității sale a plecat undeva spre apus, pe mare. Principalul centru al cultului său se află, după cît se pare, la Tiahuanoco (centru cultural străvechi anterior incașilor), în apropiere de lacul Titicaca.

Au existat la incași și alți zei mari : soții Pachacamac și Pachamama, întruchipări ale pămîntului fecund, zei ai furtunii, ploii, mării și alții. Era considerat drept semizeu și întemeietorul dinastiei incașilor, legendarul Manco-Capac ; potrivit mitului, el era urmașul Soarelui și ieșise de sub pămînt, dintr-o peșteră, împreună cu trei frați și patru surori.

Cultul zeilor în Peru comporta și jertfe umane, deși nu atît de numeroase ca la azteci.

Paralel cu aceste forme statale ale cultului s-au păstrat și altele mai vechi, pur populare. Existau și rămășițe ale totemismului. Foarte venerate erau spiritele strămoșilor, denumite *luaka ;* prin acest cuvînt era, dealtfel, desemnat orice lucru sacru.

Despre ultimul inca se povestea că el manifesta neîncredere față de zeul Soare : dacă Soarele ar fi divinitatea supremă, spunea el, cine l-ar putea sili să străbată zi de zi același drum ? Nu înseamnă asta că Soarele se supune și el cuiva ? Această scînteie de liberă cugetare este foarte interesantă.

Capitolul al 14-lea

RELIGIILE POPOARELOR DIN ASIA DE EST

1. RELIGIILE DIN CHINA

Monumentele religiei din epoca Şan

Cele mai vechi monumente arheologice şi scrise privind religia din China datează din mileniul al doilea înaintea erei noastre, din perioada dinastiei Şan (Yin). Era timpul constituirii unui stat patriarhal-sclavagist incipient, în care se mai menţineau cu trăinicie relaţiile gentilice. Din acea perioadă s-au păstrat numeroase oase de ghicit : omoplaţi de animale şi carapace de broaşte ţestoase. S-au găsit mai bine de o sută de mii de astfel de oase. Circa 30% din ele sînt acoperite cu cele mai vechi ieroglife chinezeşti, foarte greu de descifrat. Inscripţiile sînt scurte şi cele mai multe conţin o întrebare la care ghicitorul voia să capete răspuns. Întrebările se refereau la agricultură, vreme, războaie, vînătoare, aducerea de jertfe şi altele. După cît se pare, omoplatul sau carapacea broaştei ţestoase, cu inscripţie sau fără, erau aruncate în foc şi apoi preotul-ghicitor dădea răspunsul după forma crăpăturilor, această metodă fiind cunoscută şi în prezent la multe popoare din Asia.

Există informaţii cu privire la existenţa unor preoţi profesionişti cu diferite specialităţi : *bu* — ghicitorii, *şi* — cei ce făceau însemnări meteorologice, *u* — vrăjitorii, *ciju* — cei ce se rugau, adică, după toate probabilităţile, cei ce aduceau jertfe [1].

---

[1] Vezi Ian Iun-go, p. 22, 24.

Mult mai multe se ştiu despre religia perioadei următoare — perioada Ciu (1122—225 î.e.n.). Dinastia Ciu, după ce răstoarnă dominaţia dinastiei Yin, creează un stat mai întins şi mai puternic, pe baza unor relaţii sociale mai dezvoltate. În diferite regiuni se diferenţiase deja o numeroasă nobilime sclavagistă, care oprima poporul. Ginţile nobile luptau între ele şi nu întotdeauna recunoşteau autoritatea împăratului Ciu. Scrierea se dezvolta continuu. S-a diferenţiat un strat de funcţionari instruiţi. În mediul acesta, care monopolizase nu numai conducerea diverselor principate, dar şi scrierea şi întreaga cultură, au început să se dezvolte pe la mijlocul primului mileniu înaintea erei noastre anumite sisteme politice, filozofice şi etico-religioase. Printre ele erau şi doctrine materialiste, care reflectau, într-o oarecare măsură, experienţa maselor de ţărani şi meseriaşi, precum şi necesităţile practice ale funcţionarilor. Dintre aceste doctrine materialiste sînt cunoscute cu deosebire concepţiile şcolii faţzia (a legiştilor), în frunte cu Han Fei (secolul al III-lea î.e.n.). Unele sisteme filozofice care au luat naştere în a doua jumătate a epocii Ciu au slujit, dimpotrivă, drept bază pentru dezvoltarea doctrinelor religioase, care au devenit ulterior religii statale ale Chinei : confucianismul şi daoismul.

Doctrina lui Lao Ţzî

În preajma secolului al VI-lea î.e.n. s-a închegat doctrina filozofului semilegendar Lao Ţzî, al cărui nume înseamnă „bătrînul filozof".

Ideea centrală a filozofiei lui Lao Ţzî era ideea de *dao*. *Dao* înseamnă cale, dar şi modul de viaţă, metoda, principiul. S-au făcut încercări de a apropia această noţiune de cunoscuta noţiune gnostică greacă *logos*.

Unii oameni de ştiinţă consideră că în doctrina lui

Lao Ţzî exista şi un element de materialism. Însăşi noţiunea de *dao* poate fi interpretată şi materialist : *dao* este natura, lumea obiectivă.

Filozofia lui Lao Ţzî este pătrunsă şi de o dialectică sui generis. „Din ființă și neființă a luat naștere totul ; din imposibil şi posibil — împlinirea ; din lung şi scurt — forma. Ceea ce este sus îşi supune ceea ce este jos ; vocile înalte împreună cu cele joase dau naştere armoniei ; ceea ce precede îşi supune ceea ce urmează". „Din fragmentar ia naştere întregul. Din ceea ce este strîmb — ceea ce este neted. Din vechi — noul". „Ceea ce se comprimă — se dilată ; ceea ce slăbeşte — se întăreşte. Ceea ce se distruge — se reface" [1].

Dar această dialectică era încă rudimentară. Lao Ţzî o înțelegea nu ca o luptă a contrariilor, ci ca o împăcare a lor. Iar de aici decurgeau şi concluziile practice : „Cînd omul ajunge la inacţiune, n-a mai rămas nimic nefăcut" ; „Cine iubeşte poporul şi-l conduce, acela trebuie să fie inactiv" [2]. Din aceste gînduri — atît de stranii pentru noi — rezultă ideea de bază a filozofiei practice sau a eticii lui Lao Ţzî, principiul inacţiunii, al inactivităţii, al cvietismului. Orice năzuinţă de a face ceva, de a schimba ceva în natură sau în viața oamenilor este condamnată. Lao Ţzî apreciază ca un rău orice cunoaştere : „omul sfînt" care conduce țara „veghează ca nu cumva înţelepţii să facă ceva. Cînd toţi vor deveni inactivi, atunci (pe pămînt) va fi o tihnă desăvîrșită". „Cine e liber de orice fel de cunoştinţe, acela nu va fi bolnav niciodată". „Cine cunoaşte profunzimea luminării sale şi rămîne în ignoranţă, acela va ajunge o pildă pentru lumea întreagă". „Nu există cunoaştere ; iată de ce nu ştiu nimic". „Cînd nu fac nimic, poporul devine mai bun ; cînd sînt liniștit, poporul devine drept ; cînd nu întreprind nimic nou, poporul se îmbogăţeşte..." [3].

Lao Ţzî considera autoritatea împăratului asupra

---

[1] Lao-Si. *Tao-te-king, sau Învăţătura despre morală*, Moscova, 1913, p. 6, 15, 23.
[2] *Op. cit.*, p. 9, 30.
[3] *Op. cit.*, p. 6, 9, 19, 34, 41.

poporului ca foarte importantă, dar o înțelegea ca o autoritate pur patriarhală. „Dao este mare, cerul este mare, pămîntul este mare şi, în sfîrşit, împăratul este mare. Aşadar, în lume există patru mărimi, dintre care una este împăratul". Este vorba de un conducător sacru și inactiv. În schimb, față de autoritatea de stat contemporană lui, Lao Țzî avea o atitudine negativă : „Poporul este înfometat pentru că prea mari şi prea grele sînt impozitele de stat. Aceasta este cauza principală a suferințelor poporului".

Principala virtute este, după părerea lui, abstinența.

Pe baza doctrinei lui Lao Țzî s-a dezvoltat aşa-numita religie daoistă, una dintre cele trei religii existente actualmente în China.

Doctrina lui Cun Țzî

Aproape concomitent cu cărțile filozofice ale lui Lao Țzî şi ale discipolilor săi a apărut în China și un alt grup de opere filozofice, avînd drept sursă pe întemeietorul unei alte religii existente în China — Cun Țzî, sau Confucius. Filozofia lui Confucius se deosebeşte radical de sistemul filozofic al lui Lao Țzî. Ea reflectă concepțiile şi interesele funcționarilor de stat.

Cărțile clasice ale confucianismului se împart în *Cele cinci cărți (U-țzin)* şi *Cele patru cărți (Sî-şu).*

Unele din aceste cărți nu au nici o legătură cu religia. *Cele cinci cărți* cuprind *I-țzin (Cartea schimbărilor)* — o culegere de formule magice şi incantații ; *Su-țzin (Istoria străveche)* — istoria unor împărați legendari (ea are puțin conținut religios) ; *Şi-țzin (Cartea cîntărilor)* — o culegere de poeme străvechi, în parte cu conținut cosmologic şi mitologic (în ultima din cele patru părți ale culegerii *Şi-țzin* există şi cîntece sau imnuri pur religioase, care erau interpretate cu prilejul oficierii ritualurilor religioase şi aducerii de jertfe) ; *Li-țzi (Cartea ceremoniilor)* — descrierea numeroaselor ritualuri, dintre care nu

toate au o semnificaţie religioasă ; cea din urmă carte, *Ciun-ţiun (Cartea primăverii şi a toamnei)*, cronica unuia din principatele chineze, foarte scurtă, nu conţine elemente religioase.

Sî-şu (Cele patru cărţi) constă din următoarele : *Da-siue (Marea învăţătură)* — doctrină privind autoperfecţionarea omului, expusă după Confucius de unul din discipolii săi ; *Cijun-iun (Cartea despre linia de mijloc)* — doctrină privind necesitatea de a păstra în toate armonia şi de a nu cădea în extreme ; *Lun-ui* — carte de aforisme ale lui Confucius şi ale discipolilor săi ; *Men Ţzî* — doctrina filozofului Men Ţzî, cel mai important dintre discipolii tîrzii ai lui Confucius.

Conţinutul fundamental al învăţăturii lui Confucius este un sistem de etică politică şi individuală. Pe Confucius nu-l prea interesau problemele metafizicii, cosmogoniei, misticii. Biografia lui este destul de bine cunoscută ; el a fost un demnitar important în principatul Lu (datele naşterii şi morţii sînt, potrivit tradiţiei, 551—479 î.e.n.). Este drept că nu tot ce i se atribuie lui Confucius a fost scris cu adevărat de el, iar din scrierile lui multe nu ne-au parvenit în redactarea iniţială. Învăţătura lui este un sistem de norme de comportare pur practice, o doctrină despre o bună conducere a statului, despre îndeplinirea conştiincioasă a îndatoririlor în funcţiile de stat, precum şi despre o ordine justă în viaţa de familie.

Confucianismul ca religie

Pe această bază s-a acreditat părerea, în special printre chinezii culţi contemporani, că confucianismul n-ar fi o religie. El ar fi în parte un sistem filozofic şi în parte un cod moral de stat şi particular.

Această părere este, fireşte, greşită. Printre cărţile confucianiste există unele care conţin indiscutabil reprezentări despre supranatural, despre spirite, o învăţătură despre viaţa de apoi ş.a.m.d. Pe de

altă parte, însuşi Confucius respecta foarte conştiincios ritualurile religioase şi propovăduia îndeplinirea lor obligatorie. După moarte a fost zeificat. La începutul secolului al XX-lea, în China se numărau circa 1 500 de temple consacrate lui Confucius.

E însă de netăgăduit caracterul original al confucianismului ca religie. Nu numai faptul că învăţătura lui Confucius avea o orientare pur practică, dar însăşi organizarea confucianismului, aşa cum s-a constituit el începînd din epoca Han (anul 206 î.e.n.-anul 220 era noastră), prezintă foarte multe elemente specifice şi se deosebeşte radical de celelalte religii cunoscute de noi. Este suficient să spunem că nici în cadrul vechiului confucianism, nici în cadrul celui modern nu a existat un cler profesionist ca pătură socială deosebită. Îndeplinirea ritualurilor legiferate de confucianism cădea în sarcina funcţionarilor de stat, a capilor de familie şi de gintă.

Prin conţinutul său, cultul confucianist reprezintă simpla legalizare a riturilor familiale-gentilice ce s-au constituit în China din timpuri străvechi. Confucius nu propovăduia nimic nou. El însuşi repeta cu insistenţă că nu expune o învăţătură nouă şi că nu face decît să ceară respectarea strictă a legilor şi instituţiilor din vechime.

Cultul strămoşilor

Cea mai importantă dintre aceste legi străvechi era cultul strămoşilor, de fapt principala componentă a credinţelor şi riturilor religioase chineze. Fiecare familie îşi are templul propriu, casa sa de rugăciune, unde sînt oficiate la timpul cuvenit riturile cultului familial. Fiecare gintă — *şi* — îşi are templul său gentilic al strămoşilor (*miao* sau *ţzun-miao*, care în prezent este adesea denumit *ţîtan*), consacrat întemeietorilor gintei respective. Fiecare grup gentilic mai important — *sin* (neam) — are, la rîndul său, un templu consacrat întemeietorului comun al familiei. Sacrificiile şi rugăciunile sînt ofici-

ate în aceste temple fie de capul familiei, fie de căpeteniile ginților. În timpurile vechi se clădeau pe lîngă morminte mici căsuțe-temple, unde se aduceau jertfe. Dar încă de pe timpul dinastiei Han, ridicarea de temple ale strămoșilor *(miao)* a fost supusă unor reguli severe, în funcție de starea socială. Oamenilor din popor nu le era îngăduit să clădească temple *miao* speciale, ei trebuiau să aducă jertfe strămoșilor chiar în locuințele lor. Funcționarii aveau voie să construiască cîte un *miao*, nobilii — cîte trei, principii — cîte cinci, iar împăratul putea să aibă șapte *miao*.

Potrivit tradiției orale, la început, în templu se punea o păpușă sau o statuie care-l înfățișa pe cel mort. Începînd cu epoca Han, păpușile au început să fie confecționate dintr-o fîșie lungă de mătase albă, răsucită și legată la mijloc, așa încît să dea impresia unei siluete umane ; ea era denumită *hun-bo*. Mai tîrziu, acest fel de a-l înfățișa pe strămoș a fost înlocuit printr-o tăbliță — *ciju* — sub forma unei scîndurele negre cu o inscripție ieroglifică roșie. Aceste tăblițe, care au căpătat o utilizare generală din epoca Sun (960—1260), se păstrează, de obicei, în *miao*, în dulăpioare speciale.

În timpul ritualurilor și ceremoniilor de aducere de jertfe tăblițele sînt scoase din dulăpioare și puse pe masă, iar în fața lor sînt așezate jertfele — mîncăruri, băuturi. Ritualurile acestea sînt oficiate într-o anumită perioadă a anului sau în cazul anumitor evenimente familiale sau ale ginții : nunți, moartea vreunui membru al familiei, nașterea unui copil, plecarea capului familiei și altele.

Potrivit credințelor religioase ale chinezilor, principala obligație a omului este respectul filial *(siao)* și venerarea strămoșilor. Într-una din scrierile confucianiste se spune : „Să-ți exprimi întotdeauna respectul deplin față de părinți ; să le procuri hrana preferată ; să fii îndurerat cînd ei sînt bolnavi ; să suferi pînă în străfundul sufletului la moartea lor ; să le aduci, odată răposați, jertfe într-un cadru so-

lemn (religios) — iată cele cinci obligaţii ale virtuţii filiale“ [1].

Din punct de vedere religios, pentru chinez, cel mai mare rău care i se poate întîmpla unui om este să nu aibă moştenitori de sex masculin, care să poată aduce jertfe şi să aibă grijă de bunăstarea strămoşilor morţi. În legătură cu aceasta există şi rituri pentru îmbunarea spiritelor acelor morţi de care nu are cine avea grijă. Periodic se aduc jertfe şi are loc hrănirea sufletelor morţilor care nu au urmaşi în viaţă.

Cultul de stat în China îi avea în vedere, în primul rînd, pe strămoşii împăratului. Împăratul lua contact cu ei în legătură cu diferitele probleme de stat. Într-una din scrierile confucianiste se spune : „Dacă suveranul are de întreprins o acţiune importantă, el trebuie să meargă mai întîi în templul strămoşilor săi pentru a-i încunoştinţa cu privire la ceea ce vrea să facă, trebuie să recurgă la ghicit şi să vadă dacă semnele cereşti sînt favorabile ; dacă totul lasă să se prevadă succesul acţiunii, suveranul poate să pornească fără şovăire la înfăptuirea ei“ [2].

Raportul dintre confucianism şi cultul strămoşilor

Aşadar, principalul obiect al cultului confucianist erau spiritele strămoşilor. Remarcabil este însă faptul că Confucius pretindea săvîrşirea ritualurilor şi aducerea de jertfe în cinstea strămoşilor nu pentru spiritele înseşi, nu pentru a le satisface necesităţile sau a le obţine bunăvoinţa, ci exclusiv pentru că ritualurile acestea fuseseră stabilite din timpuri străvechi. Spiritele în sine nu-l interesau pe Confucius. Atitudinea faţă de ele în religia confucianistă este pur formală. Este interesant că la întrebarea ce este cunoaşterea, Confucius a răspuns : „Să-ţi foloseşti toate forţele pentru îndeplinirea a ceea ce este drept

[1] S. Gheorghievski. *Prinţipî jizni Kitaia*, St. Petersburg, 1888, p. 91.
[2] *Op. cit.*, p. 158.

şi se cuvine a fi făcut de om ; să venerezi spiritele şi geniile şi să te ţii la o respectuoasă distanţă de ele — iată ce se numeşte cunoaştere". La întrebarea unuia dintre discipolii săi dacă morţii sînt conştienţi de faptul că li se aduc jertfe şi sînt veneraţi, Confucius a răspuns : „Dacă voi spune că sînt conştienţi, ne putem teme că cei plini de virtuţi filiale vor neglija toate interesele pămînteşti, pentru a sluji pe părinţii lor morţi aşa cum îi slujeau cît erau în viaţă ; dacă voi spune că nu sînt conştienţi, ne putem teme că copiii îşi vor lăsa părinţii decedaţi fără funeralii. Pentru tine nu există necesitatea de a rezolva neapărat problema, iar cînd va veni timpul, vei afla singur totul" [1].

Principala regulă a vieţii, suportul întregii orînduiri existente este, în cadrul filozofiei şi religiei confucianiste, respectarea strictă a riturilor *(li)*. „Dacă nu vom respecta riturile stabilite din vremuri străvechi — spunea Confucius — sau, cu atît mai mult, dacă le vom suprima, toate se vor amesteca şi se va produce neorînduială. Desfiinţaţi riturile nupţiale şi nu vor mai exista soţi (în adevăratul înţeles al cuvîntului), va lua amploare destrăbălarea cu toate crimele sale..., desfiinţaţi riturile funerare şi ale aducerii de jertfe şi copiii nu se vor mai îngriji de părinţii lor răposaţi, ba chiar vor înceta să-i slujească şi pe cei vii. Desfiinţaţi ritul *pin-ţzin* şi va dispărea diferenţa dintre suveran şi funcţionari, principii îşi vor face de cap, vor apărea împilarea şi silniciile" [2].

„A conduce statul fără a respecta *li* — se spune în *Li-ţzi* — înseamnă a fi ca un orb fără călăuză ; e ca şi cum ai căuta ceva fără lumînare într-o cameră cufundată în întuneric. *Li* constituie condiţia indispensabilă a existenţei poporului. Dacă dispare *li*, nu mai poţi deosebi pe suveran de funcţionari, pe superiori de inferiori (ca poziţie socială), pe cei mai mari de cei mai mici (ca vîrstă...)" ş.a.m.d. [3].

---

[1] *Op. cit.*, p. 307.
[2] *Op. cit.*, p. 338.
[3] *Op. cit.*, p. 342.

Principiul fundamental al confucianismului este intangibilitatea orînduirii existente. El constituie ideologia monarhiei patriarhale, care a devenit ideologia de bază a feudalismului chinez. În scrierea *Ciun-iun*, întreaga orînduire tradițională a vieții este rezumată la „cinci relații“ : relațiile dintre suveran și funcționari, dintre părinți și copii, dintre soț și soție, dintre frații mai mari și cei mai mici, dintre prieteni. Relațiile ierarhice și patriarhale constituie baza întregii vieți.

După cum am mai spus, o preoțime confucianistă specială nu a existat în China. Regulile executării ritualurilor erau îndeobște transmise fiului de către tată. Ritualurile erau oficiate sau de funcționari sau de demnitari speciali, așa-numiții „profesori de ceremonii“, care erau în slujba statului și nu alcătuiau o pătură socială deosebită.

Unul din factorii fundamentali care mențineau în vigoare acest cult de stat era sistemul de examene, care pînă recent constituia în China unicul mijloc de a obține o funcție de stat. Pentru a reuși la examen, trebuia să cunoști la perfecție cărțile clasice ale confucianismului. Una din regulile fundamentale ale constituției nescrise a vechii Chine era aceea că împăratul trebuie să guverneze prin intermediul unor funcționari posedînd o instrucțiune confucianistă.

Daoismul

Paralel cu această religie pur statală, în China s-a constituit și o alta, daoismul, a cărei sursă o cunoaștem din cele expuse mai înainte. Daoismul se deosebește radical de religia confucianistă. El se deosebește, de asemenea, și de filozofia lui Lao Țzî, care este socotită drept fundamentul ei. Religia daoistă își are templele sale, cărțile sale sfinte, preoții săi oficianți (numărul acestora la începutul secolului al XX-lea se ridica la peste o sută de mii). Preoții

daoişti se împart în monahi şi preoţii familişti. În fruntea ierarhiei daoiste se află un mare preot sau patriarh, denumit *tian-şi* (dascălul ceresc). Dinastia sa îşi are începutul în secolul al II-lea e.n. Asemenea majorităţii daoiştilor, el ducea o viaţă de familie şi se bucura printre credincioşi de mare respect. Era considerat mai mare nu numai peste preoţi, dar şi peste spirite şi se credea că acestea, asemenea preoţilor aflaţi în subordinea lui, îl vizitau la reşedinţa sa. Această reşedinţă se afla în munţii „Dragonului-tigru" (provincia Ţian-şi). Cînd, în anul 1927, Armata Roşie Chineză a ocupat această reşedinţă, ultimul (al 63-lea) *tian-şi* a dispărut. Preotul daoist este în fond un şarlatan, un ghicitor, un prezicător, un vînzător de relicve sfinte, un oficiant de rituri magice.

Spre deosebire de riturile confucianiste, al căror sens constă în venerarea strămoşilor, venerarea împăraţilor morţi ş.a.m.d., îndeletnicirea principală a preoţilor şi călugărilor daoişti sînt incantaţiile şi riturile magice, mantica. Religia daoistă s-a impregnat de foarte multe credinţe religioase populare. Daoiştii practică şi riturile de tip şamanist — dansurile religioase extatice [1].

Budismul

În timp ce primele două religii au apărut chiar în China, o a treia religie, care se bucură de o popularitate destul de largă, a fost adusă din afară : este vorba de budism, pe care chinezii îl numesc învăţătura Fo. În China, el a apărut pentru prima dată în secolul I e.n. sub forma *hinaiana*, dar nu s-a menţinut mult timp. A doua apariţie a budismului, de data asta sub forma *mahaiana*, datează de la începutul secolului al V-lea şi de atunci, în pofida unei serii de persecuţii dezlănţuite din cînd în cînd împotriva călugărilor budişti de către guvern, budismul a prins rădăcini în China, ajungînd chiar pe locul al treilea

[1] J. Witte. *Die ostasiatischen Kulturreligionen*, Leipzig, 1922, p. 69—73

ca sistem religios, egal în drepturi cu celelalte două. La drept vorbind, budişti adevăraţi, adică adepţi exclusivi ai acestei religii, sînt puţini în China. Aceştia nu sînt decît călugării budişti. În afară de acest grup profesional, relativ puţin numeros, nu se poate spune că vreun chinez se recunoaşte drept budist. Dar ritualurile budiste le îndeplinesc — paralel cu cele daoiste şi confucianiste — aproape toţi chinezii credincioşi. La serviciile călugărilor budişti, deşi aceştia nu se bucură în popor de prea mult respect, se recurge destul de des, mai cu seamă în legătură cu ritualurile funerare — domeniu în care aceşti călugări sînt consideraţi mari cunoscători.

Relaţiile dintre cele trei religii

Este interesant că, în pofida acestei convieţuiri paşnice a confucianismului, daoismului şi budismului (*san ţziao* — trei religii — aşa îi spun chinezii), între ele s-a dus o luptă, dar nu pentru credincioşi. Aceasta era o luptă pur politică : funcţionarii confucianişti şi preoţii daoişti erau mereu în rivalitate pentru slujbe, pentru posturi bine plătite, disputîndu-şi influenţa asupra vieţii politice. În pofida învăţăturii lui Lao Ţzî, care propovăduia neamestecul în treburile de stat, preoţii daoişti au năzuit întotdeauna către putere. De pildă, dinastia pur confucianistă Han a fost răsturnată în urma unui şir de răscoale ţărăneşti, dintre care cea mai puternică — cunoscuta răscoală a „Turbanelor galbene" din anul 184 — a fost condusă de preoţii daoişti. Au fost şi epoci cînd budismul şi călugării budişti s-au bucurat de o protecţie deosebită din partea autorităţii imperiale : aşa a fost în anii dinastiei Yuan (1260—1368). Este interesant de notat că în istoria Chinei funcţionărimea confucianistă s-a bucurat de cea mai mare influenţă nu pe timpul dinastiilor naţionale Tan, Yun şi Min, ci mai cu seamă în epocile dinastiilor străine : mongolă şi manciuriană. Dinastiile străine se simţeau, probabil, insuficient de stabile în ţară şi se străduiau să se sprijine pe funcţionari instruiţi.

În vreme ce dinastiile naționale ale Chinei, mai apropiate de masele mai largi ale populației chineze, erau influențate în măsură mult mai mare de preoții daoiști, legați de masele populare.

Șamanismul

În afară de aceste trei religii a mai existat în China în epoca dominației dinastiei manciuriene (1644—1910) și străvechiul șamanism — independent de unele elemente șamaniste ale cultului daoist —, adus în China de cuceritorii manciurieni (pe atunci la ei se mai menționau vestigii ale orînduirii gentilice-tribale). Șamanismul s-a transformat într-un cult oficial sui generis, sau, mai exact, un cult al curții.

Islamismul

În sfîrșit, în China sînt destul de mulți musulmani. Islamismul a pătruns în China pentru prima dată în secolele X-XII (dacă nu luăm în considerare apariția lui în provinciile apusene încă pe vremea califatului arab) prin Canton și Iunnan, iar în China de Nord-Vest în secolul al XVI-lea. Musulmanii se distanțează net de adepții tuturor celorlalte religii. Numărul lor exact nu a fost stabilit, în orice caz el este de ordinul milioanelor.

Panteonul chinez

Panteonul chinez este foarte vast și complex. În el intră atît zei împrumutați de la alte religii, cît și divinitățile de origine chineză. Drept zeu principal este considerat împăratul ceresc Șan-di, identificat uneori cu cerul—Tian. Cultul cerului reprezenta însă în vechea Chină un monopol al împăraților. Nimeni în afară de împărat nu putea aduce jertfe cerului însuși. Ceilalți oameni puteau aduce jertfe doar zeităților de mîna a doua.

Divinitățile confucianiste și daoiste nu sînt diferențiate între ele. Adesea sînt unii și aceiași zei.

Printre zeii de însemnătate secundară, un loc important ocupau zeul bogăției, Țai-șen, și divinitățile protectoare ale meseriașilor de diverse profesiuni. Un rol foarte important era atribuit divinităților protectoare ale anumitor localități, personalități de seamă decedate, uneori funcționari, mandarini etc. Negustorii venerau, în afară de zeul bogăției, și pe zeii protectori locali. În ochii țăranilor, însemnătatea cea mai mare o aveau divinitățile legate de agricultură. Un loc important în credințele chinezilor îl ocupă dragonul.

Cultul agricol

Agricultura a constituit din timpuri străvechi baza întregii economii a Chinei, statul acordîndu-i o importanță deosebită. Este, așadar, firesc că și cultul agricol — care la cele mai multe popoare a păstrat un caracter pur țărănesc — a căpătat la chinezi trăsăturile unui cult oficial de stat. La începutul primăverii se oficia anual o importantă ceremonie de stat, cea a primului arat magic : însuși împăratul, însoțit de demnitari importanți, trăgea cu plugul o brazdă pe un lot de pămînt sacru, după care apropiații lui și demnitarii arau lotul [1].

În credințele maselor populare și în cultul practicat de ele, un loc de seamă îl ocupau *tu-di* — spiritele locale. În cinstea lor erau construite pretutindeni mici temple. Spiritelor li se cerea prin rugăciuni să aducă ploaia, o recoltă bună, izbăvirea de diferite calamități. În China imperială era foarte venerat Guan-di — zeul războiului ; așa, de pildă, lui i se rugau chinezii participanți la insurecția antiimperialistă din anul 1900 [2].

---

[1] Vezi N. Korostoveț. *Kitaiți i ih țivilizațiia*, St. Petersburg, 1896, p. 463—465 ; Gheorghievski, *op. cit.*, p. 102.

[2] Vezi P. S. Popov. *Kitaiskii panteon*, în *Sbornik Muzeia antropologhii i etnografii*, vol. I, fascis. 6, St. Petersburg, 1907, p. 12—13, 18—21.

Un rol foarte important printre riturile magico-religioase legate de daoism îl juca sistemul așa-numitei geomanții — sistem de ghicit după însușirile pămîntului, mai exact ale terenului, în limba chineză *fîn-șui* (vîntul și apa). Potrivit unei credințe, fiecare loc se află sub influența unor forțe bune și rele, legate de particularitățile reliefului. O colină oarecare de o anumită formă influențează tot ce se găsește în vecinătatea sa, îi influențează nu numai pe cei vii, dar și pe morții îngropați în apropiere. Uneori s-a întîmplat în istoria Chinei ca orașe și sate întregi să rămînă pustii și să-și piardă locuitorii după ce preoții daoiști declarau că *fîn-șui* este în acest loc defavorabil ; și dimpotrivă, locurile declarate prielnice ajungeau în scurt timp populate. Strămoșii trebuiau înmormîntați numai acolo unde terenul era favorabil acestui lucru. Pe această bază a luat naștere o profesiune specială de geomanți. După indicațiile lor, nu arareori chinezii își dezgroapă rudele moarte și le transportă rămășițele într-un alt loc, mai „fericit“ [1].

Există și alte procedee de ghicit. De pildă, întrebarea se scrie pe o bucată de hîrtie care este arsă pe altarul templului, iar preotul scrie răspunsul pe nisip.

De reprezentările daoiste s-au legat și s-au păstrat credințe străvechi cu privire la imaculata concepție, probabil o rămășiță a credințelor primitive totemice. Ele s-au legat de legendele despre primii împărați : mama împăratului Fu-si l-a conceput, potrivit legendei, după ce a călcat pe urma unui picior de uriaș ; împăratul Șen-nun a fost conceput de maică-sa prin unirea cu un spirit al munților ; împăratul Huan-do — de la lumina unui fulger ; împăratul Iao — de la un dragon roșu ; filozoful Lao Țzî — de la o stea căzătoare ș.a.m.d.

---

[1] Vezi N. Korostoveț, *op. cit.*, p. 302.

Reprezentări cu privire la viața de apoi

În cultul daoist, un rol important îl joacă reprezentările cu privire la viața de apoi — nu întotdeauna legate de cultul strămoșilor. Potrivit reprezentărilor religioase ale daoiștilor, fiecare om are două suflete, *ți*, adică viața, inseparabilă de trup, și *lin*, adică sufletul, separabil de trup. Sufletele oamenilor bogați, nobili și instruiți, ale mandarinilor devin *șen*.

Aducerea de jertfe

Cîndva, jertfele constau din obiecte reale, dar, pentru a evita cheltuielile mari, în religia chineză s-a stabilit destul de timpuriu un simbolism sui generis : în locul obiectelor erau aduse ca jertfă imagini ale acestor lucruri decupate din hîrtie (bani de hîrtie, alimente de hîrtie). Existau negustori anume care vindeau asemenea forme de hîrtie.

Caracteristica generală a religiei chinezilor

Drept religie dominantă a maselor populare din China trebuie considerat cultul strămoșilor, legat de doctrina confucianistă. Înainte de revoluția chineză din anul 1911, el era un cult de stat, dar a avut întotdeauna la temelie un cult familial-gentilic. Templul strămoșilor ginții era un centru al vieții ginții și, întrucît satul chinez era constituit, de cele mai multe ori, din membrii aceleiași ginți, acest templu era centrul vieții întregii comunități. Templul avea în proprietatea sa pămînt, iar veniturile realizate de pe urma acestuia erau folosite pentru diferite nevoi obștești. Slujitori ai templului, administratori ai fondurilor templului erau căpeteniile satului. Funcțiile legate de templu erau uneori elective, dar, de fapt, erau monopolizate de aceste căpetenii, a căror situa-

ție de conducători era sacralizată de autoritatea templului strămoșilor [1].

Încercînd să caracterizăm religia Chinei în întregul ei, atenția ne va fi atrasă, în primul rînd, de profunda ei originalitate. Chinezii credincioși sînt foarte puțin înclinați spre misticism, metafizică abstractă, ascetism. Lucrul acesta și-a găsit oglindirea în religia lor, în special în cea confucianistă. Aceasta din urmă se rezumă la o strictă îndeplinire a riturilor prescrise. Cît despre ritualurile înseși, ele sînt solemne, reținute și cu desăvîrșire lipsite de exaltare religioasă. Comunicarea magică cu divinitatea este practicată, ce-i drept, de unii preoți-ghicitori (daoiști), dar în religia chineză luată în întregul ei ea ocupă un loc foarte modest. Fanatismul religios, ascetismul, autoschingiuirile sălbatice, dezlănțuirile orgiastice — toate acestea sînt cu desăvîrșire străine de religia chineză.

Religia în China după revoluția din 1911

După revoluția chineză din anul 1911, situația în ce privește religia s-a schimbat simțitor. Au încetat serviciile divine în Templul Cerului. Sub guvernarea lui Sun Iat-sen s-a procedat la despărțirea totală a bisericii de stat. Au fost abrogate sistemul de instrucțiune confucianistă, examenele de stat, studierea cărților clasice în școli. După instaurarea regimului lui Cian Kai-și, reacțiunea a început să se manifeste și în acest domeniu.

Odată cu instaurarea puterii populare, religia, inclusiv cea confucianistă, a încetat definitiv să aibă un rol în stat. Au luat sfîrșit ceremoniile și riturile religioase oficiale. Templele străvechi, monumente de arhitectură (de pildă, Templul Cerului de la Pekin), au fost transformate în muzee. Aniversarea a

[1] I. K. Leong and L. K. Tao. *Village and town life in China*, Londra, 1923, ed. a 2-a, p. 34.

2 500 de ani de la naşterea lui Confucius (1949) nu a fost sărbătorită. În păturile înapoiate ale populației, mai cu seamă la țară, religia se mai menține, riturile cultului strămoşilor continuă să se oficieze.

2. RELIGIILE DIN JAPONIA

În Japonia s-au consolidat în decursul istoriei şi continuă să domine şi în zilele noastre două religii : şintoismul şi budismul. Prima este pur națională, cea de-a doua a fost adusă în Japonia, ca şi în China, din afară. Între cele două religii s-au dezvoltat în decursul istoriei raporturi foarte complicate.

Mitologia străveche

Sursele de care dispunem pentru studiul celei mai străvechi religii a japonezilor sînt foarte reduse şi de puțină încredere. Povestiri şi legende mitologice conțin letopisețele japoneze *Kodriki* şi *Nihonsioki (Nihonghi)*, alcătuite în secolele al VII-lea şi al VIII-lea ale erei noastre.

Potrivit teoriei cosmogonice a preoților japonezi, la început au existat cerul şi pămîntul. Ele au născut mai întîi trei zei, apoi alți doi, apoi alte cinci perechi de zei au apărut unele după altele. Dar aceşti zei nu reprezentau decît noțiuni abstracte şi nu erau obiectul unui cult. Numai ultima dintre aceste perechi de zei are nume şi chipuri bine definite. Este vorba de soții Idzanaghi şi Idzanami. Idzanaghi este înfățişat ca creator al pămîntului, în particular al insulelor Japoniei. Insulele le-a creat stînd cu soția sa pe un pod ceresc şi răscolind marea cu o suliță lungă ; din apa de mare ce picura de pe suliță a luat naştere prima insulă, apoi în acelaşi mod au fost create şi celelalte. După aceea, Idzanaghi a creat din

ochiul său stîng Soarele, pe zeița solară Amaterasu, una din principalele divinități venerate de japonezi. Zeița Amaterasu este considerată strămoașa împăraților Japoniei și mai cu seamă a primului dintre ei — Dzimmu-tenno (personalitate semilegendară, presupusă a fi trăit în secolul al VII-lea înaintea erei noastre). Idzanaghi a creat și alți zei : ai Lunii, furtunii, vîntului etc.

Religia cea mai veche

Aceste mituri au fost create relativ tîrziu. Religia cea mai veche a japonezilor, înainte de unificarea țării în primele secole ale erei noastre, reflecta orînduirea gentilică și tribală patriarhală, în stadiul în care se diferenția o nobilime tribală războinică și lua naștere sclavia patriarhală. Această religie consta, după cît se pare, în venerarea spiritelor și zeilor protectori familial-gentilici și tribali, denumiți *kami* (*kami* înseamnă sus, superior, șef).

Influența chineză și budismul

Mai tîrziu, odată cu dezvoltarea orînduirii sociale, această religie veche a suferit anumite schimbări. Începînd cu secolul al IV-lea, pe măsură ce se extindeau relațiile cu China, au început să pătrundă de acolo ideile confucianiste. La mijlocul secolului al VI-lea, în Japonia au apărut, veniți din Coreea, adepți și propovăduitori ai budismului. După formarea statului japonez centralizat, la jumătatea secolului al VII-lea (reforma „Taika“ din anul 645), împărații (*tenno* sau *mikado*) au început să sprijine intens budismul, sperînd să găsească în el un reazem pentru autoritatea lor. În secolul al VIII-lea, budismul („religia Butsu“) s-a transformat într-o religie de stat strict centralizată a Japoniei. Preoții ei, călugări, se numeau *bodzu* (de aici bonz).

Vechea religie tradiţională a japonezilor, care înainte nu avea o denumire precisă, a început să fie denumită, în opoziţie cu budismul, *kami-no-miti* („calea zeilor"), sau, în limba chineză, *şin-to* (aceeaşi semnificaţie) ; acest din urmă cuvînt a intrat şi în limbile europene.

Şintoismul a suferit o puternică influenţă din partea budismului. Preoţii şintoişti s-au organizat treptat într-o castă ereditară închisă. După modelul templelor budiste, au început să se construiască şi temple şintoiste, însă mai simple ; şintoiştii au început să introducă imagini ale zeilor. Budiştii au introdus ritul incinerării (în timpurile străvechi, în Japonia, morţii erau înhumaţi). Ambele religii au început să se apropie treptat una de cealaltă.

De la sfîrşitul secolului al XII-lea, aristocraţia militară feudală a acaparat întreaga autoritate din ţară, lăsîndu-le împăraţilor doar funcţiile religioase. *Mikado*-ul era considerat, ca şi înainte, o figură sacră, urmaşul zeiţei Amaterasu, dar el pierduse orice autoritate reală, fiind îndepărtat de la soluţionarea problemelor lumeşti. Cîteva secole, ţara s-a aflat într-o stare de anarhie feudală. Familiile aristocratice se războiau între ele. Unii dintre marii feudali *(daimyo)* încercau să cîştige sprijinul misionarilor catolici, apăruţi în secolul al XVI-lea, şi în acest scop îşi converteau supuşii la creştinism. Adesea, ţăranii înşişi, ruinaţi de război şi aduşi la desperare, se botezau de bunăvoie. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, marii feudali care au reunificat Japonia — Hideyoshi, iar apoi familia Tokugawa — au început însă să-i persecute pe creştini şi să-i izgonească pe misionari.

Pentru a-şi consolida autoritatea, noii conducători ai Japoniei — *shogunii* din clanul Tokugawa — făceau totul pentru a împiedica contactele dintre japonezi şi străini. Ei se străduiau să se sprijine pe vechile tradiţii japoneze, să se desprindă de influenţa coreeano-chineză. De aici a luat naştere, în special în secolul al XVIII-lea, o mişcare pentru întoarcerea la

vechea religie șintoistă. La aceasta a contribuit și faptul că bonzii budiști, care în anii de tulburări s-au amestecat în luptele intestine dintre feudali și au încetat să urmeze principiile religiei lor, au pierdut în acel moment o parte din influența de care se bucurau în popor.

Șintoismul și budismul după 1867

„Revoluția Meiji“ din anii 1867—1868, care a restaurat autoritatea laică a *mikado*-ului și a pus capăt abuzurilor vechii nobilimi feudale, a dus la recunoașterea oficială deplină a șintoismului, care propovăduia caracterul divin al puterii imperiale. *Mikado*-ul a încercat chiar să interzică cu desăvîrșire budismul și să proclame șintoismul drept unică religie a Japoniei (1868). Această încercare a eșuat, deoarece budismul se consolidase considerabil în sînul maselor populare. Atunci fu luată hotărîrea de a despărți mai net cele două religii : din templele șintoiste fură scoase imaginile și alte obiecte de cult budiste. Dar nici despărțirea religiilor nu a dat rezultat : apropierea dintre ele devenise prea puternică. În anul 1889, în Japonia a fost proclamată libertatea cultelor.

Din acel moment, șintoismul pur a căpătat semnificația unui cult imperial de curte : sărbătorile și riturile oficiale erau șintoiste. Însă în viața de toate zilele a poporului, cele două religii sînt strîns împletite : așa, de pildă, nașterea copiilor este însoțită de rituri șintoiste, copilul este încredințat protecției divinităților șintoiste ; în schimb, cultul funerar este pe de-a-ntregul în mîinile bonzilor budiști.

Esența șintoismului

Spre deosebire de budism, cu complexa și rafinata lui dogmatică religioasă și filozofică, șintoismul a păstrat pînă în ziua de azi trăsăturile unui cult de un profund arhaism.

Şintoismul nu este nici el unitar — se împarte, în primul rînd, în şintoismul oficial al templelor şi şintoismul sectelor. Şintoismul templelor a fost, pînă la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, religia de stat a Japoniei. La baza sa stă dogma privitoare la caracterul divin al autorităţii imperiale. Împăratul (*mikado, tenno*) este descendentul zeiţei Amaterasu. Fiecare japonez este dator să se supună necondiţionat voinţei lui sacre. Palatul împăratului este un sanctuar. Mormintele împăraţilor morţi devin şi ele sanctuare. Principalele sărbători de stat şi religioase erau legate de zilele memoriale ale împăraţilor de seamă, începînd cu legendarul Dzimmu-tenno.

Sectele şintoiste sînt foarte numeroase, ele se numără cu zecile. Există secte ale intelectualilor şi secte ale maselor populare. Una din cele mai răspîndite secte este *tenri-kyo,* întemeiată în anul 1838 de către o femeie ; de atunci, este condusă, ereditar, de urmaşii ei direcţi. Membrii acestei secte venerează în calitate de divinitate supremă aşa-numita *tenri* — forţa sau raţiunea divină ; ei practică rituri religioase de tămăduire a bolnavilor, dar caută să participe şi la viaţa obştească, la activitatea filantropică [1].

Un rol important în şintoism îl joacă cultul familial-gentilic al strămoşilor, amintind de cel confucianist din China. În fiecare casă există un altar al familiei — *kami-dana* — cu un mic dulăpior pentru tăbliţele morţilor (influenţa chineză).

Cultul public are drept obiect un mare număr de spirite şi divinităţi locale sau comune întregului popor. Cele mai venerate dintre ele sînt : Amaterasu (zeiţa Soarelui) ; Susa-no-vo (zeul furtunii) ; Inori („omul de orez"), protectorul agriculturii. Un loc de seamă în panteonul şintoist îl ocupă împăraţii vestiţi şi eroi ai trecutului îndepărtat. De veneraţie se bucură, de asemenea, locurile sacre în special munţii ; printre ele, primul loc îl ocupă vulcanul Fuji Yama. S-au păstrat urmele străvechiului cult al animalelor. Există şi rămăşiţe ale cultului falic.

---

[1] Vezi *Religions in Japan, Buddhism, Shinto, Christianity,* ed. de W. K. Bunce, Tokio, 1955, p. 129—147, 177—180.

Templele șintoiste se deosebesc de cele budiste printr-o mare simplitate. În sanctuarul principal al templului sînt păstrate fetișele, embleme ale divinităților : o oglindă, o spadă şi altele, precum și *gohei* — panglici din hîrtie albă pe bețișoare de bambus, care țin locul copacului sacru și al jertfelor. În preajma celor mai cunoscute temple șintoiste se adună în anumite zile zeci de mii de pelerini.

Preoții șintoiști își transmit funcția din tată în fiu ; de obicei, ei ocupă și anumite funcții laice.

Preoțimea se împarte în opt ranguri. Cel mai înalt rang — *șaișu* — este ocupat de persoane de origine princiară.

Cultul șintoist este foarte simplu : el se rezumă la rostirea formulelor de rugăciune — *norito* — și la aducerea de jertfe (orez, legume, pește etc.). Sînt prezente în el și trăsături ale șamanismului. Un rol important în cultul șintoist îl joacă puritatea rituală : nimic impur nu trebuie să atingă locul sacru.

Etica șintoismului este și ea simplă. Principala poruncă morală a șintoismului templelor este supunerea necondiționată față de împărat. Drept cele mai grave păcate sînt considerate deteriorarea instalațiilor de irigare, a digurilor, precum și cruzimea excesivă față de animale.

Religia șintoistă este, în general, orientată spre viața pămîntească (ca și confucianismul) și se interesează puțin de viața de apoi. Esența ei este sacralizarea orînduirii social-politice ce s-a constituit istoricește în Japonia.

Așa a fost pînă în anul 1945. Înfrîngerea Japoniei în cel de-al doilea război mondial și prăbușirea planurilor militariste șoviniste a șubrezit temeliile religiei oficiale. Autoritățile americane de ocupație au promulgat în decembrie 1945 o „directivă" privind despărțirea religiei șintoiste de stat. La 1 ianuarie 1946, *mikado*-ul a dat publicității un decret care condamna vechea doctrină de stat despre natura divină a împăratului și despre superioritatea poporului japonez față de toate celelalte popoare. Dispoziții spe-

ciale au suprimat atît ceremoniile publice destinate adorării *mikado*-ului, cît şi educaţia religioasă dată copiilor în şcoli.

În viaţa modernă a Japoniei, spiritul religios se manifestă mai cu seamă prin respectarea riturilor tradiţionale, în special a celor domestice. Ceremoniile religioase publice atrag o numeroasă asistenţă, dar pentru o bună parte din participanţi ele sînt doar prilejuri de distracţie şi spectacole interesante. Nu există fanatism religios, nu există nici ostilitate între diferitele secte şi credinţe religioase.

3. RELIGIILE DIN COREEA

Aşezată între China şi Japonia, Coreei i-a revenit de-a lungul multor veacuri rolul istoric de intermediar între cele două state. După ce în primele secole ale erei noastre a exercitat o influenţă destul de puternică asupra culturii Japoniei, ulterior Coreea a suferit, la rîndul ei, o influenţă combinată din partea Chinei şi a Japoniei, ceea ce s-a resimţit şi în religie. Dezvoltarea mai lentă a forţelor de producţie şi stagnarea relaţiilor social-economice au contribuit la menţinerea unor trăsături arhaice în religie, în care găsim, dealtfel, multe trăsături comune atît cu religia chinezilor, cît şi cu aceea a japonezilor.

Cultul strămoşilor

La coreeni s-a menţinut cultul strămoşilor, care însă a fost puternic influenţat de tradiţii confucianiste, ce au prins rădăcini în ţară. Formele acestui cult sînt asemănătoare celor din China. Tăbliţele cu numele strămoşilor se păstrează în templul familial al strămoşilor. Se consideră că într-o astfel de tăbliţă îşi face lăcaşul sufletul strămoşului, mai exact unul din cele trei suflete pe care le are orice om (al doilea suflet rămîne împreună cu trupul în mormînt,

iar al treilea pleacă în împărăţia sufletelor). În faţa tăbliţelor se oficiază în anumite zile ale anului ritualuri şi se aduc jertfe ; la aceste ritualuri participă toţi membrii familiei, sub conducerea capului familiei.

Foarte puternice sînt la coreeni rămăşiţele şamanismului. Şamanii pot fi atît bărbaţi, cît şi femei. Drept cei mai „puternici" şamani sînt consideraţi aşa-numiţii *pan-su*, bărbaţi orbi din naştere.

Cultul spiritelor

Un loc important în religia populară coreeană îl ocupă venerarea numeroaselor spirite. Potrivit anumitor informaţii, spiritele se împart în 36 de categorii ; cele mai multe dintre ele sînt spirite ale naturii. Printre acestea, un loc aparte îl ocupă spiritele munţilor. În general, în Coreea, munţii se bucură de o veneraţie deosebită şi li se aduc jertfe. Se crede că muntele exercită o influenţă misterioasă asupra oraşelor apropiate de el, dar mai cu seamă asupra mormintelor oamenilor îngropaţi prin apropiere. Ca şi chinezii, coreenii cred în spirite-dragoni, care ar dirija izvoarele şi ploaia. Un loc important în credinţele coreene îl ocupă animalele. Coreenii cred, de asemenea, în diferitele spirite domestice — protectoare ale familiei, ale anumitor părţi ale locuinţei [1].

Raporturile dintre sistemele religioase

Religiile de stat ale Coreei au fost succesiv confucianismul şi budismul, care rivalizau între ele. Ambele religii au pătruns în Coreea în jurul secolului al IV-lea, venind din China, dar budismul a prins rădăcini mai adînci, în special în Coreea de Sud, şi a influenţat mai puternic credinţele populare. Răs-

---

[1] Vezi *Opisanie Korei...*, partea a 2-a, St. Petersburg, 1900, p. 2—6, 14—16 ; Hamilton, *Coreea*, St. Petersburg, 1904, p. 26—27 ; V. Seroşevski *Coreea*, St. Petersburg, 1909, ed. a 3-a, p. 46, 60, 75.

pîndirea budismului a fost influențată, într-o oarecare măsură, de legăturile cu Japonia, în special într-o perioadă mai tîrzie. Confucianismul a fost multă vreme recunoscut doar la curtea imperială și în păturile superioare ale societății, dar nu arareori bonzii budiști luau puterea în mîinile lor și conduceau de fapt statul. În secolul al X-lea (pe timpul dinastiei Korju), budismul a fost chiar declarat religie de stat. În această epocă s-au construit numeroase temple și mănăstiri budiste și multe statui mari ; ulterior, parte din ele au fost distruse. De la sfîrșitul secolului al XIV-lea (din momentul instaurării dinastiei Li, care se orienta spre China), dar mai cu seamă în secolul al XVI-lea (după eșecul invaziei japoneze în Coreea), odată cu creșterea influenței Chinei, confucianismul și-a cîștigat o poziție dominantă. Budismul a început să fie persecutat : bonzii budiști au fost izgoniți din capitală și din marile orașe, a fost interzisă construirea de noi mănăstiri și temple. În sînul maselor populare însă, influența budismului a rămas puternică. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, cînd Japonia a supus Coreea, religia budistă a început să se consolideze din nou.

În condițiile dominației multiseculare a ideologiei religioase nu este de mirare că și protestul de clasă al maselor țărănești asuprite se înveșmînta uneori într-o formă religioasă. Astfel, răscoala țărănească de mare amploare din anii 1893—1894 a avut în fruntea ei secta Tonhak. Doctrina acestei secte constituia un amestec de idei budiste, confucianiste, daoiste și creștine. Adepții sectei credeau că repetarea unei incantații magice îi va face invulnerabili. Ei se avîntau cu curaj în luptă sub ploaia de gloanțe.

Capitolul al 15-lea

RELIGIILE DIN INDIA

Cea mai veche perioadă (preariană)

Cele mai vechi monumente din India care ne furnizează informații privitoare la religie datează din mileniile al treilea și al doilea înaintea erei noastre : este vorba de monumente ale civilizației indiene ținînd de culturile Mohenjo-Daro și Harappa din bazinul fluviului Ind. Ele au fost descoperite (începînd din anul 1922) și cercetate de savantul indian Banerjee și de englezii Marshall și McKay.

Aceasta a fost o cultură complexă, superioară, bazată pe agricultură, cu o metalurgie dezvoltată a bronzului și cu diverse alte meșteșuguri, cu mari clădiri citadine din piatră, cu începuturi ale scrierii, rămasă încă nedescifrată. De aceea, nu poate fi determinată nici apartenența etnică a purtătorilor culturii Mohenjo-Daro, deși există motive serioase să se creadă că ea aparținea unei populații preariene, după toate probabilitățile de origine dravidiană.

Cu privire la religia creatorilor civilizației indiene se pot face numai presupuneri. Pe numeroasele sigilii confecționate din steatit sînt gravate imagini de animale ; de cele mai multe ori este vorba de taur, mai rar de elefant, tigru, rinocer. Există și sculpturi care înfățișează animale. Se poate presupune existența unei forme a cultului animalelor, chiar și a unor rămășițe totemice (dealtfel, la triburile dravidiene din India, ele s-au păstrat pînă în zilele noastre). Există

urme ale cultului copacilor. Au fost găsite și figurine înfățișînd oameni, bărbați și femei ; este posibil ca acestea să fie divinități. Se întîlnește un chip de bărbat cu coarne și cu trei fețe ; unii cercetători leagă această imagine de zeul Șiva, apărut ulterior și care era înfățișat în același mod [1].

Rămășițe ale unor temple nu au fost găsite, în schimb au fost găsite bazine căptușite cu cărămizi. Se presupune că locuitorii practicau abluțiuni rituale, care se obișnuiesc și astăzi în India.

Informații mai bogate despre religiile popoarelor Indiei căpătăm din perioada apariției monumentelor epocii în care au năvălit în India de Nord-Vest triburile ariene (pe la jumătatea mileniului al doilea înaintea erei noastre). Istoria religiei Indiei din această epocă și pînă în zilele noastre este împărțită de majoritatea cercetătorilor în trei perioade : vedică, brahmană și hinduistă.

Perioada vedică

Prima perioadă este denumită vedică după cele mai vechi texte religioase — Vedele (*veda* — cunoaștere). Ele reprezintă culegeri de texte datînd din perioade diferite, care se împart în patru părți principale (*samhite).* Cea mai veche dintre ele este considerată cartea imnurilor — Rigveda. De ea sînt legate și străvechile culegeri de incantații, rituri și rugăciuni Samaveda (care reproduce aceleași imnuri) și Yajurveda (cartea sacrificiilor). Cea mai recentă dintre aceste patru culegeri este Atharvaveda, care conține cîntări și incantații magice.

Vedele sînt scrieri de mare amploare. Numai Rigveda cuprinde 1 028 de cînturi. Timp de mai multe secole, ele au fost transmise pe cale orală și abia mult mai tîrziu au fost scrise și redactate. Este foarte greu să se identifice sîmburele inițial al acestor texte religioase timpurii.

---

[1] Vezi E. McKay. *Cultura cea mai veche din valea Indului,* Moscova, 1951, p. 67.

Cînturile din Rigveda se deosebesc simţitor de textele mai tîrzii. Ele ne oferă un tablou mai mult sau mai puţin limpede al stadiului timpuriu al religiei indoarienilor [1].

Arienii, care au năvălit în India din Podişul Iranian, nu aveau legături pe plan cultural cu creatorii civilizaţiei Móhenjo-Daro şi se aflau la un nivel cultural inferior. Erau triburi seminomade de crescători de vite.

În epoca năvălirii în India, arienii se aflau, după cîte se pare, în stadiul trecerii de la societatea fără clase la societatea împărţită în clase. Această orînduire de tranziţie s-á şi reflectat în Rigveda şi în celelalte Vede.

Zeii vedici

Religia arienilor din India acelei perioade era politeistă. Numărul zeilor este greu de determinat. Se presupune că ei au fost în număr de 33, dar în Vede sînt pomeniţi mult mai mulţi : într-un pasaj se vorbeşte despre 3 399 de zei.

Este greu de spus care dintre aceşti zei erau consideraţi principali. Max Müller a arătat că pe primul loc era pus, de obicei, acela dintre zei căruia i se adresau în momentul respectiv credincioşii (aşa-numitul genoteism). Dealtfel, tot M. Müller a emis presupunerea că zeii ce intră în acest sistem genoteist au fost iniţial zei tribali (iar mai înainte, zei familiali) [2].

Unul din zeii timpurii avînd trăsăturile cele mai arhaice poate fi considerat Indra. Pe de o parte, este un zeu războinic, iar pe de altă parte, e zeul fulgerului şi al tunetului. H. Cunow avea, după toate probabilităţile, dreptate atunci cînd presupunea că Indra a

---

[1] Situaţia religiei reflectată în cînturile Rigvedei are în spatele său un lung drum de dezvoltare. Este, în linii mari, stadiul la care au ajuns doar cele mai dezvoltate dintre popoarele Africii, Americii şi Polineziei.

[2] M. Müller, *Lectures on the origin and growth of religion*, Londra, 1901, p. 277, 292—293.

fost inițial un zeu tribal al arienilor sau chiar numai al tribului tritsu, un zeu războinic, și de-abia mai tîrziu el și-a însușit trăsăturile unei divinități a naturii [1].

Un alt zeu, Varuna, este întruchiparea cerului nopții, a apelor cerești și pămîntești.

Cerul era personificat și sub chipul unui alt zeu, Dyaus (nume înrudit cu grecescul Zeus). Dyaus este personificarea cerului de azi, epitetul său fiind *pitar* — tată, ceea ce corespunde grecescului Zeus-pater și latinescului Jupiter.

Un fel de îmbinare a chipurilor lui Varuna și Indra o reprezintă Parjanya, personificarea norului de furtună și ploaie, cel ce poruncește ploii și dă fecunditate pămîntului.

Ca personificare a Soarelui apar un șir întreg de divinități. Cea mai elementară dintre ele este Surya, care în traducere literară înseamnă pur și simplu Soare. O altă personificare este Savitri (Savitar), „cel ce reface", „cel ce redă viața". Pușan este divinitatea arșiței solare, tot el este și apărătorul vitelor, prietenul și protectorul oamenilor. De grupul zeilor solari este apropiat și Mitra, considerat apărătorul oamenilor. În sfîrșit, în același grup trebuie inclus și Vișnu, care în Vede ocupă un loc foarte modest ; abia ulterior a devenit figura principală a religiei indiene.

Însoțitori ai zeului furtunii, Indra, sînt vînturile, Maruții — divinități impetuoase ce străbat vijelios cerul. Tatăl lor este puternicul și dezlănțuitul Rudra, zeul furtunii și al vijeliei.

Personificarea zorilor este zeița Ușas, una din foarte puținele divinități feminine ale panteonului vedic. Ca prevestitori ai zilei apar zeii gemeni Așvini ; numele lor înseamnă în traducere literală călăreți (de la *așva* — cal).

Unele dintre zeități sînt legate de însăși practica cultului și apar ca mediatori între oameni și zeii cerești. Așa este, în primul rînd, Agni — personificarea focului.

---

[1] Vezi H. Cunow, *Originea religiei și a credinței în Dumnezeu*, Moscova, 1922, pp. 158—167.

O altă divinitate legată de practica cultului este Soma. Este vorba de o băutură îmbătătoare sacră, fabricată dintr-o plantă specială (*Asclepia acida*), care era utilizată la oficierea cultului și servea drept jertfă adusă zeilor, cea mai agreată de aceștia. Dar Soma apare și în calitate de divinitate independentă a panteonului indian.

Asurii și devii

Zeii vedici se grupează în două categorii opuse și parțial ostile una celeilalte : *asurii* și *devii*. Printre cei dintîi se numără : Dyaus, Varuna, Mitra, Aditi ; din cealaltă categorie fac parte majoritatea celorlalți zei. Este posibil ca *asurii* să fi fost venerați într-o perioadă mai veche. Ei corespund făpturilor binefăcătoare ale iranienilor — *agurii* (despre care vom vorbi mai departe). Ulterior, *asurii* au devenit la indieni duhuri rele, iar *devii* — duhuri bune, în vreme ce la iranieni diferențierea se făcea exact invers.

Cultul strămoșilor

Paralel cu zeii, arienii îi venerau și pe strămoși-*pitris*, *pitari* (părinți), cultul lor era reflectarea orînduirii patriarhale-gentilice. *Pitris* sînt pomeniți în Vede foarte des, dar nu ocupă în ele un loc important.

Aducerea de jertfe

Un rol central în cultul perioadei vedice l-a jucat aducerea de jertfe. Acesta era mijlocul principal de comunicare a oamenilor cu zeii. Aducerea jertfei era considerată o hrănire a zeilor și credincioșii aveau față de acest act o atitudine destul de practică ; era un fel de tîrg : eu îți dau ție, tu îmi dai mie.

O asemenea atitudine pur practică față de jertfă

este foarte interesantă. Însuşi momentul aducerii jertfei era considerat atît de important, încît a generat o imagine mitologică specială : este vorba de figura, încă slab personificată în perioada vedică, a lui Brahmanaspati — stăpînitorul rugăciunii sau al incantaţiei. Vom vedea mai departe cum această figură va căpăta ulterior importanţa divinităţii supreme.

Rugăciunile legate de jertfă sînt învestite cu puterea de a obliga. Zeii nu pot refuza rugăciunile omului dacă au fost însoţite de incantaţii rostite corect şi de o jertfă adusă corect. Această idee a dus, în dezvoltarea ulterioară a religiei Indiei, la consecinţe extrem de serioase.

Aşadar, religia vedică reprezintă, paralel cu o puternică dezvoltare a mitologiei şi a personificărilor, în mare măsură şi o magie : rugăciunile sînt în fond formule care acţionează ca o forţă de constrîngere asupra zeilor. Religia vedică este orientată pe de-a-ntregul spre viaţa de pe pămînt, iar nu spre viaţa de apoi.

Caracterul general al religiei vedice

Religia perioadei vedice se caracterizează printr-o relativă simplitate. Elementul central al acestei religii este aducerea jertfei. Zeităţile sînt destul de numeroase, cele mai multe dintre ele fiind personificări ale fenomenelor naturii. Ele sînt adesea doar personificări diferite ale unuia şi aceluiaşi fenomen, contopindu-se şi transformîndu-se cu uşurinţă una într-alta. Predominanţa masivă a divinităţilor masculine şi absenţa aproape totală a celor feminine reflectă, probabil, caracterul patriarhal al orînduirii sociale.

În Vede nu se pomeneşte despre sanctuare sau temple. Jertfele se aduceau fie în casă, fie în aer liber, pe un altar anume. Nu au existat, după toate probabilităţile, nici imagini înfăţişîndu-i pe zei. Nu sînt menţionaţi nicăieri preoţi de profesie.

Perioada brahmană. Modificări ale orînduirii sociale

Cam pe la începutul primului mileniu înaintea erei noastre, în viaţa socială a popoarelor Indiei s-au conturat serioase modificări. Arienii au supus bazinele Indului şi Gangelui, au întemeiat aici o serie de state sau principate despotice cu o orînduire sclavagistă incipientă şi au trecut la economia agricolă stabilă. Această trecere s-a petrecut, după toate probabilităţile, sub influenţa puternică a populaţiei locale preariene (dravidient şi munda). Cultura acestora din urmă a constituit un aport însemnat la dezvoltarea culturală a Indiei ; aceasta s-a reflectat şi în religie.

Contradicţiile sociale dintre cuceritori şi populaţia supusă, precum şi cele din mediul cuceritorilor înşişi se agravau tot mai mult. Se ducea o luptă între diferitele principate. În această luptă, locul principal l-a ocupat, pe la mijlocul primului mileniu î.e.n., statul Magadha, situat pe cursul inferior al Gangelui, care a devenit centrul unificării a aproape întregii Indii de Nord.

În această epocă s-au structurat bazele orînduirii de castă a Indiei, care, după cum se ştie, a constituit aproape pînă în zilele noastre trăsătura specifică a vieţii sociale a acestei ţări. În antichitate au fost cunoscute patru aşa-numite caste clasice, în limba sanscrită — *varna* (culoare) ; aceste caste străvechi sînt şi astăzi adesea denumite *varne* spre a le deosebi de castele actuale — *jati*. Cele patru *varne* (caste) au fost : *brahmanii, kşatrya, vaişia* şi *şudria*.

O poziţie dominantă în statele Indiei de Nord, în special în Magadha, au ocupat-o brahmanii — o preoţime ereditară constituită în castă, aducători de jertfe şi cunoscători ai Vedelor sacre. Brahmanii monopolizează în mîinile lor întregul domeniu al cultului şi, posedînd cunoştinţe sacre, dobîndesc o mare pondere socială. Alături de ei, un loc important îl ocupă o altă castă dominantă, casta războinicilor — kşatrya. Din rîndurile lor proveneau principii şi regii. Cea de-a treia castă, vaişia, agricultori, crescători de vite şi negustori, o constituia în principal popu-

lația liberă aparținînd triburilor de cuceritori arieni. Primele trei caste erau considerate nobile și ariene. Cea de-a patra castă, a sclavilor lipsiți de drepturi, constituită din urmașii aborigenilor subjugați ai Indiei, erau șudra (servitorii).

Legile lui Manu

Această orînduire de castă a Indiei a fost consfințită prin Legile lui Manu. Codul lui Manu, alcătuit, după cum se presupune, în preajma secolului al V-lea î.e.n. (dar fixat în scris mult mai tîrziu), a devenit baza orînduirii sociale a Indiei pentru secolele ce aveau să urmeze.

Casta dominantă, potrivit Legilor lui Manu, sînt brahmanii (braminii) — preoții. Iată ce se spune acolo despre privilegiile lor și poziția lor socială :

„Brahmanul, născîndu-se pentru a păzi comorile *dharmei (ale legii sfinte)*, ocupă locul cel mai de sus pe pămînt, ca stăpînitor al tuturor ființelor. Tot ce există pe lume este proprietatea brahmanului ; ca urmare a superiorității lui din naștere, brahmanul este acela care are dreptul la toate acestea. Brahmanul mănîncă numai ce-i al lui, poartă ce-i al lui și dăruiește ce-i al lui, toți ceilalți oameni există din mila brahmanului“ [1].

Principala îndeletnicire a brahmanului este să studieze Vedele și să le facă cunoscute celorlalți. Viața brahmanului, potrivit Legilor lui Manu, se împarte în patru perioade : brahmanul tînăr studiază Vedele sub îndrumarea unui profesor ; apoi el se însoară, își încropește o gospodărie, își educă copiii ; partea a treia a vieții sale este viața de pustnic în pădure ; în sfîrșit, a patra perioadă a vieții este aceea de ascet, care a renunțat la orice proprietate și trăiește din cerșit.

Divinizarea castei brahmanilor este trăsătura cea mai caracteristică a acestui cod al orînduirii de castă.

---

[1] *Legile lui Manu (Institutul de orientalistică)*, Moscova, 1960, p. 29.

Castele sînt înfățișate în Codul lui Manu ca fiind înființate chiar de zei.

Oamenii aparținînd celor trei varne ariene erau supuși unor ceremonii obligatorii de consacrare *(upanaiana)* : brahmanii — în al șaptelea an al vieții, kșatrya — în al zecelea, vaișia — în al unsprezecelea. Consacrarea era considerată ca o a doua naștere (de unde și denumirea „născuți de două ori"). Șudria nu erau supuși ritului consacrării și erau considerați de neam străin. Aici se reflectă legătura dintre varne și tradițiile orînduirii gentilice-tribale ale vechilor arieni.

În Legile lui Manu se vorbește mult despre puterea regelui. Puterea aceasta este de origine divină. „...Cînd oamenii, neavînd rege, s-au risipit care încotro de frică, stăpînitorul l-a creat pe rege pentru ca să aibă în paza lui toate acestea (lumea), luînd particele din făpturile lui Indra, Anila, Yama, a Soarelui, a lui Agri, a lui Varuna, a Lunii și a stăpînitorului bogățiilor. Întrucît regele a fost creat din particele ale celor mai buni zei, el întrece în strălucire toate făpturile vii".

Principala obligație a regelui este să apere orînduirea de castă și privilegiile brahmanilor.

Pe primul loc în această epocă s-a situat un zeu nou, Brama sau Brahma, căruia i s-a atribuit organizarea în caste. Potrivit mitului imaginat în această perioadă, castele proveneau din diferitele părți ale trupului lui Brahma : din buzele lui — brahmanii, din mîini — kșatrya, din coapse — vaișia, din picioare — șudra.

Modificări în religie

Pe măsura creșterii rolului social al brahmanilor, cultul se complică tot mai mult. El reflectă pregnant orînduirea strict aristocratică de castă a societății Indiei. Zeii personificări ale forțelor naturii, despre care vorbesc cînturile Vedei, trec pe planul al doilea. Pe primul plan se situează divinități noi, în mare măsură

de castă. Brahma devine unul dintre zeii principali, iar ulterior chiar zeul principal.

Originea acestei divinităţi este extrem de interesantă. În Vede, după cum ştim, este pomenit Brahmanaspati — personificare a rugăciunii. În perioada brahmană, Brahmanaspati se transformă în zeul suprem al Universului.

Rugăciunea legată de aducerea de jertfe, acţiunile legate de cult ale brahmanilor au o forţă atît de mare, încît întreaga lume li se supune şi această forţă se personifică în chipul zeului Brahma, care conţine în el totul.

Dintre celelalte divinităţi, importanţa cea mai mare o capătă Vişnu şi Şiva. Acesta din urmă este legat de zeul vedic al furtunii, Rudra, dar în esenţă el este mai curînd un străvechi zeu prearian. Numele lui Vişnu coincide cu una din personificările vedice ale Soarelui, dar prin chipul ce i se atribuie şi prin funcţiile sale el este un zeu nou.

Odată cu aceste divinităţi principale apar şi altele. Un loc important îl ocupă divinităţile feminine, aproape absente în religia vedică. Fiecare divinitate masculină şi-a căpătat perechea feminină. De Vişnu este legată zeiţa Lakşmi, de Şiva — zeiţa Parvati, căreia i se mai spune Durga sau Kali. Apar şi un mare număr de alţi zei. Cercetătorii contemporani presupun că majoritatea lor au fost preluaţi din cultele locale preariene : sînt străvechile divinităţi protectoare ale obştii, care au intrat în panteonul brahman pe măsură ce însăşi populaţia locală se contopea treptat cu cuceritorii arieni.

De la străvechea religie ariană (vedică) s-a păstrat venerarea strămoşilor. În Legile lui Manu, ea este situată chiar mai presus de cultul zeilor : „Pentru cei reîncarnaţi, ritul cinstirii strămoşilor este mai important decît ritul cinstirii zeilor..." [1].

În perioada brahmanică, cultul a devenit strict aristocratic. Poporul de rînd nu participa deloc la cult : sacrificii publice nu existau, iar sacrificiile particulare nu erau accesibile săracilor. Temple obşteşti de asemenea nu existau.

---

[1] *Legile lui Manu*, p. 71.

Zeii capătă un caracter de zei de castă. Brahma, principalul zeu, este zeul brahmanilor ; lui i se pot adresa cu rugăciuni numai brahmanii. Indra, singurul dintre vechii zei vedici care şi-a păstrat importanţa, s-a transformat în zeul castei kaştrya.

La vaişia, agricultorii, unul din principalii zei a devenit Rudra, care mai tîrziu a fost identificat cu Şira. Casta şudra a fost îndepărtată de la cultul oficial.

Credinţa în reîncarnare

În această epocă a apărut o teorie religioasă importantă, care ulterior a devenit piatra unghiulară a religiei indiene : ideea reîncarnării. Este aproape neîndoielnic că şi această idee a trecut în religia brahmană din străvechile credinţe locale. În religia vedică a arienilor, reprezentările despre soarta sufletului în viaţa de apoi erau, în genere, foarte confuze, iar credinţa într-o a doua încarnare a sufletului celui mort era, pe cît se pare, cu desăvîrşire absentă.

Potrivit reprezentărilor brahmane, după moartea omului sufletul nu piere, ci se strămută în altceva. În ce anume se va încarna el depinde de comportarea omului în viaţa lui actuală, şi în primul rînd de respectarea regulilor de castă.

Regula principală este respectarea legilor castei. Dacă un şundria slujeşte docil şi smerit celorlalte caste, supunîndu-se tuturor regulilor de comportare ale castei sale, el capătă posibilitatea ca, renăscînd după moarte, să se încarneze într-un om dintr-o castă superioară. Dimpotrivă, un om care încalcă legile castei sale în următoarea reîncarnare nu numai că poate coborî într-o castă inferioară, dar se şi poate transforma într-un animal. Brahmanii stabileau chiar categorii de păcate pentru care omul devenea pasibil de o anumită pedeapsă. Pentru un păcat făptuit cu gîndul, omul avea să se reîncarneze în reprezentantul unei caste inferioare, pentru a fi păcătuit cu vorba — într-un animal, iar pentru o faptă păcătoasă — într-un obiect neînsufleţit.

În felul acesta, vechea credință în reîncarnare a luat aspectul unui soi de dogmă despre o răsplată în viața de apoi și a început să slujească drept sacralizare religioasă a orînduirii de castă pe care se bizuia exploatarea.

Carma

Doctrina reîncarnării și-a găsit fundamentarea teoretică în ideea *carmei*. Noțiunea de carma este complexă și ea a fost interpretată în mod diferit de diversele curente ale filozofiei indiene. „Legea carmei — scriu istoricii filozofiei indiene S. Charterjee și J. Datta — are semnificația că toate acțiunile individului, bune sau rele, provoacă și urmări corespunzătoare în viața lui dacă aceste acțiuni sînt săvîrșite cu dorința de a culege de pe urma lor roade, adică premeditat“ [1]. Fiecare faptă bună atrage după sine o răsplată pentru om, fiecare faptă rea — o pedeapsă ; dar, de regulă, nu în viața aceasta, ci în viitoarea reîncarnare. Însăși soarta omului sau a oricărei alte ființe în această viață este rezultatul acțiunilor sale într-o existență anterioară. Prin comportarea sa, omul își făurește singur soarta în viitoarea lui încarnare.

Upanișadele și școlile filozofice

În perioada brahmană capătă o mare influență literatura religioasă filozofică. Existau numeroase tratate teologice, denumite Upanișade. În ele s-au reflectat diferitele interese de clasă, ideologia diferitelor clase. Cu toată varietatea sistemelor religioase-filozofice reflectate în Upanișade, ele pot fi reduse la cîteva tipuri principale. Drept clasice și ortodoxe sînt considerate următoarele sisteme : Vedanta, Mimamsa, Samkhya, Yoga, Nyaya și Vaișeșica. Dintre acestea, Mimamsa și Vedanta sînt pur preoțești, brahmane, profund mistice.

[1] S. Chaterjee și J. Datta. *Introducere în filozofia indiană*, Moscova, 1955, p. 27.

În casta lumească kşatria, care, pînă la un punct, rivaliza cu brahmanii, s-au constituit în alte sisteme filozofice. Samkhya avea o orientare apropiată de materialism, deoarece la baza acestui sistem stăteau noţiunile de independenţă a materiei şi de pluralitate a corpurilor materiale, spre deosebire de panteismul universal al Vedantei. Vaişeşica este o teorie atomistă. Un caracter şi mai pronunţat materialist şi chiar ateist îl aveau sistemele „neortodoxe" : Ciarvaka, care reducea lumea la îmbinarea a patru elemente materiale, şi Lokayata, care nega deschis existenţa zeilor.

Unul din sistemele filozofice care s-au constituit în aceeaşi epocă a căpătat o importanţă deosebită în dezvoltarea ulterioară a religiei Indiei. Este vorba de Yoga, învăţătură ascetică, a cărei esenţă constă în aplicarea practică a principiilor religioase şi filozofice în scopul autoperfecţionării. În învăţătura şi practica yoga, pe primul loc s-a situat un sistem elaborat de procedee complicate de respiraţie şi alte reguli speciale de comportare, al căror scop era păstrarea purităţii trupului şi autoperfecţionarea sufletului. Pe această bază s-a dezvoltat ulterior cunoscutul ascetism indian.

În întregul ei, religia Indiei din perioada brahmană cu greu ar putea fi considerată, cum se face de obicei, o dezvoltare în continuare a religiei vedice. Din aceasta din urmă, în brahmanism a rămas destul de puţin : numai credinţa în autoritatea sacră a Vedelor, numele cîtorva zei şi ritualul aducerii de jertfe. În ceea ce priveşte însă spiritul său, în ceea ce priveşte caracterul său pur de castă, religia brahmanismului se deosebeşte radical de cea vedică. Multe credinţe ale brahmanismului se leagă mai curînd de reprezentările religioase preariene decît de religia vedică a arienilor.

Jainismul şi budismul

Dezvoltarea curentelor religioase care se luptau între ele reflecta intensificarea contradicţiilor în interiorul claselor dominante. Unele din aceste curente

găseau însă ecou în sînul maselor largi, reflectînd protestul inconştient împotriva asupririi de castă.

Astfel de curente au fost jainismul şi budismul, care au apărut, după cum se pare, aproape concomitent în secolele al VI-lea şi al V-lea înaintea erei noastre. Aceste două doctrine erau foarte apropiate între ele (şi influenţa lor reciprocă este incontestabilă). Nici una din ele nu recunoaşte orînduirea de castă ; ambele considerau drept piatră unghiulară izbăvirea de suferinţe a fiecărui om prin propriile lui eforturi ; ambele recunoşteau carma şi încarnările succesive ; în ambele curente, pe primul loc s-a situat doctrina etică despre o cale dreaptă a vieţii. Dar destinele ulterioare ale acestor două credinţe au fost diferite.

Jainismul, al cărui întemeietor este considerat legendarul Vardhamana Mahavira sau Jaina (din casta kşatrya), se rezumă la învăţătura potrivit căreia întreaga lume materială este un rău şi omul trebuie să tindă să se elibereze de ea. De aici, revendicarea unui ascetism sever, mergînd chiar la unii jainişti pînă la refuzul de a purta îmbrăcăminte (digambarii — cei îmbrăcaţi în lumină), la cerinţa castităţii şi a celibatului, la interdicţia de a ucide vreo vietate *(ahimsa).* Jainismul s-a răspîndit cu precădere printre negustori şi în sînul populaţiei orăşeneşti, reducînd, fireşte, pentru cei mulţi din stricteţea revendicărilor sale. El există în India pînă în zilele noastre (în 1941, jainiştii erau în număr de circa un milion şi jumătate), dar, spre deosebire de budism, n-a răzbătut dincolo de graniţele Indiei.

Alta a fost soarta budismului. În ultimele secole înaintea erei noastre, precum şi la începutul erei noastre, budismul a căpătat în rîndurile populaţiei Indiei o foarte largă răspîndire, mult mai largă decît cea a jainismului, în parte datorită faptului că cerinţele puse adepţilor săi nu ajungeau la exagerări. Într-un timp, sub dinastiile Maurya şi Kuşan (secolul al III-lea î.e.n. — secolul al II-lea e.n.), budismul a devenit chiar religie de stat. Acest lucru nu putea să nu neliniştească grav casta preoţimii brahmane, care îşi pierdea vechea situaţie monopolistă dominantă.

Hinduismul. Democratizarea cultului şi a teologiei

Lupta brahmanilor cu budismul era o luptă pentru păstrarea orînduirii de castă. Vechea religie brahmană, cu caracterul ei strict aristocratic, neavînd nici un contact cu masele, exercita asupra acestora o slabă influenţă. Era nevoie ca atît doctrina, cît şi cultul să fie adaptate la necesităţile poporului pentru a concura budismul. Iată care erau cauzele noilor fenomene în religia Indiei, fenomene care au marcat începutul unei noi epoci. În această epocă, denumită de obicei epoca hinduismului, cultul a devenit mai democratic ; au fost elaborate metode de influenţare a maselor largi. Pentru aceasta era necesar, în primul rînd, să se dea poporului posibilitatea de a participa la cult, erau necesare ceremonii obşteşti publice, ritualuri, sanctuare, temple, locuri de pelerinaj etc. În această epocă apar pentru prima dată în India templele. Cele mai vechi dintre templele Indiei sînt cele ale budiştilor. Prin imitaţie sînt create şi temple brahmane. Dimensiunile lor uriaşe, stilul lor arhitectural, ciudat şi fantastic, urmărea să impresioneze imaginaţia maselor, trezindu-le un sentiment de copleşire. Se organizează ritualuri solemne, ceremonii, procesiuni. În temple şi în afara lor se înalţă uriaşe statui ale zeilor (religia indiană străveche nu cunoştea procedee de înfăţişare a zeilor). Unele din ele erau purtate pe străzi în timpul ceremoniilor solemne.

Pe de altă parte, însuşi caracterul ideilor despre zei devine mai democratic. Zeităţile inaccesibile oamenilor, cu care aveau a face numai brahmanii, nu produceau decît o slabă impresie asupra poporului. Era necesar ca zeii să devină mai apropiaţi de mase, era necesar să fie creaţi zei populari, mîntuitori ai poporului. A luat naştere originala învăţătură a *avatarurilor* (coborîre pe pămînt, încarnare).

Zeii-mîntuitori sînt zei pămînteni. Unul dintre ei, cel mai popular, devine Crişna-mîntuitorul, una din întruchipările lui Vişnu. Prin analogie cu mitul budist, în parte şi sub influenţa mitului creştin, ia naştere mitul privitor la naşterea lui pe pămînt. Se po-

vestește despre faptele lui de vitejie, despre mila lui față de oameni, despre pieirea lui pe pămînt. În India de Sud apare ca un zeu mîntuitor similar Rama — legendarul conducător al arienilor în luptele pentru cucerirea Ceylonului, eroul vechii epopei indiene Ramayana.

Sectele

Adorarea zeilor mîntuitori creează terenul favorabil pentru constituirea a numeroase secte. Sectele rămîn o caracteristică a religiei Indiei pînă în zilele noastre. Numărul lor e cu neputință de precizat. Sectele iau naștere cu ușurință. În fruntea lor se situează așa-numiții *guru* — oameni sfinți, învățători.

În noua epocă, preoții devin dascăli ai maselor, conducători ai vieții lor religioase. Cultul guru se situează pe primul plan. Guru nu este numai un mediator între om și zei : el însuși este aproape o încarnare a divinității. Fiecare cuvînt al unui guru devine o lege sacră pentru toți discipolii săi. Unele secte au un caracter democratic, în ele nu se mai face simțită vechea erudiție a preoților. Pe primul plan se situează riturile legate de agricultură, de meserii.

Se dezvoltă cultul divinităților protectoare ale diferitelor caste, profesiuni, ale localităților. Fiecare dintre numeroasele caste își are zeii săi protectori.

Moștenirea cultelor preariene

Un rol foarte important în religiile Indiei l-au căpătat, după cîte se pare încă în perioada brahmană, străvechile culte locale, legate de credințele populației preariene a Indiei. În special adorarea animalelor, cultul șerpilor, al maimuțelor și elefanților etc. — poate de origine totemică —, este legalizată sub o formă nouă de hinduism. Divinitățile hinduiste sînt înfățișate adesea zoomorfic. Ganeza, zeul înțelepciunii — sub chipul unui elefant ; Ganuman — sub chipul unei maimuțe.

Cultul apei, credința în forța ei purificatoare, a căpătat în India o puternică dezvoltare. Pe prim plan se situează adorarea fluviului sacru Gange, ale cărui ape îl pot purifica pe om, orice păcat ar fi săvîrșit. Un indian credincios consideră drept suprema fericire să moară pe malul Gangelui.

Unele culte iau un caracter mistic de factură erotică. Sînt așa-numitele culte *șacti* — ale principiului feminin. Pe baza venerării zeului Șiva se constituie culte orgiastice fanatice, legate de chipurile înfricoșătoare ale divinității iubirii și morții, principala divinitate feminină fiind considerată Kali sau Durga — soția zeului Șiva. Un rol important îl joacă la aceste secte simbolurile falice — *lingam* și altele. Sectele se împart în vișnuiste și șivaiste, după cum consideră ca zeitate principală pe Vișnu sau pe Șiva. În ce-l privește pe Brahma, el este recunoscut ca divinitate supremă, dar numai pur teoretic, de vreme ce nu există un cult al său și nici temple sau imagini care să-l înfățișeze.

Și-a păstrat pînă în zilele noastre întreaga vigoare doctrina religioasă cu privire la reîncarnările succesive ale sufletului *(metempsihoză)*. Soarta omului în încarnarea viitoare depinde însă nu numai de modul lui de viață și de supunerea sa față de legile castei, ci și de riturile funerare. Drept formă ortodoxă a funeraliilor este considerată incinerarea cadavrelor.

Fărîmițarea religioasă, dezvoltarea la extrem a sectelor în India reflectă fărîmițarea socială, extrema complexitate a relațiilor de clasă, lipsa de omogenitate a componenței naționale și rasiale a populației. S-a făcut nu o dată observația că hinduismul nu poate fi numit o religie unitară : este mai curînd un ansamblu de religii, care se deosebesc mult unele de altele. Dogme obligatorii pentru toți hinduiștii sînt foarte puține : recunoașterea autorității sacre a Vedelor, doctrina cu privire la carma și migrația sufletelor, precum și credința în originea divină a castelor.

Marea fărîmițare și caracterul de mozaic al organizării religioase a reprezentat un fenomen deosebit de negativ, frînînd în tot decursul istoriei Indiei posibilitatea unei unificări statale în lupta împotriva năvă-

lirilor din afară. Tocmai această situaţie a înlesnit, la timpul său, cucerirea de către musulmani a Indiei, iar mai tîrziu căderea Indiei sub stăpînirea imperialismului englez.

Încercările de reformare a hinduismului

Această situaţie a fost înţeleasă de mulţi militanţi ai mişcării naţionale indiene. Nu o dată s-au făcut încercări de a efectua o reformă religioasă naţională. Asemenea încercări au fost făcute încă în evul mediu, în parte sub influenţa islamismului şi mai tîrziu a creştinismului. Astfel, încă în secolul al XIII-lea a luat naştere ideea că Vişnu şi Şiva nu sînt decît diferitele manifestări ale unei divinităţi unice, Hari-Hara, cu două ipostaze. Se prea poate ca sub influenţa reprezentărilor creştine să fi apărut ideea trinităţii *(trimurti)* alcătuite din principalii zei : Brahma, Vişnu, Şiva. Au existat şi tentative de reformă mai îndrăzneţe. În secolul al XV-lea predicatorul Cabir a proclamat inutilitatea castelor şi a dus lupta împotriva superstiţiilor, a venerării unui mare număr de zei, a riturilor complicate. El se străduia să obţină unificarea religioasă a indienilor în vederea luptei împotriva străinilor musulmani. Dar toate acestea nu au avut drept rezultat decît crearea unei noi secte — Cabir-Panthi, care există şi în zilele noastre.

Sikhii

La sfîrşitul aceluiaşi secol ; al XV-lea, pe terenul luptei naţionale împotriva cuceritorilor musulmani s-a constituit originala sectă a sikhilor. Fondatorul ei a fost Nanac, un indian din casta kşatrya, care se găsea sub o puternică influenţă a predicei lui Cabir, precum şi a vechii filozofii panteiste a Vedantei. Aspectul cel mai important al doctrinei sale era încercarea de a pune capăt fărîmiţării religioase şi de a unifica într-o singură religie nu numai pe hinduişti, ci şi pe musulmani.

Predicile lui Nanac s-au bucurat de un mare succes; el a izbutit să unifice importante mase populare, care timp de două secole au dus lupta mai întîi împotriva musulmanilor, apoi împotriva englezilor. Dar în loc de a înfăptui o unificare a religiilor, sikhii s-au izolat ei înșiși, transformîndu-se într-o sectă deosebită cu caracter militar-religios. În secolul al XVII-lea, ei au constituit un stat puternic, iar în secolul al XVIII-lea au pus stăpînire pe Punjab, unde reprezintă și astăzi un grup dominant foarte numeros.

Sikhii se supun necondiționat conducătorilor lor, succesorii lui Nanac, care sînt și ei niște *guru* sfinți. Cartea sacră a sikhilor este *Adi-granth*. Comunitățile lor sînt foarte unite.

Mișcările reformiste din secolele XVIII—XIX

Mișcarea religioasă reformistă s-a intensificat în secolele XVIII—XIX, cînd s-a desfășurat lupta împotriva invaziei engleze și franceze și cînd contradicțiile interne s-au accentuat și mai mult. Acest lucru s-a manifestat îndeosebi în Bengal, unde a acționat învățatul și predicatorul Ceaitania. El a întemeiat o nouă sectă vișnuistă, în care se consideră că principalul este nu formalismul ritual, ci credința vie și simțirea. Adeptul său, iluministul Rham Mohun Ray, un om cu o cultură vastă și cu un orizont larg, a încercat să modernizeze religia hinduistă în spirit monoteist. El a întemeiat noua mișcare „Brahmo Samadj", în scopul de a atenua întrucîtva dezbinarea de castă.

Alți propovăduitori au căutat să realizeze o apropiere a hinduismului de religiile străine. Sri Ramakrișna Paramahansa (a doua jumătate a secolului al XIX-lea) a încercat să creeze o religie panteistă purificată, bazată pe Vedante. Adepții lui l-au proclamat pe Ramakrișna sfînt și au creat o mișcare religioasă iluministă care a cuprins întreaga Indie.

În prezent, tabloul vieţii religioase a Indiei, în pofida repetatelor tentative de unificare, este extrem de pestriţ, ceea ce reflectă componenţa naţională şi de clasă a Indiei.

Hinduismul s-a remarcat întotdeauna prin toleranţa religioasă şi, în acelaşi timp, prin aptitudinea sa de a-şi însuşi cultele străine, de a le include în sistemul său. Brahmanii au inclus cu foarte mare uşurinţă în hinduism religia oricărui popor sau trib dravidian sau a oricărei alte seminţii ; în acest scop le era îndeajuns să proclame obiectul de cult al acestui trib — fie chiar şi un animal oarecare — drept avatar al lui Vişnu sau Şiva.

Pe de altă parte, este caracteristic faptul că prozelitismul individual, adică trecerea unor persoane separate la religia hinduistă, este teoretic interzis : acest lucru este împiedicat de teoria castelor. Pentru a fi hinduist, trebuie să aparţii prin naştere uneia din caste. Astfel, neadmiţînd prozelitismul, hinduismul, strîns legat de orînduirea de castă a Indiei, nu a putut să iasă din graniţele ei şi să devină o religie mondială. Aceasta a izbutit s-o realizeze numai budismul, născut tot pe pămîntul Indiei.

Cu toate acestea, hinduismul a exercitat şi continuă să exercite o puternică influenţă asupra vieţii spirituale a altor popoare. Este deosebit de interesantă influenţa religiei şi filozofiei religioase a Indiei în ultima vreme asupra unor pături ale intelectualităţii europeano-americane.

Poate că nu există alt popor care să fie atît de oprimat de povara religiei ca popoarele indiene. Hindusul este ca legat de mîini şi de picioare datorită diverselor prescripţii şi interdicţii religioase.

Dar aspectul cel mai negativ al religiei hinduiste pentru popor este consfinţirea castelor. În special au de suferit pînă în zilele noastre „cei de care nu ai voie să te atingi“, castele cele mai asuprite din India. De aceste caste ţin astăzi peste 60 milioane de oameni, a şasea parte din populaţia ţării.

Capitolul al 16-lea

RELIGIA EGIPTULUI ANTIC

Datorită condițiilor prielnice, popoarele Orientului antic, îndeosebi cele din Egipt și Mesopotamia, au pornit înaintea altor popoare pe calea dezvoltării societății împărțite în clase și a creării marilor civilizații (monumentele lor cele mai vechi datează din mileniul al IV-lea î.e.n.).

Cele mai vechi culte locale și vestigiile totemismului

Majoritatea cercetătorilor sînt de părere că cea mai veche formă a religiei Egiptului a fost cultul zeităților locale protectoare ale nomelor. Nomele erau, neîndoielnic, rămășițe ale vechilor triburi unificate la sfîrșitul celui de-al IV-lea mileniu î.e.n. sub autoritatea unică a regelui. Cultul zeităților nomice s-a dovedit însă extrem de trainic ; el s-a menținut pînă la sfîrșitul istoriei Egiptului antic, îmbinîndu-se cu adorarea zeităților întregii țări.

În aceste culte locale ale nomelor s-au păstrat trăsături profund arhaice. Fiecare nomă adora animalul său sacru, care, într-un fel sau altul, era legat de zeul local ; acesta din urmă era adesea întruchipat fie sub forma acestui animal, fie în chip mixt, zooantropomorf.

Astfel, în noma cea mai sudică, Elefantina, se venera berbecul, în Dendera — vaca, în Sint — şacalul, în Hermopolis — ibisul şi pavianul, în oaza Fayum — crocodilul, în Bubastis — pisica. Drept protectoare a Nechen-ului, de unde a început unificarea Egiptului de Jos, era considerată zeiţa-uliu, iar în Hebeb-ul învecinat era adorat nufărul. Cel mai vechi centru al unificării Egiptului de Sus — Buto — venera şarpele sacru, iar comunitatea vecină Pe — albina [1]. Hieroglifele care înfăţişau ultimele patru fiinţe au devenit ulterior simbolul Egiptului unificat.

Aproape toţi cercetătorii consideră că ulterior cultul zeităţilor protectoare locale a cunoscut un proces de antropomorfizare a animalelor sacre. Astfel, pisica s-a transformat în zeiţa Bastet, care este înfăţişată cu cap de pisică ; şoimul — în zeul Horus. Înfăţişarea lui Tot, cu cap de ibis, a lui Anubis, cu cap de cîine, a lui Sobek, cu cap de crocodil, a zeiţei Sohmet, cu cap de leoaică, a lui Hator, cu cap de vacă, etc. sînt indicaţii evidente asupra provenienţei acestor figuri zooantropomorfe din animalele sacre.

Merită atenţie şi marele număr de zeităţi feminine printre protectorii locali — zeiţele Nehebt, Hator, Neit, Sohmet, Neftis ş.a. —, ceea ce se datoreşte, probabil, persistenţei rămăşiţelor matriarhatului.

Unificarea ţării şi zeii întregului Egipt

E posibil ca încă în epoca dinaintea unificării Egiptului să se fi schiţat începuturi ale cultului unor zei ai întregului Egipt. Această presupunere este justificată de faptul că încă în epoca predinastică se pot remarca anumite elemente ale comunităţii culturale a Egiptului. Cu toate acestea, zeităţile al căror cult era răspîndit în epoca faraonilor în întreg Egiptul au dobîndit o recunoaştere generală doar în cursul evoluţiei istorice. Cînd una din nome devenea centrul unificării statale a Egiptului, zeul protector al aces-

---

[1] Vezi J. Brested. *Istoria Egiptului*, vol. I, Moscova, 1915, p. 35.

teia devenea obiect de cult la scara întregului stat. Centralizarea cultului era expresia şi, totodată, instrumentul centralizării puterii statale.

Cel mai vechi dintre zeii întregului Egipt a fost şoimul Horus, care era iniţial venerat în Hieraconpolis şi în Edfu. Regii proveniţi din acest ţinut, care îşi ziceau „adoratori ai lui Horus", au fost primii unificatori ai Egiptului (dinastiile 1 şi 2 ; sfîrşitul celui de-al patrulea mileniu î.e.n.) ; ei sînt cei care au transformat zeitatea lor tribală într-un zeu recunoscut în întregul Egipt ca zeu al Soarelui [1]. Din momentul strămutării capitalei regatului la Memfis (dinastia a 3-a ; aproximativ în anul 3000 î.e.n.), zeul principal, oficial al Egiptului a devenit zeul Memfisului — Ptah [2]. Venirea la putere a dinastiei a 5-a (aproximativ anul 2700 î.e.n.), legată de oraşul On (Heliopolis), a atras după sine răspîndirea cultului zeului local Atum (Ra), care s-a transformat în zeitate supremă a Egiptului. Ridicarea Tebei ca centru al noii unificări a Egiptului în epoca celei de-a 11-a şi a 12-a dinastii (aproximativ în anii 2100—1800 î.e.n.) a avut ca urmare faptul că un mic zeu, prea puţin cunoscut, Amon, a ajuns în vîrful panteonului general al Egiptului, fiind pus alături de vechiul zeu suprem Ra (Amon-Ra). Din epoca celei de-a 26-a dinastii, originară din Sais (în secolul al VII-lea î.e.n.), un loc de frunte în cult l-a ocupat zeiţa locală de la Sais (de origine libiană pare-se), zeiţa Neit [3].

Au devenit însă zei ai întregului Egipt nu numai zeii protectori ai centrului politic al ţării. În urma unificării ţării, şi alţi zei locali au început să fie adoraţi, chiar în afara ţinutului ai cărui protectori fuseseră iniţial. Aşa cum s-a întîmplat şi în alte ţări, astfel de zeităţi căpătau o anumită funcţie, fiind consideraţi ca ocrotitori ai unei anumite activităţi umane

---

[1] Vezi *op. cit.*, p. 48.

[2] Vezi B. Turaev. *Eghipetskaia literatura,* Moscova, 1920, p. 40.

[3] Vezi Brested, *op. cit.*, vol. I, p. 129—132 ; B. Turaev, *Istoriia Drevnego Vostoka,* vol. I, p. 103, 229.

sau ai unei profesiuni. Astfel, Tot (cu cap de ibis) din Hermopolis a devenit protectorul scribilor şi al învăţaţilor, Anubis din Sint a devenit zeul morţii, Sohmet din Latopolis — zeiţa războiului, Min din Kaptos — protectoarea străinilor ş.a. Multe zeităţi erau puse în legătură cu fenomene cosmice ; probabil că unora dintre ele li se atribuiau trăsături cosmice încă de pe vremea cînd nu erau decît protectori locali. Cei mai mulţi dintre zei erau, într-un fel sau altul, legaţi de Soare, ca de pildă : Atum-Ra din Heliopolis, Horus din Hieraconpolis, Osiris din Busiris, Amon din Teba, Anher din Abydos, Sobek din Fayum şi Mentu din Hermonthis. De Lună erau legaţi Tot, Isis şi Honsu. De cer — Hator şi Nuth, de pămînt — Min şi Heb. Unii din aceşti zei, ca Heb şi Nuth, nu au avut niciodată vreo legătură cu cultele locale.

Crearea unui panteon general al Egiptului a avut ca urmare instituirea unor legături teologico-mitologice între diferitele zeităţi. Aşa au apărut cunoscutele triade şi nonade (asocierea a nouă zeităţi) de divinităţi, care însă nu erau aceleaşi în diferitele localităţi : Amon-Nuth-Honsu la Teba ; o altă trinitate Ptah, soţia sa Sohmet şi fiul lor Nefertum la Memfis. Dintre nonade, cea mai răspîndită era cea din Heliopolis, constituită din patru perechi de zei plus, în fruntea lor, Ra : Ra, Şu şi Tefnut, Heb şi Nut, Osiris şi Isis, Set şi Neftis. Toate aceste grupuri de zei erau produsul fuzionării cultelor locale, dar, totodată, rodul speculaţiilor pur teoretice ale preoţilor. Pe de altă parte, îngemănarea zeilor ducea la confundarea lor.

Aşa s-a format un panteon general al Egiptului. Probabil că adorarea în întregul Egipt a animalelor sacre a fost cauza acestui proces : animalele sacre locale, anticele totemuri, au devenit obiectul adoraţiei generale. Astfel, în întreaga ţară erau considerate ca sacre pisica, uliul, ibisul şi crocodilul. În afară de venerarea unor specii întregi erau adorate şi anumite exemplare individuale : boul Apis al zeului Ra la Memfis, berbecul lui Osiris la Mendes şi alte animale legate de zeii cei mai veneraţi.

Una din cele mai vechi părţi ale complexului religiei egiptene o constituie credinţele şi ritualurile legate de agricultură. Ele sînt relativ puţin cunoscute, deoarece în izvoarele scrise egiptene s-a reflectat, fireşte, nu religia populară, ci cea statală. Dar şi aceasta din urmă a fost influenţată de cultele populare. Urmele acestei influenţe se regăsesc în unele zeităţi ale cultului oficial : Min din Koptos, Amon din Teba, Hnum din Elefantina, Isis zeiţa Deltei etc., probabil, la început, zeităţi ale fertilităţii. Figura centrală a religiei populare agricole a fost însă, fără îndoială, Osiris.

Figura lui Osiris este extrem de complexă. Fiind iniţial zeul protector local al oraşului Busiris (Djedu) din Deltă, era în acelaşi timp strîns legat de cultul fertilităţii. Osiris era prezentat permanent cu atribute vegetale : cu un lotus, înconjurat de viţă de vie etc. Sînt deosebit de interesante imaginile lui Osiris găsite cu ocazia unor săpături ; avînd forma unor siluete umane, ele erau făcute din sămînţa aruncată pe un strat de pămînt, turnat într-un cadru special de lemn, astfel încît cerealele încolţite creează un fel de imagine vie a zeului. Într-un desen deosebit de caracteristic, spicele de grîu cresc din trupul culcat al lui Osiris, pe care preotul îl stropeşte cu apă. Populaţia Egiptului serba anual moartea şi învierea lui Osiris. Potrivit unei inscripţii, aceste serbări (organizate după calendarul lunar şi deci în diferite perioade ale anului) durau 18 zile şi cuprindeau aratul şi semănatul ritual, precum şi ritualuri în care era prezentă figura lui Osiris, făcută din pămînt şi boabe de grîne. În aceste ritualuri, Osiris apare ca întruchipare nemijlocită a pîinii. A existat un mit al morţii şi reînvierii lui Osiris (parvenit pînă la noi fragmentar). Potrivit acestui mit, zeul Osiris, rege al Egiptului, a fost ucis mişeleşte de fratele său, zeul Set ; trupul lui Osiris a fost tăiat în bucăţele şi risipit pe tot întinsul ţării ; după îndelungate căutări, sora-soţie a lui Osiris, zeiţa Isis, a găsit şi a strîns bucăţelele trupului zeului şi a născut de la el un fiu —

zeul Horus ; acesta din urmă l-a învins pe Set şi l-a reînviat pe tatăl său.

Acest mit nu este altceva decît povestirea plastică a transformărilor bobului de grîu semănat şi germinat. Este un mit tipic de cult agricol, care explică ritualul săvîrşit. Cultul popular al lui Osiris reprezenta una din variantele cultului agricol privind spiritul vegetaţiei, care moare şi reînvie, cult care se bucura în antichitate de o largă răspîndire.

Cultul lui Osiris era strîns legat de cel al lui Isis, zeitate care la originea ei fusese tot locală şi care a devenit ulterior cea mai populară zeiţă a fertilităţii din Egipt. În epoca elenistică şi romană, cultul lui Isis s-a răspîndit larg în toată regiunea Mediteranei, concurînd într-o vreme creştinismul.

În timp ce Osiris şi Isis erau principalele figuri ale religiei populare, în centrul cultului oficial se afla încă din timpul celei de-a 5-a dinastii figura zeului Soarelui : la început Ra, iar apoi Amon din Teba, îngemănat cu el. Cultul Soarelui constituia elementul principal al religiei statale a Egiptului. În timpul celei de-a 5-a dinastii au început să se construiască temple ale zeului Soarelui, avînd ca obelisc caracteristic simbolul Soarelui.

Zeificarea împăratului

Nicăieri rolul de clasă al religiei Egiptului ca sprijin al exploatării nu s-a reflectat mai puternic decît în zeificarea faraonului, deţinătorul suprem al puterii de stat. Începînd din perioada celei de-a 5-a dinastii, faraonul a fost considerat fiu al zeului Soarelui, Ra. Credinţa că faraonul este fiu de zeu, un zeu viu, a dominat întreaga istorie politică a Egiptului. Faraonul îndeplinea personal cele mai importante ritualuri religioase : el întemeia temple, numai el putea — cel puţin în teorie — să intre în sanctuarul zeului şi să-i aducă jertfe ; preoţii acţionau numai în numele lui [1]. Ceremonialul sacru de care era încon-

[1] Vezi B. Turaev, *Istoriia Drevnego Vostoka*, vol. I, p. 196—198.

jurată toată viața de la curte : prosternarea înaintea faraonului și sărutarea pămîntului la picioarele lui, interdicția de a pronunța numele lui, emblemele religioase folosite de acesta, reflecta, sprijinea și, totodată, intensifica credința în originea divină a puterii imperiale. Zeificarea faraonilor era, în mîinile claselor dominante, unul din cele mai puternice instrumente de înăbușire a protestului maselor populare asuprite.

Cultul funerar

Același spirit de clasă a devenit dominant și în dezvoltarea caracteristică a cultului funerar. Necropolele epocii predinastice (adică anterioare societății împărțite în clase) din Egipt nu se disting prin nimic deosebit de monumentele analoage din alte țări : morții erau îngropați ghemuiți în mici gropi ovale, cu un inventar sărac, uneori trupul era tăiat în bucăți. Începînd încă din perioada primelor dinastii, ritualul funerar se schimbă simțitor, în primul rînd pentru faraoni. Gropile mormintelor devin treptat mai spațioase și mai complexe, se ridică peste nivelul terenului, capătă forma unei *mastaba* (mic trunchiu de piramidă din piatră), apoi, începînd din perioada celei de-a 3-a dinastii, forma unei piramide uriașe. Trupul faraonului mort începe să fie supus operației complexe a îmbălsămării și transformat în mumie. Ulterior au fost supuse mumificării și trupurile rudelor faraonului, demnitarilor, iar mai tîrziu și ale oamenilor din pătura socială de mijloc.

Mumiile suveranilor din epoca regatului vechi au fost conservate în piramide special construite. Deosebit de impunătoare sînt piramidele faraonilor din dinastia a 4-a. În epoca regatului mijlociu — sub dinastiile 11 și 12 —, piramidele regești au devenit mult mai modeste ca proporții ; mai tîrziu, construirea lor a încetat, ele fiind înlocuite cu temple funerare săpate în stîncă. Oamenii de stare mijlocie își

îngropau morții — cel puțin în epoca regatului nou — în morminte comune, iar cadavrele săracilor erau pur și simplu îngropate în nisip. În Egiptul perioadei faraonilor, tehnica avansată a îmbălsămării și, în general, complexitatea ritualului funerar erau, neîndoielnic, strîns legate în special de credințele religioase privitoare la destinul sufletului omenesc după moarte. La puține popoare, cultul funerar și concepțiile despre viața de apoi au luat o asemenea dezvoltare.

Potrivit credințelor religioase egiptene, numai trupul omului moare, pe cînd celelalte părți componente rămîn în viață : numele *(ren)*, sufletul *(ba)*, care, luîndu-și zborul din trup sub chip de pasăre, se duce în cer, și, în sfîrșit, un alter ego misterios al omului *(ka)*, care ocupă principalul loc în tot acest complex de credințe religioase. *Ka* este un suflet sui-generis, dublură invizibilă a omului, a cărui soartă de după moarte este tainic legată de soarta trupului însuși. *Ka* nu este nemuritor, el poate pieri de foame și sete dacă în timpul funeraliilor defunctul nu va fi aprovizionat cu toate cele necesare ; *ka* poate fi mîncat de monștrii din lumea de apoi dacă nu va fi apărat prin incantații magice. În caz favorabil, în condițiile păstrării mumiei sau cel puțin a statuii defunctului, *ka* poate să-i supraviețuiască timp îndelungat.

Cu privire la destinul de după moarte al lui *ka* au existat la egipteni în diferite perioade concepții deosebite, pe care preoții s-au străduit să le închege într-un sistem unic. În epoca regatului vechi a predominat credința că defunctul sau *ka*-ul său ajunge în „Cîmpiile Ialu“, situate undeva în apus, și continuă să ducă acolo viața pe care a dus-o pe pămînt. Morții din rîndurile aristocraților și bogătașilor se bucură de toate bunurile vieții, se delectează în grădini umbroase, înconjurați de suite și de slujitori, îndeletnicindu-se cu vînătoarea. În viața de apoi au parte de toate binefacerile, bucuriile cei care le-au posedat și pe pămînt. Această viață de apoi fericită se asigură prin mijloace magice : prin zugrăvirea sce-

nelor ei pe pereţii mormintelor, prin ofrande funerare, prin formule magice.

Încă din cea mai veche epocă s-a format la egipteni şi concepţia unor zeităţi speciale, protectori ai morţilor. În perioada regatului vechi apar pe primul plan ca protectori ai morţilor două zeităţi de figurile cărora este legat încă de atunci cultul funerar : zeul Soarelui, Ra, şi zeul vegetaţiei, Osiris, mort şi înviat.

Centrul de unde s-a răspîndit concepţia solară despre împărăţia morţilor a fost Heliopolis, punctul central al cultului lui Ra. Conform acestei concepţii, sufletele celor morţi năzuiesc să ajungă în luntrea solară a lui Ra şi împreună cu el să săvîrşească călătoria lui de fiecare zi pe cer. Punctul de plecare al acestor credinţe religioase despre legătura dintre sufletul celui mort şi Soare l-a constituit, probabil, ideea despre apus ca ţărm al morţilor : Soarele plecînd spre apus luminează cu lumina sa acest ţărm. Egiptenii aveau o reprezentare confuză despre ţara tainică a întunericului — *duat*, unde Soarele coboară noaptea şi unde sălăşluiesc cei morţi.

O mare importanţă a căpătat în cultul funerar al Egiptului figura lui Osiris. Iniţial, el n-a avut contingenţă cu credinţele şi ritualurile funerare religioase [1]. Dar încă în textele piramidelor dinastiei a 5-a, numele lui este amintit în formulele pentru pacea sufletelor celor morţi [2]. Ulterior, Osiris s-a transformat în stăpîn al lumii de după moarte şi în judecătorul sufletului. Veriga de legătură dintre cultul lui Osiris şi credinţa în viaţa de apoi a fost concepţia despre Osiris ca zeu care moare şi învie. Fiind, potrivit mitului, primul care a murit, Osiris a început să fie înfăţişat ca mai marele peste cei morţi, iar învierea lui anuală dădea credincioşilor speranţa că numai cu ajutorul lui sufletul celui mort se poate salva de la pieirea definitivă. Lui Osiris i se adresau rugăciuni ca să ocrotească pe cel mort.

---

[1] Vezi Brested, *op. cit.*, vol. I, p. 62, 181 ; B. Turaev. *Istoriia Drevnego Vostoka*, vol. I, p. 182.

[2] Vezi B. Turaev. *Eghipetskaia literatura*, p. 38.

În epoca regatului mijlociu se formează și cea mai caracteristică noțiune a cultului lumii de apoi la egipteni — judecarea sufletelor morților. Judecător al sufletelor este considerat însuși Osiris, iar ajutoarele lui — zeii celor 42 de nome, ca și zeii Anubis, Tot și un monstru infernal care devorează inima mortului. În funcție de faptele bune și cele rele săvîrșite de defunct în timpul vieții se decide soarta sufletului său. Apare aici credința într-o răsplată după moarte, care vine în contradicție cu ideea mai timpurie despre viața de după moarte ca o simplă prelungire a vieții pămîntene.

Ideile egiptenilor despre soarta sufletului după moarte (confuze și contradictorii) sînt expuse în așa-numita *Carte a morților.* Aceasta este o culegere foarte cuprinzătoare (peste 180 de capitole) de formule magice pentru sufletele morților. Cele mai vechi dintre aceste formule își au originea în textele piramidelor (a 5-a și a 6-a dinastie) ; ele au fost scrise atunci pe pereții mormintelor faraonilor ; în perioada de tranziție, aceste texte se scriau pe sarcofagele demnitarilor, iar mai tîrziu, textele funerare înmulțindu-se tot mai mult, ele au început să fie scrise pe papirusuri și să fie așezate pe pieptul mumiilor. Așa a luat naștere *Cartea morților.*

Unele capitole conțin rugăciuni prin care defunctul se adresează către diverse zeități, cerîndu-le să-l apere de diferite pericole ; uneori mortul este invocat direct cu numele acestor zeități. În alte capitole se urmărește clar ideea răsplatei de după moarte pentru faptele săvîrșite pe pămînt, ideea legată de concepția unei responsabilități morale. Așa este deosebit de vestit capitolul 125, în care decedatul, ca și cum s-ar afla deja în fața judecății lui Osiris, se apără, negînd că ar fi comis diferite păcate și fapte rele. „Eu nu am făcut nimic jignitor pentru zei — spune în fața judecății sufletul omului. — Eu n-am permis stăpînului să-și jignească sclavul. N-am înfometat pe nimeni. N-am făcut pe nimeni să plîngă.

N-am ucis pe nimeni... N-am jefuit rezervele din templu. N-am împuţinat bucatele consacrate zeilor" [1].

Este evident că această idee a responsabilităţii morale a omului şi legătura ei cu credinţa în viaţa şi judecata de apoi a fost elaborată de preoţi în interesul clasei dominante, ca răspuns la contradicţiile de clasă crescînde. Ulterior, tocmai această concepţie religioasă egipteană despre judecata de apoi a influenţat dezvoltarea aceleiaşi concepţii în creştinism.

Dealtfel, această idee a unei răsplate de după moarte pentru faptele bune şi rele nu era deloc dominantă în credinţele religioase ale egiptenilor. Predomina concepţia că fericirea sufletului pe cealaltă lume este posibilă prin mijloace pur magice.

Mitologia

La egipteni existau, pe cît se pare, multe mituri cosmogonice, care se contraziceau între ele. Probabil că în fiecare localitate exista un mit propriu despre începutul lumii, în care rolul principal era atribuit zeităţii locale. Cel mai vechi dintre aceste mituri care a ajuns pînă la noi se află cuprins în Tratatul teologic de la Memfis, alcătuit în perioada dinastiilor a 3-a şi a 4-a, cînd Memfisul era capitală. În acest tratat, creaţia lumii este atribuită zeului local Ptah, care i-a învins pe Horus, Tot şi pe alţi zei.

Preoţimea din Heliopolis atribuia crearea lumii zeului solar Ra (Atum). Potrivit cosmogoniei din Heliopolis, însuşi Ra a fost creat de tatăl său, haosul primordial Nun ; din acest haos, Ra a creat pe rînd prin autofecundare zeităţile supreme, oamenii şi animalele. Pe oameni, Ra i-a creat din lacrimile sale. Soarele este ochiul lui Ra, Luna — celălalt ochi al său. Cosmogonia din Heliopolis constituie, prin urmare, un lanţ de întruchipări legate de ideea generării reciproce şi a creaţiei magice.

Au existat şi alte concepţii cosmogonice şi antro-

---

[1] Vezi B. Turaev. *Istoriia Drevnego Vostoka*, vol. I, p. 229, 283.

pogonice. Adoratorii zeului Hnum din Egiptul de Sud credeau că acest zeu-olar a modelat oamenii pe roata olarului. Această reprezentare s-a format sub influența dezvoltării meseriilor.

În întruchipările mitologice ale fenomenelor naturii la egipteni, unul din primele locuri îl ocupă, în general, Soarele. Miturile solare ale egiptenilor erau foarte diferite. În unul dintre aceste mituri, Soarele în chip de motan mare se luptă cu un şarpe mare. Conţinutul altui mit — lupta lui Ra (Soarele) contra şarpelui subteran Apofis — reflectă, desigur, mişcarea diurnă a Soarelui şi coborîrea lui la orizontul apusean. Conform unor reprezentări mitologice foarte răspîndite ale egiptenilor, Soarele îşi făcea drumul zilnic într-o barcă (barca era principalul mijloc de transport în Egipt, ţară care se întindea de-a lungul văii înguste a fluviului). S-a reprezentat Soarele şi sub chipul a diferite animale : şoim, şarpe, motan.

Cerul era întruchipat de egipteni sau în chip de femeie, zeiţa Nuth (înfăţişată sprijinindu-se cu degetele de la mîini şi de la picioare pe pămînt, cu corpul îndoit în formă de arc îndreptat în sus), sau în chip de vacă ; pe trupul acestei vaci sînt desenate bărci ale Soarelui şi Lunii şi o mulţime de stele risipite.

Multe alte fenomene cereşti şi terestre ale naturii : Luna, aerul, pămîntul, Nilul, deşertul, erau personificate mitologic la egipteni. Spre deosebire de natura binefăcătoare a văii Nilului, care era personificată în chipuri de zeităţi bune, tot ce era legat de forţele ucigătoare ale deşertului genera zei duşmănoşi, demonici : Set, Sohmet.

Set cel rău ocupă un loc important în mitologia egipteană. În mitul despre Osiris, el apare ca frate perfid şi invidios al acestuia, punîndu-i la cale pieirea.

Miturile despre eroii civilizatori aveau şi ele o largă răspîndire, însă la egipteni aceşti eroi erau cu toţii zei. Printre ei trebuie menţionat zeul din Hermopolis — ibisul Tot, protectorul scribilor şi învăţa-

ților, căruia i se atribuia descoperirea scrisului, științelor, alcătuirea cărților sfinte. Trăsăturile eroului civilizator apar și în figura complexă a lui Osiris ; mitul povestește că Osiris a fost regele Egiptului și i-a învățat pe oameni agricultura, horticultura și viticultura. Figura eroului civilizator și figura zeului fertilității și agriculturii se contopesc într-o singură persoană.

Este interesant de urmărit mitul privitor la pedepsirea oamenilor de către zei. Mitul potopului era străin aproape tuturor popoarelor Africii, inclusiv egiptenilor. Pentru aceștia, inundațiile Nilului erau o binefacere și ei nu-și puteau imagina că creșterea apelor ar putea fi o catastrofă. Potrivit mitului egiptean, pedeapsa zeilor se abate asupra oamenilor sub altă formă. Zeul Ra, mîniat de faptele rele ale oamenilor, trimite împotriva lor „ochiul" său — pe fiica sa Hator —, iar mai tîrziu pe zeița Sohmet, fioroasa zeiță a războiului, cu cap de leoaică. Sîngeroasa zeiță pornește cu atîta rîvnă la exterminarea oamenilor, încît însuși Ra este nevoit să recurgă la o șiretenie spre a o domoli ; el ordonă ca zeița să fie îmbătată ; Sohmet beată adoarme și sîngeroasa ei acțiune încetează.

Magia

Un rol foarte mare a jucat în religia egiptenilor practica magiei. Exista o magie curativă și preventivă. Medicina egipteană, îndeosebi farmacopeea, se afla la un nivel relativ ridicat, dar, cu toate acestea, ea era împletită cu concepții magice. Pînă și în cel mai rațional tratat medical, așa-numitul *Papirus al lui Ebers* (epoca dinastiei a 12-a, aproximativ în anul 2000 î.e.n.), există, alături de rețete, multe descîntece împotriva bolilor. Este larg cunoscută magia de prohod egipteană — un sistem de practici magice pentru dobîndirea fericirii defunctului în viața de apoi.

În epoca regatului vechi, preoţimea nu a fost nici numeroasă şi nici independentă. Ritualurile religioase erau îndeplinite mai mult de persoane laice — demnitari, guvernatorii regiunilor, iar la centru de către faraon ; preoţii acţionau în numele regelui, ţinînd locul lui. O situaţie mai influentă deţineau corporaţiile preoţilor principalelor temple — Ptah de la Memfis şi Ra din Heliopolis. Acestor corporaţii preoţeşti le datorăm textele teologice cele mai vechi ce ne sînt cunoscute. Încă din acea epocă au existat centre ale cultului, care posedau averi mari, provenite din donaţii regale. Acestea erau, în primul rînd, sanctuarele de pe lîngă morminte. Astfel, mormîntul prinţului Nekura, fiul regelui Chefren, primea venituri de la douăsprezece oraşe [1].

În epoca regatului mijlociu, situaţia preoţilor s-a menţinut aceeaşi. Nu erau numeroşi şi proveneau mai ales din aristocraţie.

Preoţimea s-a întărit în epoca luptei împotriva hicsoşilor (aproximativ în anii 1700—1570 î.e.n.) devenind într-o anumită măsură independentă de puterea laică. După alungarea hicsoşilor, în timpul celei de-a 18-a dinastii (secolele XVI—XIV î.e.n.), funcţiile preoţeşti au devenit pentru prima oară ereditare. Corporaţiile preoţeşti ale diferitelor temple intră în legături unele cu altele şi se unesc sub conducerea celei mai puternice dintre ele — preoţimea templului Amon din Teba, care devenise din nou capitala statului renăscut. Marele preot al lui Amon, şeful templului capitalei, ajunge să ocupe un loc de frunte în ierarhia politică. În anii tulburărilor şi luptei dintre Tutmosis şi regina Hatşepsut, preoţimea tebană se amestecă în relaţiile de la curte şi îşi întăreşte poziţiile politice. Marile cuceriri ale regilor din dinastia a 18-a au adus în ţară o mare pradă de război, din care o bună parte a revenit templelor. Preoţii au început o intensă acţiune de construcţie şi de extindere a unor temple, îndeosebi a celui din Teba. Ca

[1] Vezi Brested, *op. cit.*, vol. I, p. 73.

urmare a expediţiilor asiatice ale lui Tutmos al III-lea, templul lui Amon din Teba a căpătat în deplină proprietate trei oraşe cucerite în sudul Libanului şi pe deasupra multe pămînturi în interiorul Egiptului. În timpul lui Amenhotep al III-lea, puterea preoţilor a crescut atît de mult, încît şi regii au început să se teamă de ei.

Fiul său Amenhotep al IV-lea (1419—1402 î.e.n.) a făcut o încercare îndrăzneaţă şi aproape fără precedent de a se elibera de tutela preoţilor şi de a le zdrobi puterea. El a abrogat cultul tuturor zeilor în stat, a ordonat închiderea templelor acestora şi a proclamat cultul unui nou zeu — Aton, discul Soarelui. Proclamîndu-se mare preot al acestei noi şi unice zeităţi şi schimbîndu-şi numele în Ahnaton (plăcut lui Aton), regele părăsi Teba şi îşi mută reşedinţa în noul orăşel Akhetaton (orizontul lui Aton). În politica sa, Ahnaton se bizuia pe o parte a păturilor mijlocii ale populaţiei, care sufereau sub asuprirea aristocraţiei şi a preoţimii. Substratul acestei reforme religioase era politic, iar reforma era la graniţa unei adevărate revoluţii. Terenul era însă puţin propice pentru o asemenea schimbare. Noul cult nu a existat decît în timpul vieţii lui Ahnaton. Urmaşii lui au fost siliţi să se supună din nou influenţei preoţimii tebane.

Întărirea preoţimii a continuat într-un ritm din ce în ce mai rapid, odată cu slăbirea puterii laice. Faraonii din dinastiile a 19-a şi a 20-a (de la mijlocul secolului al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XI-lea î.e.n.), care treptat şi-au pierdut puterea, au fost nevoiţi să se sprijine pe preoţi, să le dăruiască tot mai multe domenii şi să le acorde diferite danii. Deosebit de multe daruri a dat preoţilor Ramses al III-lea. În marele papirus Harris sînt enumerate marile lui donaţii făcute templelor. La sfîrşitul domniei acestui faraon, templele egiptene posedau aproximativ trei mii de kilometri pătraţi de pămînt cultivabil, aproape 15% din întreaga suprafaţă a pămîntului cultivabil ; din această suprafaţă, templului din Teba îi aparţineau 2 393 de kilometri pătraţi de pă-

mînt. Templele aveau 103 175 de sclavi (dintre care 81 322 aparţineau preoţilor tebani), peste 490 000 de capete de vite. De la sclavii şi iobagii lor, preoţii lui Amon obţineau anual aproximativ 310 000 de saci de cereale, 25 000 de butoaie de vin, sute de capete de vite, sute de mii de animale vînate, aproape o mie de kilograme de argint, 52 de kilograme de aur şi multe altele[1]. Templele s-au transformat astfel în cea mai puternică forţă economică a ţării, iar prestigiul politic al preoţimii a continuat să crească. Regii din dinastia a 20-a au fost marionete în mîinile marelui preot teban, a cărui funcţie era încă de mult ereditară.

Preoţii îndeplineau ritualurile religioase, sacrificiile. În templele tebane se oficiau zilnic şaizeci de ceremonii religioase. În anumite zile se organizau sărbători mai mult sau mai puţin festive ; în unele dintre ele aveau loc procesiuni somptuoase, uneori adevărate călătorii ale zeilor cu bărcile pe Nil. Aceste călătorii erau o expresie a miturilor despre peregrinările lui Isis în căutarea lui Osiris care murise, despre reîntoarcerea din sud a zeiţei Hator ş.a. Existau numeroase sărbători şi ele erau folosite de preoţime ca un mijloc de întărire a influenţei lor asupra masei credincioşilor.

În afară de cultul zeilor, preoţii aveau în mînă şi complexele ritualurilor funerare.

Dominînd sectorul ideologic, preoţii exercitau o foarte puternică influenţă asupra tuturor laturilor vieţii intelectuale a Egiptului. Arta se afla sub cea mai nemijlocită influenţă a religiei. Aceasta explică în mare măsură dominaţia tradiţiei rutiniere, care încătuşa creaţia liberă în pictură, sculptură, arhitectură. Pictorii, în special cei ce lucrau pe lîngă temple, erau siliţi să se supună în totul canoanelor stabilite. În domeniul scrisului, influenţa preoţilor îşi găsea expresia în abundenţa literaturii pur religioase şi mitologico-teologice. Există diferite păreri în ceea

---

[1] Vezi B. Turaev, *Istoriia Drevnego Vostoka,* vol. I, p. 325 ; N. D. Flitner. *În ţara piramidelor,* 1936, p. 143.

ce priveşte atitudinea preoţimii faţă de primele elemente de ştiinţă din Egipt. Exploratorii greci, Herodot ş.a., exagerînd cunoştinţele preoţilor egipteni, vorbeau despre o oarecare ştiinţă tainică a lor. Preoţii egipteni aveau, fireşte, contingenţă cu domeniile cunoaşterii, ca, de pildă, medicina, dar, îmbîcsind-o cu idei şi proceduri magice, mai curînd au dăunat dezvoltării ei. În domeniul astronomiei, preoţii posedau cunoştinţe remarcabile. Dar, pe cît se pare, matematica cu diferitele ei ramuri nu se afla în mîinile preoţilor, cel puţin în perioada clasică [1]. În general, părerea tradiţională despre aşa-zisa comoară de înţelepciune a preoţilor egipteni trebuie reconsiderată.

Modificări în religia egipteană

Linia generală de dezvoltare a religiei egiptene a constat, în primul rînd, în contopirea treptată a cultelor locale şi în unificarea lor într-un cult general al întregului Egipt, dar paralel cu aceasta s-au păstrat pînă la sfîrşit şi cultele locale, cu micii lor zei regionali, cu sanctuarele, obiceiurile şi credinţele lor religioase. În al doilea rînd, linia generală de dezvoltare a constat în aceea că, pe măsura creşterii contradicţiilor sociale, s-a ascuţit tot mai mult rolul asupritor de clasă al religiei, iar preoţimea s-a întărit, transformîndu-se într-o castă închisă, parte a clasei dominante. În al treilea rînd, s-a manifestat treptat tendinţa — ce-i drept, slabă — de a înlătura caracterul închis specific religiei egiptene ; în acest fenomen se reflecta lărgirea legăturilor internaţionale politice şi culturale ale Egiptului.

Paralel cu pătrunderea zeilor străini în Egipt — Baal, Astarte etc. — a avut loc şi procesul invers : răspîndirea venerării zeilor egipteni în alte ţări ; Amon, Osiris, Isis etc. erau adoraţi în Fenicia, Siria, chiar şi în Grecia.

Acest fenomen, care ducea la sincretismul religios,

---

[1] O. Neugebauer. *Lecţii despre istoria ştiinţelor matematice antice,* vol. I, Moscova—Leningrad, 1937, p. 137.

s-a manifestat cu deosebită forţă în epocile elenistică şi romană. În el s-a reflectat începutul crizei societăţilor sclavagiste şi a statelor izolate din Mediterana.

Scînteieri de liberă cugetare

Oricît de mare a fost tirania ideologiei religioase în Egipt, au avut, totuşi, loc şi acolo scînteieri de liberă cugetare, de atitudine critică faţă de dogmele religioase. Libera cugetare a fost o reflectare a creşterii contradicţiilor sociale, un protest semiinconştient împotriva orînduirii exploatatoare. Acest protest a cuprins şi o anumită parte a societăţii privilegiate. Unul din monumentele literaturii din epoca regatului mijlociu — aşa-zisul *Cînt al harpistului* — reflectă clar această stare de spirit a liberei cugetări. Autorul lui exprimă o îndoială cu privire la existenţa sufletelor după moarte. „Dispar trupurile şi trec, altele le iau locul... N-a rămas nici măcar o urmă din constructorii caselor... Ce s-a petrecut cu ei ?... Fii cu inima tare, spre a-ţi sili inima să uite aceasta... Fii vesel, nu lăsa inima să se întristeze, ascultă chemarea inimii şi a fericirii... Nu asculta pe acela a cărui inimă a încetat să bată (Osiris), plînsul şi lacrimile nu salvează pe nimeni din mormînt..." [1]. Spre deosebire de această calmă manifestare de liberă cugetare, o altă operă din aceeaşi vreme — *Convorbirea unui dezamăgit cu spiritul său* — este străbătută de un sentiment de profund pesimism, dar şi în ea se simte o concepţie sceptică cu privire la fericirea de după moarte, promisă omului de religie [2].

Acest scepticism se manifesta în anumite pături ale clasei dominante. În ceea ce priveşte masele populare, sclavii şi ţăranii, la ei protestul împotriva asupririi sociale se împletea uneori cu duşmănia faţă de religie. Acest lucru îl dovedeşte textul vestitului Papirus din Leyden, în care se descrie marea revoltă

---

[1] Vezi B. Turaev. *Istoriia Drevnego Vostoka*, vol. I, p. 232.
[2] Vezi B. Turaev, *op. cit.*, p. 232—233 ; B. Turaev, *Eghipetskaia literatura*, p. 68—70.

socială care a avut loc aproximativ în secolul al XVIII-lea î.e.n. În furia sa, poporul răsculat nu a cruţat nici sanctuarele. „Ceea ce ascundea piramida a rămas acum gol“, se tînguie autorul acestui document (înţeleptul Ipuver). Pe cît se pare, în timpul răscoalei, templele zeilor au rămas pustii, nu s-au mai adus jertfe şi ofrande ; autorul cere să fie restabilit cultul, să se facă din nou libaţii, să se aducă jertfe şi să se rostească rugăciuni [1].

[1] Vezi B. Turaev. *Istoriia Drevnego Vostoka*, vol. I, p. 238 — 240.

Capitolul al 17-lea

RELIGIILE POPOARELOR ANTICE DIN ORIENTUL APROPIAT

1. RELIGIILE POPOARELOR MESOPOTAMIEI

Condițiile istorice de dezvoltare a popoarelor Mesopotamiei au fost în mare parte asemănătoare cu cele din Egipt. Deși legăturile istorice directe dintre Egipt și Mesopotamia erau slabe, cel puțin în epoca timpurie, formele religiei au avut, totuși, în ambele țări multe puncte comune ; între ele au existat, desigur, și deosebiri esențiale.

Epoca sumeriană. Culte comunitare foarte vechi

Cele mai vechi monumente care ne vorbesc despre existența în Mesopotamia a unei civilizații înaintate, bazată pe o agricultură irigată și pe amenajarea cursurilor apelor, datează încă din cel de-al patrulea mileniu î.e.n. Această civilizație a fost creată de sumerieni — o populație presemită, a cărei apartenență etnică nu ne este încă cu totul clară. Vechile comunități sumeriene — mici cătune independente, centre ale unor regiuni agricole — au constituit primele unități teritoriale, avînd fiecare propriul lor cult comunitar. Fiecare comunitate — inițial, probabil, de tip gentilic-tribal — avea zeul său protector local ; el era considerat suveranul localității respective și

avea drept slujitor pe prinţul comunităţii — *patesi (isak)*. Acest *patesi* era, în acelaşi timp, conducător şi preot.

Unificarea ţării şi zeii comuni statali

Încă în epoca sumeriană (mileniile IV-III î.e.n.), prin fuziuni şi combinări ale credinţelor locale în zeii protectori, au apărut zeităţi ale întregului popor. Printre acestea, un loc proeminent ocupa marea treime alcătuită din zeii Anu, Ea şi Enlil. Anu — de la *an* (cerul) — a fost, probabil, iniţial pur şi simplu întruchiparea cerului. Etimologia numelui Enlil este controversată : unii consideră că ea se apropie de sumerianul *lil* (vînt, suflare, umbră, spirit). În texte, Enlil capătă epitetele „regele inundaţiilor", „muntele vîntului", „regele ţării" ş.a. Zeul Ea, reprezentat în chip de om-peşte, era adorat îndeosebi de comunităţile de pe litoral şi, probabil, era protectorul pescarilor ; era considerat, în acelaşi timp, şi erou civilizator, iar în mituri este înfăţişat ca apărător al oamenilor împotriva altor zei. În epoca unificării politice a ţării, cei trei zei sus-numiţi erau veneraţi ca mari zeităţi ale întregului popor. Li s-au atribuit epitete : Anu cel inaccesibil şi îndepărtat ; Enlil cel puternic şi maiestuos ; Ea cel înţelept şi sfînt.

Cu timpul, preoţii au început să stabilească între aceşti zei şi cei locali legături genealogice. Ningirsu, zeul protector al oraşului Lagaş, a fost proclamat fiu al lui Enlil, zeiţa Inanna (protectoarea Hallabei) — fiică a lui Sin, mai tîrziu soţia lui Anu etc. În felul acesta, încă în epoca sumeriană, înainte de invazia popoarelor semitice, s-a desfăşurat procesul formării panteonului din foştii zei protectori ai comunităţii. În figurile lor se împleteau atît trăsături care ţineau de întruchiparea forţelor naturii, cît şi trăsături de eroi civilizatori.

Chipurile zeilor sînt în cea mai mare parte antropomorfe. Spre deosebire de Egipt, Mesopotamia aproape nu a cunoscut zei zoomorfi ; excepţie o con-

stituie Ea, înfăţişat ca om-peşte. Se poate spune că Mesopotamia aproape nu a cunoscut nici cultul animalelor. În general, aici se observă doar puţine urme de totemism. Au existat, ce-i drept, animale considerate sacre — tauri, şerpi.

Epoca semitică. Construirea Babilonului. Marduk

În epoca semitică (începînd de la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), zeităţile sumeriene au fost menţinute în măsură însemnată sub vechile lor nume. Au apărut însă şi un număr de zei noi cu nume semitice. Uneori, aceste nume semitice erau atribuite unor vechi zei sumerieni. Unii zei au păstrat vreme îndelungată ambele nume. Astfel, zeiţa Inanna a început a fi numită Iştar (la akkadieni — Eştar, la asirieni — Istar, la semiţii apuseni — Aştart, Astarte) ; zeul Utu din Larsa, legat de Soare, capătă denumirea de Şamaş — Soarele (la evrei — Semaş, la arabi — Şams, la amoriţi şi asirieni — Samsu, Samas) ; unele dintre popoarele semitice (fenicienii, arabii din sud) au dat acestei zeităţi solare chip de femeie. Prin originea lor, aceşti zei şi alţii ai panteonului semitic erau, totodată, protectori ai diferitelor comunităţi.

Odată cu situaţia preponderentă dobîndită de oraşul Babilon, la începutul celui de-al doilea mileniu î.e.n., se situează în primul plan, în fruntea unei mari mulţimi de zei, protectorul Babilonului, zeul Marduk. Preoţii templelor din Babilon creează mituri despre prioritatea lui Marduk asupra celorlalţi zei. Mai mult chiar, ei încearcă să creeze un fel de concepţie monoteistă. Nu ar exista decît un singur zeu, Marduk, toţi ceilalţi zei nefiind decît diferite ipostaze ale lui : Ninurta (Ningirsu) este Marduk al forţei fizice ; Negral — Marduk al bătăliei ; Enlil — Marduk al autorităţii de stat etc. Această tendinţă spre monoteism reflectă centralizarea politică. Încercarea de a introduce monoteismul n-a izbutit însă,

probabil din cauza împotrivirii preoţilor cultelor locale, iar zeii de mai înainte au continuat a fi veneraţi.

Zeificarea regilor

Ca şi în celelalte state din Orientul antic, în Mesopotamia deţinătorii puterii politice au devenit obiect de adoraţie religioasă. Patesii sumerieni erau concomitent şi preoţi ai zeilor. Regii Mesopotamiei unificate, începînd cu Sargon, pretindeau că sînt deosebit de apropiaţi de zeii cereşti, că sînt favoriţii acestora, că au primit puterea din mîinile lor. Ei guvernau în numele zeilor. Pe basoreliefuri, regii erau înfăţişaţi, de obicei, faţă în faţă cu zeii. Pe stela cu Codul de legi al lui Hammurabi, regele stă în faţa zeului Şamaş şi primeşte din mîinile lui legile.

Cultele populare agricole. Zeii care mor şi învie

Alături de cultele oficiale ale zeilor protectori ai statului şi de cultul regilor s-au păstrat şi alte culte, pur populare. Ca şi alte divinităţi feminine analoge, zeiţa fertilităţii, Iştar, avea şi trăsături de zeiţă a iubirii ; de pildă, în textul vechiului poem al lui Ghilgameş, acest erou îi face aspre reproşuri de cruzime faţă de iubiţii ei. O completare masculină a lui Iştar era zeul Dumuzi (mai cunoscut sub alt nume — Tammuz) — întruchiparea vegetaţiei. Exista un mit despre pieirea lui, coborîrea în lumea subpămînteană şi reîntoarcerea lui pe pămînt.

Preoţimea şi organizarea cultului

Preoţimea s-a constituit ca o pătură socială deosebită încă din timpurile cele mai vechi, odată cu unificarea comunităţilor şi cu formarea primelor state. Preoţii — slujitori ai templelor, care stăpîneau bo-

găţii considerabile — se bucurau de o mare influenţă socială. Ei proveneau, de obicei, din familii aristocratice. Demnitatea de preot era ereditară.

Alături de preoţi existau şi preotese, precum şi slujitoare ale templului. Multe dintre ele, participînd la cultul zeiţei dragostei, Iştar, practicau prostituţia de templu şi participau la culte orgiastice (hierodule). Iştar era slujită şi de preoţi-eunuci, care purtau haine femeieşti şi executau dansuri feminine.

Cultul era strict reglementat. Templele babiloniene, de obicei în forma unor turnuri în trepte (zigurat) aveau un aspect foarte impunător.

Preoţii, care erau, totodată, şi învăţaţi, monopolizau cunoştinţele necesare pentru desfăşurarea lucrărilor cerute de o agricultură irigată, caracterizată printr-un înalt nivel de organizare. Pentru a supraveghea revărsările sezoniere ale apelor, era necesar să se observe sistematic mişcarea aştrilor, de aceea în Babilon s-a dezvoltat foarte timpuriu ştiinţa astronomiei. Observaţiile se efectuau de către preoţi din vîrful templelor-turnuri.

Orientarea cunoaşterii spre cer, necesitatea unor observaţii neîntrerupte asupra aştrilor, precum şi concentrarea acestor observaţii în mîinile preoţilor au influenţat în mod esenţial religia şi mitologia popoarelor Mesopotamiei. Încă de timpuriu a început procesul astralizării zeităţilor. Zeii şi zeiţele care jucau rolul de protectori locali au început să fie asociaţi şi chiar identificaţi cu aştri : Soarele, Luna, planetele. Chiar noţiunea de „zeu" era redată în scrierea cuneiformă babiloniană printr-o ideogramă care înfăţişa o stea ; acelaşi semn însoţea ca determinativ orice nume de zeu sau de zeiţă. De la babiloneni obiceiul de a da planetelor nume de zei a trecut la greci, iar de la aceştia la romani. Astfel, pînă astăzi planetele poartă nume de zeităţi romane. Lunile anului erau de asemenea închinate zeilor.

Orientarea astrală a religiei Babilonului a influenţat şi crearea calendarului, cu sistemul duodecimal de socotire a timpului, moştenit ulterior de europeni. Preoţii babilonieni atribuiau relaţiilor dintre porţiunile de timp şi împărţirile spaţiului o sem-

nificaţie sacră. În felul acesta au apărut un şir de cifre sacre — 3, 7, 12, 60 (5×12) etc., care, de asemenea, au fost moştenite de europeni şi de alte popoare.

Mitologia

Încă din cea mai veche epocă au existat în Babilon mituri cosmogonice. Un deosebit interes prezintă un text mitologic expus într-o serie de 7 table de lut care s-au păstrat ; el poartă denumirea convenţională după cuvintele de la început — *Enuma eliş* („Cînd sus"). Mitul povesteşte despre începutul lumii, despre zei şi lupta lor pentru organizarea lumii.

Aici se vorbeşte de haosul primordial — Apsu. Aceasta este, probabil, întruchiparea masculină a beznei subpămîntene şi a apelor subterane. Tiamat este întruchiparea feminină a aceluiaşi abis sau a oceanului primordial, a apei sărate, înfăţişată în chip de monstru patruped cu aripi. Mummu este subordonat spiritului lor. Lamu şi Lahamu este, pe cît se pare, cea mai veche pereche de zei mitologici. Mai departe se povesteşte despre lupta zeilor care s-au născut împotriva forţelor haosului. Episodul cel mai interesant al acestei lupte este momentul cînd Tiamat se ridică cu înfricoşătoarele sale hoarde împotriva zeilor, împotriva ordinii cosmice care se năştea. Zeii, în panică, nu se hotărăsc să atace monstrul. Numai singur Marduk are curajul de a porni la luptă şi ia apărarea zeilor, însă cu condiţia ca zeii să-i recunoască întîietatea faţă de toţi ceilalţi. După o luptă crîncenă, el învinge şi-l ucide pe monstruosul Tiamat, îi taie în bucăţi corpul şi face din aceste bucăţi cerul şi pămîntul. Din acest moment, Marduk este primul între zei. Acest mit, creat neîndoielnic de preoţii babilonieni, era menit să justifice primatul zeului lor Marduk faţă de zeii altor oraşe subordonate.

În alte texte mitologice se vorbeşte despre crearea primului om, numit Adapa (el a fost creat de zeul Ea), şi despre modul în care el a pierdut nemurirea,

adică despre originea morții (Ea a vrut să-l înzestreze pe Adapa cu nemurirea, dar acesta, din propria sa vină, n-o dobîndește).

Cîteva motive mitologice interesante sînt conținute în vestita epopee *Ghilgameș*, cea mai veche dintre epopeile ajunse pînă la noi. Fără a prezenta în întregime conținutul acestei epopei, ne vom opri numai asupra unui singur episod : întîlnirea eroului Ghilgameș la marginea lumii, dincolo de „apele morții", cu strămoșul său Ut-Napiștim. Acesta îi povestește lui Ghilgameș despre un teribil potop trimis de zei și care a înecat întreg pămîntul ; din potop s-a salvat numai el, Ut-Napiștim, cu familia sa și cu animalele, construind o corabie după sfatul lui Ea. Acest motiv mitologic și unele detalii ale lui se aseamănă foarte mult cu vestita legendă biblică despre potop, care, evident, a fost împrumutată de evrei de la babilonieni.

Demonologia și descîntecele

Alături de reprezentările despre zeii cerești și eroii civilizatori, în religiile popoarelor Mesopotamiei au jucat un mare rol credințe religioase extrem de vechi despre numeroase spirite inferioare, în majoritate rele, dăunătoare. Acestea sînt spiritele pămîntului, aerului, apei — Anunaki și Igigi, întruchipări ale bolilor și a tot felul de nenorociri care-l lovesc pe om. Pentru a lupta împotriva lor, preoții au alcătuit o mulțime de descîntece ; în același scop se foloseau pe scară largă amulete apărătoare.

Magia și ghicitul

Se practicau și ritualuri pur magice foarte diferite. Descrierile lor împreună cu textele descîntecelor ne-au parvenit în număr mare [1]. Printre ele sînt ves-

---

[1] A. Laurent. *La magie et la divination chez les Chaldéo-Assyriens*, Paris, 1894 ; C. Fossey, *La magie assyrienne*, Paris, 1902.

tite practicile magice curative și preventive, acelea ale magiei negre și ale magiei de război. Magia curativă era amestecată, ca de obicei, cu medicina populară.

Printre preoți existau specialiști ghicitori *(bar)*; făceau apel la ei pentru preziceri nu numai persoanele particulare, ci și regii. *Barul* interpreta visele, ghicea pe animale, după zborul păsărilor, după forma petelor de ulei pe apă etc. Cea mai caracteristică metodă de ghicit în Babilon era ghicitul după măruntaiele animalelor de jertfă, în special după ficat. Ulterior, acest obicei a fost preluat — probabil prin intermediul hitiților și etruscilor — de romani.

Credințele despre viața de apoi

Credințele despre viața de apoi erau foarte confuze în religia babiloniană. Potrivit acestor credințe, sufletele morților pleacă într-o lume subpămînteană, unde duc o viață tristă, fără nici o speranță. Ideea unei recompense după moarte nu era cunoscută de religia babiloniană. Chiar și ideile cu privire la inegalitatea soartei sufletelor după moarte erau, spre deosebire de religia egipteană, într-un stadiu rudimentar. Întreaga religie a popoarelor Mesopotamiei era orientată spre viața pămîntească, ea nu promitea omului recompense sau alinări în lumea de apoi. În etapa timpurie a istoriei societăților împărțite în clase sociale, ca și în societățile dinaintea împărțirii în clase, acest aspect al consolării printr-o recompensă dincolo de mormînt lipsea de obicei; el nu apare decît mai tîrziu, în legătură cu o accentuare tot mai pronunțată a contradicțiilor sociale.

Epoca asiriană

În epoca Imperiului asirian (secolele VIII—VII î.e.n.), sistemul religios al Mesopotamiei nu s-a modificat decît foarte puțin. Asirienii nu au adus aproape

nimic nou nici în orînduirea economică, nici în cultură. Ei n-au făcut decît să-şi însuşească de la populaţia babiloniană subjugată cultura sa dezvoltată, scrisul şi religia. În epoca stăpînirii asiriene s-au menţinut zeii sumerieni-babilonieni. Puternica preoţime babiloniană şi-a păstrat poziţiile. Cea mai mare parte a textelor mitologice-religioase sumeriano-babiloniene au ajuns la noi în redactare asiriană ; ele s-au păstrat în vestita „bibliotecă a lui Assurbanipal". Panteonul zeilor a fost însă completat cu divinităţi tribale şi naţionale ale asirienilor. Zeul lor tribal Aşur (Assur) — zeu războinic tipic — s-a transformat în protectorul oficial al statului, ceea ce, dealtfel, n-a afectat întru nimic cultul vechilor zei. Larga răspîndire a cultului lui Aşur a fost împiedicată de faptul că preoţii asirieni nu s-au bucurat niciodată de atîta putere ca cei babilonieni. Principalul slujitor al lui Aşur era considerat însuşi regele. Cultul lui Aşur era pur statal. Printre asirieni era popular şi cultul zeului furtunii, Ramman (sau Adad).

De remarcat că asirienii au căutat să atribuie unor divinităţi babiloniene trăsături mai corespunzătoare caracterului războinic al poporului asirian. Zeiţa fertilităţii şi a dragostei, blînda Iştar, s-a transformat la ei într-o înfricoşătoare războinică.

Odată cu prăbuşirea stăpînirii asiriene au dispărut rapid zeii protectori ai Asiriei, şi în primul rînd Aşur. Nu a rămas nici urmă din suprapunerile asiriene în religia Mesopotamiei.

Moştenirea religiei babiloniene

Dacă religia babiloniană a dat dovadă de o mare trăinicie, aceasta se datoreşte, poate, faptului că ea se asocia cu cunoştinţele cu adevărat largi ale preoţilor babilonieni, îndeosebi în domeniul astronomiei, calendarului şi metrologiei. Odată cu aceste cunoştinţe, sistemul mitologico-religios babilonian s-a răspîndit şi în afara frontierelor ţării. El a influenţat ideile religioase ale evreilor, neoplatonicienilor, pri-

milor creştini. În epoca antică şi medievală timpurie, preoţii babilonieni erau consideraţi păstrătorii unei înţelepciuni profunde, fără seamăn în lume.

Primele elemente ale scepticismului filozofic şi ale liberei cugetări

Deşi societatea sumeriano-babiloniană se afla sub dominaţia absolută a ideologiei religioase, ascuţirea contradicţiilor de clasă a făcut ca la unii oameni instruiţi să apară primii germeni ai liberei cugetări, ai viitoarei critici şi negări a religiei. În bogata literatură babiloniană se pot găsi unele scînteieri ale unei concepţii critice asupra tradiţiilor religioase. Într-un text filozofic despre „martirul nevinovat", autorul pune problema caracterului nedrept al rînduielilor potrivit cărora divinitatea îl pedepseşte pe om fără nici o vină şi în care nici un fel de ritualuri religioase nu-l pot ajuta. Într-o altă operă la fel de pesimistă — *Discuţia stăpînului cu sclavul său* — se vorbeşte despre zădărnicia oricăror speranţe în această lume, inclusiv a speranţelor în ajutorul divin, într-o viaţă îndelungată, într-o răsplată după moarte.

2. RELIGIILE POPOARELOR DIN ASIA MICĂ, SIRIA ŞI FENICIA

Religia hitiţilor

Asia Mică a fost din vremuri îndepărtate populată de triburi care vorbeau limbi înrudite cu limbile iafetice, caucaziene. Acolo au locuit huriţii, hatiţii etc. Ei s-au aflat timp îndelungat sub influenţa culturală a popoarelor Mesopotamiei. Încă de la începutul celui de-al doilea mileniu î.e.n. pătrund în Asia Mică primele triburi indo-europene — nesiţii, luviţii ş.a. În această epocă s-au format primele state puternice

din Asia Mică — Mitania (în care populaţia era hurită) şi statul hitit (în care precumpăneau nesiţii indo-europeni). În pofida diversităţii limbilor populaţiei, întreaga cultură a Asiei Mici din acea epocă este denumită în sens larg hitită.

Iniţial, în religiile triburilor hitite au predominat, probabil, cultele zeilor protectori locali (tribali, comunitari, ai oraşelor). Chiar într-o vreme relativ mai tîrzie, în tratatul încheiat între regele hitiţilor şi Ramses al II-lea se face o menţiune despre „cei o mie de zei şi cele o mie de zeiţe ale ţării hitiţilor". Dintre aceştia, unii au căpătat o recunoaştere mai largă ; încă din epoca protohitită este cunoscută zeiţa Soarelui, Arinna. După unificarea ţării s-a instituit cultul principalului zeu statal, Tişuba (Teşuba), zeul furtunii, şi al soţiei sale, Hebat (identificată cu Arinna). Simbolurile atribuite lui Tişuba erau toporul dublu (mai tîrziu introdus în Creta şi însuşit de Zeus) şi vulturul bicefal (ulterior ajuns prin Bizanţ într-o serie de ţări, ca stemă a statului).

Regele hitit era considerat sacru şi îndeplinea funcţiile de preot principal. Pe basoreliefuri, regele este înfăţişat alături de zei.

Cultul statal a inclus şi vechea religie agricolă populară a Marii Mame. Nu se ştie ce nume avea la hitiţi, dar ulterior Marea Mamă din Asia Mică se numea Ma, Rhea şi Cibela. Ca şi în Babilonia şi Egipt, ea avea drept partener mitologic sau soţ un tînăr zeu al fertilităţii, care ulterior a fost denumit Attis. Cultul acestor divinităţi era orgiastic şi includea, pe de o parte, prostituţia de templu, iar pe de alta, autocastrarea preoţilor. Acest obicei barbar era legat de mitul potrivit căruia tînărul şi frumosul Attis s-a castrat ca să scape de insistenţele amoroase ale zeiţei mame şi a murit sub un pin (pinul era considerat arborele sfînt al lui Attis). El a fost apoi reînviat de zeiţă, care era îndrăgostită de el. Sărbătoarea morţii şi reînvierii lui Attis avea loc primăvara (în martie). Ulterior ritualul ei a fost preluat de primele comunităţi creştine transformîndu-se în ritualul morţii şi învierii lui Hristos.

Religia caldeenilor (urarţilor)

Populaţia ţării Urartu, situată în jurul lacului Van, a fost din vechime legată prin relaţii culturale cu Mesopotamia, Asia Mică şi Transcaucazia. Limba populaţiei (din familie iafetă) era apropiată de cea hurită. În secolele IX—VII î.e.n. a existat acolo un stat care a lăsat multe monumente culturale. Populaţia lui, urarţi sau caldeeni s-a integrat ulterior în populaţia Gruziei şi parţial Armeniei.

Despre religia caldeenilor se ştie foarte puţin. Odată cu formarea regatului independent (secolul al IX-lea î.e.n.) s-a instituit cultul de stat al zeilor naţionali. Cel mai mare dintre ei era considerat zeul ceresc Cald. Soţia lui era Bagbartu (Uarubani). Era venerat şi zeul hitit al furtunii, Teşub, precum şi alţi zei. Ei erau consideraţi în primul rînd zei regali, protectori ai regelui.

Centrul religios al statului era oraşul Musasir, în care se afla principalul templu al lui Cald. În acest templu, regii urarţi jertfeau prada bogată obţinută în războaie. Preoţii templului erau de obicei rude sau apropiaţi ai regelui. Existau şi sanctuare în aer liber.

Religia Siriei şi Feniciei

Populaţia semită din Siria şi Fenicia era, prin limbă şi origine, legată de cea a Mesopotamiei. Aici s-au creat însă alte condiţii : nu existau state mari, predominau oraşe-state comerciale independente ; majoritatea lor era situată pe litoralul Mării Mediterane : Ugarit, Byblos, Sidon, Tyr etc. În aceste oraşe domina o întreprinzătoare aristocraţie comercial-sclavagistă, care întreţinea relaţii active cu alte ţări. Oraşele, învrăjbite unele cu altele, au fost subjugate în anumite epoci de statele vecine puternice : hitiţii, asirienii, egiptenii. Toate aceste condiţii s-au reflectat şi în religiile fenicienilor şi sirienilor.

În fiecare oraş erau venerate divinităţi protectoare locale. În majoritatea cazurilor, ele nu aveau nume proprii (sau poate aceste nume erau supuse unui tabu

și nu ne-au parvenit), ci figurau sub denumiri generice : El înseamnă zeu, Baal — stăpîn, Baalat — stăpînă, Adon — domn, Melek (Moloh) — regele. Uneori, denumirile zeilor se individualizau, căpătau trăsături locale : în Tyr era venerat Melkart (regele orașului), în Byblos — Baalat-Gebal (stăpîna Gebalului). În Cartagina (colonie feniciană), principalele divinități erau zeița Tanit și Baal-Hammon. Relațiile cu țările vecine au dus la preluarea unor culte străine și chiar a unor nume de zei.

Cultul era concentrat în temple și se distingea printr-o mare somptuozitate. Din necontenitele danii s-au acumulat în temple mari comori. Preoții templelor constituiau o corporație foarte puternică, însă numai în propriul lor oraș ; de aceea, ei nu puteau să înalțe zeul lor local deasupra zeilor altor orașe, așa cum s-a întîmplat în statele centralizate — Babilon, Egipt etc. Preoții pretindeau jertfe crude și sîngeroase. În momente grave (în timp de război etc.) se aduceau jertfe umane din rîndul prizonierilor. Adoratorilor zeului li se cerea lucrul cel mai scump : părinților li se luau copiii nou-născuți, în special primii născuți, care erau uciși în fața chipurilor zeilor. Despre acest sîngeros obicei stau mărturie operele vremii. El este confirmat și de descoperirile arheologice : mari grămezi de schelete de copii în apropierea rămășițelor altarelor din temple. Numele zeului fenician Moloh o devenit denumirea generică a unui zeu crunt, exterminator de vieți omenești. Există părerea că însuși numele de Moloh ar proveni din cuvîntul *molk*, care înseamnă aducerea de jertfă a copiilor [1]. Probabil că în nici o altă țară cultul zeilor nu a atins o cruzime atît de inumană ca în orașele feniciene.

---

[1] R. Dussand. *Les religions des Hittites et des Hourites, des Phéniciens et des Syriens*, Paris, 1945, p. 384.

Capitolul al 18-lea

RELIGIA IRANULUI (MAZDEISMUL)

Religia popoarelor Iranului s-a dezvoltat pe căi foarte originale, luînd forme, în bună măsură, deosebite de religiile celorlalte popoare ale Orientului antic.

Această religie are denumiri diferite în știință : mazdeism — după numele principalului zeu, Ahura-Mazda ; zoroastrism — după numele legendarului întemeietor al religiei, prorocul Zoroastru (Zarathustra) ; religia Avesta (avestism) — după numele principalei cărți sfinte ; religia adoratorilor focului — după rolul special al focului în această religie. O variantă mai tîrzie a religiei iraniene a căpătat denumirea de mithraism — după numele zeului Mithra.

Avesta

Despre religia vechilor perși ne informează mărturiile fragmentare și puțin veridice ale scriitorilor greci de atunci — Herodot ș.a. Date mai sigure, dar, totodată, fragmentare conțin inscripțiile regilor Ahemenizi (secolele VI—IV î.e.n.). Un material mult mai complet și foarte bogat se găsește chiar în textele religioase ale perșilor, în vechea lor carte sfîntă Avesta, principala sursă a studierii religiei iraniene. În secolul al VII-lea e.n., după cucerirea arabă, perșii

şi celelalte popoare ale Iranului au fost aproape în întregime convertiţi la islamism. Adepţii vechii religii au fugit din Iran, grupîndu-se mai ales în India occidentală, în regiunea Bombay. Sînt aşa-numiţii parşi, la care s-au păstrat vechile cărţi sfinte ale iranienilor.

Avesta este alcătuită din capitole izolate de vechimi diferite. Capitolele ei cele mai vechi, incluse în principala carte — Iasna (carte de imnuri şi rugăciuni), datează, probabil, din epoca dinaintea dinastiei Ahemenizilor ; ele sînt scrise în limba persană antică (limba zendă), foarte apropiată de limba indiană antică a Vedelor. Capitolele mai tîrzii sînt scrise în limba pehlevi, limbă care s-a vorbit în epoca sasanizilor (secolele III—VII e.n.) ; acestea sînt : Vendidad (un fel de cod ritual al preoţilor iranieni), precum şi Iast (rugăciuni), Vispered (rugăciuni adresate „conducătorilor“) etc. Cea mai tîrzie parte a Avestei — Bundehesh — este povestea legendară a lui Zarathustra, întemeietorul religiei, şi prorocirea sfîrşitului lumii. Potrivit legendei, Avesta cuprindea 21 de opere diferite, dar ele nu s-au păstrat toate.

Din cauza acestor adausuri multimilenare este greu de stabilit ce este cu adevărat vechi şi ce este mai nou în religia iraniană.

Religia străveche a triburilor iraniene

Separarea străvechilor triburi iraniene de străvechile triburi indiene s-a produs, probabil, în mileniul al II-lea î.e.n. În acea epocă, credinţele religioase ale ambelor grupuri de triburi erau înrudite, ca şi limbile lor : unele noţiuni despre ele ne dă religia Vedelor indiene. În Avesta există referiri la cultul sufletelor strămoşilor morţi. Ca şi vechii indieni, iranienii adorau animale sfinte : vaca, cîinele, cocoşul. Practicau cultul focului şi aveau o băutură sfîntă — *haoma* (soma indiană).

Pe această bază arhaică s-a dezvoltat ulterior la iranieni o religie absolut originală — mazdeismul sau zoroastrismul.

Crearea Avestei este atribuită proorocului Zarathustra (forma greacă Zoroastru), personalitate legendară, care ar fi trăit aproximativ în secolul al VI-lea î.e.n. Potrivit legendei, el a trăit pe lîngă regele Viştasp. Nu se ştie nici măcar dacă această personalitate a avut o existenţă reală.

Ideea fundamentală a Avestei este dualismul net al principiilor binelui şi răului în lume. Ambele principii sînt întruchipate în spiritele luminii şi binelui — *ahura* şi în spiritele întunericului şi răului — *devele*. În fruntea spiritelor luminoase stă Ahura-Mazda (în inscripţiile ahemenide — Auramazda, în versiunea greacă — Ormuzd), căruia i se opune conducătorul spiritelor întunericului — Angra-Mainyu (denumit de greci Ahriman). Ahura-Mazda este secondat de şase spirite luminoase *(ameşa-spenta*, sfinţi nemuritori). Urmează apoi o mulţime de îngeri — *iasati* (într-o pronunţie mai tîrzie *ised* sau *iezd*) ; acestea întruchipează fie forţele şi elementele naturii (cerul, Soarele, aerul, vîntul, focul, apa etc.), fie calităţile morale. Tuturor acestora li se opune acelaşi număr de spirite ale întunericului — *devele*.

Cele două mari spirite sau mari zei sînt consideraţi deopotrivă ca creatorii a tot ce există. Ahura-Mazda a creat tot ce e luminos, curat, raţional, folositor oamenilor ; lui Angra-Mainyu, dimpotrivă, i se atribuie tot ce este rău, necurat şi dăunător. Zeul luminii a creat pămîntul cultivabil ; cel al întunericului — deşertul ; primul a creat animalele domestice, cel de-al doilea — fiarele sălbatice, păsările răpitoare, şerpii, insectele ; elementele pure — pămîntul, apa şi, mai ales, focul — au fost create de Ahura-Mazda, în timp ce bolile, moartea, sterilitatea sînt opera lui Angra-Mainyu. Acest dualism are şi un puternic aspect etic : Ahura-Mazda este spiritul adevărului, înţelepciunii, binelui, pe cînd Angra-Mainyu e spiritul minciunii, răului, impurităţii morale.

Între principiul binelui şi al răului se duce din vremuri imemoriale o luptă neîmpăcată. La această luptă iau parte şi oamenii. Avesta îi cheamă pe toţi

să treacă de partea spiritelor luminoase, să devină adepţii lui Ahura-Mazda şi să lupte împotriva *develor*, împotriva a tot ce este generat de ele, împotriva a tot ce este impur. Recompensa va fi o viaţă fericită.

Dualismul

Prin dualismul ei atît de pronunţat, religia iraniană se deosebeşte de aproape toate religiile lumii.

Care este originea acestui dualism ? S-a emis părerea că în dualismul Avestei se reflectă contrastele naturii Iranului ; pămînturile fertile ale oazelor şi groaznicele forţe stihinice, inundaţiile, cutremurele, furtunile nenorocite ale deşertului [1]. În această explicaţie este un sîmbure de adevăr, însă, fireşte, nu se poate reduce totul la contrastele naturii, căci astfel de contraste sînt cunoscute şi în multe alte ţări, dar ele nu au generat nicăieri un astfel de dualism ca în religia mazdeistă.

Este verosimil, ba chiar incontestabil faptul că în dualismul Avestei s-au reflectat, în primul rînd, antagonismul şi duşmănia dintre triburile agricole, sedentare, şi cele crescătoare de vite, nomade. Iniţial, trebuie să fi fost vorba de o vrajbă între grupuri de triburi strîns înrudite, dar deja diferenţiate în ce priveşte tipul de economie : iranienii, care trecuseră la viaţa sedentară şi agricultură, şi indo-arienii, care şi-au păstrat timp mai îndelungat modul de trai de crescători de vite. Această disensiune a luat forma luptei dintre adepţii *ahurelor* (iranienii) şi adoratorii *develor* (indienii). Ulterior, locuitorii Iranului, îndeosebi ai celui oriental, au avut de dus o luptă înverşunată împotriva triburilor asiatice de stepă, care-i atacau neîncetat. Tocmai acest conflict secular între modul de viaţă al agricultorilor, sedentari, şi acela al crescătorilor de vite, nomazi, ale căror economii se completau reciproc, şi-a găsit reflectarea sub forma

[1] Vezi Hrisanth, arhimandrit. *Religiile lumii antice*, vol. I, Şt Petersburg, 1873, p. 489.

celor doi zei, frați gemeni și eterni dușmani, Ahura-Mazda și Angra-Mainyu.

Avesta conține în această privință indicații clare. În cel de-al treilea *fardard* (capitol) al Vendidatei, Ahura-Mazda răspunde la întrebarea : care locuri sînt cele mai frumoase de pe pămînt ? Rezultă că acestea sînt locurile în care se află culturi, semănături, așezări sedentare. La întrebarea : „Care este esența religiei mazdeiste ?", Ahura-Mazda răspunde astfel : „Esența este de a cultiva bine cerealele ; cine seamănă cereale, acela cultivă Așa (Așa în Avesta este împărăția luminii și dreptății), acela duce mai departe religia mazdeistă" [1]. Este interesantă mențiunea din paragraful 19, cum că Angra-Mainyu ar fi năvălit din țările nordice, adică din stepele Asiei Centrale.

Mazdeismul în epoca ahemenizilor și sasanizilor

Concepția dualistă și-a căpătat forma definitivă abia odată cu întemeierea monarhiei ahemenizilor, cînd a devenit religie de stat. Există ipoteza că venirea la putere a ahemenizilor (la mijlocul secolului al VI-lea î.e.n.) a fost însoțită de un fel de reformă religioasă. În epoca mezilor (612—550 î.e.n.) a ocupat o situație dominantă în cult casta preoțească a *magilor*, la origine unul din grupurile tribale ale mezilor. Răsturnînd de la putere pe regii mezi în anul 550 î.e.n., ahemenizii perși au început să se sprijine pe preoții lui Ahura-Mazda — *atravanii* — contra magilor mezi. Probabil că atunci sau cu puțin înainte a apărut ca reformator Zarathustra. Se știe sigur că magii s-au aflat în fruntea celei mai mari revolte împotriva regilor ahemenizi (anul 523). Acești regi se proclamau cu insistență adepți ai lui Auramazda, pe cînd răsculații erau denumiți „adoratori ai *develor*".

Un desen al lui Ahura-Mazda cu chip de om, îmbinat cu simbolul Soarelui, încununează marea inscrip-

---

[1] *Avesta, die heiligen Bücher der Parsen*, Strassburg, 1910, p. 329.

ție din Behistun a regelui Darius și se întîlnește și pe alte monumente ahemenide.

Așadar, se poate conchide că transformarea definitivă a *develor*, vechile divinități tribale ariene, în spirite rele s-a produs sub influența unor cauze politice. Cultul lui Ahura-Mazda a avut menirea mai cu seamă să atribuie o aureolă religioasă puterii regale. Politica religioasă a ahemenizilor era abilă și prudentă : ei nu se atingeau de cultele care existau în statele cucerite de ei în Asia Mică și în Egipt, însă în țările iraniene au introdus cultul strict centralizat al lui Ahura-Mazda și au interzis cu străşnicie vechiul cult al *develor*.

Acest centralism religios a fost și mai accentuat în statul sasanizilor (secolele III—VIII e.n.), în care religia mazdeistă s-a transformat într-o autentică religie statală a iranienilor. În această epocă, Avesta și-a căpătat aspectul ei definitiv.

Cultul mazdeist

Practica cultului mazdeist consta în aducerea de jertfe, în curățiri rituale, în întreținerea focului sacru etc. Toate acestea intrau în obligațiile preoților, *atravanii*, care au monopolizat întreaga oficiere a cultului. Prescripțiile practice ale Avestei, expuse în principal în Vendidad, se reduc, în primul rînd, la păstrarea curățeniei rituale și evitarea oricărei impurități. Se considera impuritate mai ales tot ce era în legătură cu moartea. Impur era orice cadavru, de aici decurgînd specificul practicilor funerare mazdeiste.

Pentru ca să nu se atingă nici de pămînt, nici de foc, mazdeiștii lăsau cadavrul să fie sfîșiat de păsările răpitoare. În acest scop se construiau turnuri circulare speciale — *dakma*. Partea de sus a *dakmei* constituia o pîlnie în trepte ; la mijloc se afla o fîntînă ; în trei cercuri concentrice erau făcute adîncituri pentru trupurile celor morți : în cel exterior — pentru bărbați, în cel de la mijloc — pentru femei, iar în cel interior — pentru copii. Slujitori speciali

aduceau acolo şi puneau în aceste adîncituri cadavrele dezbrăcate, care erau foarte repede devorate de ulii, apoi oasele erau aruncate în fundul fîntînii. Astfel de „turnuri ale tăcerii", cum sînt denumite, există şi în prezent la actualii adepţi ai mazdeismului — parşii.

Reprezentările despre lumea de apoi

La mazdeişti, credinţele despre lumea de apoi nu erau legate de practica funerară. Spre deosebire de egipteni, la care sufletul era considerat inseparabil de trup, adepţii lui Ahura-Mazda nu se interesau deloc de trupul celui mort. Sufletul mortului avea însă, potrivit concepţiei mazdeiste, o soartă care depindea de felul cum trăise defunctul pe pămînt. Adoratorii cucernici ai lui Ahura-Mazda, cei care au îndeplinit toate cerinţele religiei intră după moarte într-un lăcaş luminos, în împărăţia lui Ahura-Mazda, în rai. Păcătoşii, cei care nu cred în Ahura-Mazda, care au călcat interdicţiile sau au săvîrşit un păcat de neiertat ajung în iad, în împărăţia lui Angra-Mainyu. La sfîrşitul lumii, sufletele păcătoşilor vor fi definitiv exterminate şi odată cu ele şi însuşi Angra-Mainyu.

Etica mazdeismului

În general, trăsăturile etice apar destul de clar în religia dualistă a Avestei. Zeul luminii, Ahura-Mazda, are prea puţin trăsăturile unei divinităţi a naturii : el este întruchiparea binelui, adevărului, înţelepciunii ; chiar şi cuvîntul *mazda* înseamnă înţelept. Antagonistul său, Angra-Mainyu, este spiritul răului, minciunii, al tuturor viciilor. Divinităţile de categoria a doua sînt şi ele întruchiparea mai ales a calităţilor morale : din cei şase „sfinţi nemuritori", Vogu-Manu personifică dreapta raţiune, Aşa-Vagişta — suprema sfinţenie, adevărul şi fericirea, Garvatat — bunăstarea şi sănătatea etc. Acest caracter pronunţat etic al

reprezentărilor religioase distinge vizibil religa mazdeistă de celelalte religii naţionale antice.

Din punctul de vedere al Avestei, principala virtute a celui drept este de a ara pămîntul şi a sădi plante folositoare. Cele mai grozave păcate, de neiertat, care condamnă sufletul omului la pierzanie, sînt : incinerarea cadavrului celui decedat, folosirea mortăciunilor în alimentaţie şi viciile constînd în practicile sexuale împotriva naturii. Prescripţiile morale propriu-zise (în sensul contemporan) ale Avestei se reduc la principii confuze şi vagi : trebuie să fii drept, să faci fapte bune, să spui adevărul, să nu calci contractele etc.

Astfel, mazdeismul, deosebindu-se esenţial de celelalte religii ale lumii antice, reprezintă o treaptă mai înaltă în dezvoltarea religiei în general. Explicaţia trebuie căutată în condiţiile concrete de formare şi dezvoltare a statelor iraniene, în ascuţirea puternică a contradicţiilor de clasă, în apropierea crizei orînduirii sclavagiste. Clasele stăpînitoare şi preoţimea, legată de ele, au simţit necesitatea de a stinge protestul maselor asuprite, de a le da o iluzorie consolare sub forma unei speranţe într-o răsplată după moarte şi, totodată, de a le speria cu ameninţarea unei pedepse după moarte.

Escatologia

Religia mazdeistă a dezvoltat — spre deosebire de celelalte religii antice — şi teoria escatologică despre sfîrşitul lumii şi despre judecata de apoi. Această concepţie este expusă într-unul din capitolele tîrzii ale Avestei, în Bundeghesh. Potrivit acestei concepţii, la sfîrşitul lumii va apărea un izbăvitor — Saoşiant (potrivit unor mituri, acesta va fi sau fiul lui Zarathustra sau o nouă încarnare a sa) ; el se va naşte dintr-o fecioară şi va izbăvi neamul omenesc. Spiritul răului, Angra-Mainyu, va fi complet zdrobit şi va începe împărăţia veşnică a lui Ahura-Mazda.

Cultul lui Mithra

Un loc oarecum aparte ocupa în religia zoroastră un cult cu rădăcini foarte vechi, dar care căpătase o însemnătate independentă — cultul lui Mithra. Într-o epocă foarte veche, Mithra fusese, probabil, una din întruchipările Soarelui, fiind, în acelaşi timp, legat de ideile morale ; numele lui înseamnă fidelitate. El nu figurează în vechile texte ale Avestei, însă în rîndurile poporului era, probabil, adorat. Regele Artaxerxe al II-lea (anul 405—362 î.e.n.) a legiferat introducerea oficială a cultului său. În epoca parţilor (secolul al III-lea î.e.n.) şi a Imperiului roman, cultul lui Mithra a luat o mare extindere nu numai în Iran, ci şi în alte ţări : din perioada expediţiilor lui Pompei (anul 66—63 î.e.n.), acest cult a fost extins departe în Occident, răspîndindu-se îndeosebi în rîndurile legiunilor romane. În secolele al II-lea şi al III-lea, cultul lui Mithra a fost un concurent serios al creştinismului şi a exercitat o puternică influenţă asupra lui.

Mithra era înfăţişat ca un mare războinic, care a învins taurul mitic. Ziua „naşterii" sale era serbată în perioada solstiţiului de iarnă, la 25 decembrie ; aceasta confirmă natura solară a lui Mithra. În acelaşi timp, Mithra era considerat un mîntuitor.

Evoluţia ulterioară a mazdeismului

Rămînînd pînă la cucerirea Iranului de către musulmani (secolul al VII-lea) religia naţională a acestei ţări, mazdeismul a căpătat totodată, după cum am văzut, unele trăsături cosmopolite, ceea ce era legat îndeosebi de formarea întinsului imperiu al Ahemenizilor, iar mai tîrziu al Sasanizilor. Ca urmare, el a exercitat o profundă influenţă asupra dezvoltării concepţiei despre lume în diverse ţări atît în epoca antică, cît şi în evul mediu. Încă în epoca Ahemenizilor, ideile mazdeiste au pătruns la evrei ; în epoca elenismului şi a Imperiului roman, ele s-au răspîndit în toată regiunea mediteraneană (mai ales prin cul-

tul lui Mithra) şi au adus un aport substanţial la formarea ideologiei creştine. Pe baza unui sincretism original al credinţelor mazdeiste şi iudeo-creştine, în secolul al III-lea s-au dezvoltat concepţia dualistă a maniheienilor (despre ei vom vorbi mai departe), secta creştină a nestorienilor (din secolul al V-lea) a suferit, de asemenea, influenţa puternică a concepţiei dualiste despre lume ; pe acelaşi teren ideologic s-au format în evul mediu sectele creştine ale pavlicenilor (secolul al VII-lea), bogomililor (secolul al X-lea), albigenzilor etc. (secolele XII—XIII).

Capitolul al 19-lea

RELIGIA EVREILOR (IUDAISMUL)

Religia evreilor — iudaismul — este una din puținele religii naționale ale lumii antice care s-au păstrat, cu mici modificări, pînă în zilele noastre. Iudaismul este denumit și religia mozaică, adică religia lui Moise. În istoria generală a religiei, iudaismul a jucat un rol deosebit, deoarece a intrat cu o parte foarte substanțială în componența creștinismului și islamismului.

E deci firesc marele interes față de această religie. Numărul lucrărilor ce i s-au consacrat este uriaș. Acest rol deosebit al iudaismului explică și marea dificultate pe care o prezintă studiul istoriei sale. În țările Europei, tradiția religioasă evreiască inclusă în componența tradiției creștine a fost considerată vreme îndelungată ca revelație divină nesusceptibilă de nici o critică. Mulți savanți liber-cugetători au plătit cu viața tentativa de a pune la îndoială acest adevăr. Chiar și în prezent, pentru credincioșii evrei și creștini, îndeosebi pentru clerul catolic și ortodox, Biblia continuă să fie nu o sursă istorică, ci un obiect de credință și venerație, o autoritate indiscutabilă, fiind considerată o carte scrisă după inspirația Sfîntului Duh. Din punct de vedere ideologic, Biblia rămîne pînă în zilele noastre unul dintre cele mai importante puncte de sprijin ale orînduirii bazate pe exploatare.

Principala sursă pentru studiul vechii religii iudaice, aşa cum se înfăţişa ea în antichitate, este Biblia. Alte izvoare independente de aceasta aproape nu există. Biblia în greceşte înseamnă „cărţile" (traducerea cuvîntului ebraic *soferim* cu aceeaşi semnificaţie). De fapt, nu este o singură lucrare, ci o culegere care cuprinde un mare număr de opere diverse. Conform tradiţiei, ele se împart în trei mari grupuri.

În primul rînd, în componenţa Bibliei intră cărţile legii (în ebraică, Thorá), sau aşa-numitul „Pentateuh al lui Moise" — cărţi atribuite personajului legendar Moise. Aceste cinci cărţi sînt : *Facerea* — care povesteşte despre crearea de către Dumnezeu a lumii şi omului, despre viaţa primilor oameni în rai, despre căderea în păcat şi izgonirea lor din rai, despre înmulţirea omenirii, precum şi foarte vechea istorie a potopului şi a salvării de potop a lui Noe şi a familiei sale ; despre patriarhii Avraam, Isaac, Iacov, Iosif şi fraţii săi ; despre aşezarea evreilor în Egipt ; *Ieşirea* — carte care cuprinde povestea vieţii şi activităţii legiferatorului evreilor, Moise, şi a eliberării evreilor din captivitatea egipteană ; ea include vestitele „Zece Porunci" ale lui Dumnezeu (*Ieşirea*, XX, 1—17) etc. ; *Leviticul* — cuprinzînd legislaţia religioasă ; *Numerii* — legislaţia şi istoria evreilor după ieşirea lor din Egipt şi pînă la cucerirea Palestinei („ţara Canaanului") ; *Deuteronomul* — legislaţia religioasă. Din Pentateuh face parte şi cartea lui Iosua Navi, care conţine istorisirea cuceririi de către evrei a „ţării Canaanului" sub conducerea lui Iosua Navi.

Al doilea grup de cărţi biblice îl alcătuiesc cărţile „istorice" ; acestea sînt : *Cartea judecătorilor, Cartea Rut,* cele patru *Cărţi ale regilor* (două *Cărţi ale lui Samuel* şi două *Cărţi ale regilor),* două cărţi de *Cronici, Cărţile lui Ezdra, Neemia, Cartea Esterei, Cartea lui Iov,* precum şi *Psalmii* (culegere de imnuri religioase atribuite regelui David), *Pildele lui Solomon, Eclesiastul, Cîntarea Cîntărilor.*

În sfîrşit, al treilea grup îl alcătuiesc cărţile profeţilor Isaia, Ieremia, Iezechiel, Daniel, şi cărţile celor 12 aşa-zişi mici profeţi : Osea, Ioil, Amos, Avdia,

Iona, Miheia, Naum, Avacum, Sofonie, Agheu, Zaharia, Maleahi.

Toate aceste cărţi laolaltă sînt denumite de creştini *Vechiul Testament* [1], spre deosebire de cărţile creştine propriu-zise (nerecunoscute de evrei) ale *Noului Testament.*

Originea reală a tuturor acestor cărţi nu este stabilită definitiv pînă în prezent, deşi critica ştiinţifică a făcut în această privinţă foarte mult.

Printre primii gînditori care au încercat să abordeze critic Biblia au fost Th. Hobbes şi B. Spinoza ; ei au remarcat că aceste cărţi, atribuite lui Moise, sînt scrise în realitate într-o perioadă mult mai tîrzie. Un pas substanţial spre studierea ştiinţifică a Bibliei l-a făcut francezul Jean Astruc, apropiat de cercurile enciclopediştilor, în cartea sa *Ipoteze despre textele iniţiale, de care, probabil, s-a servit Moise la alcătuirea Bibliei* (1753).

Drept rezultat al cercetărilor, astăzi este îndeobşte recunoscut că la baza Pentateuhului se află următoarele surse : *Iahvistul* (denumit astfel convenţional pentru că în el Dumnezeu este denumit Iahve), alcătuit în Iudeea, probabil în secolul al IX-lea î.e.n. ; *Elohistul* (denumire la fel de convenţională, după denumirea lui Dumnezeu : Elohim — în sens literal „zei“ sau „spirite“) este alcătuit în Efraim (partea nordică a Palestinei), posibil în secolul al VIII-lea î.e.n. ; *Deuteronomul,* alcătuit aproximativ în 621 î.e.n. şi prelucrat în aproximativ 560 î.e.n. ; *Codul preoţilor* este alcătuit aproximativ în 500 î.e.n. Ulterior, primele două surse au fost contopite într-una, denumită convenţional *Iehovist.*

S-a stabilit aproximativ şi data apariţiei celorlalte cărţi ale Bibliei.

Studiul istoriei textului biblic, ca şi cercetarea desfăşurării în timp a dezvoltării religiei iudaice înseşi,

---

[1] Conform traducerii greceşti a Bibliei, Septuaginta (şaptezeci de tălmăcitori), intră în Vechiul Testament şi cărţile lui Tobit, Iudita, Înţelepciunea lui Solomon, Cartea Înţelepciunii lui Iisus, fiul lui Sirah, a profetului Baruh, Cartea a doua şi a treia a lui Ezdra şi trei cărţi ale Macabeilor ; ele însă nu au intrat în Canonul iudaic.

este o operaţie neobişnuit de grea, în primul rînd pentru că textul Bibliei a suferit repetate prelucrări şi redactări. După cum s-a putut stabili, capitolele ei cele mai vechi sînt *Cîntarea Deborei (Cartea judecătorilor,* V), care datează din secolul al XIII-lea î.e.n., şi *David plînge pe Saul şi Ionatan (Cartea a doua a regilor,* I, p. 17 şi urm.) din secolul al XI-lea î.e.n. Cărţile şi cîntările profeţilor sînt alcătuite în secolele VIII—VI î.e.n. În epoca „celui de-al doilea templu", după reîntoarcerea evreilor din captivitatea babiloniană (secolul al V-lea î.e.n.), a avut loc prelucrarea şi redactarea radicală a tuturor cărţilor biblice în spiritul unui strict monoteism şi al centralizării cultului.

În afară de cărţile Bibliei mai există unele surse scrise — puţin numeroase —, printre care operele istoricului evreu Josephus Flavius : lucrarea *Războiul iudeilor,* scrisă mai ales pe baza observării personale a evenimentelor din anii 66—70, şi lucrarea *Antichităţi iudaice,* alcătuită pe baza aceloraşi cărţi biblice, dar completată cu relatări verbale.

În ultimii ani au apărut şi cîteva noi surse de studiere a religiei iudaice. În cursul anilor 1947—1957, pe litoralul Mării Moarte, în Israel, în peşterile din apropierea ruinelor vechii aşezări Qumran s-au găsit suluri de manuscrise în limba ebraică datînd din secolele al II-lea şi I î.e.n., care conţin părţi din textul cărţilor Bibliei (diferite de cele canonice), un statut al unei comunităţi de sihaştri (se presupune că ar fi vorba de renumiţii esenieni) etc.

Perioada cea mai veche. Cultele tribale

În prima jumătate a celui de-al doilea mileniu î.e.n., evreii constituiau un conglomerat de triburi beduine crescătoare de vite, care duceau o viaţă nomadă în Arabia de Nord. Ei duceau un trai patriarhal în cadrul unei orînduiri gentilice-tribale, iar religia lor reflecta acest mod de viaţă.

Probabil că exista la ei cultul protectorilor tribali, poate şi al spiritelor strămoşilor. Urme slabe ale

acestui cult s-au păstrat în textul biblic. De pildă, în cartea *Facerii* se povestește că în timpul fugii lui Iacov și a soțiilor sale de la tatăl lor, Laban, una din ele, Rahila, a furat idolii casnici ai tatălui. În textul ebraic al Bibliei, acești idoli sînt denumiți prin cuvîntul *terafim*; probabil că aceștia erau protectori tribali. Potrivit povestirii biblice, pe Laban l-a înfuriat nu atît fuga fiicelor și a ginerelui, cît mai ales răpirea zeilor săi protectori; el a alergat după fugari, le-a reproșat răpirea *terafimilor* și a stăruit cu tot dinadinsul să-i fie restituiți (*Facerea*, XXXI, 30—35).

De cultul tribal, după toate probabilitățile, se leagă și legendele despre patriarhi. Faptul că patriarhii menționați în Biblie (Avraam, Isaac, Iacov și alții pînă la Moise) nu sînt personalități istorice este unanim recunoscut de toți cercetătorii. Cine sînt însă acești patriarhi? Desigur că este eronată concepția mitologică că numele lor sînt întruchipări ale fenomenelor naturii. Este mai verosimil că figurile patriarhilor reprezintă personificarea împărțirii în ginți și triburi. Acest lucru l-a relevat în special F. Engels în scrisoarea către K. Marx din 24 mai 1853 [1].

Cultul funerar

Morții erau îngropați în pămînt, însă ce credințe religioase erau legate de acest obicei, e greu de presupus. Chiar și în epoca cea mai tîrzie, reprezentările evreilor credincioși despre viața de dincolo de mormînt erau foarte confuze. În orice caz, nu exista vreo credință într-o răsplată de după moarte: pentru păcate, Dumnezeu îi pedepsea pe oameni în această viață — dacă nu pe ei direct, atunci pe descendenții lor; în Biblie, Dumnezeu este de repetate ori prezentat ca pedepsind „pe copii și pe copiii copiilor pînă la al treilea și al patrulea neam!“ (*Ieșirea*, XXXIV, 7). Există credința că sufletele morților pot fi invocate și se poate discuta cu ele. Această reprezentare spiritualistă a morților este confirmată în perioada regi-

---

[1] K. Marx și F. Engels. *Opere*, vol. 28, București, Editura politică, 1967, p. 219.

lor ; de pildă, regele Saul a ordonat unei vrăjitoare să cheme sufletul lui Samuel decedat (*Cartea întîi a regilor*, XXVIII, 7—20). Este greu de apreciat dacă această credință exista încă din epoca nomadă.

Cultul legat de creșterea vitelor

Unei perioade foarte vechi îi aparține, neîndoios, cultul legat de creșterea vitelor. Aici trebuie căutată îndeosebi originea vechii sărbători a paștelui, inițial o sărbătoare a primăverii, specifică unui popor de păstori : aducerea ca jertfă, primăvara, a primului născut din turmă [1]. Robertson Smith a remarcat just baza totemică a acestei aduceri de jertfă. Ulterior, paștelui inițial i s-au suprapus și elemente cu totul diferite — trăsături ale cultului propriu agricultorilor.

Tot de cultul păstorilor trebuie să fie legate și unele figuri de spirite și divinități ale căror slabe urme s-au păstrat în textul biblic, în pofida redactării sale atît de grijulii de către preoții din Ierusalim. Acestea sînt, de pildă, figura mitologică a lui Azazel, căruia în anumite momente i se aducea în jertfă un țap ; acest țap al lui Azazel („țap ispășitor“) era alungat viu în deșert, „încărcat“ cu toate păcatele poporului (*Leviticul*, XVI, 7—10, 20—22). Acest ritual cu țapul ispășitor, care este considerat un fel de jertfă de ispășire pentru păcatele și crimele întregului popor, este bine analizat de J. Frazer în a sa *Creangă de Aur*, în care sînt culese și multe alte ritualuri analoge de la diferite popoare.

În acea epocă dăinuiau, probabil, multe credințe în diferite spirite, ale căror urme slabe s-au păstrat și în Biblie. În *Ieșirea* (XII, 23) este menționat „pierzătorul“, care extermină pe toți nou-născuții egipteni și cruță pe primii născuți israelieni. În *Cartea judecătorilor* (IX, 23), Dumnezeu trimite la evrei pe duhul răului. Acest duh al răului trimis de Dum-

---

[1] J. Wellhausen. *Introducere în istoria Israelului*, Sibiu, 1909, p. 79.

nezeu îl vizitează în repetate rînduri pe regele Saul și îl tortureaza (*Cartea întîi a regilor*, XVI, 14, XVIII, 10, cap. XIX, 9).

Este foarte probabil că în epoca nomadă exista și cultul Lunii, legat de calendarul lunar. J. Wellhausen a emis ipoteza [1] că de la acest cult se trage apariția sărbătorii Sabatului, care își păstrează și în prezent o mare însemnătate în religia ebraică. Inițial însă, aceasta nu era ziua săptămînală de odihnă, ci mai degrabă sărbătorirea fie a Lunii noi (cum o considera Wellhausen), fie a Lunii pline [2]. Chiar în epoca regilor, evreii mai serbau „Luna nouă" (*Cartea întîi a regilor*, XX, 5).

Interdicțiile

De perioada cea mai veche sînt legate o mulțime de interdicții-tabu. Unele din ele sînt legate de viața sexuală și se trag, probabil, din obiceiurile orînduirii comunitare-gentilice ; altele sînt legate de alimentație. Există numeroase interdicții alimentare — interdicția de a mînca carne de cămilă, de iepure, de porc, de reptile, carnea multor păsări etc. —, legate prin origine, probabil, de condițiile economiei nomade, bazată pe păstorit, dar rădăcinile lor nu sînt complet clare : interdicția de a ucide cămila pentru hrană se datora, probabil, faptului că ea este principalul animal de muncă și de tracțiune în deșert ; porcul nu trebuia mîncat pentru că el este un animal tipic „sedentar", aparținînd popoarelor agricole, cu care nomazii erau în dușmănie [3].

---

[1] *Op. cit.*, p. 79.

[2] A. Ranovici. *Schiță a istoriei religiei ebraice*, p. 133—134.

[3] Cercetătorii au încercat să dea diverse explicații interdicției iudaice și musulmane de a mînca carne de porc. Unii o explicau prin considerente rațional-igienice : carnea de porc, în clima tropicală ar putea fi dăunătoare. Știm însă că foarte multe popoare din țările tropicale consumă carne de porc. Alții văd în această interdicție o rămășiță a tabuației totemice, presupunînd că porcul a fost cîndva totem, adică animal sacru (noțiunile de sacru și impur sînt

Ritualul circumciziei băieţilor nou-născuţi are neîndoielnic rădăcini foarte vechi. Biblia atribuie introducerea acestui obicei lui Avraam, care a primit pentru aceasta o poruncă specială de la Dumnezeu, care spune : „Iar legămîntul dintre mine şi tine şi urmaşii tăi de după tine din neam în neam, pe care trebuie să-l păziţi, este acesta : toţi cei de parte bărbătească ai voştri să se taie împrejur. Să vă tăiaţi împrejur, şi acesta va fi semnul legămîntului dintre mine şi voi. În neamul vostru, tot pruncul de parte bărbătească, născut la voi în casă sau cumpărat cu bani de la alt neam, care nu-i din seminţia voastră, să se taie împrejur în ziua a opta".

Adevărata origine a obiceiului circumciziei la evrei nu este clară. Acest obicei este o rămăşiţă a vechiului ritual al iniţierii, care însă în epoca orînduirii comunitare-gentilice se săvîrşea nu asupra copiilor nou-născuţi, ci asupra adolescenţilor, cînd ajungeau la pubertate ; unii savanţi consideră că acest obicei a existat la triburile semitice din Arabia, inclusiv la evrei, din vremuri îndepărtate ; alţii presupun că el a fost împrumutat de evrei de la egipteni, la care acest obicei exista — ca şi la multe alte popoare din Africa — din cele mai vechi timpuri.

Tot de aceste timpuri străvechi ţine venerarea de către evrei a arborilor, munţilor, stîncilor, izvoarelor, precum şi a unor stîlpi sacri — *aşer*. Rămăşiţele acestor culte s-au păstrat în textul biblic.

Cultul lui Iahve

În sfîrşit, din epoca prepalestineană se trag rădăcinile cultului zeului naţional Iahve. Problema originii cultului acestei figuri centrale a religiei evreieşti nu a fost încă definitiv soluţionată de ştiinţă. Însuşi

apropiate) ; nu avem însă nici un fel de dovezi ale faptului că porcul domestic a fost totem, şi în orice caz nu putea fi totem la triburile nomade, care, în general, nu aveau porci.

numele de Iahve (mai înainte se citea incorect Iehova ; unii presupun că forma antică a numelui era Iahu) nu a căpătat încă o descifrare convingătoare. E posibil ca el să nu fi fost de origine ebraică. Unii cercetători consideră că Iahve a fost inițial zeul tribului madianit, care locuia în peninsula Sinai, în apropiere de granița Egiptului ; în favoarea acestei teze pledează povestirea din Biblie (*Ieşirea*, II, 15—22) despre faptul că Moise a fost căsătorit cu fiica unui preot madianit, că a locuit în țara socrului său, i-a păscut oile şi că acolo, pe Muntele Horeb (peninsula Sinai), i-a apărut pentru prima oară Iahve şi i-a destăinuit numele său ; pînă atunci, potrivit aceleiaşi povestiri, evreii îl adorau pe Dumnezeu sub alte nume (*ibid.*, III, 1—15). În orice caz, sediul inițial al lui Iahve şi al cultului său au fost Sinaiul şi Muntele Horeb.

A. B. Ranovici consideră că inițial Iahve a fost un spirit — personificare a deşertului [1], A. P. Kajdan este de părere că Iahve era zeul furtunii [2]. Există o ipoteză că figura lui Iahve conține rămăşițele unor vechi credințe totemice : se pot găsi aluzii la o legătură între el şi leu şi între el şi taur. Oricît de slabe ar fi aceste rămăşițe, presupunerile amintite sînt pe deplin plauzibile, întrucît ştim că elemente totemice intră foarte des în credințele despre zeul tribal.

Pentru evrei, Iahve nu a fost dintotdeauna Dumnezeul tuturor. El n-a fost la început nici măcar zeul tuturor israeliților — nucleul de bază al grupului de triburi evreieşti. În această privință trebuie semnalată o neclaritate. De obicei se consideră că Iahve era la început zeul tribului iudeilor şi că abia ulterior a devenit zeul tuturor evreilor israeliți, un zeu național. Aceasta însă nu concordă cu faptul că Moise, legendarul legiuitor al evreilor, primul căruia Iahve i-a destăinuit numele său şi pe care l-a ales ca mijlocitor, nu aparținea tribului iudeu, ci tribului levit şi că, ulterior, toți preoții şi slujitorii lui Iahve trebuiau, conform legii, să fie leviți ; iudeii nu puteau fi slujitori ai lui Iahve. În Biblie se pomeneşte de foarte

[1] A. B. Ranovici, op. cit., p. 177—178.
[2] A. P. Kajdan. *Religia şi ateismul în lumea antică*, Moscova, 1957, p. 13.

multe ori despre tribul leviților ca deosebit de apropiat lui Dumnezeu și ca preferat al lui.

Ideea, larg răspîndită printre oamenii de știință, că Iahve a fost la început zeul tribului iudeilor se explică, probabil, prin faptul că dinastia regilor evrei (începînd cu David, secolul al X-lea î.e.n.) provenea din tribul iudeu și că acești regi au considerat util să transforme cel mai popular cult, cel al lui Iahve, în cult de stat.

Rolul lui Iahve ca zeu tribal războinic a ieșit în mod deosebit în prim plan în epoca în care triburile nomade evreiești (israelite) au început atacul împotriva regiunilor agricole ale Canaanului (Palestinei). Cucerirea Palestinei de către israeliți a început în secolele XV—XIV î.e.n. și s-a prelungit timp de cîteva secole. În decursul acestor lupte, evreii au dus un război îndîrjit de exterminare împotriva aborigenilor din ținuturile Canaanului. Caracterul crîncen al acestei lupte multiseculare a exercitat o puternică influență asupra spiritului Bibliei și asupra religiei care se reflectă în ea. Orice rol ar fi jucat înainte Iahve, el apare în această epocă în rolul unui Dumnezeu războinic al întregului Israel sau al întregului popor evreu, care își conduce poporul în lupta împotriva tuturor vrăjmașilor. Acest rol al lui Iahve trece ca un fir roșu prin toate cărțile Bibliei. De aici provine și cel mai frecvent epitet al lui Iahve : Sebaot, ceea ce înseamnă „Dumnezeul oștirilor".

Însăși cucerirea Palestinei este prezentată în Biblie ca o poruncă directă a lui Iahve. „...Scoală dar (îi spune Dumnezeu lui Iosua Navi) și treci Iordanul, tu și tot poporul acesta, în țara pe care o voi da fiilor lui Israil. Tot locul pe care-l vor călca tălpile picioarelor voastre, îl voi da vouă, cum am spus lui Moise ; de la pustie și de la Libanul acesta pînă la rîul cel mare, pînă la rîul Eufratului, și pînă la marea cea mare, spre asfințitul soarelui vor fi hotarele voastre... Iată, îți poruncesc : fii tare și curajos, să nu te temi, nici să te spăimîntezi, căci Domnul Dumnezeul tău este cu tine pretutindenea, oriunde vei merge" (*Iosua*, I, 2—4, 9). Cît despre populația de baștină a Palestinei, Dumnezeu a poruncit ca ea să fie exterminată

fără cruțare. Ierihon, primul oraș canaanean cucerit prin lupte, a fost dărîmat pînă în temelii și toți locuitorii lui au fost trecuți prin vîrful sabiei. Cu al doilea oraș, Ai, s-a procedat la fel. Uneori, Iahve lua parte personal la luptă, ajutîndu-și poporul : astfel, în bătălia israelienilor împotriva amoriților, cînd aceștia au luat-o la fugă, „Domnul a aruncat asupra lor grindină mare din cer... iar cei ce au murit de grindină au fost mai mulți decît cei uciși de fiii lui Israil cu sabia (în luptă)“ (*ibid.*, X, 11).

Perioada palestineană

Cucerirea Palestinei de către evrei a avut drept urmare schimbarea întregului lor mod de viață, a orînduirilor economice și sociale și totodată, firește, o profundă schimbare și în religia lor. Evreii au trecut treptat de la viața nomadă la cea sedentară, de la creșterea vitelor la agricultură. În acest proces, ei s-au amestecat cu populația locală a canaaneenilor. În perioada războaielor de cucerire — așa-zisa epocă a „judecătorilor“ — se mai păstra la ei orînduirea gentilică-tribală și democrația militară : războaiele împotriva vrăjmașilor erau duse sub conducerea unor judecători — comandanți militari aleși. Dar această orînduire s-a descompus treptat, au apărut bogați și săraci, sclavi și oameni liberi ; s-a instaurat puterea regală — inițial din tribul lui Beniamin (Saul), apoi din acela al iudeilor (David, Solomon).

Toate aceste schimbări s-au reflectat în religie. Amestecîndu-se cu populația locală, evreii au început, imitîndu-i pe cei din Canaan, să se închine la o mulțime de zeișori locali — *baali*. Cultul *baalilor* locali — protectori ai comunităților și orașelor — era răspîndit încă de mult în Siria și Palestina. Dintre acești *baali* — cei mai mulți fără nume —, unii ajungeau pe locul întîi și căpătau nume individuale.

În Biblie s-au păstrat urme slabe și controversate ale unor nume de zei care au fost cîndva venerate de evrei, de pildă Betel — în traducere literală Casa Domnului. În textul ebraic al Bibliei există numele

zeului El Şaddai, tradus prin cuvintele „Dumnezeul cel atotputernic" (*Facerea*, XXVIII, 3 etc). Există date cum că evreii au venerat pe Zeiţa Anat ; este chiar posibil ca ea să fi fost considerată soţie a lui Iahve şi să fi fost adorată şi de alte popoare semitice.

Zeităţile locale erau venerate în sanctuare speciale, precum şi pe „înălţimi", care la popoarele semitice erau, de obicei, considerate ca locuri sfinte. Deşi regele Solomon (secolul al X-lea î.e.n.) a clădit în capitala statului, Ierusalim, un templu fastuos lui Iahve, încă nu exista o centralizare a cultului. Aducerile de jertfe şi oficierea ritualurilor pe „înălţimi" continuau.

Evreii au preluat de la populaţia locală palestineană o serie de sărbători religioase legate de agricultură : *mazzot* — sărbătoare de primăvară a azimei, care s-a contopit cu vechiul paşte al păstorilor de animale ; *şebuot* — sărbătoarea secerişului grîului ; *sukkot* — în cinstea culesului fructelor etc.

Cultul se afla în mîinile unui grup aparte, ereditar, de preoţi, care se trăgeau din tribul leviţilor ; cuvîntul „levit" era sinonim cu „preot".

Dar alături de această preoţime tradiţională şi ereditară, la evrei, în perioada palestineană, au existat personaje cu atribuţii religioase şi de alte tipuri, probabil mult mai arhaice. În primul rînd, vrăjitorii şi vrăjitoarele, ghicitorii etc., menţionaţi de repetate ori în Biblie. Ei făceau preziceri, invocau sufletele morţilor. Regii îi persecutau din timp în timp, dar ei nu au dispărut.

În al doilea rînd, au existat *nazireii* — bărbaţi şi femei care fuseseră consacraţi lui Dumnezeu sau i se consacraseră singuri. Nazireii respectau reguli stricte de curăţenie rituală, interdicţii alimentare, nu beau vin, nu se atingeau de trupul unui mort, nu se tundeau. Nazireii — bărbaţi şi femei — erau consideraţi oameni sfinţi, li se atribuiau cunoştinţe profetice, aptitudini extraordinare. Existau nazirei temporari şi nazirei pe viaţă. Un asemenea personaj legendar ca puternicul Samson este înfăţişat în Biblie ca un nazireu pe viaţă. Acolo se spune că mama lui a fost prevestită de „îngerul Domnului" „...Căci iată, ai să zămisleşti şi ai să naşti un fiu şi nu se va atinge bri-

ciul de capul lui, pentru că pruncul acesta va fi chiar din pîntecele mamei sale nazireu al lui Dumnezeu și va începe să izbăvească pe Israel din mîna filistenilor !“ (*Cartea judecătorilor*, XIII, 5) ; crescut mare, Samson ar fi devenit un atlet extraordinar și a condus cu succes pe evrei în războaiele împotriva filistenilor ; întreaga putere a lui Samson era cuprinsă în părul lui, dar ea s-a pierdut cînd Samson, printr-o înșelătorie, a fost tuns (*ibid.*, cap. 16).

În sfîrșit, sînt atestați încă din secolul al VIII-lea î.e.n. — și probabil că au existat și mai înainte — personaje cu atribuții religioase de o categorie specială, așa-numiții profeți (în ebraică *nabiim*), care constituiau un fenomen foarte original și complex. Inițial, probabil că profeții au fost niște preoți liber-profesioniști — ghicitori, prezicători. Ei proroceau după ce se aduceau singuri într-o stare de extaz prin lovituri de tobă, cîntînd din instrumente muzicale, dansînd, uneori dezbrăcîndu-se în acest timp în pielea goală. Cu alte cuvinte, în acțiunile prorocilor se reflectau trăsături pur șamaniste. În legătură cu ascuțirea contradicțiilor de clasă în regatele israelian și iudeu (după moartea lui Solomon, statul evreiesc s-a divizat în două părți), prorocii au început să apară, într-o oarecare măsură, ca exponenți ai nemulțumirii poporului. Ce-i drept, ei nu exprimau aceasta direct, ci într-o formă transfigurată ; profeții apăreau ca demascatori ai păcatelor, ei militau pentru restaurarea cultului Dumnezeului național Iahve, se ridicau împotriva adorării zeilor canaaneni locali. La unii profeți răsună o notă care lipsea în literatura mai timpurie : ideea păcatului moral, și nu pur ritual, ca mai înainte. Deosebit de puternic se face auzită această notă la cel mai mare dintre profeți — Isaia (secolul al VIII-lea î.e.n.). „Spălați-vă, curățiți-vă. Nu mai faceți rău înaintea ochilor mei. Încetați odată ! învățați să faceți binele, căutați dreptatea, ajutați pe cel apăsat, faceți dreptate orfanului, apărați pe văduvă !“ (*Isaia*, I, 16—17).

Acest apel la puritatea morală, la adevăr și dreptate avea un sens de clasă destul de precis : profeții, proveniți din păturile culte și dominante ale socie-

tății, se străduiau să abată nemulțumirea și protestul poporului împilat. Cauza răului, cauza nenorocirilor poporului, nu rezidă — potrivit propovăduirilor unora dintre profeți — în inegalitatea socială, nici în exploatare, ci în domeniul pur moral — în faptul că poporul este păcătos, că el nu respectă poruncile lui Dumnezeu.

Profeții erau și adevărați publiciști politici. Unii dintre ei erau bine informați asupra situației internaționale, vedeau pericolul de care era amenințat micul stat evreiesc din partea vecinilor mai puternici — Asiria, Babilon ; ei puneau în gardă cercurile guvernamentale împotriva periculoasei alianțe cu Egiptul, preziceau nenorocirile unor invazii străine. Dar, totodată, ei consolau poporul cu speranța că, la urma-urmelor, Iahve va elibera și va înălța poporul său.

Profeții nu erau legați de preoțimea oficială a templului și constituiau chiar un fel de opoziție față de politica acesteia. Există date cu privire la prigonirea prorocilor. O adevărată luptă însă între preoți și proroci nu a existat. Cărțile prorocilor au intrat în textul canonic al Bibliei.

Perioada de după captivitate

Trecerea la perioada a treia a istoriei religiei evreilor, care poartă, de obicei, denumirea de „perioada de după captivitate" sau „a celui de-al doilea templu", s-a remarcat prin trei mari evenimente : primul este reforma religioasă efectuată de regele iudeilor Iosia (621 î.e.n.), care a dus la stricta centralizare a cultului ; al doilea — cucerirea Ierusalimului de către regele babilonian în anul 586 î.e.n. și ducerea în captivitatea babiloniană a unei părți a iudeilor ; al treilea — întoarcerea lor din captivitatea babiloniană în timpul domniei regelui persan Cirus, în anul 538 î.e.n., și reconstruirea templului din Ierusalim. În această perioadă s-au format definitiv acele trăsături ale iudaismului care sînt considerate caracteristice :

un strict monoteism, stricta centralizare a cultului, canonizarea cărţilor sfinte biblice.

Reforma religioasă a regelui Iosia a avut cauzele sale politice. Ea a fost efectuată în condiţiile ofensivei duşmanilor externi : Asiria, care cu puţin mai înainte distrusese regatul Israelului, iar mai tîrziu Egiptul şi Babilonul. Iudeea avea nevoie de consolidarea tuturor forţelor sale. La baza reformei, Iosia a pus aşa-zisa *Carte a cincea a lui Moise — Deuteronomul* —, care însă, în realitate, a fost alcătuită chiar în această perioadă. *Deuteronomul* reglementa strict viaţa juridică şi rituală a evreilor, el conţinea legi împotriva cămătăriei şi a sclaviei înrobitoare — legi care aveau ca scop să atenueze întrucîtva contradicţiile de clasă. Esenţialul în această carte este însă principiul strict al adorării unui Dumnezeu unic numit Iahve. În spiritul noii legi au fost adoptate măsuri severe de centralizare a cultului. Despre acest lucru se vorbeşte foarte pe larg în *Cartea a patra a regilor* (XXII—XXIII). Iosia a ordonat : să fie scoase din templul din Ierusalim obiectele cultului tuturor celorlalţi zei, în afară de Iahve ; să fie distruse toate locurile de închinare de pe „înălţimi" ; să fie ucişi, de asemenea, toţi preoţii care oficiau pe aceste înălţimi. El a mai ordonat, de asemenea, să fie ucişi toţi vrăjitorii etc. ; a reintrodus oficial vechea sărbătoare evreiască a paştelui, care demult nu se mai serba.

Centralizarea cultului lui Iahve, introdusă de către rege cu sprijinul preoţilor templului din Ierusalim, a avut drept scop să întărească centralismul politic, pentru unirea tuturor forţelor ţării în vederea respingerii duşmanului. Dar această măsură n-a scăpat slaba Iudee de distrugere. În anii 597 şi 586 î.e.n., regele Babilonului a cucerit de două ori Ierusalimul şi l-a jefuit. Templul a fost dărîmat, mulţi evrei — printre care majoritatea aristocraţiei şi a preoţilor — au fost duşi în Babilon. „Captivitatea babiloniană", care a durat cincizeci de ani, a rămas timp îndelungat în memoria evreilor ca o catastrofă naţională, deşi în realitate ea a afectat mai mult pătura superioară a stăpînilor de sclavi şi a preoţimii. Cei cincizeci de ani trăiţi în Babilon nu au putut trece fără să se re-

flecte în religia evreiască. După cucerirea Babilonului de către Cirus al Persiei, acesta din urmă a permis iudeilor să se întoarcă în patrie şi să reconstruiască templul din Ierusalim (anul 538 î.e.n.). Epoca de după captivitate s-a deosebit în multe privinţe de cea precedentă.

Au fost necesare măsuri mai drastice pentru a ţine în frîu poporul. Evreii nu mai aveau o putere statală independentă, ei fiind sub dominaţia Persiei. În locul acestei puteri, o imensă autoritate a dobîndit preoţimea din Ierusalim, care scăpase de orice concurenţă a puterii laice. Asupritorii străini — regii perşi, iar mai tîrziu regii greco-sirieni (seleucizii) — protejau pe preoţii din Ierusalim, bazîndu-se pe ei pentru consolidarea dominaţiei lor asupra iudeilor. Nu erau îngăduite nici un fel de alte centre de cult în afară de templul din Ierusalim. În mîinile preoţilor templului se adunau acum ofrande de tot felul, aduse de credincioşii din toate colţurile ţării. În templu se acumulau comori. Preoţii templului foloseau avutul sacru în scopuri cămătăreşti. „Cel de-al doilea templu“ a întrecut în strălucire şi bogăţie renumitul templu al lui Solomon.

Preoţimea Ierusalimului constituia o castă strict închisă, ereditară, care se împărţea în două pături : a preoţilor şi a leviţilor, adică a slujitorilor templului.

Monoteismul şi doctrina poporului ales

Dezvoltarea fără precedent a orînduirii hierocratice a dus şi la un monoteism accentuat, care în ultima epocă şi-a atins deplina sa expresie. Vechiul zeu tribal Iahve s-a transformat acum în Dumnezeul unic, creatorul şi stăpînul atotputernic al lumii.

Trebuie subliniat că, în felul acesta, iudaismul a proclamat pentru prima oară în istoria religiei un monoteism consecvent şi principial, pe care, dealtfel, nu s-a mărginit să-l proclame, ci l-a şi aplicat în viaţă. Tendinţa spre monoteism a existat şi în religia egipteană, şi în cea babiloniană, şi în cea iraniană,

această tendință fiind întotdeauna o reflectare a centralizării politice, a puterii absolute a regelui. „Unitatea divinității... — scria Engels — nu este decît reflectarea despotului oriental unic..." [1]. Dar aceste încercări de a introduce monoteismul s-au izbit de fiecare dată de împotrivirea preoților cultelor locale și de alte forțe centrifuge. Dacă preoțimea Ierusalimului a reușit să instaureze cu adevărat un monoteism strict, aceasta se explică nu prin anumite însușiri ale spiritului etnic evreiesc, cum presupuneau unii savanți burghezi idealiști, ci prin faptul că preoțimea templului din Ierusalim s-a aflat într-o situație privilegiată, neavînd rivali puternici, iar regii (persani etc.) o protejau.

Tocmai în spiritul acestei doctrine strict monoteiste au fost prelucrate și redactate în această epocă cărțile Bibliei, în special cele de bază, care alcătuiesc Pentateuhul. Redactarea lor definitivă a avut loc, după părerea unanimă a cercetătorilor, la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n. Tot atunci a fost alcătuit Codul preoțesc — unul din capitolele mai importante ale Pentateuhului. Din cărțile mai timpurii au fost eliminate cu grijă orice urmă de adorare de către evrei a altor zei, în afară de Iahve.

Astfel, contrar tezei tradiționale a teologilor, monoteismul la evrei nu este deloc un fenomen din antichitatea îndepărtată, ci, dimpotrivă, un fenomen care datează dintr-o perioadă relativ tîrzie.

Iudaismul a fost și a rămas o religie legată în întregime de viața pămîntească, și nu de viața de după moarte. Pentru a consola masele populare în suferință, religia evreiască nu propovăduia ideea unei recompense după moarte ; ea a dezvoltat teoria „poporului ales de Dumnezeu", care s-a manifestat deosebit de puternic în epoca „celui de-al doilea templu". Dacă evreii suferă, vinovați de acest lucru sînt ei înșiși : ei păcătuiesc, ei calcă poruncile Domnului, iar Dumnezeu îi pedepsește pentru aceasta. Dar ei rămîn poporul ales. Va veni timpul cînd Iahve va

---

[1] K. Marx și F. Engels. *Opere*, vol. 27, București, Editura politică, 1966, p. 56.

ierta poporul său şi-l va înălța mai sus decît toate popoarele lumii.

Această idee, a poporului ales al lui Dumnezeu, îşi are rădăcinile într-o epocă foarte veche, cînd Iahve era încă un zeu tribal şi, fireşte, proteja tribul său. Ea răsună în predicile tuturor profeţilor. Desigur, aici apar contradicţii logice esenţiale : dacă Iahve este creatorul întregii lumi şi atotputernic, atunci de ce a desemnat ca popor ales un popor mic, care nu s-a distins prin nimic deosebit şi încă unul care îl trădează la fiece pas pe el, Iahve ?

În epoca de după captivitate, ideea „poporului ales" a început să joace un rol şi mai însemnat. S-a efectuat o strictă separare a evreilor (iudeilor) de toţi vecinii de altă limbă şi alt neam : măsuri aspre au fost luate în această privinţă de Neemia, pe care regele Artaxerxe l-a numit în anul 446 î.e.n. guvernator al Iudeii, ordonîndu-i, totodată, să reconstruiască zidurile Ierusalimului. În timpul lui, cu asentimentul tuturor „preoţilor şi leviţilor", „au despărţit pe toţi cei de alt neam de Israel" : au fost interzise căsătoriile evreilor cu cei de alt neam şi a fost strict limitată orice relaţie cu străini.

Influenţe ale religiilor popoarelor vecine

Captivitatea babiloniană a lăsat urme în conţinutul credinţelor religioase ale evreilor. În textul Bibliei există amprente clare ale influenţei cosmologiei şi demonologiei babiloniene. De pildă, *heruvimii* înaripaţi, des menţionaţi în Biblie, nu sînt altceva decît *kerubii* babilonieni, tauri mitici cu aripi. Cultul asiro-babilonian al lui Marduk şi Iştar s-a reflectat în povestea biblică a lui Mardoheu şi Estera *(Cartea Esterei)* despre salvarea evreilor de la pieirea ce-i ameninţa. Pentru comemorarea acestei salvări s-ar fi instituit sărbătoarea *purim ;* în realitate însă, precum consideră cercetătorii, şi această sărbătoare este de origine babiloniană (la babilonieni — *zagmuk).* În sfîrşit, povestea creaţiei lumii din primele capitole ale Facerii poartă urmele influenţei mitului babilo-

nian *„Enuma-eliş"*. Numele biblic al primului om — Adam — se aseamănă cu numele primului om din mitul babilonian — Adapa.

Reprezentările cosmogonice ale evreilor erau neclare şi confuze. În primele capitole ale cărţii *Facerii* se împletesc două povestiri diferite cu privire la crearea lumii şi a omului. Potrivit uneia din povestiri, Dumnezeu a creat la început pe om (pe bărbat), după care a plantat grădina raiului, unde l-a aşezat pe om ; apoi a hotărît să creeze omului un ajutor şi în acest scop a creat diferite animale ; omul „a dat nume" acestora, dar nu a găsit între ele un ajutor potrivit ; atunci, în sfîrşit, Dumnezeu a creat femeia, luînd pentru aceasta de la bărbat, în timp ce dormea, o coastă *(Facerea,* II, 7—22). Potrivit celeilalte povestiri, Dumnezeu a creat lumea în decurs de şase zile, din care în ziua a cincea a creat peştii, reptilele şi păsările, iar în ziua a şasea animalele terestre şi la sfîrşit de tot pe om, creînd concomitent bărbatul şi femeia (*ibid.*, I, 20—27). Şi în continuare sînt multe contradicţii.

Cercetătorul marxist contemporan, istoricul maghiar al religiei Imre Trencsenyi-Waldapfel a emis o nouă şi interesantă ipoteză. El presupune că rădăcinile etice şi religioase ale ambelor versiuni ale mitului creaţiei sînt absolut diferite : „Într-unul din mituri apare un păstor stăpîn al animalelor, iar în celălalt — un agricultor, un slujitor care lucrează pămîntul în sudoarea frunţii". Primul mit, după părerea savantului maghiar, a fost creat de nomazi crescători de vite, adică de înşişi evreii, cuceritorii Palestinei ; cel de-al doilea însă, de aborigenii Palestinei — agricultorii canaaneni ; tocmai al doilea mit este cel care poartă amprentele influenţelor babiloniană şi egipteană [1].

Legenda biblică a păcatului şi a originii morţii (Dumnezeu pedepseşte pe primii oameni pentru încălcarea interdicţiei de a mînca fructe din unul din

[1] I. Trencsenyi-Waldapfel. *Fondul social al celor două mituri despre Adam,* în volumul „Originea Bibliei", Moscova, 1964, p. 547—549, 557 şi urm.

arbori) reprezintă o variantă denaturată a mitului babilonian despre originea morții.

În legenda biblică despre potop se repetă aproape cuvîn cu cuvînt mitul babilonian al potopului : Noe, care s-a salvat de potop în arcă, este Utnapiștim al babilonienilor.

Iudaismul a suferit, pe lîngă influența babiloniană, și o influență, mai slabă, a ideilor mazdeismului : pe acestea, evreii le-au cunoscut în timp ce se aflau sub dominația regilor perși (secolele VI—IV î.e.n.). Această influență se manifestă în apariția imaginii spiritului rău — a diavolului, personaj antagonic lui Dumnezeu. Inițial, o astfel de imagine era străină evreilor. Ideea răului este exprimată în Biblie sub forma slujirii de către evrei a unor zei străini, pentru care ei sînt pedepsiți de Dumnezeul lor adevărat. Potrivit teoriei creștine de mai tîrziu, Satana (diavolul) i-a ademenit pe primii oameni, pe cînd se mai aflau încă în rai, convingîndu-i să mănînce din fructul pomului oprit ; în Biblie însă, acest rol de ispititor nu-l îndeplinește diavolul, ci „șarpele“, care era mai șiret decît toate fiarele pădurii (*Facerea,* III, I). Abia în cartea lui Iov apare Satana, care vrea să-l ducă la pierzanie pe Iov, să-i frîngă cucernicia neabătută, dar el face acest lucru cu permisiunea aceluiași Dumnezeu. Profetul Zaharia povestește despre vedeniile sale, cu care ocazie amintește în treacăt despre Satana, pe care el l-a văzut „în fața îngerului Domnului“ *(Zaharia,* III, 1—2). Ideea unui spirit aparte al răului, adversar al lui Dumnezeu, ideea unei împărății a răului a continuat să rămînă străină spiritului religiei evreiești [1].

În general, pînă în epoca „diasporei“ și pînă la apropierea de ideile religioase-filozofice eleniste, iudaismul a rămas aproape impenetrabil pentru concepțiile metafizice abstracte. Iudaismului antic îi erau străine ideile despre viața de apoi, despre nemurirea sufletului, despre răsplata de după moarte etc. Atît răsplata dumnezeiască, cît și pedeapsa dum-

---

[1] Există și alte urme ale influenței religiei persane : potrivit părerii unor cercetători, arhanghelul Mihail, menționat în Biblie, este identic cu Mithra, zeul războinic.

nezeiască se săvîrșesc aici, pe pămînt ; ele lovesc fie direct pe omul în cauză, fie pe urmașii lui.

Ca urmare a ascuțirii antagonismelor de clasă, în epoca „celui de-al doilea templu“ s-au făcut unele încercări de reformare a religiei, pentru a o adapta noilor condiții. A apărut grupul „cărturarilor“ (*soferim*), cunoscători și tîlcuitori ai „legii“, un fel de juriști religioși. Acești „cărturari“, premergători îndepărtați ai rabinilor de mai tîrziu, nu erau legați de preoțimea templului și, pe cît se pare, erau în opoziție cu ea. Ei participau însă la redactarea cărților sfinte.

Perioada diasporei

Epoca următoare a istoriei religiei evreiești este epoca „diasporei“, adică a dispersării. Stabilirea evreilor în afara granițelor Palestinei a început încă în anii subjugărilor de către asirieni și babilonieni (secolele VII—VI î.e.n.) ; în epoca elenismului, mulți evrei locuiau în Egipt, Siria, Asia Mică și în alte țări din regiunea Mediteranei. Emigrarea în masă a evreilor a avut loc după zdrobirea primei și mai ales a celei de-a doua revolte a evreilor împotriva dominației romane (anii 66—70, respectiv 132—135 e.n.). Colonii evreiești au apărut în aproape toate țările bazinului mediteranean. După dărîmarea templului din Ierusalim de către Titus Flavius (anul 70), după ce a fost distrus și Ierusalimul (anul 133), evreii au fost lipsiți de centrul lor cultural tradițional. Astfel s-au format noi condiții istorice, care au exercitat o influență substanțială asupra modificării religiei.

În diaspora a apărut în prim loc organizarea sinagogală a comunităților evreiești. *Sinagoga* (de la cuvîntul grecesc συναγωγῄ care înseamnă „adunare“) era o casă de rugăciune și, totodată, centrul vieții sociale, un fel de organ al autonomiei comunitare. Sinagoga avea avere proprie, venituri proprii, provenite în parte și din donațiile membrilor comunității, avea o activitate de binefacere etc. În sinagogi

se citea Sfînta Scriptură, era interpretată, se făceau rugăciuni, dar nu se aduceau jertfe : potrivit unei tradiții de nezdruncinat a religiei evreiești, jertfe se puteau aduce lui Iahve numai în templul din Ierusalim. Sinagogile au început să apară, probabil, în epoca elenistă ; cea mai veche mențiune despre o sinagogă (în apropiere de Alexandria, în Egipt) datează din cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. Sinagogi au existat nu numai în diaspora, ci și în Palestina, inclusiv în Ierusalim. Ele au căpătat însă o importanță deosebit de mare după dărîmarea templului din Ierusalim, întrucît centrul de gravitate al vieții religioase a iudaismului s-a strămutat tocmai în sinagogi.

A doua schimbare caracteristică a constat într-o considerabilă intensificare a influențelor reciproce dintre ideologia religioasă a iudaismului și ideologia religioasă-filozofică elenistă. Așezîndu-se în țări de cultură elenistă, evreii foloseau, de regulă, limba greacă. În Palestina, parțial în Siria și Babilonia, ei vorbeau limba arameică. Cît despre limba propriu-zis ebraică, ea a ieșit din uz încă din secolul al III-lea î.e.n., păstrîndu-se numai în literatură și în limba serviciului divin. Este foarte semnificativ faptul că toate cărțile Bibliei au fost traduse în secolele III—II î.e.n. în limba greacă — Septuaginta. Traducerea a fost executată din ordinul regelui egiptean Ptolomeu al II-lea și, evident, în principal pentru necesitățile numeroasei populații evreiești din diaspora, care nu mai înțelegea ebraica, precum și pentru ne-evreii care, pe cît se pare, se interesau de religia lor. Apariția textului grec al Bibliei a contribuit la apropierea dintre religia evreiască și filozofia religioasă elenistă ; de aici au luat naștere sistemele sincretice religioase-idealiste (Filon din Alexandria, mai tîrziu gnosticismul), care au exercitat o puternică influență la elaborarea învățăturii creștine.

Toate acestea au însemnat, într-o anumită măsură, depășirea acelui caracter închis pe care religia evreilor l-a avut în epoca „celui de-al doilea templu". Conviețuirea laolaltă a evreilor în diaspora cu alte popoare și religii a dus la o apropiere între ele. Vechiul

zeu tribal, apoi național Iahve a început treptat să se elibereze de limitarea sa națională, au apărut adoratori neevrei — așa-numiții prozeliți. Ei erau în mod obligatoriu supuși circumciziei.

În conținutul ideologic al iudaismului au apărut, de asemenea, trăsături substanțial noi, generate de condițiile politice și sociale. De cîteva secole, evreii nu mai aveau independență politică, aflîndu-se sub dominație străină. Poporul a pornit de mai multe ori răscoale, dar în cel mai bun caz ele nu au dus decît la un succes vremelnic (răscoala Macabeilor în 165 î.e.n.). În epoca dominației romane, asuprirea străină a provocat și mai des revolte îndîrjite, care au fost crîncen înăbușite de invadatori. În aceste condiții a crescut credința într-un ajutor supranatural pentru eliberarea de sub jugul asupritorilor, credința într-un izbăvitor, un *mesia*, un conducător național care va veni să salveze poporul evreu de sub jugul străin. Această idee a mesianismului, care s-a răspîndit larg, îndeosebi în epoca romană, a constituit o trăsătură esențial nouă în religia evreiască (în epoca mai veche, *mesia* — unși — erau numiți regii, atît cei proprii, cît și cei străini). Această idee a exercitat o influență profundă asupra procesului de formare a ideologiei creștine.

De învățătura despre mesia era strîns legată și altă idee la fel de nouă — învățătura escatologică despre lumea de apoi. Într-o epocă mai veche, evreii visau numai la restabilirea unui regat independent, la răsturnarea jugului străin. În literatura mai nouă — în special în Talmud — apare ideea fericirii viitoare într-o altă lume, ideea lumii de apoi — *olam-habba,* unde cei cucernici vor primi răsplata cuvenită. Apare și credința confuză în viața de după moarte, în învierea morților, absolut străină epocii anterioare. Aceste idei despre sfîrșitul lumii, învierea morților și răsplata de după moarte s-au născut, probabil, sub influența învățăturii mazdeiste.

Un alt fenomen nou în religia evreiască din epoca diasporei este apariția unor secte. În ele s-au reflectat concepțiile și interesele diferitelor clase ale societății evreiești. Despre aceste secte știm din comu-

nicările lui Josephus Flavius şi din alte izvoare de la începutul erei noastre.

În sînul preoţimii tradiţionaliste din Ierusalim s-a format secta *saducheilor* (de la numele Sadoc, întemeietorul legendar al dinastiei preoţeşti). Ei erau strîns legaţi de temple şi urmăreau cu stricteţe respectarea tradiţiei religioase, a ritualurilor şi negau viaţa de apoi.

Mai apropiată de masele populare este secta *fariseilor*. Unii istorici burghezi îi considerau o sectă sau un partid democratic ; în realitate, ei erau pur şi simplu nişte demagogi care căutau să exercite o influenţă asupra maselor credincioase ale poporului printr-un bigotism ipocrit, de paradă, printr-o respectare ostentativă a prescripţiilor rituale. Proveniţi din clasele dominante, ei erau legaţi, probabil, de sinagogi, unde se ocupau cu tîlcuirea legilor şi îi învăţau pe credincioşi. Spre deosebire de saduchei, fariseii recunoşteau existenţa vieţii de apoi.

În păturile de jos — agricultorii şi meseriaşii — avea priză o a treia sectă, aceea a *eseilor (esenienilor)*. Erau comunităţile care duceau o viaţă ascetică şi care nu recunoşteau ritualurile. Ele propovăduiau comunitatea de avere, un comunism de consum. Esenienii credeau în viaţa de apoi, unde cei drepţi îşi vor primi răsplata.

Cu privire la secta esenienilor au apărut în ultima vreme multe materiale noi, încă insuficient studiate : este vorba de sulurile din Qumran, găsite în anii 1947—1957 şi care reflectă, pe cît se pare, tocmai viaţa comunităţilor eseniene.

Perioada talmudică

După zdrobirea de către romani a celei de-a doua revolte a iudeilor (anii 132—135), evreii au fost definitiv alungaţi din Palestina şi împrăştiaţi în toate provinciile Imperiului roman. Totodată, au început din nou să se modifice relaţiile lor cu celelalte populaţii ale imperiului. Din cauza declinului economic general al imperiului, din cauza reducerii, îndeosebi

începînd din secolul al III-lea, a comerţului şi circulaţiei fiduciare, au slăbit legăturile economice ale evreilor cu populaţia înconjurătoare şi, odată cu aceasta, influenţa negustorilor evrei. Rezultatul a fost slăbirea propagandei religioase şi o anumită revenire la caracterul de izolare naţional-religioasă a evreilor. Creştinismul se separase deja de iudaism. Influenţa reciprocă dintre iudaism şi filozofia elenist-religioasă a încetat aproape complet.

Un moment al epocii de reînnoire a izolării religioase a evreilor a devenit Talmudul — un imens cod de reguli juridice-religioase, de principii ale înţelepciunii teologice şi de norme ale vieţii cotidiene. Talmudul a fost alcătuit în secolele III—V, în sînul evreilor babilonieni şi palestinieni. El se compune din două părţi principale : *Mişna,* cea mai veche, care este o largă „repetare", adică interpretare a legii, şi *Ghemara,* mai nouă, care este o interpretare a interpretărilor. Atît una, cît şi cealaltă se divid, la rîndul lor, în *Galaha* (codul legilor şi regulilor rituale) şi *Hagada* (legende, parabole, cazuistică juridică etc.). *Mişna* este scrisă în limba ebraică veche, *Ghemara* — în limba arameică, care era în acea vreme limba vorbită de evreii orientali. Talmudul s-a păstrat în două redactări paralele : cea din Ierusalim şi cea din Babilon. Mai tîrziu, în secolele VI—X, s-au mai adăugat Talmudului diverse comentarii — *Midraşi.*

Talmudul a fost creat în cercurile evreilor bogaţi, negustori şi proprietari de sclavi, şi reflecta interesele lor, precum şi profundele contradicţii de clasă din sînul societăţii evreieşti. Apare pregnant opoziţia dintre bogătaşii sclavagişti onorabili şi învăţaţi — *talmud-hahamii* — şi masa poporului de rînd — *am-haaret* (poporul pămîntului) —, ţăranii, meseriaşii etc. Faţă de am-haareţi, Talmudul exprimă un dispreţ făţiş.

De pe atunci, din primele secole ale erei noastre, Talmudul a devenit baza întregii vieţi a comunităţilor evreieşti, nu numai a vieţii religioase, ci şi a celei juridice şi sociale. Neavînd un stat al lor, o autoritate laică a lor, trăind în comunităţi dispersate, în sînul unor populaţii de alt neam şi alte credinţe, evreii se

aflau sub puterea discreţionară a conducătorilor comunităţilor lor — talmud-hahamii ; mai tîrziu, aceştia au fost denumiţi *rabini*. Evreii credincioşi li se adresau acestora în toate cazurile dificile ale vieţii, iar rabinii căutau rezolvarea lor exclusiv în Talmud. S-a creat tradiţia de a fundamenta prin prescripţii religioase toate problemele posibile, toate chestiunile mărunte, toate laturile vieţii, atît cele sociale, cît şi cele private, de a da ascultare în toate cunoscătorilor religiei — rabinilor —, de a recunoaşte autoritatea lor de nezdruncinat. Aceasta a contribuit la izolarea evreilor de populaţiile de altă credinţă, ceea ce era în folosul vîrfurilor înstărite ale comunităţilor evreieşti. Masa evreilor săraci era într-o deplină dependenţă de acestea.

Iudaismul în evul mediu. Raţionalism şi misticism

În evul mediu timpuriu, evreii s-au răspîndit pe întinsul tuturor provinciilor fostului Imperiu roman şi departe, în afara graniţelor lui.

Deosebit de numeroşi erau evreii în Spania (acolo s-a creat nucleul evreilor sefarzi), iar mai tîrziu în Germania (evreii aschenazi). Mulţi evrei trăiau în ţările califatului arab. Pretutindeni, ei se îndeletniceau îndeosebi cu meşteşugurile, comerţul, cămătăria, iar pe alocuri şi cu agricultura. Pe măsura adîncirii diferenţierii de clasă în rîndurile evreilor, creştea asuprirea lor de către vîrfurile rabinice. Protestul spontan al maselor de dezmoşteniţi împotriva acestei asupriri a luat forma mişcării *karaimilor* sau a *ananiţilor* (după numele conducătorului ei, Anana ben David) ; karaimii respingeau categoric Talmudul şi cereau întoarcerea la învăţătura „pură" a lui Moise. Mişcarea karaimilor s-a răspîndit pe litoralul Mării Negre — în statul hazar (unde iudaismul a fost în secolele VIII—X religie de stat), iar mai tîrziu în Crimeea.

Covîrşitoarea majoritate a populaţiei evreieşti a rămas încătuşată în organizaţia comunitară sinagogală *(kahal)* şi se supunea fără împotrivire rabinilor.

În secolele VII—XII, evreii care locuiau în ţinuturile califatului arab, odată cu creşterea puterii lor economice, şi-au însuşit şi înalta cultură care înflorea în aceste ţări. Principalele focare ale culturii arabe erau Africa de Nord şi Spania. Acolo au apărut, atît printre musulmani, cît şi printre evrei, tendinţe libercugetătoare şi, odată cu ele, au apărut şi încercări de a adapta perimata doctrină biblico-talmudică la condiţiile complexe ale vieţii economice şi la nivelul crescut de cultură. Aceste încercări se desfăşurau în două direcţii : raţionalistă şi mistică.

Cel mai marcant dintre raţionalişti printre teologii evrei a fost Moise Maimonide (1135—1204). În numeroasele sale scrieri, el a căutat să împace religia cu ştiinţa şi filozofia contemporane lui. Rabinii ortodocşi priveau cu ostilitate pe acest cutezător în gîndire, iar după moartea lui s-a scris pe mormîntul lui : „Moise, fiul lui Maimon, eretic afurisit".

Alţi teologi evrei vedeau ca ieşire din contradicţia ce se crease evadarea în mistica pură. Aşa a luat naştere curentul cabalist, deosebit de puternic în Spania ; el s-a dezvoltat sub influenţa misticismului musulman, care-şi avea obîrşia în teoria neoplatonicienilor. *Kabala* înseamnă în ebraică adoptare sau tradiţie. Principala operă cabalistă, *Zohar (Strălucirea)*, a apărut în secolul al XIII-lea. Esenţa acesteia, ca şi a altor opere cabaliste, a constat în concepţia panteistă despre Dumnezeu ca fiinţă infinită şi nedeterminată, lipsită de orice atribute. Omul poate accede la cunoaşterea lui Dumnezeu numai prin semnificaţia tainică a numelor, a literelor care alcătuiesc numele şi a cifrelor care corespund acestor litere. Cabaliştii se îndeletniceau cu diferite combinări ale cifrelor (pretinse emanaţii tainice ale lui Dumnezeu), formule magice etc. Ei propovăduiau ideea că în lume nu există răul : răul este numai învelişul exterior al binelui, adică al lui Dumnezeu. Acesta era un mijloc

original de justificare a nedreptăţilor sociale. Cabaliştii credeau în metempsihoză : sufletul păcătosului decedat renaşte într-un alt corp oarecare, de om sau animal, şi continuă aşa pînă cînd se purifică de păcate, după care sufletul se înalţă în împărăţia spiritelor pure.

Epoca capitalismului. Hasidismul şi Haskala

În epoca capitalismului şi a avîntului culturii burgheze a Europei au apărut în rîndurile evreilor noi curente ideologice, în care se reflectau contradicţiile sociale din sînul populaţiei evreieşti. Au reînviat sub o nouă formă tendinţele mistică şi raţionalistă. Misticismul a luat forma hasidismului.

Termenul *hasid* (pios) a existat la evrei şi în evul mediu. O mişcare hasidică închegată s-a născut însă abia la mijlocul secolului al XVIII-lea, la evreii din sud-vestul Rusiei, unde erau deosebit de pronunţate lipsa de drepturi şi mizeria evreimii sărace. Întemeietorul hasidismului, Israel Best (Baalschem), propovăduia că „erudiţia" rabinică şi respectarea numeroaselor reguli rituale sînt inutile, că trebuie să se tindă spre o comuniune directă cu Dumnezeu, care se poate obţine în extazul rugăciunii. Hasizii se străduiau să atingă această stare prin dansuri, strigăte şi alte mijloace de autosurescitare — o rămăşiţă îndepărtată a practicii şamaniste. Conform învăţăturii hasizilor, comuniunea cu Dumnezeu nu o poate realiza orice om, ci, de preferinţă, oameni deosebit de pioşi şi de drepţi — *ţadichii.* În mediul hasizilor au luat naştere întregi dinastii ereditare de astfel de ţadichi, „oameni sfinţi". Între hasizi şi rabinişti *(misnaghid)* s-a iscat o mare duşmănie, dar ulterior ea s-a aplanat treptat.

Tendinţa raţionalistă a căpătat în timpurile moderne, îndeosebi în Germania, forma „iluminismului" (Haskala), care, în esenţă, a rupt-o cu tradiţiile reli-

gioase sau stăruie să atenueze şi să slăbească legislaţia religioasă. Acest curent a fost iniţiat de Moses Mendelsohn (1729—1786) şi de adepţii lui.

Rabinatul

Imensa majoritate a evreilor, îndeosebi sărăcimea evreiască, meseriaşii, micii negustori, o parte a muncitorilor, era, ca şi mai înainte, aservită din punct de vedere spiritual rabinilor talmudişti. Spiritul Talmudului continua să domine în comunităţile sinagogale.

În Talmud sînt elaborate pînă în cele mai mici amănunte prescripţiile şi interdicţiile care privesc toate aspectele vieţii cotidiene a evreului credincios. Aceste prescripţii şi interdicţii sînt în număr de 613, ceea ce reflectă caracterul extrem de arhaic şi rigid al iudaismului. Foarte multe din aceste prescripţii sînt însă inaplicabile la condiţiile vieţii contemporane, din care cauză apare necesitatea de a le interpreta sau pur şi simplu de a le eluda. Acest lucru îl şi făceau rabinii. Rabinul putea să dea un sfat — echivalent unui ordin — cum să procedezi în orice împrejurare de viaţă, cum să eludezi legea dîndu-se aparenţa că o execuţi. Rabinul făcea acest lucru în schimbul unei plăţi şi de obicei în favoarea părţii înstărite a comunităţii. Rabinii conduceau un tribunal duhovnicesc — *bet-din* — şi fiecare evreu credincios era obligat în orice litigiu să se adreseze acestui tribunal, şi nu celui de stat.

Cu toate acestea, rabinul nu este o personalitate duhovnicească (spre deosebire de preotul creştin ori budist) ; el nu ocupă nici o funcţie publică ; el nu este decît o persoană particulară, dar care se bucură, pur şi simplu, de un mare prestigiu, ca savant, ca cunoscător al Scripturii.

Un important instrument în menţinerea maselor de credincioşi în stare de supunere era sistemul filantropiei care se practica în comunităţile sinagogale.

Existau asociații de ajutor reciproc pentru diferite cazuri ale vieții. Filantropia îl lega pe sărac de organizația comunitar-religioasă.

Ritualuri și interdicții. Sărbători

Întreaga viață a evreului credincios era subordonată prescripțiilor și interdicțiilor religioase, rituale. Ele priveau alimentația, îmbrăcămintea, toaleta, programul zilei, rugăciunile, respectarea sărbătorilor, indicau ce și cînd se poate și ce și cînd nu se poate face. În a opta zi de viață, băiatul evreu nou-născut trebuia să fie supus operației circumciziei. Fiecare pas al evreului credincios trebuia însoțit de o rugăciune. Numeroase interdicții și reguli alimentare s-au păstrat pînă în zilele noastre.

Păstrarea sărbătorii de sîmbăta este supusă unor reguli deosebit de stricte.

Din sărbătorile anuale, despre a căror origine s-a vorbit mai înainte, se păstrează pînă azi *paștele* (la 14 nisan după calendarul vechi evreiesc), *șevuot, roș-hașana, iomkipur, sukkot, purimul.*

Influența religiei asupra vieții comunităților evreiești a fost deosebit de profundă datorită sistemului de educare și de învățămînt religios. De la vîrsta de cinci-șase ani, băieții învățau în școli sinagogale — *ișivot, heder.* Conținutul învățăturii era exclusiv religios și pur mecanic : băieții erau siliți să învețe pe dinafară texte din Biblie și Talmud.

Religia evreiască nu numai că consacră și justifică asuprirea de clasă, dar consolidează și inegalitatea sexelor. Iudaismul îi atribuie femeii o situație subordonată în familie și în societate. Talmudul impune femeii o mulțime de îngrădiri umilitoare.

Tendințe de modernizare. Statul Israel

În timpurile moderne — de la începutul secolului al XIX-lea — au început să se facă și continuă și în prezent să se facă încercări de modernizare a reli-

giei evreiești, în scopul de a atenua vădita sa neconcordanță cu orînduirea social-economică și cu cultura contemporană.

În pofida tuturor încercărilor de reformare a iudaismului, mase tot mai largi ale populației evreiești din toate țările se îndepărtează de religie, rup orice contact cu sinagoga.

În zilele noastre, guvernul burghez al statului Israel încearcă să reînvie iudaismul ortodox, care este recunoscut ca religie de stat. În legislație și justiție, mai ales în domeniul normelor de drept privitoare la familie, continuă să aibă curs principiile biblice-talmudice. Educația și învățămîntul sînt puternic influențate de religie. Păturile înaintate ale populației sub conducerea Partidului Comunist din Israel luptă împotriva acestei politici, pentru separarea religiei de stat și libertatea conștiinței.

Capitolul al 20-lea

RELIGIA GRECIEI ANTICE

Deşi religia vechilor greci a devenit obiectul interesului oamenilor de ştiinţă înaintea altor religii necreştine, studiul şi înţelegerea ei se află încă într-o stare nesatisfăcătoare.

De pildă, mulţi văd şi în ziua de azi în religia greacă „religia frumuseţii", precum a definit-o încă Hegel. Această idealizare a religiei grecilor antici se bazează pe o cunoaştere a ei extrem de unilaterală, mai ales prin mijlocirea poemelor lui Homer, a statuilor clasice şi a templelor zeilor. În realitate însă este vorba de o neînţelegere. Epopeile homerice sînt, fără îndoială, creaţii de mare valoare artistică, dar imaginea pe care o dau în ce priveşte religia grecilor, fie chiar numai din epoca în care au luat naştere aceste epopei, este cu totul neîndestulătoare, unilaterală. Atitudinea lui Homer faţă de zei, adesea foarte ireverenţioasă, le stîrnea grecilor din antichitate mari îndoieli. În ce priveşte operele clasice ale sculpturii şi arhitecturii greceşti — statuile şi templele zeilor —, ele sînt într-adevăr modele inimitabile de frumuseţe şi armonie artistică, dar care caracterizează mai degrabă înalta dezvoltare a artei poporului grec. Statuile lui Fidias, Scopas sau Praxitele, templele construite de Ictinos sau Calicrate şi alte opere de artă ne dau în tot atît de mică măsură o imagine despre religia greacă ca, de pildă, marile

opere ale lui Michelangelo, Rafael, Tițian despre caracterul religiei creștine.

O altă limită în înțelegerea religiei grecești constă în faptul că ea este adesea examinată numai sub aspectul mitologiei. E drept că mitologia greacă este bogată în conținut, variată, plastică, dar a reduce la ea întreaga religie sau chiar a vedea în mitologie partea cea mai caracteristică a religiei grecești constituie o mare greșeală. Aspectul ritual al acestei religii și, în egală măsură, conținutul social, semnificația politică, rolul ei de clasă constituie aspecte nu mai puțin importante și interesante de studiere a religiei grecilor antici.

O a treia prejudecată cu privire la religia greacă constă în tendința de a o considera ca o simplă continuare și dezvoltare a ipoteticei religii a preindoeuropenilor.

O a patra greșeală cu privire la religia greacă constă în confundarea ei uneori cu religia romană. Întrucît romanii, venind în contact din vechime cu grecii, au căutat să stabilească o apropiere între zeii grecilor și ai lor, s-a creat încă de atunci obiceiul de a vorbi despre zeii „greco-romani" sau de a denumi zeii greci cu nume latinești. În realitate însă, religiile grecilor antici și ale romanilor erau profund diferite.

Izvoarele

Izvoarele pentru studierea religiei antice grecești sînt extrem de bogate. Foarte multe monumente arheologice, bine studiate dealtfel, rămășițe ale multor temple antice, statui ale zeilor s-au păstrat pînă azi. Și mai bogate încă sînt izvoarele literare. Dintre monumentele uriașei literaturi grecești este suficient să le amintim aici numai pe cele mai importante.

Pe primul loc se situează așa-numitele „poeme homerice" — *Iliada* și *Odiseea*, alcătuite aproximativ în secolele IX—VIII î.e.n., în dialectul ionic, și „imnurile homerice", denumite astfel convențional (o

parte din ele se referă la aceeaşi epocă, o parte la o epocă mai recentă).

Un mare interes prezintă poemele lui Hesiod (poet beoţian din secolele VIII—VII î.e.n.), *Muncă şi zile* şi *Teogonia ;* operele poeţilor lirici din secolele VII—VI î.e.n., Alcman, Stesihor, Ibykos, Pindar etc ; operele marilor tragedieni atenieni din secolul al V-lea : Eschil, Sofocle, Euripide.

O sursă bogată o constituie şi literatura istorico-geografică şi filozofică din secolele V—IV î.e.n. : Herodot, Tucidide, Xenofon, Platon, Aristotel etc.

Printre surse se numără şi operele poeţilor şi scriitorilor epocii eleniste (Apollonios din Rodos, Teocrit etc.), precum şi scriitorii epocii romane. Dintre aceştia, un interes deosebit prezintă autorii din secolul al II-lea î.e.n. : Plutarh *(Vieţile paralele),* Pausanias *(Descrierea Eladei)* şi Lucian (prezentarea satirică a miturilor religioase).

Stadiul cel mai vechi. Religia epocii egeene

Problema rădăcinilor istorice ale religiei greceşti, adică a stadiului ei cel mai vechi, este şi în prezent cea mai grea şi cea mai puţin clară dintre toate problemele privitoare la religia grecilor. Elementele acestei religii, care ar putea să dateze din ipotetica epocă indoeuropeană, sînt cu totul sărăcăcioase. Ele se reduc doar la numele cîtorva zei care din punct de vedere etimologic se apropie de numele zeilor altor indoeuropeni ; a se compara Zeus cu zeul sanscrit Dyaus, cu zeul roman Jupiter şi cu zeul germanic Tiu sau Uranos cu sanscritul Varuna. Aceste confruntări etimologice nu sînt concludente.

În ultimele decenii, după descoperirea de la începutul secolului al XX-lea (de către Arthur Evans ş.a.) a vechii culturi egeene, s-a pus problema legăturilor dintre religia grecilor şi credinţele religioase ale predecesorilor (sau strămoşilor) lor — purtători ai culturii egeene sau cretano-miceniene din mileniul al treilea-al doilea î.e.n. Pînă recent de tot, problema

aceasta a rămas foarte confuză. Înainte de a se descifra scrierea cretano-miceniană, datele cu privire la egeeni, la orînduirea lor socială și la religia lor au fost fragmentare. Ele se bazau exclusiv pe materialul plastic : fresce, sculpuri etc., și pe cel alcătuit din diverse obiecte, iar acest material constituia, potrivit plasticei expresii a lui Evans, un fel de „album de tablouri fără text". Era și parțial a și rămas neclară problema continuității istorice și a interdependenței etnice dintre purtătorii culturii cretano-miceniene și greci : dacă ei au luat locul primilor ca venetici-cuceritori sau au fost într-o măsură oarecare descendenții egeenilor și ce parte din cultura cretano-miceniană a absorbit cultura grecească de mai tîrziu.

Se adaugă, de asemenea, și problema pelasgilor și lelegilor, predecesorii legendari ai grecilor. Deși în ultima vreme lingviștii au făcut mult pentru studierea rămășițelor limbii pelasgilor (care a exercitat o anumită influență asupra celei grecești), mai rămîne încă neclarificată problema dacă pelasgii sînt cei ce au creat cultura egeeană și s-au folosit de scrierea ieroglifică cretană și de „scrierea liniară A" sau vreun alt popor. De aceea, și problema privitoare la stratul pelasgic din religia greacă rămîne destul de neclară, în pofida noilor și interesantelor cercetări ale istoricului marxist englez George Thomson [1].

În ultimii ani, știința a obținut mari succese în acest domeniu : tînărul savant englez Ventris a izbutit, în anul 1953, să descifreze „scrierea B" cretană („scrierea A" a rămas și pînă astăzi nedescifrată) și să citească o serie de inscripții din Micene, Pilos și Cnosos. Savantul sovietic S. I. Lurie a continuat și a aprofundat studierea acestor texte. S-a stabilit că inscripțiile au fost făcute în dialectul arhaic aheian al limbii grecești și că, prin urmare, purtătorii culturii egeene, cel puțin în faza ei mai recentă, au fost triburile grecești.

Să trecem în revistă ceea ce se știe pînă astăzi despre religia epocii cretano-miceniene.

---

[1] G. Thomson. *Cercetări privind istoria societății grecești antice*, Moscova, 1958.

Printre obiectele de cult religios ocupa un loc însemnat securea dublă, care era fie un fetiş de sine stătător, fie simbolul unei divinităţi, după cum se presupune, al zeului furtunii. Pe cît se pare, cultul securii duble era comun egeenilor şi popoarelor Asiei Mici : la hitiţi, securea dublă era un atribut al zeului Teşuba.

E posibil ca egeenii să fi venerat şi scutul dublu. Desene ale unui astfel de scut se întîlnesc des printre descoperirile cretane [1].

E neîndoielnic că exista la ei cultul animalelor. Primul loc între acestea îl ocupa taurul, aşa cum arată imaginile de tauri, des întîlnite, scenele înfăţişînd lupte de tauri, şi, mai ales, o imagine ciudată de pe un sigiliu care reprezintă un monstru cu corp şi picioare de om, dar cu copite, coadă şi cap de viţel. În faţa monstrului este înfăţişat un bărbat cu mîinile lăsate în jos. Această scenă aminteşte de legenda greacă privitoare la omul-taur, Minotaurul, care locuia în Labirintul din Creta. Despre cultul şerpilor vorbesc numeroasele lor imagini, în special statuetele feminine cu şerpi în mînă, probabil statuete ale zeiţei şerpilor sau ale preoteselor-slujitoare ale şerpilor sacri. S-ar putea să fi fost adorate şi păsările, de pildă porumbeii. Se întîlnesc desene şi animale în stil heraldic : două animale în poziţie simetrică pe părţile laterale ale unei figuri centrale. Este foarte verosimil ca zoolatria egeeană [2] să fi fost de origine totemică.

Au existat, probabil, şi divinităţi antropomorfe, cele mai multe feminine. Chipurile femeieşti sînt foarte frecvent întîlnite pe imaginile de cult. Unele nume de pe inscripţii miceniene recent descifrate amintesc numele unor zei ai Greciei clasice : Artemis, Poseidon, Hermes, Hera, Zeus, Hestia ş.a., însă asemănarea numelor este uneori îndoielnică [3].

---

[1] M. Nilsson. *A history of Greek religion.* Oxford, 1925, p. 15 ; C. Clemen. *Religionsgechichte Europas,* vol. I, Heidelberg, 1926, p. 87—88.

[2] M. Nilsson, *op. cit.,* p. 17—19, 21 ; C. Clemen, *op. cit.,* p. 92.

[3] S. A. Lurie, *Iazîk i Kultura mikenskoi Greţii,* Moscova — Leningrad, 1957, p. 285—304.

Cam acestea sînt datele existente — destul de sărăcăcioase — cu privire la religia reprezentanților culturii cretano-miceniene. Din ele ar fi foarte greu să se tragă concluzii cu privire la caracterul și formele acestei religii.

Deși astăzi știm că purtătorii culturii cretano-miceniene au fost, cel puțin în perioada mai recentă, grecii ahei, nu ne este deloc clar ce legătură istorică există între ei și grecii din perioada clasică. A avut loc, probabil, o invazie a triburilor grecești ioniene, iar apoi a celor doriene, care se aflau la un nivel mult mai scăzut de dezvoltare culturală. Cultura miceniană a fost distrusă.

De aceea ar fi greșit să se considere că religia cretano-miceniană n-ar fi decît un stadiu timpuriu al religiei grecești. Aceasta din urmă constituie un ansamblu foarte complex, ale cărui părți componente au diferite origini istorice. Este, totuși, în afară de orice îndoială că o serie întreagă de elemente sau măcar urme ale religiei cretano-miceniene s-au păstrat, fie chiar într-o formă schimbată, în credințele religioase și ritualurile grecilor din epoca clasică.

Urme ale totemismului

În religia Greciei antice s-au păstrat urme vizibile, deși slabe, ale unor forme de credințe religioase primitive, printre care evidente rămășițe ale totemismului. Unul din exemplele convingătoare îl constituie mitul potrivit căruia tribul mirmidonilor s-ar trage din furnici (*mirmex* = furnică). Un alt exemplu: mitul despre Cerops, cel cu picioare alcătuite din șerpi, întemeietorul Atenei. Ca un ecou îndepărtat al credințelor totemice poate fi considerat și mitul lui Zeus, care apare cînd în chip de taur, cînd în chip de lebădă, cînd ca o ploaie de aur, pentru a se împerechea cu o femeie pămînteană ; este ecoul unui cunoscut motiv totemic : femeia rămîne grea de la totem. Reminiscențe ale totemismului, deși slabe, pot fi și figurile multor zei care, deși antropomorfe, păstrează urme ale originii lor animalice sau ale le-

găturii cu vreun animal. De pildă, Apolo are legătură cu lupul, Artemis — cu o ursoaică sau căprioară, Hermes — cu un berbec, Hera — cu o vacă sau capră etc.

Urme ale cultelor vînătorești și agricole

S-au păstrat și rămășițe ale cultelor vînătorești. Unul din exemplele pregnante era sărbătoarea în cinstea lui Artemis Lathria care se celebra la Patras chiar în secolul al II-lea al erei noastre. În prima zi a serbării, preoteasa apărea în fața publicului într-un car tras de cerbi. A doua zi se organiza o jertfă grandioasă : pe altarul de jertfă erau aruncate animale sălbatice vii — cerbi, porci sălbatici, urși și lupi —, precum și animale domestice și păsări ; tot acolo se puneau fructe sălbatice și toate acestea erau arse [1].

De cultele agricole străvechi, cu caracter magic, erau legate și ritualurile magiei timpului. La Pausanias putem găsi descrieri foarte interesante ale acestor ritualuri, care se mai oficiau în vremea lui. De pildă, în orașul Methana (Corint), pentru alungarea vîntului dogorîtor libian se oficia următorul ritual : doi oameni luau un cocoș alb, îl tăiau în două și cu aceste jumătăți alergau în direcții opuse în jurul unei vii, după care îngropau ambele jumătăți de cocoș în pămînt în locul de unde au pornit la fugă. Se practicau pe scară largă ritualurile de invocare a ploii. În apropiere de Lykosura (Arcadia), în caz de secetă, preotul lui Zeus Lykeios arunca în apă o creangă de stejar ; din aburii care se ridicau urma să se alcătuiască nori și să pornească ploaia. Firește, preotul rostea rugăciuni și aducea jertfe lui Zeus, însă nucleul inițial pur magic al ritualului rămîne clar vizibil.

Din acest foarte vechi strat al religiei grecești face parte credința în numeroase mici spirite ale naturii, ca nimfele apei și ale pădurii — *naiadele, driadele* —, spiritele munților etc.

[1] Vezi Pausanias. *Descrierea Eladei*, cartea a VII-a, St. Petersburg, 1887—1889, cap. 18, p. 8—13.

La greci s-a păstrat și credința în magia neagră, legată, cum e și firesc, de credințele privitoare în zeii sumbri ai lumii subpămîntene. Primul loc între ei îl ocupa înfricoșătoarea Hecate. În numele ei, ca și în numele altor divinități subpămîntene se făceau vrăji împotriva celui căruia i se pusese gînd rău. Blestemele și incantațiile erau însoțite de ritualuri sinistre. Se pare însă că magia neagră nu avea o mare răspîndire. Este caracteristic faptul că mitologia greacă aproape nu cunoaște vrăjitori și vrăjitoare. Figura lui Circe și a Medeii[1] sînt, după cum se presupune, împrumutate de la alte popoare.

În schimb, în domeniul artei medicinale, credințele religioase magice au jucat timp îndelungat un rol important. Chiar în epoca succeselor medicinei raționale (Hipocrat ș.a.), la greci se mențineau ritualuri ale magiei de lecuire, care erau, de obicei, legate de cultul zeilor tămăduitori. În această calitate apar nu numai binecunoscutul Asclepios și fiul său Mahaon, ci și Apolo, Dionysos, Demeter, Herakles, Amfiaraos, Pan și alte divinități locale, nimfe ale izvoarelor tămăduitoare. Este însă îndoielnic ca toate aceste divinități tămăduitoare, ca Asclepios, să poată fi considerate simple întruchipări ale practicii magice de lecuire : în majoritatea cazurilor ne găsim în fața unor zeități protectoare locale, în cultul cărora s-a contopit și această practică, figurile lor dobîndind și trăsături de tămăduitori supranaturali.

Cultele funerare și familial-gentilice

Tradiția dominantă la greci era îngroparea mortului în pămînt sau așezarea lui într-un cavou. Această tradiție, care datează din epoca cretano-miceniană, n-a fost întreruptă decît pentru un scurt timp ca urmare a apariției obiceiului incinerării cadavrelor, probabil adus de ionieni (tocmai această perioadă a

[1] Vezi Nilsson, *op. cit.*, p. 52—53.

dominației ionienilor se reflectă în poemele lui Homer). Obiceiul îngropării cadavrului și-a pus amprenta asupra concepțiilor grecilor despre soarta celor morți. Potrivit acestor concepții, bine reflectate în *Odiseea* (cîntul XI), sufletele sau umbrele morților duc o existență tristă în ținutul subpămîntean al lui Hades. Soarta tuturor sufletelor, fie el al unui războinic strălucit sau al unui simplu agricultor, este aproape aceeași : toate sînt destinate a rătăci ca niște umbre triste pe întinderile pustii și întunecoase stăpînite de Hades. Exista, totuși, și ideea pedepsei de după moarte pentru crimele făptuite în viață. Cei care și-au atras în mod deosebit mînia zeilor — Sisif, Tantal, danaidele — erau supuși la diferite torturi în lumea subpămînteană. Mai înrădăcinată și răspîndită era însă convingerea că soarta sufletelor depinde de îndeplinirea de către cei vii a ritualurilor cuvenite față de cadavrul mortului. Sufletul mortului lipsit de înmormîntare nu-și găsește tihna în viața de apoi.

Grecii acordau o mare importanță împlinirii ultimei datorii față de cel mort. Nimic din religia greacă nu ocupa un loc atît de important și nu afecta atît de profund starea de spirit a credincioșilor ca atitudinea față de cei morți. Moartea în sine nu insufla grecilor o frică deosebită, dar ideea că după moarte cadavrul ar putea să rămînă neîngropat și să fie dat pradă cîinilor li se părea groaznică. Aceste idei s-au reflectat în epopeele homerice : să ne amintim ruga fierbinte a muribundului Hector adresată învingătorului Achile („Nu mă lăsa să fiu cîinilor hrană !") și vizita secretă a bătrînului Priam, tatăl lui Hector, care-l roagă pe Achile să-i dea cadavrul fiului ca să-l înmormînteze. Pe același motiv este axat și subiectul genialei tragedii a lui Sofocle *Antigona* : o fată își dă de bună voie viața numai ca să-și îndeplinească datoria sfîntă de a preda pămîntului cadavrul fratelui ei iubit. Amintim, de asemenea, un episod tragic din ultimii ani ai războiului peloponeziac : condamnarea și executarea strategilor atenieni pentru faptul că n-au ridicat și înmormîntat

cadavrele ostaşilor ucişi în bătălia de la Arginusae (anul 406 î.e.n.).

Grecii credeau că morţii au nevoie de hrană şi se străduiau să le satisfacă pretenţiile. Electra, eroina tragediei lui Eschil, face o libaţiune, pronunţînd cuvintele : „Băutura a pătruns în pămînt, tatăl meu a căpătat-o". Şi fratele ei, Oreste, se adresează tatălui său : „O, tată, cît mai sînt în viaţă, vei căpăta jertfe strălucite, dar dacă eu voi muri, tu nu vei avea partea ta din ofrandele care hrănesc pe cei morţi". Ifigenia face o libaţiune de lapte, miere şi vin „pentru că aceasta va aduce bucurie celor morţi".

Cultul funerar, obligaţie primordială a rudelor şi descendenţilor mortului, constituie o parte substanţială a religiei familial-gentilice a grecilor.

Împreună cu rămăşiţele gentilice s-a păstrat la greci şi cultul pur familial al vetrei. Vatra casnică era sacră, ea era personificată în divinitatea feminină Hestia. Personificarea feminină a vetrei, rămăşiţă a matriarhatului, este un fenomen propriu religiilor foarte multor popoare.

Cultul aristocratic al eroilor

Odată cu descompunerea orînduirii gentilice şi cu ridicarea unor familii aristocratice a apărut cultul „eroilor".

În literatură s-a emis părerea că cultul eroilor este un fenomen mai recent, rezultat al pierderii credinţei în zei. Cu o asemenea părere nu putem fi de acord. În limba arhaică a inscripţiilor funerare, cuvîntul „erou" însemna pur şi simplu „decedat". Iniţial erau eroi spiritele protectoare ale diferitelor ginţi, străbunii întemeietori ai ginţii ; odată cu ridicarea ginţilor aristocratice, întemeietorii acestora au dobîndit şi ei o situaţie privilegiată, fiind obiectul unei veneraţii deosebite. Eroii-străbuni ai ginţilor mai notabile şi mai puternice erau înălţaţi deasupra celorlalţi, iar cercul adoratorilor lor se lărgea considerabil.

În întreaga Grecie, Hercule se bucura de o mare faimă. Ar fi greu să admitem că a fost o personali-

tate istorică. Dar, pe de altă parte, nu putem fi de acord nici cu vechea concepţie „mitologică“ potrivit căreia Hercule era zeul Soarelui. Hercule este străbunul legendar, întemeietorul familiei aristocratice a Heraclizilor, un trib doric din care se trăgeau ambele dinastii ale regilor spartani. Legendara „descălecare a Heraclizilor“, care a dus la cucerirea de către dorieni a celei mai mari părţi a Peloponezului, a fost probabil un eveniment istoric real (secolele XII—XI î.e.n.) şi nu este exclus ca tocmai acest eveniment să fi făcut vestit numele lui Hercule în întreaga Grecie, în jurul lui începînd să se creeze legende despre tot felul de fapte de vitejie. A apărut mitul despre înălţarea lui la cer şi transformarea lui în zeu ; în acest mit s-a reflectat faptul că Hercule devenise obiect de veneraţie pentru întreaga Grecie.

Cultele locale comunitare

În general, odată cu descompunerea orînduirii gentilice şi formarea comunităţilor teritoriale, centrul de greutate al religiei greceşti s-a deplasat în direcţia venerării protectorilor comunitari, locali — zei şi eroi. Cultele comunitare locale, care s-au menţinut pînă la sfîrşitul epocii antice, au constituit unul din cele mai caracteristice fenomene ale religiei greceşti.

Astfel, Pausanias menţionează următoarele culte locale : al eroului Ificles (un frate al lui Hercule) din Feneos, al nimfei Feisoa din Feisoes (în Arcadia), al nimfei Eurinoma din Figalia, al zeului vîntului Boreu din Megalopolis (Arcadia), al lui Eros din Tespies, al lui Linos de pe Helicon ş.a.

În aceste culte locale se menţineau ici-colo forme arhaice de credinţe religioase — rămăşiţe ale fetişismului, ale venerării pietrelor, apelor, izvoarelor, munţilor. În Psofida era venerat rîul local Erimantos, căruia îi fusese consacrat un templu ; în Orchomenos — nişte pietre sfinte care ar fi căzut cîndva din cer ; în Cheronea — o suliţă considerată ca sceptru al lui Zeus. La Delfi se bucura de o veneraţie deosebită o piatră care era stropită zilnic cu ulei, ba chiar în

zilele de sărbătoare era acoperită cu lînă proaspătă.
Ulterior, multe din aceste fetişuri strict locale au fost puse în legătură cu divinităţi panelenice, fără să-şi piardă însă aspectul lor iniţial. În Tespias, de pildă, o piatră simplă, necioplită, era întruchiparea zeului Eros. În Sikyon, o piramidă era considerată ca simbol al lui Zeus Meilihios, iar o coloană întruchipa zeiţa Artemis. Venerarea *betilelor* — pietre cioplite — era foarte răspîndită în cultele locale [1].

Cultul agricol

Un mare rol juca în vechile culte comunitare venerarea divinităţilor fertilităţii, protectoare ale agriculturii şi creşterii vitelor. Vestitele mistere eleusine n-au fost la început decît un cult local al unor divinităţi agricole, în primul rînd al lui Demeter. Un cult agrar al lui Demeter a existat şi în Figalia, unde acestei zeităţi i se aduceau jertfe nesîngeroase : fructe, struguri, faguri de miere şi lînă proaspăt tunsă, stropite cu ulei de măsline. Sînt foarte interesante metodele magice de asigurare a unei recolte bogate practicate de locuitorii din Tiforeea (Focida) : tiforeenii se străduiau să fure pămînt de pe mormîntul lui Zetos şi al lui Amfion din apropierea Tebei şi să-l transporte la ei pentru a-l pune pe mormîntul Antiopei ; ei erau convinşi că în felul acesta transferau la ei acasă recolta din ţinutul Tebei ; tebanii însă se străduiau să împiedice acest furt de recoltă şi păzeau cu străşnicie mormîntul. Adeseori şi zeii panelenici îşi păstrau trăsăturile de protectori ai agriculturii şi ai creşterii vitelor.

Cultele orăşeneşti

Toate ritualurile şi credinţele religioase pe care le-am descris mai sus, rămăşiţe ale formelor timpurii ale religiei, s-au păstrat mai cu seamă în me-

[1] E. Kagarov. *Kult fetişei, rastenii i jivotnîh v Drevnei Greţii*, St. Petersburg, 1913.

diul țărănesc și, în general, în sînul maselor populare. În ceea ce privește însă religia epocii clasice, epocă a înfloririi republicilor sclavagiste, principala ei formă a fost, fără îndoială, cultul zeilor protectori ai polisului.

Acest cult avea un caracter oficial, statal, obligativitatea lui se extindea asupra tuturor cetățenilor ; în această privință, polisul grec nu admitea nici un fel de libertate. În general, oamenii își puteau permite o atitudine sceptică față de zei, față de miturile privitoare la ei, se puteau chiar povesti despre zei istorii distractive, așa cum s-a și făcut în poemele homerice ; dogmele general-obligatorii erau un lucru străin religiei grecești. Nimeni nu putea însă să se sustragă de la îndeplinirea ritualurilor obligatorii în cinstea zeului protector al orașului și nu se îngăduia nici o manifestare de lipsă de respect față de el. Cel care încălca această lege se expunea unei pedepse aspre. Ca exemplu poate servi acuzarea și executarea lui Socrate (anul 399 î.e.n.) pentru faptul că „n-a respectat pe zeii pe care-i cinstește orașul, ci a introdus noi divinități", precum glăsuia actul de acuzare oficial.

Cultul eroilor, care, în timpuri străvechi, fusese un cult legat de o gintă, a căpătat în epoca clasică trăsăturile specifice de culte ale unor comunități orășenești. Fiecare oraș își avea propriul său erou-patron, adesea eponimul orașului. În Faleron, suburbie a Atenei, era venerat eroul Faleros (potrivit legendei, participant la expediția argonauților). Corintienii venerau ca eponim al lor pe eroul Corintos, pe care-l considerau fiu al lui Zeus, locuitorii din Tirins — pe eroul Tirintos, un nepot al lui Zeus, iar locuitorii din Hermiona — pe Hermionos. În cinstea eroilor-protectori s-au construit temple ; pe lîngă fiecare din ele era un teren sacru, unde se organizau sărbători obștești și aduceri de jertfe.

În multe localități se bucurau de o venerație deosebită, ca protectori locali, și divinitățile panteonului panelenic. Se poate presupune că mulți dintre acești zei au fost inițial protectori locali, dar că, în virtutea unor anumite cauze istorice, s-au înălțat

la rangul de mari zei panelenici. Aşa, de pildă, Asclepios a fost, probabil, la început o divinitate locală din Epidauros, Artemis — o zeiţă protectoare arcadiană, Hera — o zeiţă protectoare în Micene şi Argos, iar mai tîrziu şi în Samos etc.

Martin Nilsson a arătat că, dacă zeii panelenici erau protectorii grecilor în lupta lor împotriva duşmanilor externi, eroii şi zeii orăşeneşti locali trebuiau să protejeze comunităţile lor în timpul luptelor interne [1]. Cultul patronilor orăşeneşti — al zeilor şi eroilor — era, prin urmare, o reflectare ideologică a fărîmiţării politice a Greciei. Absorbirea figurilor acestor patroni locali de către marii zei ai Greciei a reflectat tendinţa către unificarea culturală şi economică, dacă nu şi politică, a polisurilor greceşti.

Despre originea panteonului panelenic

Această tendinţă de unificare nu şi-a găsit împlinirea pînă în epoca macedoneană ; ea s-a făcut însă simţită într-o perioadă mult mai veche. Crearea unui panteon panelenic alături de cultele divinităţilor locale a avut loc cu mult mai înainte, poate încă în epoca regatului micenian. În epoca homerică, comunitatea culturală a grecilor, cel puţin a aheilor, se reflecta în adorarea zeilor panelenici, olimpici. La aceasta au contribuit, se pare, şi migraţiile ce au avut loc în cursul cuceririi şi colonizării de către ahei şi ionieni a Peninsulei Balcanice, a insulelor din Marea Egee şi a litoralului Asiei Mici. Un rol important în închegarea panteonului panelenic l-a jucat, neîndoielnic, şi poezia epică şi creatorii ei, *aezii*. În acest sens, vechea expresie că „Homer este creatorul zeilor Greciei“ reflectă o anumită realitate istorică.

Originea marilor zei ai panteonului olimpic constituie o problemă extrem de dificilă. Figurile acestor zei sînt foarte complexe şi fiecare dintre ei a trecut neîndoios printr-o îndelungată evoluţie. Unii dintre

[1] M. Nilsson, *op. cit.*, p. 128.

zeii olimpici reprezintă, după părerea celor mai competenţi cercetători, divinităţi antice cretano-miceniene preelenice, al căror cult l-au preluat aheenii.

Hera

Astfel, Hera „cea cu ochi de vacă", cea mai însemnată dintre zeiţe, soţia lui Zeus, era evident una şi aceeaşi cu zeiţa-vacă — vechea protectoare a micenienilor. Urmele adorării vacii au fost scoase la iveală încă de săpăturile lui Schliemann. În epopee Hera apare ca protectoare a Argosului.

Poseidon

Poseidon a fost, probabil, antica divinitate maritimă a Peloponesului, adorată de pescarii de pe litoral. Este de multe ori menţionat în inscripţiile miceniene. Cultul lui a fost adoptat de ionieni şi dorieni, sanctuarul lui Poseidon de la capul Tainaron devenind centrul uniunii maritime laconiene. În afară de rolul său de zeitate a mării, Poseidon mai era venerat şi ca protector al cailor. Cultul lui Poseidon, care s-a răspîndit ulterior, a absorbit o serie de culte locale, eroii locali fiind eliminaţi sau contopindu-se cu el.

Atena

Atena a fost, neîndoios, o străveche divinitate protectoare a oraşelor şi a fortificaţiilor. Se poate considera cu temei că fiecare oraş avea o astfel de protectoare proprie, purtînd, probabil, o denumire comună (patroana etc.). Numele de Atena, care a devenit ulterior cel mai răspîndit, este dat după numele celei mai cunoscute localităţi în care era venerată o asemenea patroană — oraşul Atena. Celălalt nume al ei — Palas — este un epitet care înseamnă „mînuitoare de lance" ; de asemenea, alt nume

al ei era Poliades (de la polis, apărătoarea polisului). Pausanias menționează aproape 50 de epitete ale Atenei. În timpul său era una dintre cele mai venerate divinități din toată Grecia : în lucrarea *Descrierea Greciei* se menționează 73 de temple și sanctuare ridicate în cinstea ei în diferite ținuturi, fără a mai pune la socoteală altarele și statuile. În această privință, Atena nu era întrecută decît de Artemis. Templele se aflau, de obicei, în citadela polisului. În mitologia clasică, Atena apare ca o zeiță războinică ; ea era prezentată întotdeauna înarmată. Totodată, în imaginea ei s-au păstrat și trăsături totemice : bufnița, șerpi sub scut, o blană de capră (egida), lemn de măslin ; s-ar putea ca acestea să fie trăsături ale diferitelor figuri totemice care s-au asociat ulterior cu figura Atenei.

Artemis

Zeița Artemis a fost una din divinitățile cele mai venerate de greci : ca număr de temple închinate ei (aproximativ 80), ea ocupa locul întîi între zeii Greciei. La origine, ea fusese neîndoielnic o zeitate locală. În epopeea homerică, Artemis apare ca zeitate ostilă aheenilor. De aceea se presupune că cultul Artemisei a apărut în Asia Mică (principalul ei templu se află la Efes). Există și părerea contrară că în Asia Mică cultul Artemisei a fost adus din Grecia, din Arcadia, unde ea fusese într-adevăr o veche divinitate locală — protectoare a vînatului, imaginea ei fiind legată de aceea a ursului. G. Thomson, considerînd că cultul și reprezentarea Artemisei s-au format din mai multe culte locale, socotește că la baza acestui cult s-a aflat străvechea zeiță-ursoaică pelasgică, adusă din regiunea Mării Negre sau poate a Caucazului [1].

În mitologia și iconografia clasică, Artemis apare ca vînătoare-fecioară, de obicei însoțită de o căprioară.

---

[1] Thomson, *op. cit.*, p. 267—278.

O figură deosebit de complexă şi neclară este şi aceea a lui Apolo (Foebus), care în mitologia şi religia greacă ocupa un loc de frunte. Cu privire la originea cultului lui Apolo continuă să existe multe controverse. Povestea lui Apolo este legată de a Artemisei : potrivit mitologiei clasice, ambele divinităţi erau considerate frate şi soră, copii ai Latonei (Leto) şi ai lui Zeus — tatăl zeilor. Unii savanţi îl considerau pe Apolo, ca şi pe Artemis, o veche divinitate arcadiană, protector al păstorilor (rol care îi era atribuit în Peloponez). Majoritatea îl considera însă ca pe o divinitate străină, venită din Asia Mică, lucru mai verosimil, deşi în epoca clasică cultul lui Apolo s-a contopit cu o mulţime de culte pur locale greceşti. Chiar şi numele de Apolo era interpretat diferit : cînd ca Distrugătorul (de la grecescul ἀπολλυμι — a distruge), cînd ca Protector al turmelor (de la doricul απ:λλα — turmă. Este evident însă că numele acesta nu este grecesc. După descifrarea de către B. Hrosný a scrierii hitiţilor, s-a constatat că unul dintre zeii hitiţi purta numele de Apulunas. Hrosný consideră acest nume ca semitico-babilonian : în limba babiloniană, *abullu* însemna poartă. E posibil ca Apulunas să fi fost un zeu păzitor al porţilor oraşului, adică protector al oraşului [1]. În epopeea homerică, Apolo este prezentat ca o divinitate ostilă aheenilor, dar protectoare a troienilor. În inscripţiile miceniene, el nu figurează deloc. În Grecia, cultul lui Apolo a fost adus de către ionieni. În insula Delos s-a găsit un sanctuar panionic al lui Apolo. Un alt centru de adorare a zeului era Delfi, unde se afla vestitul oracol.

G. Thomson, admiţînd întru totul că Apolo ar fi originar din Asia Mică, a emis ipoteza originală că cultul lui, care a pătruns prin Creta în Ionia, iar apoi în Grecia continentală, s-a dezvoltat iniţial numai la Delfi, unde Apolo le-a învins pe mama sa,

---

[1] A. F. Losev, *op. cit.*, p. 270.

Leto, şi pe sora sa, Artemis — victoria principiului patriarhal asupra celui matriarhal [1].

Eliminarea de către Apolo a unor zei locali ai comunităţilor greceşti se poate vedea şi din alte exemple. Astfel, un mit binecunoscut arată cum Apolo a ucis întîmplător pe tînărul Hiacint, pe care el îl iubea ; în acest mit s-a reflectat un fapt istoric — înlocuirea cultului vechiului zeu Hiacint prin cultul lui Apolo [2]. Diferite epitete date lui Apolo demonstrează evident că în cultul lui Apolo s-au contopit numeroase culte ale zeilor locali.

În epoca clasică, Apolo, în pofida originii sale barbare, care a fost complet uitată, a devenit unul dintre cei mai populari zei ai Greciei. Unii cercetători văd chiar în el o întruchipare a spiritului etnic elenic. Lui i-au fost consacrate peste cincizeci de temple în diferite regiuni. Lui Apolo i se atribuiau cele mai diverse funcţii. Cele mai importante dintre ele erau : prezicerea viitorului (oracolul de la Delfi şi alte oracole) ; protejarea artelor şi ştiinţelor — Apolo Musagetul, adică conducătorul muzelor, care personifică artele şi ştiinţele, sau Apolo Citaredul înfăţişat adesea cu o citeră în mînă ; zeul medicinei — în această funcţie Apolo concura cu Asclepios şi avea epitetul special de Pean ; curăţirea de orice impuritate (de aceasta se leagă imaginea mitologică a arcului de argint al lui Apolo şi epitetul Departedin arc-ţintitorul) ; zeul luminii, al unor rînduieli drepte, echilibrate. Identificarea lui Apolo cu Soarele ar putea fi de dată mai recentă [3].

Asclepios, Pan, Afrodita, Ares

Mai simplă este figura zeului tămăduitor Asclepios, iniţial o divinitate locală — zeul protector din Epidaur ; ulterior a devenit unul din zeii cei mai cunoscuţi din Grecia : în secolul al II-lea e.n. exis-

[1] Thomson, *op. cit.*, p. 291—293.
[2] M. Nilsson, *op. cit.*, p. 115 ; Chantepille de la Saussey. *Istoria ilustrată a religiei*, p. 292.
[3] A. F. Losev, *op. cit.*, p. 298.

tau în diferite regiuni ale Greciei nu mai puțin de 38 de temple ale lui Asclepios — aproape tot atîtea temple cît avea Zeus.

Tot o divinitate locală, de origine arcadiană, a fost zeul păstorilor, Pan.

Dimpotrivă, zeița Afrodita era de origine pur orientală. În epoca miceniană nu există urme ale numelui acestei zeițe. Potrivit spuselor lui Homer, ea a luptat de partea troienilor împotriva aheenilor. Numele ei este un epitet legat de mitul nașterii ei din spuma mării (de la ἀφρός — spumă). Un alt nume al ei — Cipris — indică centrul antic al cultului ei — insula Cipru. Legătura ei mitologică cu alt zeu pur asiatic (semitic) — Adonis — confirmă o dată în plus că avem de-a face cu o divinitate a fertilității originară din Asia Mică. Thomson o identifică pe Afrodita cu zeița feniciană Astarte. La greci, Afrodita s-a transformat în zeița frumuseții și a dragostei, întruchiparea idealizată a feminității — rezultat al tendinței de umanizare caracteristice pentru Grecia perioadei clasice. Mitologia a făcut din Afrodita mama lui Eros, zeul tînăr care întruchipează iubirea.

Zeul tracic Ares, tînăr preluat de greci încă în epoca homerică (în *Iliada* și el este ostil aheenilor), s-a transformat la greci în violentul zeu al războiului.

Hefaistos, Hestia, Hermes

Un grup deosebit îl alcătuiau zeii ale căror figuri erau întruchiparea nemijlocită a unor aspecte importante ale civilizației umane, chiar dacă în credințele despre acești zei s-au contopit și elemente ale cultelor locale. Așa este Hefaistos, întruchipare a focului terestru și a meseriei de fierar. S-ar putea ca inițial să fi fost și el o divinitate locală — pe insula Lemnos sau în Licia. În Grecia propriu-zisă, cultul lui nu era răspîndit, deși în mitologie figura acestui zeu șchiop ocupă un loc de vază.

Și Hestia este o personificare a focului, însă a celui casnic, divinitate a căminului familial.

Hermes este, neîndoios, întruchiparea *hermei* — o grămadă de pietre sau un stîlp de piatră, care servea în Grecia ca indicatoare de drum ; el era, de obicei, înfăţişat ca o coloană de piatră cu cap de om. În calitatea sa de protector al drumurilor şi călătorilor, Hermes a devenit zeul comerţului, iar în mitologie — „mesagerul zeilor" şi „călăuza sufletelor".

Zeus

Figura lui Zeus — divinitate supremă a panteonului olimpic, „părintele zeilor şi al oamenilor" — este cea mai complexă. În ea s-au contopit trăsături ale diferitelor divinităţi locale. Existau cîteva centre ale cultului lui Zeus, cărora le corespund şi diferite mituri despre el ; principalele erau cele din Creta şi Tesalia. Miturile despre naşterea lui Zeus pe insula Creta, mituri legate de anticele culturi locale ale peşterilor, existenţa „mormîntului lui Zeus" tot pe insula Creta etc. duc la concluzia că în figura lui Zeus s-a integrat o veche divinitate cretană, al cărei simbol a fost toporul dublu din epoca minoică [1]. Pe de altă parte, este neîndoielnică şi existenţa unei componente provenite din Grecia continentală, care, evident a constituit nucleul de bază al figurii lui Zeus ; aceasta este vechea divinitate tesaliană a ploii şi fertilităţii. Norii de ploaie care udau cîmpiile Tesaliei veneau din Olimpul acoperit de zăpadă, iar agricultorii şi păstorii locali erau obişnuiţi să vadă în acest munte măreţ reşedinţa zeului lor suprem [2]. Tesalia era locul de origine al unei serii de triburi greceşti. Răspîndirea lor pe tot întinsul Greciei a avut ca urmare o tot atît de mare răspîndire a cultului lui Zeus şi transformarea acestei divinităţi, care s-a contopit treptat cu zeul cretano-micenian al furtunii, în zeul suprem al panteonului panelenic, în conducătorul comunităţii zeilor olimpici. Numele a numeroşi zei locali protectori, care s-au contopit în figura lui Zeus, s-au păstrat, precum ştim, sub

[1] Vezi *op. cit.*, p. 215—217.
[2] Kern, *op. cit.*, p. 23—25 ; M. Nilsson, *op. cit.*, p. 145—146.

forma epitetelor sale, în număr de peste 50 (Htonios — zeul pămîntului, Xenios — protector al străinilor, Leheat — ajutător la naşteri etc.). Numele Zeus înseamnă „cer strălucitor“ şi se trage dintr-o rădăcină comună indoeuropeană (Dyaus la indieni, Tiu la germani etc.), ceea ce însă nu ne dă temei de a considera cultul lui Zeus — aşa cum făcea vechea şcoală mitologică — o moştenire a timpurilor indoeuropene

Divinităţi agricole

Unii dintre zeii greci, deşi de origine veche pare-se, au ocupat relativ tîrziu un loc important în cult. Este în special cazul divinităţilor agricole — Demeter, Persefona şi Dionysos. În inscripţiile miceniene nu le găsim (cu unele excepţii îndoielnice [1]), iar în poemele lui Homer sînt menţionaţi doar în treacăt. Probabil că în epoca homerică, în care predomina creşterea vitelor, zeităţilor legate de agricultură nu li se acorda încă o mare importanţă. Ele au fost promovate la loc de frunte în epoca clasică, odată cu dezvoltarea economiei agricole. Dionysos, zeul protector al viticulturii şi vinificaţiei, de origine tracică-frigiană, a pătruns în cultul grecesc abia începînd din secolele VII—VI î.e.n.

Zeiţa fertilităţii, Demeter, şi fiica ei, Persefona (Kore), care întruchipa cerealele, sînt zeităţi greceşti. Centrul principal al cultului lor se afla la Eleusis.

Alţi zei, titanii etc.

Marii zei subpămînteni Hades şi Hecate, stăpîni ai morţii, nu aveau un cult public panelenic, în schimb ocupau un loc important în magia neagră.

Un loc deosebit în religia greacă îl ocupau marile divinităţi ale „generaţiei mai vechi“ — Cronos, Rhea şi titanii. Mitul privitor la răsturnarea de pe

[1] Vezi Lurie, *op. cit.*, p. 291—293.

tronul ceresc a lui Cronos de către fiul său Zeus și la victoria repurtată de acesta din urmă asupra titanilor reflectă o schimbare profundă care s-a produs în domeniul cultului : grecii nou veniți, adoratori ai lui Zeus, au adus cu ei cultul acestui nou zeu, care a eliminat vechea divinitate pelasgică (Cronos), tot așa cum noile divinități feminine au înlăturat-o pe Rhea, care era, probabil, vechea zeiță cretană a fertilității.

Unele zeități grecești reprezintă personificarea unor noțiuni mai mult sau mai puțin abstracte. Așa este, de pildă, Pluton. Numele lui înseamnă bogăție, belșug. Este interesantă evoluția figurii acestui zeu. Potrivit unei ipoteze verosimile a lui Nilsson, Pluton ar fi personificarea nemijlocită a bogăției, dar, întrucît principala bogăție a agricultorului — cerealele — se ținea de obicei în magazii, gropi sau pivnițe subterane, nu a fost greu ca Pluton să se transforme în zeul lumii subpămîntene ; el s-a contopit cu Hades [1], personificarea lumii subpămîntene. Un caracter și mai abstract îl au alte divinități, ca : Nemesis, zeița răzbunării ; Temis, zeița justiției ; Nike, zeița victoriei ; Moira, zeița destinului, etc. Acestea sînt personificări plăsmuite artificial ; numele lor reprezintă denumirea comună a noțiunilor corespunzătoare. Un rol deosebit de important l-a jucat în religia grecilor ideea destinului, care domină nu numai pe oameni, ci și pe zei. Această idee s-a reflectat și la Homer și la marii scriitori tragici. Dar motivul destinului implacabil nu reprezintă o credință populară, ci mai degrabă o speculație filozofico-mitologică a aristocrației gentilice-tribale, reflectînd concepțiile din perioada descompunerii orînduirii gentilice și a prăbușirii vechilor rînduieli.

Mitologia

Studiul mitologiei grecești este deosebit de dificil. Trebuie subliniată, în primul rînd, extrema ei complexitate. Numai o parte a mitologiei ține de dome-

[1] M. Nilsson, *op. cit.*, p. 123.

niul religiei ; totodată, nu toate elementele ei pot fi considerate ca *mituri* în înţelesul propriu al cuvîntului. Din ansamblul foarte cuprinzător pe care îl denumim de obicei „mitologia greacă“ fac parte, alături de miturile propriu-zise, legende şi tradiţii istorice, basme, povestiri, nuvele literare şi variaţii libere pe teme mitologice. Dar, deoarece aceste elemente atît de diverse greu pot fi deosebite unele de altele, mitologia — în accepţiunea largă a cuvîntului — trebuie studiată în ansamblul ei.

Printre adevăratele mituri se constată un strat profund arhaic de mituri totemice. Tot o bază totemică au şi numeroasele legende despre metamorfoze, transformări ale unor oameni în animale, plante sau obiecte neînsufleţite ; aşa sînt povestirile (ajunse pînă la noi, în majoritatea lor, numai în prelucrarea poetică din *Metamorfozele* lui Ovidiu) cu privire la transformarea piraţilor tireni în delfini, a lui Hiacint şi Narcis în flori, a lui Dafne în dafin, a Aoidonei în privighetoare, a lui Arahne într-un păianjen, a nimfei Sirinx în fluier etc. În mitul piraţilor tireni, transformaţi de către Dionysos în delfini ca pedeapsă pentru cruzime, se reflectă ideea religioasă a victoriei cultului lui Dionysos asupra duşmanilor săi.

Miturile agricole despre Demetra şi Persefona, despre Triptolemos şi Iachos reprezintă personificări ale semănatului şi încolţirii seminţei, dar în acelaşi timp sînt o mitologizare a ritualurilor prevăzute de misterele eleusine şi altele legate de cultul agricol.

Ca elemente foarte vechi ale mitologiei trebuie considerate şi întruchipările nemijlocite ale fenomenelor naturii. Concepţia veche a şcolii mitologice, potrivit căreia întreaga mitologie greacă constă din astfel de personificări, este, fireşte, unilaterală şi eronată. Totuşi, aceste elemente alcătuiesc o parte esenţială a mitologiei grecilor. E drept că rar ele apar izolat, trăsăturile naturale şi mitologice împletindu-se de obicei în figuri complexe de zei şi semizei. În figura lui Zeus sînt prezente trăsături per-

sonificate ale furtunii, iar în cea a lui Poseidon — cele ale mării.

O importantă semnificație în viața religioasă au avut-o personificările mitologice ale elementelor naturii terestre : fluviile, izvoarele, munții, copacii etc. ; și ele erau de obicei reprezentate antropomorfic. Peisajul — cu munții, apele și văile lui — parcă se însuflețește și se transformă într-o povestire mitologică. Astfel, în Lacoonia exista un mit despre locuitorii de baștină ai ținutului — lelegii, peste care domnea regele Lele ; nepotul acestuia, Eurotas, a dus apa dintr-un lac în mare și așa s-a născut rîul Eurotas ; Lele a predat regatul său lui Lacedemon, fiul Taigetei și al lui Zeus ; în acest scop, Eurotas și-a măritat fiica, Sparta, cu Lacedemon etc. ; într-un cuvînt, nume geografice cunoscute se însuflețesc în fața noastră și acționează în mit ca niște oameni. Tendința politică a acestui mit (ca și a altora de același gen) este clară : este vorba de o genealogie mitologică a regilor spartani.

Tematica cosmogonică nu pare să fi ocupat un loc însemnat în credințele populare ale grecilor. Un mit cosmogonic a ajuns pînă la noi în prelucrarea lui Hesiod și prezintă urme vădite ale unor speculații metafizice artificiale, abstracte. El se aseamănă cu vestitele mituri polineziene (în special maoriene) despre originea lumii, care și ele sînt vădit născocite de preoți. Mitul e construit pe o schemă evolutivă ; nu este prezentă în ea ideea creației divine. Din haosul primordial s-au născut Pămîntul (Gea), Întunericul (Erebos), Noaptea, apoi Lumina, Eterul, Ziua, Cerul, Marea și celelalte mari forțe ale naturii. Din unirea dintre Cer (Uranus) și Pămînt (Gea) s-a născut generația mai veche de zei — Cronos și titanii ; din ei descindeau Zeus și ceilalți zei olimpici. Spre deosebire de aceste mituri abstracte, alegorice și destul de palide, miturile despre lupta dintre generațiile de zei — despre Cronos care l-a răsturnat pe tatăl său, Uranus, și apoi și-a înghițit propriii copii, de teamă că unul din ei îl va răsturna, și, în sfîrșit, despre victoria repurtată asupra lui de fiul său Zeus — sînt mai vii și mai colorate. Precum s-a

mai arătat, ele reflectă, într-o anumită măsură, faptul istoric al înlocuirii unor culte de către altele.

Motivul antropogenetic este aproape absent în mitologia greacă, care nu dă un răspuns clar problemei originii oamenilor. Potrivit unuia dintre mituri, creator al omului ar fi fost, totuşi, titanul Prometeu. În orice caz, este caracteristic faptul că în mitologia greacă zeii nu apar în rolul de creatori ai lumii sau ai omului.

Mitul eroului civilizator etc.

În timp ce ideea unui zeu creator e absolut străină mitologiei grecilor, figurile eroilor civilizatori ocupau în ea un loc de seamă. În calitate de eroi civilizatori apar atît zeii, cît şi titanii şi alte ființe semidivine. Zeiței Atena i se atribuia introducerea culturii măslinului, precum şi a lucrului de mînă al femeilor ; Demetrei i se atribuia introducerea culturii cerealelor ; lui Dionysos — viticultura şi vinificația ; lui Hermes — inventarea măsurilor şi greutăților, a cifrelor şi a scrisului ; lui Apolo — meritul de a fi inițiat pe oameni în poezie, muzică şi în celelalte arte. Dintre figurile mitice de semizei se disting ca eroi civilizatori Pelasgos din Arcadia şi fiul său Licaon, Triptolemos din Eleusis, care i-a învățat pe oameni să lucreze pămîntul (numele său înseamnă „triplă arătură"), Erichthonios din Atena, inventatorul carului şi curselor de cai. O figură mitologică de erou civilizator deosebit de pitorească este Prometeu, prieten şi protector al oamenilor, ce trăiau înainte în totală sălbăticie. Titanul Prometeu le-a dat oamenilor rațiunea, cunoştințele, i-a învățat creşterea animalelor, agricultura, construcția de nave şi navigația, prelucrarea metalelor, socotitul, cititul, medicina. El le-a adus şi focul binefăcător. Pentru faptul că i-a luat pe oameni sub protecția sa, înțeleptul Prometeu şi-a atras mînia lui Zeus şi a fost supus unei torturi milenare groaznice. Prometeu nu era numai un erou civilizator, ci şi unul dintre titani, duşman al zeilor ; mitul îl opune preg-

nant pe acest nobil apărător al oamenilor zeilor cruzi şi invidioşi.

Acest exemplu ne arată că miturile despre eroii civilizatori — ca şi multe alte mituri — nu au neapărat un caracter religios. Alături de eroii civilizatori zei — (Atena, Apolo ş.a.) apar şi figuri de titani în genul lui Prometeu, întruchipare a geniului, forţei şi curajului uman, a însuşirilor ideale ale omului, care, după părerea creatorilor mitului, îl înalţă pe om chiar deasupra zeilor. În fond, ideea de bază a mitului lui Prometeu nu numai că nu e religioasă, ci mai curînd este antireligioasă. Nu în zadar a spus Marx că „Prometeu este cel mai nobil sfînt şi martir din calendarul filozofic“ [1].

Înrudite cu figurile eroilor civilizatori şi uneori greu de deosebit de acestea sînt figurile jumătate legendare, jumătate istorice ale întemeietorilor şi constructorilor de oraşe, ca şi ale marilor artişti, cîntăreţi şi poeţi. Din prima categorie de eroi fac parte : Teseu, căruia i se atribuie centralizarea Atènei, împărţirea populaţiei din Atica în filii, fratrii şi ginte, în stări şi profesiuni ; Licurg, vestitul legiuitor spartan ; Cadmos, întemeietorul Tebei, ş.a. În aceste figuri, trăsăturile unor personalităţi istorice se contopesc pînă într-atît cu figuri mitologice, semidivine, încît nu se poate şti dacă aceste legende conţin un sîmbure istoric real. Un element religios exista, desigur, în aceste legendare figuri de întemeietori de oraşe şi de legiuitori, care erau, în majoritatea cazurilor, obiectul cultului local. Sensul politic al acestui cult şi al acestor legende este clar : atribuind instituirea orînduirii social-politice existente (fireşte, aristocratică) unor personaje semidivine, aristocraţia gentilică (eupatrizi, spartiaţi etc.) implicit încununa cu o aureolă de sanctitate şi intangibilitate propriile ei privilegii.

O altă categorie de figuri în parte mitice, în parte istorice o constituie marii artişti, inventatori, poeţi. Aşa apar în mituri şi legende isteţul meşter şi inventator Dedal, artistul Pigmalion, cîntăreţii Orfeu,

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Scrieri din tinereţe*, Bucureşti, Editura politică, 1968, p. 25.

Arion și Homer. Orice am crede despre existența istorică a unor persoane cu aceste nume, ele reprezintă adesea pur și simplu personificarea unor anumite meserii și profesiuni. De pildă, *dedal* este, în primul rînd, o denumire generică a unor arhaice statui de lemn, precum și a unei sărbători speciale în cadrul căreia ea juca un anumit rol ; din acest cuvînt provine numele artistului, al creatorului legendar. Pe de altă parte, avem de-a face cu eponimi, strămoși ai unor familii vestite de artiști și poeți (dedalizii, homerizii) sau cu eponimi întemeietori ai unor fratrii religioase (orficii). Sensul social al acestor legende este, în afară de orice îndoială, tendința de a preamări o profesiune sau o sectă religioasă și, totodată, de a o îngrădi în limitele unei familii sau unei fratrii. E posibil ca aceeași tendință de personificare să fi înrîurit și formarea figurii semilegendare a filozofului Pitagora.

Unele mituri sînt interesante prin faptul că în ele se păstrează vagi amintiri despre forme dispărute ale vieții sociale și despre obiceiuri străvechi. Așa este cunoscutul mit despre judecarea lui Oreste, care și-a ucis mama ca să răzbune moartea tatălui său, Agamemnon, mit în care Bachofen a descifrat în mod genial reflectarea înlocuirii istorice a dreptului matriarhal prin cel patriarhal [1]. Așa sînt, probabil, și numeroasele rămășițe ale sacrificiilor omenești care se păstrează în mitologia greacă.

Mituri împrumutate și artificiale

În mitologia greacă se întîlnesc o întreagă serie de subiecte și motive mitologice vădit împrumutate de la alții. Printre ele trebuie inclus mitul potopului, evident de origine babiloniană, căci în Grecia, săracă în apă, e îndoielnic să fi putut lua naștere, precum și miturile legate de zeii care au venit din Orient (Dionysos).

---

[1] Vezi K. Marx și F. Engels. *Opere*, vol. 22, București, Editura politică, 1965, p. 208.

Nu trebuie confundată cu mitologia — deşi este greu de separat de ea — bogata şi colorata poezie epică a grecilor. Legendele despre expediţia argonauţilor, despre războiul troian, despre peregrinările lui Odiseu, despre regii tebani (Oedip ş.a.) nu sînt în adevăratul sens al cuvîntului mituri, deşi în ele se întîlnesc adeseori figuri şi motive mitologice. Ele sînt, în ansamblu, legende istorice care conţin în ele un sîmbure istoric real.

În mitologia greacă există în mare măsură şi un element de basm, care este şi mai greu de separat de miturile propriu-zise. Diverşii monştri şi fiinţe fantastice — în genul ciclopilor, centaurilor, Scyllei şi Charybdei, meduzelor şi harpiilor — ţin mai degrabă de basm decît de mitologie ; aceasta rezultă şi din totala lipsă a vreunei legături între aceste figuri şi cultul religios.

În sfîrşit, pentru întregirea complexului şi variatului tablou al mitologiei greceşti, trebuie menţionate şi miturile artificiale, literare sau filozofice. Puterea tradiţiei mitologice a silit adesea pe scriitori şi filozofi să-şi exprime ideile în imagini mitologice. Aşa este mitul despre originea deosebirii dintre sexe şi despre dragostea sexuală, transmis de Platon în *Banchetul* şi probabil născocit chiar de el. De asemenea mitul despre Heracle la răscruce de drumuri, plăsmuit, probabil, de Socrate sau de Prodicos.

Specificul mitologiei greceşti

Cu toată complexitatea şi diversitatea elementelor ce o alcătuiesc, mitologia greacă are o trăsătură generală : înaltul conţinut artistic al imaginilor, ceea ce a produs şi continuă să producă pînă azi o puternică impresie asupra ascultătorului sau cititorului. Acest conţinut artistic se exprimă, în primul rînd, în profundul umanism al figurilor mitologice ale grecilor. Acest umanism, denumit de obicei antropomorfism, se exprimă în ce priveşte aspectul

exterior în faptul că figurilor zeilor şi eroilor, întruchipaţi în sculptură şi pictură, li se atribuie forme pur umane. În mod just, Martin Nilsson face distincţie între acest antropomorfism vizual şi antropomorfismul psihologic (el este numit uneori antropopatism), care este mai profund şi exprimă spiritul raţionalist al poporului grec[1]. Acesta e adevăratul umanism, dar nu în sensul unei atitudini blînde, care nu este cîtuşi de puţin proprie personajelor mitologice ale grecilor, ci în sensul unei prezentări pur umane a acestor personaje. Ele sînt figuri aproape vii, cu adevărat umane ; zeii şi eroii Greciei sînt oameni preamăriţi, idealizaţi, cu virtuţile şi defectele lor. Nimic omenesc nu le este străin zeilor greci şi ei nu au aproape nici o trăsătură care să nu fie proprie naturii omeneşti. Nemurirea — iată unica calitate care deosebeşte pe zei de oameni în ochii grecului credincios. Ei nu sînt nici atotputernici şi nici atotştiutori, deşi întrec majoritatea oamenilor în putere şi perspicacitate.

Această evidentă particularitate a mitologiei greceşti este, poate, uşor explicabilă dacă ţinem seama de faptul că miturile grecilor au ajuns la noi, în majoritatea cazurilor, nu în forma lor populară, ci într-o prelucrare poetică şi chiar filozofică : în poemele lui Homer şi Hesiod, în operele tragicilor şi ale poeţilor lirici, fără a mai vorbi despre transpunerile datorate poeţilor romani Ovidiu şi Virgil. Pe de altă parte, materialul mitologic apare şi în minunata artă decorativă a Greciei clasice — în marile creaţii ale lui Fidias, Praxitele, Policlet ş.a. Într-o formă, desigur, mai apropiată de baza populară transmit miturile istorici şi geografi cum ar fi Pausanias, în parte şi Herodot. În orice caz, dacă mitologia greacă a exercitat o influenţă substanţială asupra dezvoltării artei şi literaturii antice, acestea au exercitat, la rîndul lor, o profundă influenţă asupra mitologiei, au înnobilat, au umanizat, au înălţat figurile mitologice.

---

[1] M. Nilsson, *op. cit.*, p. 143—144.

Formele cultului erau la greci relativ simple. Cea mai obişnuită era aducerea de jertfe. Proporţiile şi gradul de complexitate al sacrificiilor erau foarte diferite. Cea mai simplă, mai obişnuită formă era libaţiunea : se stropea sau se turna dintr-o ceaşcă vin pe pămînt sau pe foc drept hrană pentru zei sau în cinstea lor. Se mai jertfeau zeilor şi cereale, fructe, ulei etc. Forma cea mai complexă şi mai costisitoare era sacrificarea animalelor, uneori în număr mare ; *hecatombe* (sacrificii de o sută de animale). Din mituri se poate deduce că în îndepărtata antichitate au existat şi sacrificii umane, însă acest lucru este controversat. Zeilor olimpici li se jertfeau, de obicei, animale de culoare albă, iar zeilor subpămînteni, de culoare neagră. Acestea din urmă erau arse în întregime şi îngropate în pămînt. Darurile aduse celor morţi se vărsau, de asemenea, pe pămînt sau se îngropau. Jertfele aduse eroilor se ardeau. Dimpotrivă, carnea animalelor care se aduceau jertfă zeilor olimpici era mîncată de participanţii la ritual.

Alte elemente ale cultului erau depunerea de coroane pe altare, împodobirea statuilor zeilor, spălarea lor, procesiuni solemne, cîntarea de rugăciuni şi imnuri sacre, uneori dansuri religioase. Ritualurile se săvîrşeau întotdeauna după un ceremonial strict stabilit, special pentru fiecare localitate.

Oficierea cultului obştesc era considerată o chestiune de importanţă statală. Ritualurile în cinstea zeilor protectori ai comunităţilor orăşeneşti se săvîrşeau sub conducerea celor mai înalţi demnitari ai statului. Cele mai importante din aceste ritualuri căpătau caracterul unor sărbători populare solemne : aşa erau marile şi micile panatenee la Atena etc.

În afară de cultul obştesc, care era practicat sub conducerea demnitarilor de stat şi a preoţilor, exista şi un cult casnic, privat. Ritualurile lui, mai modeste, se săvîrşeau de către capii de familii şi ginţi.

În Grecia, preoţii nu alcătuiau o tagmă aparte, şi cu atît mai puţin o stare socială închisă. Ei erau consideraţi, pur şi simplu, slujitori ai templelor diferiţilor zei ; printre îndatoririle lor se numărau oficierea zilnică a cultului zeului, aducerea regulată a jertfelor, împodobirea statuii zeului, spălarea rituală etc. În unele cazuri, preoţii se îndeletniceau cu ghicitul, cu prezicerea şi cu lecuirea. Funcţia de preot era adesea viageră şi chiar ereditară, transferîndu-se de la o generaţie la alta, în cadrul unor familii aristocratice. Aşa se întîmpla, de obicei, acolo unde cultul public se dezvoltase nemijlocit de cel tribal. Cel mai adesea însă, preoţii erau aleşi pe termene scurte, uneori, ca de pildă la Olimpia, pe termen de o lună. Caracterul eligibil nu împiedica însă ca funcţiile de preoţi să fie deţinute de vechea aristocraţie : de obicei, preoţii erau aleşi din familiile aristocratice. Preotului i se cerea curăţenia rituală, lipsa de defecte fizice şi adesea castitatea. Probabil că, din cauza acestei ultime cerinţe, în unele temple erau preoţi băieţi tineri şi numai pînă ce deveneau bărbaţi. Adesea, funcţiile preoţeşti erau îndeplinite de femei, uneori fetiţe sau fete tinere, alteori însă de bătrîne. Pentru femeile-preotese, cerinţa castităţii era mult mai strictă.

A fi preot era o cinste, dar această funcţie nu dădea nici un fel de putere nemijlocită, mai ales că adesea cultul oficial era condus, în general, de funcţionari civili, şi nu de preoţi. În această privinţă, polisurile sclavagiste greceşti se deosebeau mult de statele despotice orientale, în care preoţii aveau o mare putere.

Templele aveau adesea gospodării proprii, posedau pămînt şi sclavi. În templele cele mai venerate se concentrau valori importante. Acolo se păstrau adesea tezaure aparţinînd unor persoane particulare sau statului, templele fiind cele mai sigure locuri. Astfel, tezaurul Asociaţiei maritime ateniene se afla la început în sanctuarul lui Apolo din Delos, iar mai tîrziu în Partenonul atenian. În temple existau şi te-

zaure proprii, care erau alcătuite din ofrande și donații. Templul din Delfi dispunea, în secolul al IV-lea î.e.n., de valori ce atingeau uriașa sumă de zece mii de talanți. Preoții templelor puneau adesea în circulație banii aflați în mîinile lor, împrumutîndu-i cu dobîndă [1]. Astfel, templele se transformau într-un fel de bănci, iar preoții lor în bancheri-cămătari.

Unitatea panelenică a cultului

În Grecia nu a existat un cult centralizat, tot așa cum n-a existat nici unitate politică. Cultele locale, comunitare și orășenești, erau expresia fărîmițării politice. Totuși, pe terenul comunității culturale, care și-a găsit expresia în ideea elenismului, în opoziție cu tot ce era „barbar", unele centre ale cultului au căpătat o largă semnificație panelenică. Sanctuarul lui Apolo din Delfi, al lui Zeus din Olimp, al lui Demeter din Eleusis, al lui Asclepios din Epidaur etc., care la început erau centre pur locale, au căpătat o largă notorietate, fiind venerate în întreaga Grecie și, în parte, dincolo de frontierele ei. Alte sanctuare aveau o importanță mai restrînsă : templul lui Apolo din Delos, centru de cult al ionienilor din Asia Mică, sanctuarul lui Poseidon de la capul Tainaron, venerat de toți locuitorii Peloponesului etc. Prestigiul acestor focare de cult, depășind frontierele comunităților și polisurilor, se datora fie faptului că erau, ca acela de la Delfi, sediul unor oracole vestite, fie jocurilor sau întrecerilor, cum erau cele ce se organizau la Olimpia ; altele erau vestite prin vindecări miraculoase, ca la Epidaur, sau prin misterele lor, ca la Eleusis. Spre deosebire de caracterul obligatoriu pentru toți cetățenii al cultului polisurilor, aceste centre religioase panelenice se

---

[1] A. Vallon. *Istoria sclaviei în lumea antică. „Grecia"*, 1936, p. 74—75 ; V. Lațișev. *Ocerk greceskih drevnostei*, partea a 2-a, St. Petersburg 1889, p. 41—46 ; K. Beloch. *Istoria Greciei*, vol. 2, p. 203.

bucurau de un prestigiu pur moral, iar venerarea lor era absolut benevolă.

Preoţii templului din Delfi întreţineau cu iscusinţă prestigiul oracolului lor. Trebuie menţionat că, străduindu-se să manevreze între interesele anumitor oraşe greceşti care rivalizau între ele, sanctuarul din Delfi era departe de nivelul înţelegerii problemelor panelenice : el, de pildă, s-a situat pe o poziţie foarte antipatriotică în momentul pericolului îngrozitor care ameninţa Grecia datorită invaziei perşilor. În războiul intern din secolul al V-lea î.e.n., el s-a situat în întregime de partea peloponesienilor şi nu a încercat să folosească prestigiul său pentru împăcarea părţilor beligerante.

O influenţă mai însemnată în ceea ce priveşte realizarea unei anumite unităţi panelenice a exercitat sanctuarul olimpic al lui Zeus, centru în care aveau loc jocurile olimpice. Aceste jocuri nu numai că au contribuit la apropierea culturală a grecilor, ci într-o anumită măsură au atenuat şi conflictele politice dintre ei ; în timpul desfăşurării jocurilor, de obicei, se suspendau războaiele interne, se statornicea un armistiţiu.

Orficii şi pitagoreicii

Alături de vechile credinţe religioase şi de cultul dominant al polisurilor apar în Grecia, începînd aproximativ din secolul al VI-lea î.e.n., noi curente religioase, de tip oarecum sectar. Dintre ele, cea mai mare însemnătate a căpătat aşa-zisul *orfism*. Adepţii acestui curent, orficii, atribuiau originea credinţelor lor poetului mitic Orfeu, care ar fi trăit înainte de Homer. În realitate, urme ale mişcării orfice nu se găsesc decît începînd din secolul al VI-lea î.e.n. Un mare rol în dezvoltarea orfismului i-a revenit lui Onomahritos, care a locuit în Atena în epoca Pisistratizilor. Centrele din care s-a răspîndit religia orfică erau coloniile greceşti din Sicilia şi Italia, precum şi Atica. Dezvoltarea ei a fost

neîndoielnic influențată de sistemele religioase-filozofice orientale. Orficii aveau cărțile lor sacre, din care au ajuns pînă la noi numai fragmente [1].

Orficii aveau și o cosmogonie cu caracter mistic-religios, potrivit căreia la început a fost Timpul, iar după alte versiuni Haosul, Eterul sau Eros. Un rol important în mitologia orfică l-a jucat figura zeului care a suferit și a înviat Zagreus-Dionysos. Ei erau singurii care aveau un mit antropogenetic ; după ei, oamenii au luat naștere din cenușa titanilor, arși de Zeus ca pedeapsă pentru că l-au omorît pe Zagreus-Dionysos. Mișcarea orfică reflecta noile stări de spirit ale maselor, care au apărut ca urmare a transformărilor economice și ascuțirii luptei de clasă în epoca marii colonizări grecești.

Pe același teren s-a dezvoltat și secta pitagoreică, înrudită cu orfismul, care a atins un mare grad de înflorire în Grecia Mare în secolele VI-V î.e.n. Acolo ea a jucat un mare rol politic, întrucît pitagoreicii alcătuiau nu numai o sectă religioasă, ci și o școală filozofică și un partid politic — partidul aristocrației. Religia pitagoreicilor se distinge prin spirit mistic și credință în reîncarnarea sufletului, prin adorarea Soarelui și a focului.

Misterele eleusine. Cultul lui Dionysos

Orfismul și-a exercitat influența asupra dezvoltării misterelor eleusine, consacrate zeiței Demeter. Cultul acestei zeițe era la început pur agricol și se afla în mîinile familiilor locale eupatride. Începînd însă din secolele VI-V î.e.n., el a căpătat o semnificație mai largă, aproape panelenică. În orice caz, în ținutul Aticei, misterele consacrate lui Demeter erau o sărbătoare a întregului popor. Pe baza unor vechi ritualuri agricole, la Eleusis a apărut un original cult secret. Baza ideologică a acestui cult o constituia învățătura despre soarta sufletelor după

[1] O. Kern. *Orphicorum fragmenta*, Berlin, 1922.

moarte şi ritualurile mistice prin care credincioşii sperau să-şi asigure fericirea pe lumea cealaltă. Aceste credinţe şi ritualuri erau legate de mitul privitor la răpirea Persefonei de către Hades, căutarea ei de către Demeter şi revenirea Persefonei în lumea aceasta. Pentru a participa la misterele lui Demeter, era necesară o dublă iniţiere. În timpul ritualurilor de primăvară — aşa-numitele mistere mici — avea loc iniţierea candidatului la *mista* (prima treaptă). Toamna, în septembrie, se serbau marile mistere, cînd se organiza iniţierea în *epoptă* (treapta a doua). Pe primul plan în ceremoniile iniţierii se situau ritualurile de purificare, spălarea, postul. Iniţiaţii participau, în templul zeiţei Demeter, la servicii divine nocturne secrete, în timpul cărora se desfăşura înaintea lor o înscenare a mitului despre Demeter şi Persefona.

În cultul eleusin găsim o idee cu totul neobişnuită pentru religia greacă : credinţa în fericirea de după moarte. Probabil că religia oficială greacă, orientată spre viaţa pămîntească şi care nu promitea adepţilor săi nimic în lumea de apoi, în afară de o tristă lîncezire în întunecosul lăcaş al lui Hades, încetase de a mai satisface o anumită parte a poporului. Misterele eleusine constituie forma embrionară a religiei mîntuirii, premergătoare religiilor soteriologice de tipul creştinismului.

Ceva asemănător s-a petrecut şi cu cultul lui Dionysos, adus din Grecia, evident, prin intermediul coloniilor greceşti din Tracia şi Asia Mică. Iniţial, Dionysos a fost întruchiparea viticulturii şi vinificării. Răspîndindu-se în Grecia, cultul lui a devenit unul din cele mai populare culte agricole. Totodată, şi în el a pătruns ideea mîntuirii. Orficii, adoptînd cultul lui Dionysos i-au atribuit şi epitetul de mîntuitor şi l-au pus în legătură cu mitul despre Zagreus care a fost sfîşiat de titani, apoi reînviat de Zeus ca fiu al său — tînărul Dionysos. Acest zeu, care moare şi învie, a devenit zeul mîntuitor al oamenilor (ca şi zeii orientali Osiris, Tammus ş.a.).

Religia epocii eleniste

Spre sfîrşitul epocii clasice şi în epocile elenistă şi romană se observă clar unele schimbări în religia grecilor. Prima este răspîndirea unor culte străine şi mixte. Unele divinităţi orientale pătrunseseră în Grecia încă dintr-o epocă timpurie, dar acestea s-au elenizat complet. Acum însă, îndeosebi în perioada elenistă şi romană, se înrădăcinează în Grecia o serie de culte pur orientale : cultele divinităţilor egiptene Isis şi Amon, ale zeilor din Asia Mică — Attis şi Adonis, al „zeiţei siriene" etc. S-a bucurat de o mare popularitate un cult sincretic greco-egiptean introdus de dinastia Ptolemeizilor : cultul lui Serapis. În această influenţă culturală reciprocă între greci şi „barbari", atît de tipică pentru epoca elenismului, elementul grec a fost mai activ în domeniul ştiinţei, artei, literaturii, limbii, în timp ce în domeniul religiei, dimpotrivă, tocmai elementele orientale au influenţat asupra Greciei. Aceasta se explică prin mentalitatea acelei epoci de declin, cu atracţia ei spre misticismul de care erau pătrunse religiile orientale.

Influenţa orientală s-a manifestat şi în sanctificarea regilor elenişti. În Grecia propriu-zisă, unde erau prea puternice tradiţiile democratice şi raţionaliste, acest cult al regilor nu a găsit teren propice. Încercarea de a introduce cultul lui Alexandru Macedon în timpul vieţii lui a provocat în Grecia o atitudine ironică. În Orientul elenist însă, regii (Ptolemeizii, Seleucizii ş.a.) au fost asimilaţi cu zeii.

Influenţa religiei asupra filozofiei

Religia şi mitologia au exercitat o profundă influenţă asupra artei, literaturii şi filozofiei Greciei antice. În filozofie, influenţa religiei s-a manifestat îndeosebi în epoca timpurie. La gînditorii ionieni se constată reflectarea reprezentărilor mitologice : de pildă, ideea lui Tales din Milet că lumea s-a născut din apă nu este prea departe de mitul potrivit căruia

Okeanos este tatăl a tot ce există. Filozofii idealişti de mai tîrziu, pînă la Socrate şi Platon, foloseau adesea pentru expunerea concepţiilor lor figuri mitologice. Influenţa religiei asupra filozofiei s-a intensificat în epoca elenistă şi romană, cînd pe fundalul declinului democraţiei antice au început să apară sisteme religioase-filozofice de genul neoplatonismului, neopitagorismului etc.

Libera cugetare

Tocmai în filozofie s-a manifestat cu cea mai mare putere o concepţie opusă, adică concepţia ateistă a Greciei antice. Considerăm, pe drept cuvînt, Grecia ca leagănul ştiinţei, literaturii şi artei ; tot atît de îndreptăţiţi sîntem să vedem în ea patria liberei cugetări.

Cititorul epopeilor homerice nu poate să nu observe că, pe de o parte, personajele lor — Ahile, Agamemnon, Priam, Hector, Odiseu ş.a. — sînt pătrunse de un respect profund, pur religios faţă de zei. Pe de altă parte însă, autorul poemelor, vorbind în numele său propriu despre zei, despre însuşirile şi faptele lor, nu manifestă decît în foarte mică măsură sentimente religioase. El povesteşte fără reţinere, uneori chiar cu plăcere, despre trăsăturile de caracter urîte şi ridicole ale zeilor, despre duşmănia lor nedreaptă faţă de anumiţi oameni sau unele popoare, despre cruzimea şi viclenia lor, despre actele de înşelăciune şi perfidie pe care le făptuiau unii faţă de alţii. Homer vorbeşte despre duşmănia implacabilă a Herei faţă de troieni, a lui Poseidon faţă de Odiseu ; vorbeşte chiar despre slăbiciunea şi neputinţa zeilor faţă de oameni (de pildă, victoria lui Diomede asupra Afroditei şi a lui Ares în bătălie) ; vorbeşte de aventurile lor amoroase. Să ne gîndim numai la istoria, mai mult decît frivolă, despre Hefaistos, soţul înşelat, care, surprinzînd în flagrant delict pe soţia sa, Afrodita, cu amantul ei, Ares, i-a acoperit pe amîndoi cu o plasă şi i-a expus

așa, făcîndu-i de rîs înaintea tuturor zeilor [1]. Nu fără un anumit temei, grecii bigoți îl considerau pe Homer ateu ; Pluton în *Republica* sa propunea să se interzică citirea lui Homer din cauza imoralității sale. Este evident că în sferele aristocrației tribale și gentilice, pentru care s-au compus și cîntat poemele, exista încă în acea epocă (secolele IX—VIII î.e.n.) o atitudine foarte critică față de zei și de miturile privitoare la ei.

O atitudine liber-cugetătoare mai profundă s-a dezvoltat în perioada clasică. Tragedia lui Eschil *Prometeu încătușat,* în care Zeus, în contrast cu nobilul prieten al oamenilor Prometeu, este prezentat ca un tiran crud și nedrept, era o operă în fond antireligioasă. Potrivit expresiei lui Marx, zeii Greciei au fost „răniți de moarte" prin această tragedie [2]. În tragediile lui Euripide, zeii sînt, de asemenea, prezentați sub un aspect foarte puțin atrăgător : Hera, Apolo, Afrodita și alți zei nenorocesc oameni nevinovați numai pentru că-i urăsc sau din alte mobiluri josnice. Euripide merge pînă la negarea existenței zeilor. Eroul tragediei *Bellerophon* zboară la cer ca să vadă dacă există acolo zei ; văzînd pe pămînt domnia violenței și nedreptății, el ajunge la concluzia că zeii, în general, nu există și tot ce se povestește despre ei sînt pure invenții [3].

Cel mai radical s-a manifestat libera cugetare în filozofie. Sistemele filozofice timpurii erau deja în esență o negare a religiei. Filozofii ionieni considerau ca principiu primordial al lumii materia în veșnică mișcare (apa, aerul, focul). Eleații, cu teoria lor despre eternitatea și caracterul infinit al existenței, apăreau și ei ca reprezentanți ai unei concepții raționale despre univers, în opoziție cu concepția religioasă mitologică. Xenofan, întemeietorul acestei școli, ridiculiza reprezentările antropomorfe despre zei ; el credea însă într-o divinitate unică

---

[1] Homer. *Odiseea,* cîntul VIII, versurile 266—369.

[2] K. Marx și F. Engels. *Opere,* vol. 1, București, Editura politică, 1960, ed. a II-a, p. 417.

[3] S. I. Radzig. *Istoria literaturii antice grecești,* Moscova-Leningrad, 1940, p. 213—215.

și neasemănătoare omului ; Empedocle a dezvoltat o teorie materialistă naivă despre cele patru elemente și a dat prima schiță a unei teorii evoluționiste a originii organismelor. Teoria atomistă despre univers a lui Anaxagora a fost ulterior dezvoltată de materialiștii Leucip și Democrit. Anaxagora susținea că Soarele este o masă uriașă încinsă, nu un zeu. Pentru ateismul său, Anaxagora a fost alungat din Atena, iar operele lui arse. Sofiștii, în frunte cu Protagoras și Gorgias, prin teoria lor relativistă despre cunoaștere („Omul este măsura tuturor lucrurilor"), au subminat și ei bazele concepției religioase despre lume. Protagoras se îndoia de existența zeilor, iar Diagoras din Milet le nega pur și simplu existența. Și dacă școala lui Socrate și Platon a încercat să insufle o nouă viață vechii concepții religioase, adăugîndu-i o fundamentare filozofică idealistă, marele Aristotel și sistemul său, în mare măsură materialist, deși inconsecvent, a dat o și mai puternică lovitură religiei. În epoca elenistă, școala lui Epicur, continuînd cele mai bune tradiții ale materialismului clasic, i-a dat o formă mai închegată. Zeii lui Epicur, deși n-au fost complet nimiciți, au fost alungați din lume în „spațiile interlumești" și îndepărtați de la participarea la treburile oamenilor [1]. În sfîrșit, cel mai mare satiric al antichității, Lucian din Samosata (secolul al II-lea era noastră), i-a ridiculizat necruțător pe zei, prezentînd plastic toată absurditatea povestirilor mitologice despre ei. Potrivit cuvintelor lui Marx, zeii greci, deja răniți mortal de tragediile lui Eschil, „au trebuit să moară încă o dată în chip comic în dialogurile lui Lucian" [2].

Cu toate acestea, religia greacă a continuat să existe pînă la victoria creștinismului în Imperiul roman. Unele din trăsăturile ei s-au contopit cu creștinismul.

---

[1] I. P. Voronițîn. *Istoriia ateizma*, partea I. *Ateizm v drevnosti*, în revista „Ateist", Moscova.

[2] K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 1, București, Editura politică, 1960, ed. a II-a, p. 417.

Capitolul al 21-lea

RELIGIA ROMANILOR

Religia Romei antice prezintă un foarte mare interes, atît prin caracterul ei extrem de original, cît şi prin importanţa pe care a căpătat-o statul roman şi cultura sa în istoria omenirii. Religia romanilor, deşi avea o serie de trăsături comune cu religia greacă, generate în parte de condiţiile istorice asemănătoare, precum şi de influenţa directă, se deosebea, totuşi, prin aspectul ei cu totul original.

Izvoarele pentru studierea religiei antice romane sînt analoage celor greceşti : monumente arheologice (rămăşiţele templelor, altarelor, statuile zeilor) numeroase inscripţii ; foarte multe mărturii ale scriitorilor antici : Cato, Varro, Pliniu cel Bătrîn, Ovidiu, Cicero, Plutarh şi mulţi alţii, şi, în sfîrşit, operele unor autori din perioada creştinismului timpuriu, care polemizau cu păgînii.

Dezvoltarea istorică a religiei romane este mult mai lesne de studiat decît cea greacă. Se poate urmări foarte clar procesul schimbărilor pe măsura dezvoltării statului roman de la o mică comunitate orăşenească la un imens imperiu. Totodată, ea a păstrat pînă la sfîrşit multe trăsături profund arhaice.

Unul dintre cele mai vechi straturi ale credințelor și ritualurilor religioase ale romanilor, care s-au menținut cu o deosebită trăinice pînă la capătul existenței statului roman, a fost, ca și la greci, religia gentilică, cultul spiritelor protectoare ale familiei și ale ginții. Stabilitatea acestei forme de religie se explică prin vitalitatea rămășițelor organizării gentilice înseși, în special, pare-se, în sînul familiilor patriciene.

Romanii credeau că sufletele sau umbrele morților, manii *(manes)* sînt protectorii familiei și ai ginții. Inițialele D. M. *(dis manibus* — zeilor mani) — se întîlnesc permanent pe monumentele funerare. Manii se înrudeau sau chiar se identificau cu *penații,* care inițial personificau grînarul casnic sau cămara cu provizii (de la *penus* = provizii, rezerve alimentare).

De aceste două concepte religioase era apropiat și un al treilea — *larii (lares),* care însă avea o semnificație mai largă. Larii sînt spiritele protectoare în general ; în afară de *lares familiares* (spiritele protectoare ale familiei) mai existau și *lares viales* (spiritele protectoare ale drumurilor), *lares compitales* (spiritele protectoare ale răspîntiilor), *lares permarini* (spiritele protectoare ale navigației maritime), chiar și *lares militares* (spirite militare).

Cultul protectorilor familiali-gentilici avea un caracter privat. Familia, sub conducerea șefului ei, venera pe protectorii-străbuni din căminul casnic. „Să știți — scrie Cato — că pentru întreaga casă aduce jertfă stăpînul“ [1]. În același fel se organiza și cultul gentilic. Obiectul acestui cult era de obicei străbunul — eponimul gintei. Astfel, ginta Claudia venera pe străbunul întemeietor al ginții — Clausus ; ginta Caecilia — pe Caeculus, ginta Iuliilor — pe Iulus etc.

Pe măsura trecerii de la vechea organizare gentilică la organizarea statală, s-a desfășurat și procesul

[1] Cato. *De re rustica,* p. 193.

de trecere de la formele de cult gentilic la forme mai largi. Unii zei ai gintei s-au transformat în obiect de cult statal. Trăinicia cultului familial-tribal la romani este dovedită şi de faptul că unul din ultimele decrete imperiale îndreptate împotriva păgînismului, dat de Teodosius (anul 392), interzice expres oficierea ritualurilor familiale în cinstea larilor şi penaţilor [1].

Cultul familial-gentilic era legat de venerarea focului. Penaţii erau spirite ale vetrei casnice. Dar cultul focului a devenit şi el mai tîrziu un cult statal. Focul sacru nestins care ardea în sanctuarul comunităţii era personificat în chipul zeiţei Vesta — analoagă Hestiei greceşti.

Urme ale totemismului

Nu este cu totul clar dacă în religia romanilor au existat elemente de totemism. În orice caz, urmele lui sînt aici mai puţine decît în religiile majorităţii celorlalte popoare. Probabil că venerarea lupoaicei care i-ar fi alăptat pe Romulus şi pe Remus a avut o origine totemică, se crede însă, că această legendă împreună cu alte cîteva reprezentări religioase au fost împrumutate de romani de la etrusci. E posibil ca triburilor italice să nu le fi fost străine credinţele totemice. Într-o legendă umbro-sabelică care vorbeşte de strămutări ale triburilor după invazia etruscilor se spune că unul din triburi mergea sub conducerea unui taur şi în noua lor patrie a întemeiat oraşul Bovian ; un alt trib — străbunii tribului picentilor — era condus de o coţofană *(pica)* ; al treilea grup, de la care se trag hirpinii, mergea sub conducerea unui lup *(hirpus)* [2]. E greu să te îndoieşti de originea totemică a acestor legende. Cu toate acestea însă, în religia romană nu se constată urme mai directe de totemism.

---

[1] G. Bouassiller. *Declinul păgînismului,* Moscova, 1892, p. 439—440.

[2] T. Mommsen, *Istoria romanilor,* partea I, Moscova, 1861, p. 76

Cultul funerar

Romanii credeau într-o împărăţie subpămînteană, asemănătoare celei greceşti, unde domneşte fiorosul Orcus şi unde se duc toate sufletele morţilor. Dar exista şi credinţa în cîmpiile Elisee — ale fericiţilor, unde ajungeau sufletele virtuoase. Judecînd după inscripţiile de pe morminte, romanii erau convinşi că mortul rămînea în relaţii cu cei vii. În inscripţii există dese apeluri adresate celor vii în numele celui mort cu rugămintea să fie pomenit de bine, să i se aducă o mică ofrandă etc. Sufletele celor morţi fără rude, *larvele* şi *lemurii*, erau consideraţi zeităţi reale, fiindcă nu avea cine să le hrănească ; spre a le îmblînzi sau alunga se organizau în luna mai ritualuri speciale — *lemurii.*

Cultele agrare

Celor mai vechi straturi ale religiei romane le aparţineau, de asemenea, credinţele şi ritualurile legate de agricultură şi de creşterea vitelor. Spre deosebire de formele gentilice ale cultului, proprii îndeosebi familiilor patricienilor şi populaţiei orăşeneşti, aceste culte ale agricultorilor şi ale crescătorilor de vite erau săteşti şi plebeiene. O delimitare precisă nu există însă între ele, deoarece însăşi distincţia dintre oraş şi sat era foarte relativă.

Credinţele şi ritualurile legate de agricultură ocupau neîndoios un loc important în religia romanilor. O dovadă a acestui lucru îl constituie faptul că multe dintre divinităţile cele mai importante ale panteonului roman, care au primit mai tîrziu diverse atribuţii, erau legate prin originea lor de cultele privind agricultura şi creşterea vitelor. Aşa, de pildă, Marte, considerat în epoca clasică zeul războiului, era la început o divinitate protectoare a agriculturii şi a creşterii vitelor, zeul primăverii şi al fertilităţii. I s-a consacrat prima lună a primăverii — martie, cînd se şi organizau serbări în cinstea lui. Faunus era protectorul vitelor, zeul păs-

torilor, care organizau în onoarea lui, la 17 februarie, o serbare veselă orgiastică — *lupercaliile*. Zeiţa Venus, care mai tîrziu a fost identificată cu Afrodita grecească şi a devenit zeiţa iubirii şi frumuseţii, era iniţial divinitatea horticulturii şi viticulturii. De agricultură era legat Saturn, zeul recoltei, venerat prin ritualuri vesele, *saturnaliile*, care aveau loc în luna decembrie, înainte de primul semănat, precum şi Ceres, protectoarea cerealelor. Zeul frontierelor, Terminus, fusese probabil iniţial paznic al haturilor şi al hotarelor dintre comunităţi ; agricultorii serbau ziua lui la 23 februarie. Figura complexă a lui Jupiter includea, de asemenea, elemente ale credinţelor legate de agricultură.

Romanii serbau, în aprilie, *cerealiile*, sărbătoarea semănatului, închinată lui Ceres, în aprilie şi august *vinaliile*, cu aduceri de jertfe lui Jupiter, protectorul viţei de vie, în august *consualiile*, sărbătoarea secerişului, în februarie *terminaliile*.

Panteonul roman

Se ştie că comunitatea romană era alcătuită din grupuri latine, sabine, etrusce şi, poate, şi din alte grupuri gentilice şi tribale, de aceea nu este complet clară nici problema originii mulţimii de zei romani. În perioada clasică, romanii înşişi distingeau două grupuri de divinităţi : *dii indigetes* — zeii vechi, băştinaşi şi *dii novensides (novensiles)* — zeii noi, aduşi de pe alte meleaguri. Dar şi în componenţa primului grup se disting divinităţi de diverse origini tribale[1].

Cea mai controversată este problema aportului etrusc în panteonul roman. Există unii care atribuie o origine etruscă zeului Mercurius (de la numele

[1] Unii cercetători, e drept, se îndoiesc de fapt că aceste două grupuri — *dii indigetes* şi *dii novensiles* — corespund împărţirii în zei vechi şi noi. Sensul acestor demarcări, într-adevăr, nu-i prea clar.

tribului etrusc *Mercu)*, zeițelor Minerva *(Menerva* etruscă) și Iunona (*Uni* etruscă) [1].

Majoritatea divinităților romane sînt de origine italică, ele au intrat în panteonul roman pe măsură ce comunitatea romană creștea, înglobînd noi și noi neamuri și ținuturi. Astfel, Diana a fost, pare-se, o divinitate locală din Aricia, iar Venus o zeiță italică a grădinăritului. Marte (Mavora, Marmor) a fost, poate, zeul tribal al sabinilor, protectorul agriculturii. Protector al unei vechi comunități — pe cît se pare, tot sabină — a fost și zeul Quirinus, asimilat mai tîrziu cu Marte și cu întemeietorul legendar al Romei, Romulus. Denumirea arhaică a romanilor era *quiriți* (poate de la cuvîntul sabin *quiris* — suliță).

Dar covîrșitoarea majoritate a zeilor antici romani au cu totul alt caracter. Numeroșii *dii minores* ai panteonului roman n-au fost niciodată protectorii vreunei comunități. În marea lor majoritate, ei nu sînt altceva decît personificarea diferitelor laturi ale activității omenești, pe care ei le patronau. Fiecare pas al omului, începînd chiar de la apariția sa pe lume, se afla sub protecția unei divinități, a cărei funcție era extrem de limitată. Acești zei nu aveau nume proprii, ci nume comune, după funcția îndeplinită de fiecare dintre ei (s-ar putea să fi avut nume, păstrate însă secrete).

Astfel, primul țipăt al copilului nou-născut era sub protecția zeului *Vaticanus,* vorbirea lui articulată era dirijată de zeii *Fabulinus, Farinus, Locutius.* Să mănînce și să bea îl învățau pe copil zeițele *Educa* și *Potina.* Cînd copilul începea să meargă, zeița *Abeona* îl scotea din casă, iar *Adeona* îl readucea acasă. Creșterea fizică a copilului era sub protecția zeilor : *Ossipago,* care-i consolida oasele, *Statanus,* care îi întindea corpul, ca și a zeiței *Carna,* care ajuta mușchilor săi să crească. După intrarea

---

[1] *Op. cit.*, Mommsen, dimpotrivă, susținea că cultul Minervei, ca și al lui Pentus este împrumutat de etrusci de la italici (Mommsen, *op. cit.*, p. 80).

băiatului la şcoală, zeiţa *Iterduca* îl conducea zilnic acolo, iar *Domiduca* îl însoţea zilnic spre casă.

Foarte multe din aceste divinităţi erau legate de agricultură şi de alte activităţi economice. Odată cu dezvoltarea culturii şi apariţia unor noi îndeletniciri şi binefaceri ale culturii, s-au născut şi zei noi. Aşa, de pildă, moneda metalică se afla sub protecţia zeului arămar Aesculnus, iar cînd în anul 269 romanii au introdus moneda de argint, odată cu ea a apărut şi zeul Argentinus, considerat fiul celui dintîi.

Fiecare bărbat avea *geniul* său — spiritul său protector personal. Femeile aveau zeiţele lor protectoare — *junone,* care favorizau viaţa lor conjugală, naşterea copiilor. Iniţial, geniile erau, se pare, strămoşii şi protectorii ginţii [1]. Cuvîntul *genius* provine de la verbul *genere* — a naşte.

În afară de geniile personale, existau şi numeroase genii protectoare ale localităţilor *(genii locorum),* divinităţi înrudite cu larii amintiţi mai sus.

Problema originii marilor divinităţi ale panteonului roman este complexă. Unele din ele, precum s-a mai arătat, fuseseră cîndva protectori ai diferitelor comunităţi şi triburi. Majoritatea o constituiau însă, în mare măsură, personificări nemijlocite ale diferitelor noţiuni abstracte privitoare la viaţa obştească şi statală. Romanii venerau divinităţi cum ar fi Pacea *(Pax),* Speranţa *(Spes),* Virtutea *(Virtus),* Justiţia *(Justitia),* Fericirea *(Fortuna)* ş.a. În cinstea lor s-au construit la Roma temple, li se aduceau jertfe.

Multe divinităţi fie că nu aveau un sex definit, fie că sexul lor era divizat, generînd figuri perechi de zei cu acelaşi nume pentru zeu şi zeiţă : Liber — Libera, Faunus — Fauna, Pomonus — Pomona, Dianus — Diana, ca şi Pales ca zeu şi Pales ca zeiţă.

Jupiter era, probabil, în esenţă personificarea cerului strălucitor — Cerul-tată *(Jovis-pater — Ju-*

---

[1] E. M. Staerman, *Morala şi religia claselor asuprite din Imperiul roman,* Moscova, 1961, p. 25.

piter), figură paralelă cu Diaus-pitar Democrit și cu Zeus-pater grecesc. Acest element în figura complexă a lui Jupiter este clar, dar e îndoielnic ca acest lucru să justifice părerea unor vechi savanți după care Jupiter ar fi fost o veche divinitate comună indo-europenilor. Numele lui era folosit și ca nume comun, în sensul pur și simplu de cer : *sub jovo* înseamnă sub cerul liber, *sub jovo frigido* — la aer rece. În același timp, Jupiter este zeul tunetului și al fulgerului (poate, sub influența zeului etrusc Tinius). Pe de altă parte, precum s-a mai spus, romanii vedeau în Jupiter și zeul protector al viței de vie, identificîndu-l cu Liber. Mai departe, Jupiter era considerat (probabil ca imitare a lui Zeus al grecilor) zeul protector al ospitalității, moralității și vieții familiale.

Potrivit legendei, regele Tarquinius (de origine etruscă) a construit lui Jupiter un templu pe colina Capitoliului ; Jupiter Capitolinus a început să fie considerat protectorul orașului. Mai tîrziu, el a devenit și protectorul suprem al întregului stat și zeul național al poporului roman.

Este complexă și figura zeului Marte. Inițial zeu tribal (probabil sabin) protector al agriculturii, el a dobîndit treptat funcția mai specializată de zeu al războiului. După părerea unor cercetători, acest lucru s-a produs pentru că țăranii romani au obținut pămîntul cucerindu-l cu lancea și sabia de la popoarele vecine : zeul ogoarelor a devenit zeu al războiului. Ca atare, Marte a fost mai tîrziu asimilat cu Ares al grecilor.

Oricare ar fi originea anumitor zei romani, cultul lor a luat, pe măsura creării și creșterii statului roman, o formă caracteristică pentru societățile antice — forma venerării zeilor protectori ai polisului. La fel cu zeii greci (și cei orientali), zeii Romei erau considerați patronii statului lor. „Tot așa cum statul roman era închis față de alte state — scria, pe bună dreptate, Mommsen —, tot așa și zeii romani se aflau în opoziție directă față de cei străini ; ambele sfere erau extensibile numai concomitent,

adică, atunci cînd erau transferați la Roma cetățeni ai unui oraș cucerit, erau aduși în capitală și zeii lor"...[1] Trebuie considerată ca mai tîrzie tendința de creare a unei comunități de zei asemănătoare panteonului olimpic grecesc. Poetul Ennius (secolul al II-lea î.e.n.) menționează 12 zei principali ai Romei : Junona, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Marte, Mercur, Jupiter, Neptun, Vulcan și Apolo. Scriitorul Varro (secolul I) adaugă la aceștia încă opt : Janus, Saturn, Genius, Soarele, Orcus, Liber, Pămîntul, Luna.

În afară de figurile zeilor *(dei)* și ale altor ființe supranaturale, în religia romană s-a păstrat pînă la capăt conceptul arhaic al unei forțe supranaturale impersonale, *numen* (de la verbul *nuere,* a pune în mîncare). Acest cuvînt desemna o putere misterioasă atribuită în primul rînd zeilor *(numen deorum),* dar și unor oameni : s-a vorbit de la o vreme de *numen imperatorum.* Ideea de numen prezintă analogii cu *mana* popoarelor din Oceania.

Formele cultului

Religia romană, cel puțin cea oficială, nu cunoștea nici un fel de aspecte mistice sau de tentative de a intra în contact intim cu divinitatea. Cultul se reducea la îndeplinirea, la momentul strict determinat și în formele precis prescrise, a anumitor ritualuri, aduceri de jertfe și la pronunțarea formulelor stabilite. Nu era permisă nici o abatere de la șablonul stabilit nici în acțiunile și nici în cuvintele adresate zeilor.

Cînd pomeneai de pămînt, trebuia să atingi pămîntul cu mîna ; pronunțînd numele lui Jupiter, trebuie să ridici mîinile către cer ; vorbind despre propria sa persoană cel ce se ruga se lovea cu mîna în piept. Era deosebit de important să rostești corect numele zeului, altfel rugăciunea își pierdea puterea.

---

[1] Mommsen, *op. cit.,* p. 113.

Ghicitul

Un mare rol l-a avut în religia romană și în viața social-politică sistemul ghicitului și al prezicerilor. Înaintea oricărui eveniment public important — înaintea începerii războiului, a unei bătălii, a încheierii păcii, a construirii unei clădiri —, romanii solicitau întotdeauna indicații din partea zeilor. Cele mai folosite metode de a afla voința lor erau ghicitul după zborul păsărilor (*auspiciu* — literal „examinarea păsărilor"), ghicitul după modul cum curcile sacre ciugulesc grăunțele, ghicitul după aspectul fulgerului. Romanii au împrumutat de la etrusci sistemul ghicitului după măruntaiele animalului jertfit — *haruspiciu.* O foarte mare importanță avea și tîlcuirea diferitelor semne prevestitoare, cel mai adesea fenomene neobișnuite ale naturii.

Magia nu avea în religia romanilor o largă răspîndire, cel puțin în cultul oficial statal. Foarte respectuos față de zeii săi, romanul aștepta de la ei ajutor și protecție în toate împrejurările vieții și apela foarte rar la acțiuni magice.

Imaginile zeilor și templele

La romani nu existau la început imagini ale zeilor, statui, idoli. Drept simboluri materiale ale diverselor divinități serveau anumite obiecte. Marte era simbolizat printr-o lance, Jupiter printr-o piatră. Simbolul Vestei era, cum s-a mai arătat, focul sacru, nestins. Mai tîrziu însă, romanii au început să facă statui zeilor lor, imitîndu-i pe greci.

Dimpotrivă, imagini ale celor morți existau la romani încă de mult. Aceste imagini aveau aspectul unor măști post-mortuare sau busturi, care se păstrau în fiecare familie. Acest obicei se pare că s-a transmis romanilor de la etrusci.

Inițial nu existau nici temple în adevăratul sens al cuvîntului. *Templum*-ul roman a fost inițial un

loc îngrădit pentru ghicit, în primul rînd pentru observarea cerului (a se vedea şi verbul latin *contemplari* — a observa, a examina). Acest loc sacru servea şi pentru acţiuni obşteşti importante, adunările Senatului etc. Unul din cele mai vechi şi mai importante temple era *Templum Capitolinum*, consacrat lui Jupiter. Mai tîrziu, romanii au început, imitînd pe greci, să construiască temple, sanctuare ale zeilor.

Preoţii

Caracterul strict oficial al religiei romanilor s-a reflectat şi în aceea că slujitorii ei — preoţii — erau funcţionari de stat. Roma nu a cunoscut niciodată o tagmă deosebită a preoţilor. Dar la Roma existau de mult colegii preoţeşti, ai căror membri la început erau pur şi simplu cooptaţi, iar apoi au devenit eligibili. Cele mai vechi colegii erau *pontifii, fecialii, flaminii, lupercii, salii, arvalii, augurii* şi *vestalele*.

Pontifii, al căror număr a crescut de la trei, cît erau în vremurile mai vechi, pînă la 16 pe vremea lui Cezar, erau înalţi funcţionari care supravegheau calendarul, fixau sărbătorile ş.a. Ei cunoşteau zilele faste şi nefaste, păstrau amintirea evenimentelor istorice şi legendelor, mai tîrziu le înregistrau, cunoşteau sistemul de măsuri şi greutăţi. Denumirea de *pontifex* (constructori de poduri) indică existenţa unei legături a acestor preoţi cu fluviul Tibru ; după părerea lui Mommsen, ei erau iniţial îngeri care dirijau construirea şi dărîmarea podurilor [1]. Conducătorul colegiului — *pontifex maximus* — avea supravegherea generală a tot ce privea religia şi deţinea şi unele drepturi poliţieneşti.

Fecialii erau nu atît preoţi, cît mesageri, crainici, ambasadori ai comunităţii romane în relaţiile cu vecinii. Ei declarau război şi încheiau pace, respec-

[1] Mommsen, *op. cit.*, p. 117.

tînd obiceiurile religioase tradiționale. Ei păstrau în memorie tratatele încheiate cu diverse comunități.

Augurii alcătuiau un influent colegiu de ghicitori, care dădeau răspunsuri demnitarilor republicii cu privire la semnele favorabile și nefavorabile.

Dirijarea sacrificiilor cădea în sarcina unui preot denumit *rex sacrorum*. În această funcție apare o rămășiță a vechii puteri regești, însă în epoca republicii însemnătatea politică a funcției era mică.

Colegiul celor șase vestale — preotese ale zeiței Vesta — se bucura de un mare prestigiu. Deveneau, de obicei, vestale fete din familii aristocratice, care rămîneau în această funcție vreme de treizeci de ani. În tot acest timp, ele trebuiau să respecte legămîntul de castitate. Încălcarea acestui legămînt se pedepsea crîncen : vinovata era îngropată de vie. Principala îndatorire a vestalelor era întreținerea focului sacru nestins în templul zeiței Vesta. În fruntea colegiului se afla *virgo vestalis maxima*, care se bucura de o foarte mare autoritate ; ea, de pildă, avea dreptul să grațieze pe infractorii condamnați la moarte dacă aceștia o întîlneau în drumul spre locul de execuție.

Se numeau flamini preoții slujitori ai diferiților zei, subordonați conducerii generale a pontifului suprem. Ei erau în număr de 15, dintre care cei trei slujitori ai lui Jupiter, Marte și Quirinus erau considerați mai mari. Flaminii aduceau jertfe zeilor. Ei se bucurau de mare considerație, îndeosebi *flamen dialis* (preotul lui Jupiter), în schimb erau supuși la o mulțime de îngrădiri și interdicții dificile. Așa, de pildă, flaminul lui Jupiter nu putea să călărească, să jure, să iasă cu capul descoperit, să se atingă de carne crudă, de o capră, de catifea, de grăunțe etc.

Un caracter mai specific aveau colegiile salilor, arvalilor și lupercilor, legate, probabil, nu de religia statală romană, ci de vechi culte agricole populare. *Salii* (săritorii) alcătuiau două corporații : una era legată de cultul palatin al lui Marte, cea-

laltă — de cultul quirinal al lui Quirinus. Ambele corporaţii erau formate din cîte 12 membri. Ritualurile îndeplinite de ele se deosebeau mult de cultul strict oficial solemn, constînd în dansuri şi cîntece.

„Fraţii arvali" — de asemenea cîte 12 palatini şi quirinoli — oficiau ritualurile în cinstea divinităţilor agricole Marte, *Dea dia* ş.a. Lupercii erau preoţii zeului vitelor, Faunus. De sărbătoarea lupercaliilor, ei alergau pe jumătate goi, încinşi numai cu un şorţ de piele, închipuindu-se că sînt lupi, şi loveau femeile sterile cu curele spre a le lecui de sterilitate. În ritualurile lupercaliilor s-au păstrat neîndoielnic rămăşiţele vechiului cult agrar orgiastic.

Cele mai importante colegii preoţeşti ale Romei se aflau în întregime în mîna patricienilor. În perioada cea mai veche, funcţiile preoţeşti erau folosite de aceştia ca instrumente de luptă împotriva plebeilor. Prin *lex Ogulnia* din anul 300 î.e.n., plebeii au căpătat, în sfîrşit, dreptul de a ocupa funcţii pontificale, aceasta fiind un pas foarte important spre egalitatea lor în drepturi cu patricienii.

Mai tîrziu, lupta pentru democratizarea orînduirii statale a dus la adoptarea *legii Domitia* (104 î.e.n.), potrivit căreia funcţiile de pontif şi auguri au început a fi ocupate prin alegeri în adunări generale. Această lege a fost abrogată în timpul reacţiunii lui Sylla, în anul 81 î.e.n., fiind repusă în vigoare în timpul consulatului lui Cicero (anul 63 î.e.n.).

Preoţii şi colegiile lor nu erau cîtuşi de puţin izolaţi de viaţa socială. Funcţiile preoţeşti erau ocupate, la fel ca orice alte funcţii, de laici, cu singura particularitate că ele erau, de obicei, funcţii pe viaţă. Se puteau cumula funcţia de preot cu activitatea obştească, aceasta fiind adesea un titlu onorific. Tiberius Gracchus a fost încă de tînăr ales în colegiul augurilor, la fel Cicero. Iuliu Cezar se număra încă de la vîrsta de 13 ani printre flaminii lui Jupiter, iar la 37 de ani a fost ales *pontifex maximus*. Octavian August şi împăraţii romani succesori ai săi, au deţinut, în afară de alte funcţii, şi pontificatul suprem.

Ca toate celelalte religii ale popoarelor antice, religia Romei exprima opoziția dintre comunitatea romană și întreaga lume exterioară. Zeii romani erau protectorii statului în lupta sa împotriva dușmanilor. Dar această antiteză s-a transpus și în interiorul comunității. Plebeii nu participau la cultul oficial. Ei nu aveau dreptul să recurgă la auspicii. Pe această bază (*„auspicia non habetis“*), patricienii refuzau plebeilor dreptul de a ocupa funcții publice. Dar nici cînd plebeii au dobîndit egalitatea în drepturi, inegalitatea nu a dispărut, ci s-a agravat. Odată cu dezvoltarea sclaviei, religia a devenit una din formele antagonismului dintre aristocrația sclavagistă și sclavi. Sclavii, străini de origine, erau prin acest simplu fapt excluși de la cult. Numai în timpul vechii sărbători a saturnaliilor erau oarecum date uitării diferențele sociale ; sclavii nu numai că participau la distracțiile prilejuite de sărbătoare dar, după un vechi obicei, se bucurau în aceste zile de privilegii speciale — mîncau și beau la masa stăpînului lor, ba chiar erau serviți de stăpîni. În zilele saturnaliilor reînviau parcă rînduielile comunității gentilice.

Contradicțiile de clasă ale societății romane se reflectau în religie. Cercetătoarea sovietică E. M. Staerman a arătat convingător că sclavii, liberții și oamenii liberi săraci aveau nu numai morala lor aparte, diferită de morala aristocrației sclavagiste, dar și credințele lor religioase, care nu coincideau cu religia oficială a Romei. În vechime existase, de pildă, treimea plebeiană a divinităților agricole Ceres-Liber-Libera, opusă vechii trinități patriciene Jupiter-Marte-Quirinus. Ulterior, aceste divinități plebeiene au fost și ele incluse în rîndul zeilor statali [1].

Masele populare adorau pe zeii lor preferați, îndeosebi pe Zeița Bună *(Bona dea)*, pe Priapus și mai

---

[1] Evident că zeul Mercur, protectorul comerțului (numele lui provine de la *merx* — marfă, *mercator* — negustor), era de origine plebeiană. Introducerea cultului său este explicată de către A. I. Nemirovski prin ridicarea vîrfurilor plebeiene înstărite, care se ocupau cu comerțul *(op. cit.*, p. 112—115).

mult încă pe Silvanus, precum şi alte divinităţi populare, aproape ignorate de cultul statal oficial. În aceşti zei, „oamenii mărunţi“ vedeau apărători ai lor împotriva celor puternici, apărători ai micului lor lot de pămînt, ai sărăcăciosului lor avut.

Transformări istorice. Împrumuturi

O importanţă deosebit de mare pentru religia romanilor a avut influenţa grecilor. Ea s-a manifestat încă în cea mai veche epocă prin intermediul coloniilor greceşti de pe litoralul apusean al Italiei (Cumae şi Neapole). Atunci au pătruns la romani zeii greceşti Apolo, Heracles şi alţi cîţiva. Tot în epoca regală, romanii au început, după exemplul grecilor şi al etruscilor, să construiască primele temple şi să ridice statui zeilor. Se atribuie aceleiaşi perioade vechi şi legenda cu privire la aşa-zisele cărţi sibiline, pe care romanii le-ar fi primit din Cumae şi datorită cărora Roma ar fi adoptat ritualuri greceşti. Religia greacă a început să exercite o puternică influenţă asupra Romei mai ales după supunerea coloniilor greceşti din Italia de Sud ; această influenţă a devenit şi mai puternică după cucerirea de către Roma a Greciei propriu-zise (la mijlocul secolului al II-lea î.e.n.). Romanii au preluat bogata şi foarte colorata mitologie greacă. Zeii romani au fost apropiaţi de cei greceşti şi identificaţi cu ei. Jupiter a fost identificat cu Zeus, Junona cu Hera, Minerva cu Atena, Diana cu Artemis, Marte cu Ares, Venus cu Afrodita etc. Treptat s-a instaurat un panteon sincretic greco-roman, în care nici cei mai credincioşi nu mai distingeau originea iniţială a zeilor.

Cu totul alt caracter l-a avut adoptarea unor culte orientale. Aceste culte, radical deosebite atît prin forma, cît şi prin conţinutul lor, apărute pe alt teren social-politic, pătrunse de misticism, de ideile recompensei de după moarte, au întîmpinat o atitudine de suspiciune din partea conducerii şi aristocraţiei din Roma. Ele nu s-au putut integra organic, ca religia greacă, în cultul oficial. Dar, spre deosebire de aristocraţie, masele populare, orăşenii săraci şi sclavii ado-

rau cu dragă inimă divinităţi egiptene ca Isis, Anubis şi Serapis şi tot felul de zeităţi siriene sau din Asia Mică, în care vedeau „mîntuitori". Cultele divinităţilor orientale aveau adesea caracter orgiastic. Aceste culte erau însă blamate şi chiar interzise de autorităţile romane. În pofida unor măsuri de interdicţie, cultele orientale au continuat să se infiltreze în societatea romană, ceea ce reflecta, indirect, transformarea comunităţii romane într-un centru al unui mare imperiu mediteranean, care îngloba numeroase popoare. Fireşte, deosebit de pregnant au început să se manifeste aceste fenomene într-o epocă mai recentă, în perioada descompunerii Romei antice (secolele III—IV e.n.), cînd cultele lui Mithra, Isis, Attis şi al lui Hristos, originare din Orient, s-au răspîndit pe scară largă în întregul imperiu.

Cultul împăraţilor

O altă direcţie a schimbărilor care au avut loc în religia romană a fost legată de trecerea de la republică la principat şi mai tîrziu la dominat. Puterea monarhică (iniţial voalată de titulatura republicană), născută ca urmare a crizei republicii sclavagiste, necesita o consacrare religioasă. Primele manifestări, deşi timide, ale cultului puterii imperiale se observă încă pe vremea lui Sylla, care era considerat ca un foarte mare favorit al zeilor. Adevărata zeificare a împăraţilor (la început după moarte, iar apoi şi în timpul vieţii) a început de la Iuliu Cezar. Acestuia i s-au organizat după moarte pentru prima dată onoruri divine oficiale — „apoteoza". Octavian, care a căpătat denumirea de „Augustus", adică „cel sfînt", a fost inclus după moarte printre zei, iar în onoarea lui s-a construit un templu. Caligula s-a proclamat zeu încă în timpul vieţii şi a ordonat să fie înlocuite capetele statuilor zeilor greci cu propriul său cap. În întreg imperiul s-a introdus cultul „geniului împăratului".

În acelaşi timp însă, primii împăraţi, căutînd să îmbrace puterea lor în forme acceptabile pentru tradi-

țiile republicane, promovau pe plan religios politica restaurării vechilor credințe și ritualuri romane, care începuseră să decadă. Deosebit de energic a acționat în această direcție August. El a construit 82 de temple, a reînviat cultul antic al larilor, instituind venerarea lor în fiecare din cele 265 de cartiere ale Romei, a reînnoit și a reglementat activitatea colegiului fraților arvali, a reînnoit și a lărgit jocurile și sărbările religioase, tradiționale. El însuși a preluat funcția de *pontifex maximus*. Sprijinind vechile culte romane, cezarii nu interziceau oficierea unor ritualuri străine, orientale, dar căutau să le opună religia tradițională a Romei și prin aceasta să le îngrădească întrucîtva răspîndirea. Politica aceasta, care mergea împotriva unei tendințe istorice firești, nu putea însă fi încununată de succes. Vechii zei ai Romei, în care se reflecta modul de viață caracteristic polisului închis, nu corespundeau noilor condiții ale unui imens stat universal.

Libera cugetare

În timp ce în rîndurile maselor populare adorarea vechilor zei naționali era treptat eliminată de cultele orientale, în cercurile intelectuale, odată cu dezvoltarea culturală a societății, apărea treptat ateismul. El a început să se răspîndească la Roma odată cu cultura greacă. Unul din promotorii energici ai culturii grecești, traducătorul multor autori greci în limba latină, poetul Quintus Ennius (240—169 î.e.n.), era în privința problemelor religioase un sceptic convins și nu credea în nici un fel de zei. Contemporanul său Plaut (250—184 î.e.n.) și-a permis în comediile sale să ia în derîdere formulele rugăciunilor, parodiindu-le și punîndu-le în gura hoților și a trîntorilor. Alți scriitori și filozofi din secolele al II-lea și I î.e.n. au încercat să împace religia cu o concepție rațională despre viață, atribuind o semnificație alegorică miturilor și credințelor despre zei. Unii dintre oamenii culți, deși nu mai credeau în ghicit și preziceri, le

considerau, totuşi, necesare pentru popor. De pildă, Cicero, care a ştiut să îmbine ateismul său cu îndeplinirea corectă a funcţiei de augur, spunea : „Orice am crede despre auspicii, ele trebuie păstrate, spre a nu ofensa poporul în convingerile sale şi pentru serviciile pe care le pot aduce statului“ [1].

Ateismul roman a atins cea mai înaltă treaptă în opera lui Titus Lucretius Carus (99—55 î.e.n.), genial poet şi filozof materialist. Dezvoltînd în mod consecvent în frumosul său *Poem al naturii* punctul de vedere materialist asupra lumii, negînd existenţa zeilor şi demascînd caracterul dăunător al religiei, Lucreţiu a ştiut să se ridice pînă la înţelegerea rădăcinilor religiei şi a cauzelor trăiniciei ei. Un materialist mai puţin consecvent a fost Pliniu cel Bătrîn (23—79 e.n.) ; negînd pe zeii tradiţionali, el a recunoscut, totuşi, zeitatea Soarelui, pe care-l considera centrul universului.

Religia romană a persistat pînă la victoria creştinismului — secolul al IV-lea e.n.

---

[1] Vezi Bouassier, *op. cit.*, p. 46.

RELIGIILE SOCIETĂŢII ÎMPĂRŢITE ÎN CLASE

Religii mondiale

Capitolul al 22-lea

BUDISMUL

După cum au subliniat întemeietorii marxismului, cele trei așa-numite religii „mondiale" — budismul, creștinismul și islamismul — prezintă deosebiri esențiale față de vechile religii „dezvoltate natural", care au fost și au rămas pînă la capăt religii tribale sau național-statale. Această distincție are o mare importanță. Religiile „mondiale" constituie un fenomen relativ mai nou și absolut original în istoria religiilor. Odată cu ele s-a născut, pentru prima oară în istoria omenirii, o legătură confesională între oameni, diferită de legăturile etnice, lingvistice sau politice. Oamenii au început să se unească între ei ca coreligionari, independent de locul nașterii, de limbă, de țară și cetățenie. Apariția și răspîndirea religiilor „mondiale" s-a datorat, în fiecare caz, unui foarte rar concurs de împrejurări.

Budismul — cea mai timpurie dintre religiile „mondiale" în ce privește perioada apariției — a jucat și joacă un foarte mare rol în istoria popoarelor Asiei, în multe privințe acesta fiind analog celui ce i-a revenit creștinismului în Europa, islamismului în Orientul Apropiat și Mijlociu și în Africa de Nord.

Problema originii budismului

Originea budismului este învăluită în întuneric. Izvoare scrise directe din epoca apariţiei sale nu s-au păstrat, probabil că nici nu au existat. Primele monumente scrise, inscripţiile regelui Asoka (secolul al III-lea î.e.n.), se referă la o epocă în care budismul reprezenta deja o religie constituită, cu o organizare ecleziastică închegată, cu dogme şi tradiţii proprii. Istoria timpurie a budismului, dinaintea epocii lui Asoka, este cunoscută exclusiv din legendele budiste mai noi. Legendele rămase din diferite epoci au alcătuit, cu trecerea timpului, o uriaşă literatură religioasă budistă.

Din această literatură, cea mai mare valoare prezintă pentru istorici operele cele mai timpurii — aşa-numita Lege palică —, cărţi scrise în limba pali, păstrate în prezent mai ales în Ceylon. Se pare că au fost alcătuite în primele secole î.e.n. Legea palică poartă denumirea de *Tripitaka* (în sanscrită, literal — „trei coşuri") şi constă din trei părţi : *Vinaia pitaka* — o culegere de vechi reguli canonice ale comunităţilor budiste ; *Sutta pitaka* — o culegere de convorbiri şi aforisme ale lui Buddha ; *Abidharma pitaka* — cugetări metafizice. Literatura budistă mai recentă — în limbile sanscrită, chineză, tibetană, khmeră şi japoneză — este mult mai bogată, dar prezintă o valoare istorică mai mică.

În cele mai vechi legende budiste se povesteşte despre întemeietorul acestei religii — Buddha — ca de un om real, care a trăit aproximativ în secolele VI—V î.e.n., în nordul Indiei şi care a propovăduit acolo învăţătura sa. Legendele mai tîrzii vorbesc despre Buddha ca despre o mare divinitate şi povestesc minunile care au însoţit naşterea şi viaţa lui pămîntească, precum şi încarnările lui precedente.

Tradiţiile budiste timpurii

Potrivit tradiţiilor budiste timpurii, cuprinse în Legea palică, întemeietorul religiei a fost fiul regelui

unuia din micile state din nordul Indiei. El se trăgea din familia Sakia și s-a născut în orașul Capilavastu, la poalele Himalaiei. El se numea Siddhartha ; mai tîrziu a devenit cunoscut mai ales sub numele de Gautama, iar legendele îl desemnează adesea prin tot felul de epitete onorifice, ca, de pildă, Sakia Muni (sihastrul din familia Sakia), Tatagata (Sublimul), Fericitul, Perfectul etc. Tatăl lui Siddhartha, prințul Suddhodana, și-a înconjurat din copilărie fiul îndrăgit cu un lux neobișnuit, înlăturînd cu grijă din viața lui tot ce l-ar fi putut întrista. Tînărul moștenitor nu a văzut în preajma sa și nu a cunoscut nimic mohorît, trist, urît ; nici nu bănuia măcar că în viață există suferință, nevoi, boală, bătrînețe și moarte. Siddhartha nu ieșea niciodată din incinta strălucitului său palat și a frumoaselor grădini ce-l înconjurau. Își petrecea timpul în distracții, ospețe și sărbători. S-a însurat cu femeia iubită și a avut un fiu. Cu atît mai mult a fost afectată mintea sa impresionabilă de primul contact cu realitatea dură, mizerabilă. Potrivit unei tradiții legendare mai recente, patru întîlniri au contribuit la transformarea sufletească a prințului moștenitor. I-au apărut pe rînd înaintea ochilor un bătrîn neputincios, un bolnav care suferea crîncen, apoi un mort care era dus la înmormîntare, și astfel Siddhartha a aflat pentru prima oară că boala, bătrînețea și moartea sînt comune tuturor oamenilor ; în sfîrșit, el s-a întîlnit cu un călugăr sărac, care renunțase de bună voie la lux și desfătări, găsind în ascetism liniștea sufletească, și a hotărît să-i urmeze exemplul.

Siddhartha părăsește în taină palatul și familia. Renunțînd la bogăție și putere, el devine un sihastru ascet. Șapte ani petrece Siddhartha (Gautama, cum se numea acum) în pădure, chinuindu-și și sleindu-și trupul în fel și chip, după exemplul fanaticilor credinței din acea vreme, pentru a ajunge la pacea sufletească și la cunoașterea adevărului. Dar nici postul cel mai sever, nici cele mai rafinate mortificări ale trupului nu i-au adus tînărului sihastru mulțumirea sufletească. El a înțeles că nu acesta este drumul cel just al izbăvirii. După o îndelungată și chinuitoare meditație, Gautama găsește adevărul. Potrivit legen-

delon, într-o noapte, asupra lui Gautama, pe cînd ședea sub un copac (*bodhi* sau smochin — arborele cunoașterii), cufundat în profunde meditații, a coborît deodată „iluminarea", i s-a dezvăluit întreg adevărul. Din acel moment, el devine Buddha, adică iluminatul.

Gautama a ajuns la convingerea că ambele extreme — atît viața plină de plăceri și desfătări, cît și viața de automodificare — sînt la fel de departe de calea cea dreaptă. Calea justă este cea de mijloc, calea meditației profunde pentru cunoașterea adevărului, care duce la liniște și la luminarea spiritului.

Descoperind „calea cea dreaptă", Gautama-Buddha și-a început activitatea de propovăduitor — mai întîi la Benares, apoi într-o pădure în care se aflau mulți brahmani sihaștri, după aceea în Radjagriha, capitala statului Magadha. Au început să i se alăture tot mai mulți discipoli și adepți. Pe unii dintre ei, Gautama i-a trimis să propovăduiască în toate colțurile Indiei, cu ceilalți a peregrinat el însuși, difuzînd pretutindeni învățătura sa. În aceste peregrinări de propovăduitor și-a petrecut Buddha tot restul vieții. Spre sfîrșitul vieții lui Buddha existau în multe locuri comunități de adepți ai săi, mai ales în Magadha, Koshala și în principatele vecine din nord-estul Indiei. După mulți ani de peregrinări, Buddha a murit, iar trupul său a fost incinerat de adepții săi după ritualul hindus.

Acestea sînt vechile legende cu privire la începutul budismului. Spre deosebire de legendele mai recente, pline de amănunte fantastice, ele nu conțin nimic supranatural. Desigur, legenda expusă este împodobită și cu diferite fantezii literare, cărora ar fi greșit să le acordăm un credit prea mare. Ar fi însă greșită și extrema contrară, în care au alunecat reprezentanții școlii mitologice, ca, de pildă, Kern și Senart, care neagă pur și simplu fundamentul istoric al legendelor cu privire la Buddha și vor să vadă în el o figură pur mitologică — figura unui zeu solar. Au dreptate profesorul V. P. Vasiliev, H. Oldenberg, A. Barth și alți cercetători care, recunoscînd în întemeietorul budismului o personalitate istorică, sînt, totuși, de părere că nu cunoaștem aproape nimic despre viața lui și că

numeroasele legende cu privire la ea sînt puţin veridice şi în parte născociri care urmează şablonului tradiţional [1].

Studierea minuţioasă a surselor budismului timpuriu oferă posibilitatea înţelegerii condiţiilor istorice de apariţie a acestei religii.

Perioada apariţiei budismului

Una dintre cele mai dificile probleme este aceea a cronologiei. Legendele budiste indică foarte diferit epoca în care a trăit Buddha. Astfel, budiştii din sud îl situează aproximativ spre sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., dar cei din Nord ne dau o cronologie diferită, mergînd pînă în secolul al XXV-lea î.e.n. (anul 2420). Tradiţia relativ mai veridică a budismului sudic ne oferă posibilitatea rezolvării ipotetice a acestei probleme în raport cu perioada domniei regelui Asoka, care este destul de precis stabilită prin sursele greceşti (anii 273—236 î.e.n.). Rezultă, desigur ipotetic, că anul morţii lui Buddha a fost aproximativ 490 î.e.n. ; deci viaţa lui s-ar fi desfăşurat în a doua jumătate a secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea î.e.n. Întemeietorul budismului a fost deci contemporan cu Confucius.

Condiţiile istorice ale apariţiei budismului

Budismul a apărut în condiţiile unei crîncene intensificări a luptei de clasă care s-a desfăşurat în principatele nordice ale Indiei, îndeosebi în Magadha, în cursul secolelor VI—V î.e.n., în epoca dinastiei lui Seisunaga. Huzurul bogaţilor — proprietarii de sclavi, brahmanii, kşatria, prinţii — şi mizeria sclavilor, a ţăranilor aserviţi din obştii şi a celor din castele inferioare, rivalitatea şi lupta pentru putere dintre

---

[1] V. Vasiliev. *Budizm i ego dogmatî, ucenie i literatura*, vol. I, St. Petersburg, 1857, p. 28—36 ; H. Oldenberg. *Buddha şi viaţa lui, concepţia şi comunitatea lui*, Moscova, 1905, p. 93.

castele superioare, brahmani şi kşatria, apariţia dinastiilor militare (de pildă, dinastia lui Seisunaga), provenite din rîndurile kşatrilor şi care au înlăturat de la putere aristocraţia brahmană, — toate acestea laolaltă au generat criza concepţiei tradiţionale despre lume. Credinţa în caracterul de nezdruncinat al orînduirii castelor, instituită, chipurile, de către însuşi marele Brahma, a început să se clatine. S-au răspîndit foarte mult sihăstria, ascetismul, călugării rătăcitori, ceea ce reflecta nemulţumirea faţă de ordinea existentă chiar la mulţi dintre cei care făceau parte din castele superioare. În această ambianţă apăreau teorii critice, secte, chiar şi sisteme filozofice ateiste, cum ar fi, de pildă, ćarvaka. Una din aceste noi credinţe, în care şi-a găsit reflectarea nemulţumirea generală, nesiguranţa şi desperarea, a fost şi budismul.

Budismul timpuriu

Cu greu se poate distinge sub straturile mai tîrzii conţinutul iniţial al concepţiei budiste. Cîndva, ea a fost nu atît o concepţie religioasă, cît un sistem etico-filozofic.

Baza concepţiei budiste timpurii o constituie aşa-numitele „patru adevăruri supreme“, a căror descoperire a constituit „iluminarea“ lui Gautama-Buddha şi pe care el le-a anunţat încă de la prima sa predică, la Benares. Aceste patru adevăruri sînt : teoria suferinţei, a cauzelor suferinţei, a curmării suferinţelor şi a căilor de curmare a suferinţelor.

Întreaga viaţă, potrivit concepţiei lui Buddha, este suferinţă. „Naşterea este suferinţă, bătrîneţea este suferinţă, boala este suferinţă, unirea cu o fiinţă neiubită este suferinţă, despărţirea de fiinţa iubită este suferinţă, neobţinerea realizării dorinţei este suferinţă...“. Cauza suferinţei este ataşamentul de viaţă, dorinţa fierbinte de a exista. Această dorinţă fierbinte „duce din reîncarnare în reîncarnare“.

Curmarea suferinţei constă în „înlăturarea acestei sete de viaţă prin nimicirea completă a dorinţei“.

Omul trebuie să-şi înăbuşe orice dor de viaţă, orice dorinţă sau pasiune, ataşamentul faţă de orice.

Cum se poate obţine nimicirea dorinţelor ? Acest lucru ni-l arată cel de-al patrulea din „cele patru adevăruri supreme". El vorbeşte despre o „cale compusă din opt drumuri" care duc la curmarea suferinţelor ; ele sînt : credinţa dreaptă, hotărîrea dreaptă, cuvîntul drept, fapta dreaptă, modul de viaţă drept, dorinţele drepte, gîndurile drepte, contemplarea dreaptă". Urmînd această „cale din opt drumuri", omul atinge, în cele din urmă, perfecţiunea ; el devine *arhat*, adică sfînt, şi se cufundă în *nirvana*. Nirvana este starea ultimă, ideală, către care, potrivit concepţiei budiste, trebuie să tindă înţeleptul.

Ce este nirvana ? Deşi această noţiune ocupă locul central în întreaga filozofie budistă, ea nu a căpătat o definiţie precisă, iar în literatura budistă întîlnim diferite interpretări ale acestei noţiuni. După părerea unora, nirvana este anihilarea totală, nefiinţa totală. După părerea altora, nirvana este curmarea numai a existenţei accesibile cunoaşterii şi trecerea într-o altă stare inaccesibilă cunoaşterii. Tot astfel, unii consideră că nirvana este accesibilă în cursul vieţii omului, iar alţii consideră că ea nu-i accesibilă decît după moartea trupului. Oricare ar fi diversele păreri, nirvana înseamnă curmarea acelui lanţ de reîncarnări care, potrivit concepţiilor tradiţionale indiene, însuşite şi de budişti, constituie apanajul a tot ce trăieşte.

Acest veşnic lanţ de reîncarnări se numeşte la budişti *sansara (sanskara)*. El conduce inevitabil orice fiinţă vie de la o renaştere la alta, prin nesfîrşite suferinţe. Moartea nu eliberează pe om de suferinţele existenţei, deoarece după ea urmează o nouă naştere. Nu se poate smulge din acest cerc vicios chinuitor al sansarei decît acela care printr-un lung şir de reîncarnări atinge starea de arhat, adică de sfînt sihastru, care a ajuns la cunoaşterea adevărului. Reîncarnîndu-se, fiinţa vie poate lua, precum afirmau şi brahmaniştii, nu numai chip de om, ci şi orice alt chip : se poate încarna în animal, plantă, spirit rău, divinitate. Forma supremă a reîncarnării o constituie naşterea ca om, deoarece numai din această stare este

posibilă trecerea în starea ideală de nirvana. Însuşi Buddha, potrivit credinţelor budiştilor, mai înaintea naşterii sale sub chip de Gautama-Sakia Muni, a trecut printr-un lung şir de reîncarnări ; el a trăit pe pămînt aparţinînd diferitelor caste şi profesiuni şi în cer ca zeu şi ca Brahma. Dar el este primul om care a atins „iluminarea", din care cauză nu mai este supus nici unei reîncarnări. Moartea sa este trecerea directă în nirvana. De aceea, budiştii vorbesc de obicei nu de moartea întemeietorului religiei lor, ci despre trecerea lui în nirvana.

Budismul timpuriu considera că unicul mijloc de a atinge starea de arhat, iar prin aceasta nirvana, îl constituie propriile eforturi conştiente ale omului, respectarea neabătută a „căii cu opt drumuri". Nimeni şi nimic nu-l poate salva pe om, nu-l poate izbăvi de chinuitoarea sansara pentru a-l duce în nirvana dacă el singur nu face aceasta. Omul nu trebuie să-şi pună speranţa în zei. Buddha nu a negat existenţa zeilor, dar zeii, potrivit învăţăturii sale, nu pot să-l izbăvească pe om de suferinţele existenţei, căci nici ei înşişi nu sînt izbăviţi de aceste suferinţe, întrucît şi ei sînt supuşi aceleiaşi legi a circuitului sansarei. De aceea, Buddha, omul care a atins iluminarea, este deasupra zeilor. Dar nici Buddha nu-i salvează pe oameni, nu-i cruţă de suferinţele sansarei, nu-i duce în nirvana ; el doar a vestit oamenilor adevărul, le-a indicat calea cea dreaptă, iar fiecare om trebuie să păşească de sine stătător pe această cale.

„Luaţi seama, fraţilor — a spus Saki Muni în prima sa predică, la Benares —, izbăvirea de moarte a fost găsită ; luaţi seama, călugări, vreau să vă sfătuiesc, vreau să vă dezvălui învăţătura mea. Dacă veţi urma sfatul meu, veţi ajunge în curînd la cea mai înaltă împlinire a sfintelor aspiraţii... Veţi cunoaşte încă în această viaţă adevărul şi-l veţi privi în faţă".

Etica budismului timpuriu

Centrul de greutate al învăţăturii budiste timpurii rezidă, aşadar, în domeniul moral, în normele de

comportare ale omului. Omul poate, prin meditaţie şi contemplare, să atingă adevărul, să găsească calea cea justă de izbăvire şi, respectînd poruncile învăţăturii sfinte, să atingă desăvîrşirea.

Poruncile morale ale budismului iniţial aveau un caracter mai mult negativ, adică erau o înşiruire de fapte de la care trebuie să se abţină adeptul lui Buddha. Poruncile elementare obligatorii pentru toţi se reduceau la următoarele cinci : să nu ucizi nici o fiinţă vie, să nu-ţi însuşeşti proprietatea altuia, să nu te atingi de soţia altuia, să nu minţi, să nu bei alcool. Însă pentru cei ce vor să atingă desăvîrşirea, aceste cinci porunci se dezvoltă într-un întreg sistem de prescripţii mult mai severe. Interdicţia de a ucide ajunge pînă acolo încît este oprit de a omorî pînă şi insectele aproape invizibile, din care cauză nu este permis să bei apă nefiltrată, întrucît în ea ar putea fi mici fiinţe vii, să te îndeletniceşti cu agricultura, deoarece, involuntar, plugarul dăunează cu plugul său viermilor din pămînt etc. Interdicţia de a încălca credinţa conjugală se extinde pînă la cerinţa unei castităţi absolute. Interdicţia de a-ţi însuşi bunul altuia este înlocuită cu cerinţa renunţării la orice posesiune în genere. În locul interdicţiei alcoolului se prescrie o strictă abţinere de la alimente în general, renunţarea la orice comoditate, la plăcerile şi bunăstarea vieţii pămînteşti. Într-un cuvînt, îndeplinirea prescripţiilor morale ale budismului însemna cerinţa unui mod de viaţă monahal, retragerea din lume, sihăstria.

Una dintre cele mai importante porunci ale budismului este dragostea şi mila faţă de orice fiinţă vie. Orice ataşament excepţional faţă de un anumit om este categoric condamnat. Pe de altă parte, iubirea budistă faţă de fiinţele vii nu este o iubire activă, ci mai degrabă o atitudine binevoitoare pasivă, o neîmpotrivire la rău, iertarea jignirilor. Adeptul lui Buddha nu trebuie în nici un caz să răspundă cu rău la rău, întrucît prin aceasta nu se micşorează, ci creşte duşmănia şi suferinţa. Nu-i permis nici măcar să-i aperi pe alţii de violenţe, să te răzbuni pentru o nedreptate, să pedepseşti pentru omor. Adeptul lui

Buddha trebuie să aibă o atitudine de calm, răbdare şi nepărtinire faţă de rău, evitînd doar de a participa la înfăptuirea lui.

Metafizica budismului timpuriu

Problemele cunoaşterii în filozofia budismului timpuriu rămîneau pe un plan mult secundar faţă de cele etice. Ele erau foarte confuze. Însuşi Buddha nu acorda o mare însemnătate problemelor pur metafizice, considerînd că cea mai importantă sarcină este propovăduirea drumului just al vieţii. În legătură cu o predică a lui Buddha se citează următoarea comparaţie ca exemplu : în măsura în care un mănunchi de frunze strîns în mînă este mai mic decît întreaga cantitate de frunze ale pădurii, în aceeaşi măsură părticica de adevăr dezvăluită de Buddha discipolilor săi este mai mică decît adevărul pe care el personal l-a aflat, dar pe care a considerat că nu-i necesar să-l dezvăluie oamenilor, întrucît le este inutil. Omul care caută salvarea de răul lumii nu trebuie să-şi pună probleme inutile cu privire la esenţa lumii, originea ei, ci să urmeze drumul prescris al virtuţii.

Budismul neagă unitatea sufletului omenesc, şi cu atît mai mult caracterul său nemuritor. Baza vieţii psihice o constituie nu sufletul, ci diferite *dharme.* Cuvîntul *dharma* are multe semnificaţii : lege, învăţătură, religie, adevăr real, calitate etc. Dar principala lui semnificaţie în filozofia indiană este „purtător al caracteristicii sale“, adică purtător al calităţilor sufleteşti. Omul are mulţi asemenea purtători ai calităţilor sale — dharme. Diverse şcoli budiste le cifrează la 75, 84, 100 şi mai multe. Printre ele există dharme „senzoriale“, legate de percepţia lumii materiale (vizuală, auditivă etc.), dharme „ale conştiinţei“ (concepţii abstracte) şi alte cîteva categorii, printre care unele nu sînt supuse fiinţei şi tind spre linişte — nirvana.

La moartea omului, dharmele care alcătuiesc personalitatea sa se dezagregă ; sub influenţa *karmei,* care s-a creat din întreaga activitate a omului din cursul vieţii sale şi în încarnările precedente, ele se

unifică însă din nou, de data aceasta în noi combinații, și dau naștere unei noi personalități. Așa se săvîrșește eternul circuit al dharmelor, acest chinuitor „cerc al existenței", din care omul nu se poate smulge decît urmînd poruncile lui Buddha [1].

Învățătura despre dharme constituie, după cum just arată Rosenberg, fundamentul filozofiei budiste. Această învățătură conține, deși într-o formă naivă și mistificată, neîndoielnice elemente de dialectică ; nu degeaba a afirmat Engels că gîndirea dialectică s-a ivit pentru prima dată la budiști [2].

Religia budismului timpuriu este uneori denumită „religie fără Dumnezeu", „religie ateistă". Acest lucru nu este pe deplin just, însă în această afirmație există un dram de adevăr. Buddha nu contesta existența zeilor brahmani, dar el a considerat că ei sînt neputincioși să-l ajute pe om ; omul se poate izbăvi de suferințele existenței numai prin propriile sale eforturi. La prima vedere, această învățătură conține un apel la manifestarea unei voințe și activități de sine stătătoare a omului ; în realitate însă, Buddha a conceput izbăvirea, pur și simplu, ca o retragere pasivă din viață ; de suferințele existenței, omul nu se poate izbăvi decît renunțînd la existență.

Comunitățile budiste timpurii

Strictețea prescripțiilor morale practice ale budismului timpuriu cerea adepților acestei învățături un mod de viață monahal. Și, într-adevăr, comunitățile budiste timpurii constituiau frății de călugări rătăcitori și de călugărițe. În ele intrau oameni din diferite caste, dar nu toți : nu erau primiți sclavii, soldații, debitorii, nu era primit nimeni împotriva voinței părinților. Statutul monahal era sever : membrii comunității nu puteau poseda nici o avere în afară de o îmbrăcăminte simplă de culoare galbenă (această cu-

---

[1] O. Rosenberg, *Probleme ale filozofiei budiste*, Petrograd, 1918, p. 83, 85, 233 ș.a.

[2] K. Marx și F. Engels. *Opere*, vol. 20, București, Editura politică, 1964, p. 520—521.

loare și-au însușit-o în India castele inferioare, „impurii") ; ei trăiau din pomeni, mîncau o singură dată pe zi înainte de apusul soarelui, făceau legămînt de celibat etc. Nu toți adepții lui Buddha puteau sau acceptau să-și impună aceste privațiuni ; majoritatea lor preferau să rămînă printre oameni. Acești adepți mireni ai budismului — *upasaka* (femeile — *upasika*), adică „adoratori", erau datori să respecte numai cele cinci interdicții și să facă donații în folosul comunității monahale.

Răspîndirea budismului timpuriu

Propovăduirea noii religii a avut un mare succes în India. Ea corespundea cerințelor și aspirațiilor diferitelor pături ale populației. Pentru clasele orășenești — kșatrii etc. —, budismul era o armă de luptă împotriva aristocrației brahmane și privilegiilor ei, împotriva asupririi cu caracter de castă. Maselor populare asuprite, care nu vedeau nici o ieșire din sărăcie și nenorocire, învățătura budistă le oferea un drum de izbăvire ; religia brahmană nu le oferea nici măcar o astfel de cale, căci brahmanii tratau cu aroganță și dispreț poporul. Membrii castelor inferioare, lipsite de drepturi, intrînd în comunitatea monahală budistă, căpătau unele drepturi umane, căci acolo erau tratați ca egali. De aceea, chiar numai singur faptul că predica budistă se adresa poporului, oamenilor simpli, pe care brahmanismul în general îi ignora, trebuia să tragă poporul la noua învățătură. Această învățătură nu cerea poporului nici aduceri de jertfe scumpe, nici ritualuri complicate și împovărătoare. Mai trebuie adăugat la aceasta și faptul că Gautama-Buddha și discipolii săi predicau poporului în limba uzuală *(prakrita)*, și nu în limba arhaică, neînțeleasă de mase, a anticelor imnuri vedice.

La larga răspîndire a învățăturii budiste a mai contribuit și buna organizare a comunităților monahale.

Brahmanii se opuneau cu desperare la răspîndirea noii religii, dar erau neputincioși în fața ei. Precum

s-a mai arătat, brahmanismul n-a găsit decît treptat noi mijloace de luptă ; abia atunci a trecut la contraofensivă împotriva budismului.

Dar nici budismul nu a rămas neschimbat în lupta împotriva religiei brahmane. Încă din primele secole a început transformarea budismului inițial ; ulterior, această învățătură s-a transformat în opusul ei.

Budismul în epoca dinastiei Mauria și a Kușanilor

În secolul al III-lea î.e.n., budismul a devenit religie dominantă în statul Magadha, care cuprindea o mare parte a Indiei. În acest stat, influența brahmanilor a fost slăbită de politica dinastiei provenite din kșatri. Îndeosebi regii din dinastia Mauria, provenită din casta inferioară, care au guvernat acest stat după alungarea invadatorilor greco-macedoneni (anul 324) au fost protectori ai budismului. Ei nu puteau și nu voiau să se sprijine pe aristocrația brahmană. Comunitățile budiste, care nu recunoșteau deosebirile de castă, puteau deveni pentru ei un sprijin mult mai comod, mai ales că se bucurau de un mare prestigiu în rîndurile poporului. Budismul corespundea marelui stat centralizat și prin faptul că nu era legat de cultele locale și tribale ; comunitățile budiste erau construite pe baza unei severe discipline și supuse unei conduceri unitare. În sfîrșit, prin propovăduirea neîmpotrivirii la rău, budismul ajuta pe guvernanți să țină poporul în frîu. Iată cauzele pentru care cel de-al treilea rege din dinastia Mauria — Asoka, după o scurtă perioadă de persecutare a budiștilor, și-a schimbat atitudinea față de ei și a proclamat budismul religie de stat.

Inscripțiile lui Asoka conțin cele mai vechi date incontestabile despre budism. În timpul lui au început să apară mănăstiri budiste. S-au construit *stupe* — depozite cu diferite relicve sacre. După ce s-a răspîndit în întreaga Indie, budismul a început să pătrundă și în afara frontierelor sale : în Ceylon (secolul al III-lea î.e.n.), iar mai tîrziu în Indochina

şi Indonezia. Introducerea budismului în aceste ţări se desfăşura odată cu expansiunea comercială a Indiei.

O mai largă răspîndire a căpătat budismul în timpul dinastiei Kuşanilor, în secolele I—II e.n. Această dinastie străină căuta, fireşte, să găsească un sprijin în ţară. Regii kuşani protejau în fel şi chip comunităţile budiste, construiau mănăstiri, temple. În aceşti ani, budismul s-a răspîndit în nord, în Asia Centrală ; el a pătruns şi în China.

Schimbări în religia budistă

Larga expansiune a budismului, îndeosebi în afara frontierelor Indiei, şi transformarea lui în religie de stat au dus la modificări esenţiale în chiar conţinutul religiei. Aceste modificări se produceau parte spontan, parte organizat, sub forma unor hotărîri ale sinodurilor budiste.

Modificările aduse religiei budiste erau îndreptate în două direcţii : pe de o parte, în cercurile intelectualilor şi în rîndurile conducătorilor comunităţilor monahale s-a produs o complicare şi o continuă dezvoltare a metafizicii budiste ; pe de altă parte, pe măsura răspîndirii budismului în rîndurile maselor largi, îndeosebi în afara frontierelor Indiei, avea loc o adaptare a învăţăturii budiste la tradiţiile locale, la credinţele religioase primitive ale popoarelor din diferitele ţări. Ambele procese, în aparenţă opuse, se influenţau reciproc.

Încă la cel de-al doilea sinod budist a apărut (potrivit tradiţiei) divergenţa cu privire la stricteţea respectării statutului, iar comunitatea s-a scindat în două curente sau secte. Mai tîrziu au început să apară şi alte secte. În total au apărut peste 30 de secte. Cea mai mare schismă s-a produs în preajma secolului I e.n., cînd budismul s-a împărţit în două curente : *hinayana* (carul mic, calea îngustă) şi *mahayana* (carul mare, calea largă). Potrivit tradiţiei, această divizare a fost oficializată la cel de-al patrulea sinod. Adepţii hinayanei erau pentru o strictă respectare a statutului,

aplicau dogmele budismului inițial. Dimpotrivă, adepții mahayanei s-au îndepărtat în multe privințe de învățătura lui Sakia Muni.

Mahayana

Este considerat ca întemeietor al învățăturii mahayana cunoscutul teolog budist Nagardjuna (secolul I e.n.), originar din India de sud, din casta brahmanilor. Învățătura mahayana conținea inovații esențiale în comparație cu budismul inițial. Ea a reprezentat neîndoielnic o mare concesie făcută brahmanismului și reflecta influența brahmanilor care au adoptat noua religie, păstrînd însă multe elemente din vechea lor concepție despre lume.

Mahayaniștii porneau de la concepția că teza fundamentală a religiei budiste — că fiecare om poate atinge nirvana numai prin propriile sale eforturi — pune asupra omului de rînd o sarcină peste puteri, această cale îngustă fiind accesibilă numai unui foarte mic număr de oameni. Religia fără Dumnezeu sau zei este inaccesibilă masei poporului : credincioșii au nevoie de Dumnezeu sau de zei. Astfel, întemeietorul budismului, Gautama-Buddha, s-a transformat pentru mahayaniști dintr-un învățător înțelept în zeu. Treptat a luat naștere cultul lui Buddha. În cinstea lui au început să se construiască inițial stupe, iar apoi adevărate temple, unde se păstrau statui ale lui Buddha, uneori de proporții gigantice. A luat naștere credința că Buddha-Sakia Muni (Gautama) nu-i decît unul din numeroșii Buddha. Între acești zei Buddha erau incluși și zeii brahmani, iar ulterior și zeii altor țări în care s-a răspîndit budismul. Panteonul budismului se completează și prin includerea unor sfinți — arhații. Treptat, numărul zeilor Buddha crește foarte mult : se vorbește despre 995 de asemenea Buddha stăpîni ai lumii, despre 35 de Buddha purificatori de păcate etc. În mănăstirile budiste din nord se păstrează adesea statui a o mie de Buddha. Cei mai venerați dintre aceștia sînt Buddha-Sakia Muni — care ne este cunoscut ca întemeietor al religiei ;

Buddha-Maitrey — viitorul Buddha, care trebuie să ia locul celui actual la conducerea lumii ; Buddha-Ocirvani (Vacirapani) — ultimul din cei o mie de Buddha ; Buddha-Manzuşiri (înţeleptul) ; Addibuddha — creatorul lumii ; Buddha-Amitaba — stăpînul mistic al raiului.

În afară de Buddha, în budismul mahayanist au devenit obiect de veneraţie şi *bodisatvii*. Bodisatva este o fiinţă care a atins perfecţiunea prin eliminarea din sine a setei de existenţă şi care a meritat trecerea în nirvana, însă de bunăvoie a mai rămas temporar în lume, spre a salva alte fiinţe. Prin urmare, bodisatva este un fel de Buddha potenţial. Dintre bodisatva, budiştii îl venerează îndeosebi pe Avalokiteşvara.

O altă inovaţie importantă introdusă de mahayanişti în religia budistă este admiterea mirenilor în nirvana. Nagardjuna a fost primul care a predicat că accesul în nirvana este deschis nu numai călugărilor, ci şi mirenilor.

Dar aceste concesii nu erau suficiente. Adevăratul ideal al nirvanei, atrăgător pentru filozofii rafinaţi, pentru intelectualii decepţionaţi, era puţin inteligibil pentru masele populare. Ele trebuiau atrase prin ceva mai ademenitor. Şi astfel apare în budismul mahayanist concepţia raiului, care lipsea cu desăvîrşire în budismul iniţial. Raiul se află într-o ţară fericită, Sukavati. Acolo, printre livezi luxuriante, cu belşug de tot felul de bunătăţi, locuiesc cei drepţi. Acolo guvernează misticul Buddha-Amitaba. În raiul Sukavati intră sufletele celor drepţi, care urmează să se mai reîncarneze numai o singură dată pe pămînt înainte de a atinge nirvana. Pentru masa de rînd a credincioşilor, raiul Sukavati reprezenta nu o stare intermediară, ci tocmai cea mai dorită situaţie.

Alături de rai a apărut şi iadul budist (foarte asemănător celui creştin). Pentru intimidarea credincioşilor s-au inventat cele mai groaznice torturi destinate celor ce au călcat legile lui Buddha.

În învăţătura mahayanistă a rămas foarte puţin din budismul iniţial ca sistem etico-filozofic. În schimb,

în această formă a sa mai maleabilă, budismul s-a dovedit apt pentru o mult mai largă pătrundere în diferite ţări.

Răspîndirea ulterioară a budismului

Răspîndirea budismului a mers mînă în mînă cu influenţa culturii indiene, cu extinderea comerţului indian. S-a vorbit mai înainte despre pătrunderea budismului în Ceylon. De acolo, propovăduitorii budişti au răspîndit această învăţătură în Birmania şi Siam (încă înainte de secolul al V-lea e.n.), în insulele Indoneziei (începînd din secolul al V-lea e.n.). În Indonezia, budismul împreună cu brahmanismul s-a menţinut pînă în secolul al XIV-lea, cînd a fost învins de islamism. În toate ţările mai sus arătate, budismul s-a răspîndit încă în vechea sa formă, hinayanistă ; de aceea, hinayana a început mai tîrziu să fie denumită budism sudic.

În China, dimpotrivă, religia hinayanistă, care a pătruns acolo încă din secolul I e.n., nu s-a menţinut, şi mai tîrziu, îndeosebi începînd cu secolul al V-lea, a devenit predominant budismul mahayanist ; aici, el a găsit un teren prielnic, împărţindu-şi influenţa cu religiile locale — confucianismul şi daoismul. Din China, budismul a pătruns, încă în secolul al IV-lea, în Coreea, iar de acolo în Japonia (secolul al VI-lea). În Japonia, budismul s-a menţinut pînă în zilele noastre, rivalizînd cu religia locală — şintoismul — şi influenţîndu-se reciproc ; în Coreea a existat paralel cu confucianismul. În Nepalul învecinat cu India, budismul a pătruns încă în vremea lui Asoka şi abia mai tîrziu a luat forma budismului tibetan.

Budismul în Tibet

Principala regiune unde a înflorit cel mai mult învăţătura mahayana a fost Tibetul. Budismul a fost pentru prima oară adus în Tibet în secolul al VII-lea e.n., din motive pur politice. În procesul trecerii la

societatea împărţită în clase, unificatorul Tibetului, prinţul Srontzian-gombo, a simţit necesitatea de a consolida ideologic unificarea. El a intrat în relaţii cu ţările vecine — India (Nepal) şi China. Din Nepal, el a preluat scrisul şi religia budistă.

Începînd din secolul al IX-lea, budismul a început să se răspîndească în popor, dar în forma mahayanistă. Propovăduitorul ei era Padma-Sambhava, care, împreună cu adepţii săi, practica pe scară largă ritualuri magice, descîntece, ghicitul. Aceşti misionari ai budismului au completat din belşug panteonul lui Buddha cu divinităţi locale ; ei propovăduiau raiul Sukavati pentru cei drepţi şi iadul înfricoşător pentru cei păcătoşi. Toate acestea au uşurat adoptarea noii religii de către masele populare, iar autorităţile o sprijineau şi ele intens. În Tibet era puternic şi partidul antibudist, care se sprijinea pe vechea aristocraţie gentilică tribală. La începutul secolului al X-lea (în timpul regelui Langdarma), budismul a fost supus persecuţiilor. Lupta s-a terminat însă prin victoria budiştilor, care, organizînd un complot, în anul 925 l-au ucis pe Langdarma (în credinţele budiste mai recente, el este prezentat ca un păcătos şi eretic îngrozitor). Budismul a repurtat victoria definitivă în Tibet în secolul al XI-lea, cînd în sînul lui a apărut un nou curent — *tantrismul.*

Tantrismul şi ghelukpa

Întemeietor al tantrismului este considerat acelaşi Padma-Sambhava, iar cel mai important reprezentant al lui a fost călugărul Giu-Adisu, venit în Tibet din India la mijlocul secolului al XI-lea. Tantrismul, sau sistemul *tantr*, este o învăţătură mistică în care n-a rămas aproape nimic din budismul iniţial. Tantrismul pune mai presus de orice pe Addibuddha — fiinţă supremă fără început şi fără sfîrşit. O importanţă deosebit de mare se acordă la tantrişti contemplării şi formulelor magice *(darani)*, a căror cunoaştere uşurează şi grăbeşte reîncarnarea şi atingerea nirvanei. Centrul de greutate se transferă la acţiunile magice

ale înțelepților — cunoscători ai tantrei. Dintr-un sistem filozofic, budismul s-a transformat într-o simplă magie.

În secolele al XI-lea și al XII-lea, Tibetul a fost întesat cu o rețea de mănăstiri, în care locuiau o mulțime de călugări — *lama* în limba tibetană (de aici, denumirea de *lamaism* pentru budismul tibetano-mongol). Cuceritorii mongoli (îndeosebi Cubilai) au sprijinit intens budismul în această țară. Conducătorul celei mai influente mănăstiri (Sakia), Pagba-lama, a devenit locțiitor al împăratului. Dinastia Min din China, fără a înceta să sprijine budismul în Tibet, ducea, totuși, o politică de fărîmițare a acestei țări, spre a o slăbi, și nu îngăduia creșterea puterii unor mănăstiri pe seama altora. Probabil ca o reacție la această politică a luat naștere în rîndurile budiștilor din Tibet un nou curent de unificare, condus de reformatorul budist Tzonkava (din mănăstirea Gumbum din Amdo), întemeietorul sectei *ghelukpa* ; el a trăit în secolele XIV-XV. Tzonkava a încercat să renască vechea morală budistă și severitatea obiceiurilor. El a statornicit o strictă disciplină în rîndurile călugărilor. S-au instituit noi forme de cult — servicii divine solemne, ceremonii fastuoase și sărbători religioase cu folosirea de instrumente muzicale, clopote, prapori ș.a. Principala reformă a constat în instituirea unei stricte ierarhii în organizația bisericească budistă. Toată puterea în biserică era concentrată în mîinile celor doi ierarhi supremi : pancen-rimboce (pancen-lama, pancen-ertni) și ghialpo-rimboce, denumit mai tîrziu dalai-lama („marele lama"). Ambii erau proclamați întruchipări ale celor mai venerate divinități budiste : pancen-lama a lui Buddha-Amitaba, iar dalai-lama a lui Bodisatva Avalokiteșvara.

Hierocrația tibetană

Puterea laică aparținea în Tibet, cel puțin nominal, împăraților chinezi, iar ierarhii budiști ai Tibetului dispuneau inițial numai de puterea spirituală, însă prestigiul lor în rîndurile populației era mare. Îm-

păraţii Min erau slabi. În anul 1639-1640, hanul mongol Guşi a intervenit în problemele tibetane şi, ucigînd pe prinţul local, a transferat întreaga putere laică în mîinile lui dalai-lama. La început, puternica dinastie manciuriană din China şi-a extins din nou puterea suverană asupra Tibetului, dar, de fapt, puterea locală a rămas în mîinile lui dalai-lama, mai precis în mîinile lamilor supremi care îl înconjurau. În Tibet s-a instituit sistemul hierocratic — o formă originală de orînduire feudal-iobăgistă, în care marii feudali proprietari funciari, clerici şi laici, stăpîneau masa ţărănimii lipsite de drepturi, iar puterea politică era concentrată în mîinile ierarhilor budişti.

În fruntea acestei ierarhii se aflau pancen-lama şi dalai-lama. Rangul spiritual al primului este superior, deoarece el este considerat o reîncarnare a lui Buddha-Amitaba, iar dalai-lama — o reîncarnare a lui Bodisatva. Pancen-lama este considerat tatăl spiritual al lui dalai-lama. Puterea laică reală aparţinea însă lui dalai-lama şi, de aceea, el era mai cunoscut şi mai influent în lumea budistă, chiar şi în alte ţări, decît pancen-lama, care se îndepărtase de treburile lumeşti. Reşedinţa lui dalai-lama era palatul mănăstirii Potala, în oraşul sfînt Lhasa ; reşedinţa lui pancen-lama era în mănăstirea lui Dasihlumbo, în apropiere de oraşul Şigatse. Un rol activ în unificare l-a jucat pancen-lama, în timp ce dalai-lama a fost silit să consimtă la aceasta numai sub presiunea cererii generale. În fruntea guvernului local au fost lăsaţi ambii ierarhi, iar guvernul popular al Chinei a recunoscut tradiţiile religioase ale Tibetului. Întreaga organizaţie bisericească a fost lăsată în deplină libertate. După răscoala reacţionară pornită de marii feudali şi clerici în martie 1959, dalai-lama a fugit însă din ţară.

Budismul la mongoli, buriaţi şi calmuci

Tibetul a fost centrul răspîndirii budismului în ţările vecine, unde a servit aceloraşi obiective de consolidare a puterii feudale a prinţilor. În Mongolia, bu-

dismul a pătruns încă în epoca dinastiei Yuan (sub domnia hanului Cubilai), dar în timpul disensiunilor feudale ce au urmat el şi-a pierdut orice influenţă. De la sfîrşitul secolului al XVI-lea, prinţii mongoli au reînceput introducerea lui, invitînd predicatori lama din Tibet şi construind mănăstiri. *Hutuhta* (sau *bogdo-gheghen* — marele sfînt) din Urga, privit ca o reîncarnare a foarte veneratului cărturar budist Taranatha, era recunoscut ca sfînt în toate ţările budiste din nord şi considerat al treilea ierarh în rang, după pancen-lama şi dalai-lama. După revoluţia chineză din 1911, hutuhta din Urga (bogdo-gheghen) s-a situat în fruntea puterii statale din Mongolia, care s-a transformat într-un stat hierocratic, ca şi Tibetul. Aşa a fost pînă în anul 1924, cînd în Mongolia a fost instaurată republica populară de către Partidul Popular Revoluţionar.

Pe la începutul secolului al XVII-lea, budismul s-a răspîndit şi în rîndurile calmucilor nomazi care au trecut în ţinutul Volgăi inferioare.

Budismul a început să se răspîndească mai intens în rîndurile buriaţilor pe la începutul secolului al XVIII-lea.

Budism-lamaismul contemporan

Pentru întregul budism nordic, Tibetul constituie o metropolă, o ţară sfîntă. Lhasa este oraşul sfînt, către care se îndreaptă de pretutindeni pelerinii budişti. Majoritatea populaţiei acestui oraş o alcătuiesc călugării. Limba tibetană este considerată sacră pentru toţi budiştii nordici, în această limbă fiind scrisă o bogată literatură religioasă. Sanctuarele tibetane sînt venerate şi de budiştii sudici. Formele cultului, statornicite de Ţzonkava, sînt aproape identice în tot budismul nordic. În fiecare mănăstire se oficiază zilnic *hurale* (servicii divine), în anumite zile se organizează serbări fastuoase, în cadrul cărora lamii dansează, purtînd măşti înspăimîntătoare, menite să sperie pe duşmanii credinţei.

Cultul zilnic lamaist s-a transformat de mult în-

tr-o simplă formalitate. Se acordă o mare importanţă repetării mecanice a formulelor de rugăciune. Cea mai importantă dintre ele este : *„Om mani padme hum !“* („O, tu, giuvaer din floarea de lotus !“). Ea se scrie pe pietre, pe drumuri, pe foi de hîrtie, care după aceea se bagă în aşa-zisele „morişti de rugăciune“ *(hurde)* ; aceste morişti se învîrtesc cu mîna de cel ce se închină ; fiecare învîrtitură este echivalentă repetării de mai multe ori a rugăciunii ; moriştile sînt învîrtite, de asemenea, de vînt sau de apă.

În ţările budiste sînt foarte mulţi călugări. Există obiceiul ca din fiecare familie să se consacre vieţii de călugări (lama) cel puţin un băiat. Există şi femei călugăriţe, însă mai puţine la număr. În Tibet, preoţii lama ajung la un sfert din populaţia masculină a ţării. O parte din lama locuiesc în mănăstiri, o parte printre mireni. Mănăstirile din Tibet şi Mongolia posedau pînă în ultima vreme mari proprietăţi feudale : pămînturi, vite. În unele mănăstiri erau acumulate uriaşe bogăţii — pe seama muncii grele a iobagilor şi pe seama ofrandelor făcute de credincioşi.

Panteonul budismului, îndeosebi al celui nordic, este foarte bogat şi complex. În afară de zeii Buddha şi bodisatvi se bucură de veneraţie şi fioroasele divinităţi dokşite — Mahakala, Geamsaran ş.a., diverşi sfinţi budişti, lama renumiţi.

Rolul istoric al budismului

Rolul istoric al budismului este evident. Învăţătura budistă dădea omului necăjit o anumită consolare, deşi iluzorie. Chiar de la începuturile sale, învăţătura budistă, propovăduind răbdarea şi neîmpotrivirea la rău, abătea pe oameni de la lupta pentru o viaţă mai bună. Pătrunzînd în ţări înapoiate — Tibet, Mongolia, Buriaţia —, budismul a adus cu sine şi elemente de cultură, în primul rînd scrisul şi cititul, şi unele frînturi de ştiinţă din India. De această cultură beneficiau însă foarte puţini, şi anume cei ce făceau parte din aristocraţia lamaistă.

Capitolul al 23-lea

CREŞTINISMUL

Dintre religiile mondiale, a doua în ordinea apariţiei este creştinismul, în prezent cea mai răspîndită religie de pe globul pămîntesc. Creştinismul nu este însă unitar, el se împarte într-un întreg şir de biserici, curente şi secte.

Problema originii creştinismului

În literatură se pot distinge două orientări principale în problema originii creştinismului. Una din ele este continuarea şi dezvoltarea tradiţionalului punct de vedere teologic, potrivit căruia creştinismul a fost întemeiat de Dumnezeul-om Iisus Hristos, care ar fi trăit pe pămînt în Palestina în timpul domniei împăraţilor romani August şi Tiberiu (începutul secolului I e.n.), propovăduindu-şi acolo învăţătura ; aceasta a fost transmisă omenirii de către discipolii săi — apostolii. Este un punct de vedere pur ecleziastic, care, într-o formă atenuată, pseudo-ştiinţifică, a trecut şi în paginile literaturii istorice burgheze.

Aşa-numita şcoală de la Tübingen a făcut, după cum arăta şi F. Engels, foarte mult pentru critica evangheliei, înlăturînd elementele vădit fantastice din textele evangheliei, toate miracolele şi contradicţiile, dar, cu toate acestea, cercetătorii de la Tübin-

gen s-au străduit „să salveze ceea ce se putea salva" şi să păstreze un pretins „nucleu istoric" al legendelor evanghelice, spre a sprijini autoritatea religiei şi spre a menţine concepţia bisericească cu privire la originea creştinismului.

Un alt curent, opus, care studiază creştinismul timpuriu de pe poziţiile anticlericalismului burghez, îşi trage originea din literatura iluministă a secolului al XVIII-lea, mai ales de la Charles Dupuy. Acest precursor al şcolii mitologice explica toate figurile zeilor şi eroilor ca personificări astro-mitologice ; de pe aceste poziţii, el a abordat şi figura lui Iisus Hristos, considerîndu-l zeu solar. Cînd, la mijlocul secolului al XIX-lea, s-a început o mai temeinică studiere a religiilor lumii antice, s-a ajuns la concluzia că figura lui Hristos s-a format din trăsături puse laolaltă ale zeilor orientali — Osiris, Mithra, Dionysos ş.a. —, trăsături luate şi din prorociri ebraice. De aici s-a tras concluzia că creştinismul nu conţine, în general, nimic original, că este pur şi simplu o reeditare a vechilor mituri astrale şi a altor mituri antice evreieşti, egiptene, siriene şi de alte origini. Reprezentanţii acestei orientări negau categoric personalitatea istorică a lui Iisus Hristos.

Luptînd împotriva tezei clericale cu privire la caracterul excepţional al creştinismului în raport cu toate celelalte religii, adepţii şcolii mitologice au căzut în cealaltă extremă, nevăzînd, în general, în creştinism nimic nou şi considerîndu-l ca un fel de amestec mecanic al unor idei demult cunoscute. Punctul de vedere mitologic a păcătuit deci prin lipsa de istorism.

Primul dintre savanţii burghezi care a încercat să aducă studiul problemei originii creştinismului pe o cale justă a fost Bruno Bauer — gînditor progresist german, hegelian de stînga. Engels sublinia că Bruno Bauer a făcut mai mult decît toţi predecesorii săi laolaltă şi este primul care „a curăţat terenul" pentru o studiere ştiinţifică a istoriei creştinismului primitiv. Bauer a dovedit, în primul rînd (1840—1842), că creştinismul primitiv constituia un fel de sinteză de

idei filozofico-religioase orientale (iudaiste) şi occidentale (elenist-romanice).

Rezolvarea justă a problemei a fost însă oferită numai de ştiinţa marxistă. O abordare principial justă a ei o conţin lucrările lui Engels : *Bruno Bauer şi creştinismul primitiv* (1882), *Apocalipsul* (1883) şi *Cu privire la istoria creştinismului primitiv* (1894—1895). În ele se pune pentru prima dată în toată amploarea problema condiţiilor istorice ale apariţiei creştinismului şi a rădăcinilor sale istorice. În Rusia au apărut după Revoluţia din Octombrie o serie de lucrări ai căror autori au căutat să aplice metoda marxistă, deşi au comis unele greşeli (N. Nikolski, V. Rojiţîn, R. Vinner, A. Ranovici, P. Preobrajenski şi alţii).

În ultimii ani şi în ţările occidentale au apărut lucrări ale unor istorici marxişti. Cel mai erudit dintre aceştia este Archibald Robertson. O interpretare în principiu corectă a problemei găsim şi la omul de ştiinţă comunist Charles Hainchelin şi la istoricul italian Ambrogio Donini, comunist şi el.

Izvoare

Izvoarele utilizabile pentru studiul creştinismului primitiv se împart în două grupuri principale : creştine şi necreştine. Izvoarele creştine se împart şi ele, la rîndul lor, în trei categorii : cărţile canonice ale *Noului Testament ;* lucrări necanonice, apocrife etc. ; operele apologeţilor şi ale altor scriitori ai creştinismului primitiv.

Cărţile canonice ale *Noului Testament* cuprind :

Cele patru evanghelii (cuvînt grecesc care înseamnă buna-vestire), atribuite lui Matei, Marcu, Luca şi Ioan ; ele povestesc despre viaţa pămîntească a întemeietorului creştinismului Iisus Hristos, despre predicile lui, minunile pe care le-a făcut, moartea (răstignirea) şi învierea lui. Prin conţinutul lor, primele trei evanghelii parţial coincid şi parţial diferă una de alta ; din cauza apropierii dintre ele, aceste trei

evanghelii sînt numite, de obicei, sinoptice ; evanghelia lui Ioan este mult deosebită de ele.

Faptele apostolilor, atribuite apostolului Luca (presupusul autor al celei de-a treia evanghelii), sînt povestiri despre activitatea primilor propovăduitori ai creştinismului.

Epistolele apostolilor către diferite comunităţi creştine, printre care 14 epistole atribuite apostolului Pavel şi şapte epistole ale altor apostoli (Iacov, Petru, Ioan, Iuda).

Apocalipsa sau revelaţia sfîntului Ioan Teologul (presupusul autor al celei de-a patra evanghelii).

Aceasta este părerea bisericii despre autorii acestor opere. Biserica le consideră de revelaţie divină, inspirate de Sfîntul Duh, din care cauză fiecare cuvînt al lor este considerat drept adevăr absolut.

Critica ştiinţifică priveşte cu totul altfel operele *Noului Testament*, atît în ceea ce priveşte pe autorii lor, cît şi în ceea ce priveşte epoca apariţiei lor. O studiere atentă a demonstrat că cea mai veche dintre aceste scrieri este *Apocalipsa* : ea a fost scrisă, probabil, în anii 68—69 e.n., imediat după moartea împăratului Nero (judecînd după menţinerea în text a celor „şapte împăraţi“, din care „cinci au căzut, unul mai este, celălalt încă nu a venit, iar cînd va veni are de stat puţină vreme“). Această operă, elaborată în toiul răscoalei iudeilor din Palestina împotriva romanilor, este îmbibată de ura împotriva cotropitorilor, cărora li se prezice o pieire apropiată şi teribilă ; nici pomeneală aici de propovăduirea, ca în evanghelie, a iertării şi răbdării. Autorul *Apocalipsei* nu putea nici într-un caz să fie aceeaşi persoană cu autorul celei de-a patra evanghelii, pătrunsă de un spirit absolut opus. Aflăm din *Apocalipsă* că în acea vreme, în al şaptelea deceniu, existau deja cîteva biserici sau comunităţi creştine ; sînt menţionate şapte, toate în Asia Mică.

Epistolele atribuite apostolului Pavel au apărut cu mult mai tîrziu decît *Apocalipsa* şi la diferite date, avînd diferiţi autori. Ele sînt împărţite în trei grupe : cele „timpurii“, datînd, după unele presupuneri, din primul sfert al secolului al II-lea ; cele „mijlocii“, din

al doilea sfert, și cele „tîrzii", de la mijlocul secolului ; acestea din urmă diferă mult de cele „timpurii". Celelalte șapte epistole, atribuite altor apostoli, sînt foarte asemănătoare între ele prin conținut și epoca în care au fost scrise și diferă mult de epistolele „lui Pavel". Ele au fost redactate, probabil, pe la mijlocul secolului al II-lea.

Evangheliile, considerate de biserică drept operele cele mai timpurii, sînt, de fapt, scrise nu înainte de mijlocul secolului al II-lea ; autorii lor nu aveau decît cunoștințe reduse despre țara și epoca despre care vorbeau. În evanghelii întîlnim o mulțime de greșeli geografice și istorice : în ele se menționează animale și plante necunoscute în acea vreme în Palestina (de pildă porci, pe care evreii îi considerau impuri și nu-i creșteau) sau care nu existau deloc acolo (de pildă, muștarul este descris ca un arbore înalt și stufos) ; se confundă evenimente și persoane din diferite epoci (de pildă, regele Irod, care a murit în anul 4 î.e.n., și guvernatorul Siriei, Quirinius, care a început să guverneze în anul 6 e.n.).

În multe cazuri, evangheliile se contrazic între ele. De pildă, în evangheliile lui Luca și Matei se prezintă genealogia lui Iisus ca urmaș al regelui David ; după Matei, această genealogie numără 28 de generații, pe cînd după Luca, 42 de generații ; bunicul lui Iisus după tată, potrivit lui Matei, se numea Iacov, iar potrivit lui Luca — Ilie. Potrivit evangheliei lui Matei, părinții lui Iisus locuiau la Betleem — oraș din Iudeea ; după nașterea copilului Iisus, ei au fugit în Egipt spre a-l salva de regele Irod, care ordonase exterminarea tuturor pruncilor de sex masculin. Cînd Irod a murit, ei s-au mutat din Egipt în orașul galileean Nazaret. În evanghelia lui Luca însă, părinții lui Iisus locuiseră întotdeauna în Nazaret și abia în momentul nașterii lui Iisus se aflau, cu ocazia unui recensămînt, la Betleem, după care s-au întors liniștiți la Nazaret. Contradicțiile de acest fel sînt numeroase în evanghelii.

Povestirile evanghelice sînt pline de fel de fel de minuni și evenimente fantastice : vindecarea bolnavilor nevindecabili și a orbilor din naștere, învierea

morţilor, mersul pe apă etc. După toate probabilităţile, textul evangheliilor a fost de repetate ori refăcut, redactat din nou, s-au făcut noi adăugiri, adesea în contradicţie cu conţinutul de mai înainte, şi de aceea este greu să folosim evangheliile ca sursă istorică. Cît despre *Faptele apostolilor,* ele sînt considerate a fi una din cele mai tîrzii opere din *Noul Testament.* Ele au fost scrise nu mai devreme de jumătatea secolului al II-lea.

Altă categorie de monumente ale creştinismului primitiv sînt scrierile necanonice ; deşi nu sînt respinse de biserică, ele nu sînt considerate ca fiind de inspiraţie divină. Este vorba de evangheliile apocrife ; deşi foarte numeroase, o mare parte din ele nu ne-a parvenit. Dintre scrierile necanonice care s-au păstrat, cele mai importante sînt : *Evanghelia lui Nicodim, Prima evanghelie a lui Iacov evreul, Cartea despre naşterea lui Iosif dulgherul,* scrierile apocrife despre *Faptele apostolilor, Păstorul* lui Hermes şi *Învăţătura celor 12 apostoli.* Toate acestea sînt doar jalnicele rămăşiţe ale unei bogate literaturi a creştinismului primitiv, din care cea mai mare parte a fost nimicită de creştinii înşişi în anii luptei crîncene ce s-a desfăşurat în diferitele biserici şi secte.

Unele din scrierile necanonice care s-au păstrat prezintă un mare interes, deoarece sînt scrise înaintea multora din cele canonice, ca, de pildă, *Învăţătura celor 12 apostoli,* datînd din prima jumătate a secolului al II-lea şi care reflectă etapa timpurie a istoriei comunităţilor creştine.

Cea de-a treia, cea mai sigură categorie a izvoarelor creştine, o constituie operele apologeţilor (adică ale apărătorilor creştinismului împotriva adversarilor literari ai acestuia) şi ale părinţilor bisericii. Ele sînt preţioase prin faptul că sînt mai mult sau mai puţin precis datate, iar autorii lor şi autenticitatea lor sînt neîndoielnice ; datorită lor pot să fie datate şi cărţile canonice. Fac parte din această categorie operele lui Justin Filozoful sau Mucenicul (aproximativ anul 150) şi ale lui Irineu din Lyon (aproximativ anul 180), care menţionează primul cele patru evanghelii canonice, operele lui Tertulian din Cartagena (sfîrşitul

secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea e.n.), Origene (începutul secolului al III-lea), Clement din Alexandria (începutul secolului al III-lea) și Eusebiu din Cesareea (începutul secolului al IV-lea), primul istoric al bisericii creștine.

Printre izvoarele creștinismului primitiv se mai numără și diverse monumente arheologice : morminte, mai ales din catacombele Romei, inscripții etc., toate din perioada ulterioară secolului al II-lea e.n.

În ultimii ani s-au făcut cîteva importante descoperiri. În Egipt, în apropiere de Chenoboskion, la 50 km nord de Luxor, s-au găsit în 1946 numeroase papirusuri din secolele al III-lea și al IV-lea, în limba coptă, în cea mai mare parte opere ale gnosticilor, una din sectele creștinismului primitiv. Descoperirea manuscriselor din Qumran (pe malul Mării Moarte), care se referă la secta essenienilor, aruncă și ea o nouă lumină asupra creștinismului primitiv. La Roma și în apropierea Ierusalimului s-au făcut, de asemenea, noi descoperiri, ale căror semnificații încă n-au fost clarificate.

Acestea sînt izvoarele creștine. În ceea ce privește mărturiile scriitorilor păgîni, ele sînt foarte puține și îndoielnice, îndeosebi pentru epoca cea mai timpurie. După victoria creștinismului, la începutul secolului al IV-lea, scriitorii bisericești au început să facă în operele autorilor antici interpolări antedatate, pentru a confirma prin aceste pseudo-mărturii autenticitatea povestirilor evanghelice. Asemenea falsuri literare nu erau, în acea vreme, considerate blamabile. Unele din aceste intercalări sînt foarte grosolan și neabil făcute și se identifică ușor.

Cea mai veche mărturie despre creștinism datează din anul 64, dar ea se găsește în *Analele lui Tacit* (începutul secolului al II-lea), scrise mult mai tîrziu : în ele se vorbește despre persecuția crîncenă la care Nero i-a supus pe creștini, acuzîndu-i de incendierea Romei. Aici s-a făcut următoarea adăugire, vădit mai tîrziu și de mîna unui creștin : „Purtătorul acestui nume, Hristos, a fost executat în timpul domniei lui Tiberiu de către procuratorul Pilat din Pont..." ș.a.m.d. Falsul din acest loc este vădit, deoarece

expunînd evenimentele din epoca lui Tiberiu Tacit nu vorbeşte nimic despre vreun Pilat (dealtfel, unii savanţi consideră că întreaga această relatare despre incendierea Romei şi persecutarea creştinilor este o interpolare mai tîrzie).

O altă mărturie inventată se întîlneşte în *Antichităţi iudaice* a lui Josephus Flavius (vol. 18, cap 3, p. 3), unde se vorbeşte despre activitatea, răstignirea şi învierea lui Iisus în anii guvernării lui Pilat în Palestina („Cam pe acea vreme a trăit Iisus, un om înţelept, dacă cumva el poate în genere fi numit om. El a săvîrşit fapte uimitoare... Era Hristos..." etc.). Această adăugire foarte neîndemînatică, făcută de vreun copist creştin, este în vădită contradicţie cu întregul stil al operei lui Josephus Flavius şi nu a putut induce în eroare pe nimeni dintre cercetători ; toţi o consideră un fals.

Prima mărturie mai verosimilă despre creştini în izvoare necreştine o găsim în corespondenţa lui Pliniu cel Tînăr. Fiind guvernatorul provinciei Bithynia (Asia Mică), Pliniu a scris aproximativ în anul 113 o scrisoare împăratului Traian, în care îi cerea indicaţii cum să procedeze cu creştinii, care-i fuseseră denunţaţi ca membri ai unei asociaţii criminale : să-i pedepsească pentru crimele lor sau pentru simpla apartenenţă la sectă. Răspunzînd la această întrebare, Traian a dat indicaţii ca în această chestiune să se procedeze cu moderaţie şi să nu fie sancţionaţi decît cei care vor persevera în superstiţia lor. Judecînd după această corespondenţă, în Asia Mică existau deja mulţi creştini la începutul secolului al II-lea.

În Talmudul ebraic se vorbeşte despre executarea unui predicator — Iisus ben Pandira, dar nu este clar ce legătură are acest personaj cu evanghelicul Iisus.

În a doua jumătate a secolului al II-lea apar mai multe date din surse păgîne despre Hristos. Despre el scrie împăratul Marc Aureliu, iar în răsărit Lucian din Samosata. Opera lui Lucian *Moartea lui Peregrinus* este o satiră la adresa comunităţilor creştine din Asia Mică.

Din această expunere se vede cît de sărace şi de

puţin veridice sînt mărturiile autorilor păgîni din perioada primitivă a creştinismului. În esenţă, ele nu spun nimic despre personalitatea ipoteticului întemeietor al religiei — Iisus. Mărturii incontestabile despre el nu există nici în izvoarele creştine, nici în cele necreştine.

Problema existenţei istorice a lui Iisus

În literatura ştiinţifică continuă să se desfăşoare şi în zilele noastre disputa în problema dacă Iisus a fost sau nu o personalitate istorică. Adepţii şcolii istorice îi admit existenţa, pe cînd adepţii şcolii mitologice o neagă. Printre cercetătorii marxişti există, de asemenea, păreri diferite cu privire la această problemă. Împotriva existenţei istorice a lui Iisus putem cita, în afară de faptul că toate izvoarele contemporane cu el nu-l menţionează, şi următorul argument substanţial : încercînd să stabilim succesiunea cronologică a lucrărilor creştinismului primitiv, putem constata în ele că figura lui Hristos a evoluat treptat, devenind dintr-o fiinţă supranaturală, din mielul mistic, cum apare în *Apocalipsă,* Iisus, omul care propovăduia pe pămînt şi a fost răstignit.

Această evoluţie se află în strînsă legătură cu evoluţia doctrinei creştine înseşi.

Un alt argument îl oferă arheologia : în iconografia creştină timpurie nu se întîlneşte imaginea lui Iisus răstignit ; ea apare abia în secolul al VIII-lea.

Pentru ştiinţa marxistă, problema personalităţii lui Iisus nu este esenţială. F. Engels nici nu pune această problemă în articolele sale cu privire la creştinismul primitiv. Este absolut clar că rădăcinile învăţăturii creştine trebuie căutate nu în activitatea unor personalităţi izolate, ci în condiţiile social-politice ale epocii respective şi în lupta dintre ideile care au luat naştere pe terenul acestor condiţii. Este în orice caz clar şi faptul că figura evanghelică a lui Iisus Hristos (şi numai ea s-a păstrat în creştinismul contemporan) nu constituie reflectarea vreunei personalităţi

istorice, ci pur şi simplu un personaj literar cu trăsături foarte contradictorii, creaţie colectivă plăsmuită în cursul unei îndelungate lupte ideologice. Pentru noi nu are importanţă deosebită dacă a trăit sau nu în Palestina în secolul I e.n. un propovăduitor numit Iisus şi dacă a fost sau nu executat.

Condiţiile istorice ale apariţiei creştinismului

F. Engels a fost primul care a pus strict ştiinţific problema condiţiilor istorice ale apariţiei creştinismului. El a relevat faptul că condiţia principală şi cea mai importantă a apariţiei creştinismului a fost formarea Imperiului roman. Crearea unei monarhii mondiale a pregătit terenul pentru un cult nivelat. Cuceririle romane au marcat prăbuşirea diverselor state. Regimul său despotic, bazat pe forţă, pe înrobirea popoarelor, impozitele grele, lipsa generală de drepturi — toate la un loc au făcut să apară în sînul maselor largi un sentiment de apatie şi demoralizare, şi aceasta nu numai printre sclavi, ci şi în rîndurile populaţiei libere, îndeosebi ale populaţiei provinciilor.

Răscoalele neizbutite ale sclavilor, răscoalele eşuate ale popoarelor subjugate de Roma au adîncit starea de apatie generală, de demoralizare şi dezorientare. Eşecul tentativelor de rezistenţă armată în unele ţări, insuccesele revoltelor sclavilor generau în rîndurile maselor asuprite un sentiment de deznădejde, de lipsă a oricărei perspective de salvare.

F. Engels sublinia că această desperare a cuprins diverse clase, toate păturile populaţiei care, deopotrivă, nu vedeau o ieşire din situaţia creată. „... Orice împotrivire a diferitelor triburi mici sau a oraşelor faţă de uriaşa putere mondială romană n-avea nici o şansă de izbîndă. Dar care era calea de scăpare, de izbăvire pentru cei înrobiţi, asupriţi şi săräciţi, calea comună pentru toate aceste grupuri diferite de oameni ale căror interese erau străine unele de altele

ori chiar opuse ?... Şi ea a fost găsită — spunea F. Engels. — Dar nu în lumea aceasta"[1].

Nevăzînd posibilitatea de a găsi izbăvirea, salvarea de asuprire pe pămînt, oamenii au căutat izbăvirea în cer.

Dar de ce a fost necesară o nouă religie, de ce nu se putea găsi o consolare în vechile religii ?

Vechile religii erau, cum arată Engels, religii tribale şi naţionale „care au răsărit din condiţiile sociale şi politice ale fiecărui popor şi au crescut laolaltă cu ele". Aceste religii nu puteau să iasă prin propriile lor forţe din frontierele lor etnice. În afară de aceasta, prăbuşirea statelor în care s-au format aceste religii le-a subminat baza. Era nevoie de o religie mai flexibilă, care să nu fie legată de condiţii îngust naţionale şi care să poată satisface cerinţele masei multinaţionale a populaţiei oropsite din Imperiul roman.

Incercările de creare a unei religii internaţionale

Înşişi conducătorii Imperiului roman au făcut unele încercări de a crea o astfel de religie mondială supranaţională. Indiferent de mulţimea diferitelor culte locale, guvernul roman a încercat să introducă în toate provinciile imperiului cultul obligatoriu al geniului împăratului, cultul zeiţei Roma — protectoarea oraşului Roma — şi cultul lui Jupiter Capitolinus. Dar aceste culte oficiale nu puteau cîtuşi de puţin să satisfacă nevoia de consolare a maselor largi ale asupriţilor.

Unele doctrine religioase erau însă mai apte de a exercita o influenţă asupra maselor credincioşilor. Tocmai în epoca formării Imperiului roman au căpătat o largă răspîndire unele culte orientale care, într-o anumită măsură, se apropiau prin caracterul lor de un cult mondial. În partea apuseană a imperiului

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 459.

s-a răspîndit cultul zeiţei Isis. Ea avea mulţi adepţi atît la Roma, cît şi în provincii. O largă răspîndire, îndeosebi în armata romană, a căpătat cultul zeului iranian Mithra. Au fost şi alţi zei veneraţi şi dincolo de frontierele ţării lor.

Şi totuşi, nici una din aceste religii nu a devenit, în deplină accepţie a cuvîntului, o religie mondială, cum s-a întîmplat cu creştinismul.

F. Engels relevă o împrejurare esenţială care a împiedicat ca aceste religii să devină mondiale. Fiecare din aceste religii ale antichităţii avea ritualuri complexe, al căror sens era să creeze îngrădiri artificiale între oameni. Oamenii de diferite religii nu puteau nici să mănînce, nici să bea laolaltă şi nu puteau decît foarte greu să întreţină relaţii sociale unii cu ceilalţi. „Această separare a oamenilor a fost una dintre principalele cauze ale decăderii vechiului Orient“ [1], spunea Engels.

Rolul de religie mondială îl putea revendica numai o religie care ar fi renunţat la aceste ritualuri, la ridicarea de îngrădiri între oameni. Era necesară o religie care să nu-i despartă pe oameni, ci să unească masele largi de etnii şi limbi diferite din Imperiul roman.

Necesitatea unei consolări religioase, a unei noi religii o resimţeau, în primul rînd, sclavii şi cei asupriţi. Nici una dintre religiile lumii antice nu putea să dea sclavilor, maselor de asupriţi o consolare religioasă ; prin caracterul lor, toate erau statale şi aristocratice. Pentru sclavii şi grupele de declasaţi ale populaţiei, rupţi de mediul lor tribal, de poporul lor, vechile religii nu se mai potriveau.

F. Engels subliniază faptul că „creştinismul primitiv a fost o mişcare a celor asupriţi, care s-a manifestat la început ca o religie a sclavilor şi liberţilor, a săracilor şi a celor lipsiţi de drepturi, a popoarelor pe care Roma le-a subjugat sau le-a împrăştiat“ [2].

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 323.

[2] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 443.

Terenul iniţial pe care a apărut această nouă religie l-au oferit sectele iudaice. Atît în Palestina, cît şi în diaspora, iudaismul a fost divizat, în secolele I—II, într-un şir întreg de secte ; unele din ele erau bazate pe aşteptarea venirii lui *Mesia* — mîntuitorul. Pentru evrei, care mai mult decît oricare alt popor au avut de îndurat calamităţile stăpînirii străine — greco-siriene şi romane —, această aşteptare a lui Mesia a devenit piatra unghiulară a religiei, îndeosebi pentru unele secte.

Anumite curente ale religiei iudaice, de pildă *zeloţii*, îl înţelegeau pe Mesia ca pe un erou războinic, care cu sabia în mînă va elibera poporul de sub jugul roman, iar această speranţă a devenit deosebit de acută în epoca primului război al iudeilor şi în timpul celei de-a doua răscoale a iudeilor. Eşecul acestor răscoale avea să ducă la supremaţia altui curent, care consta în aşteptarea unui Mesia spiritual, a unui mîntuitor spiritual. Acesta era spiritul doctrinei *esenienilor*, care trăiau în Palestina în comunităţi monahale situate în locuri izolate. Ei duceau o viaţă ascetică, propovăduiau celibatul, comunitatea de avere, nu admiteau sclavia ; pe Mesia îl înţelegeau ca pe „învăţătorul dreptăţii“. În rest, esenienii respectau cu stricteţe prescripţiile religiei iudaice.

Este mult mai puţin cunoscută secta *nazireilor (nazarineni)*, care, pe cît se pare, era cea mai apropiată de creştinismul pe cale de a se naşte. Cuvîntul „nazireu“, „nazarinean“ este folosit în evanghelii ca supranume al lui Iisus. Potrivit tradiţiei bisericeşti, el ar însemna că Iisus era originar din oraşul Nazaret. Acest lucru nu corespunde realităţii ; este îndoielnic să fi existat pe vremea aceea un oraş cu această denumire ; potrivit surselor, el este cunoscut abia din secolul al IV-lea. La evrei erau denumiţi nazirei oamenii care se consacrau temporar sau pentru toată viaţa lui Dumnezeu. Ca un astfel de nazireu este înfăţişat în evanghelii şi Iisus. Se presupune că legenda cu privire la originea lui din oraşul Nazaret a fost inventată mai tîrziu, pentru a explica acest supranume al său. De-

altfel, şi adepţii lui erau adesea numiţi nazirei ; aşa, de pildă, apostolul Pavel a fost numit „căpetenia eresului nazarinenilor“ (*Faptele apostolilor*, XXIV, 5). Se poate presupune că aşa se numea iniţial secta adepţilor lui Hristos [1].

Denumirea pe care şi-o dădeau ei înşişi era cel mai adesea pur şi simplu aceea de „credincioşi“, „fraţi“, „chemaţi“ ş.a.m.d. La început erau denumiţi creştini numai de adversarii lor, şi aceasta avea rezonanţa unei porecle depreciative. Abia aproximativ din a doua jumătate a secolului al II-lea, cuvîntul „creştin“ devine şi denumirea proprie a adepţilor noii credinţe.

Se poate stabili cu destulă precizie ambianţa socială şi etnică a originii creştinismului. Locul apariţiei lui nu a fost Palestina, ci diaspora evreiască. Acest lucru rezultă din literatura creştină primitivă, care nu a fost scrisă în Palestina şi din care se vede clar că autorii ei erau prost informaţi asupra stării de lucruri din Palestina. Tocmai diaspora, comunităţile evreilor din afara hotarelor Palestinei, care cunoşteau filozofia greacă şi cultele popoarelor păgîne, reprezentau mediul în care a devenit posibil să fie spart cadrul limitării etnice a religiei evreieşti şi aceasta să fie transformată într-o religie supranaţională [2].

Bazîndu-se pe o idee justă a lui Bruno Bauer, F. Engels arată că „părintele creştinismului“ a fost filozoful evreu Filon din Alexandria, care era profund pătruns de ideile filozofiei greceşti tîrzii. El îmbina în persoana sa trăsăturile spiritului naţional evreiesc cu o cultură clasică pur grecească. El s-a menţinut la concepţia iudaică strict monoteistă despre Dumnezeu, însă admitea, totodată, existenţa unui intermediar sfînt între Dumnezeu şi lumea materială — logosul (cuvîntul) divin ; aceasta era o

---

[1] A. Robertson. *Originea creştinismului*, Bucureşti, Editura politică, 1958.

[2] Cîţiva cercetători contemporani, ca, de pildă, S. I. Kovalev, consideră că locul apariţiei iniţiale a creştinismului ar fi, totuşi, Palestina (vezi S. I. Kovalev. *Osnovnîe voprosî proishojdeniia hristianstva*, Moscova-Leningrad, 1964, p. 160—162).

idee caracteristică a filozofiei idealiste greceşti. Logosul divin, fiul lui Dumnezeu, a devenit figura centrală a creştinismului — Iisus Hristos.

Faptul că creştinismul s-a născut ca una din sectele evreieşti se vede cel mai bine din următoarea împrejurare : prima operă a creştinismului — *Apocalipsa* — este pătrunsă de la un capăt la celălalt de spiritul iudaismului războinic şi diferă pregnant de întreaga literatură creştină ulterioară. În ea nu apar încă principalele dogme ale creştinismului : nu există treimea, nu există Sfîntul Duh şi, ce-i mai important, nu există etica creştină de mai tîrziu — propovăduirea răbdării, smereniei, iertării. Dimpotrivă, aşa cum arată Engels, această operă este pătrunsă de spiritul „războinicii sănătoase şi cinstite", ura faţă de cotropitorii şi asupritorii poporului evreu. Ea este dominată de „dorul de luptă şi încrederea în victorie". Autorului *Apocalipsei,* cum relevă Engels, nici nu-i trece prin minte să se numească „altfel decît *iudeu"* [1]. *Apocalipsa* nu conţine absolut deloc trăsăturile cosmopolite caracteristice literaturii creştine de mai tîrziu.

Elementele neiudaice din creştinism

Aşadar, în primul stadiu al dezvoltării sale, creştinismul nu a fost decît una din sectele iudaice în cel mai direct sens al acestui cuvînt. Dar încă înainte de sfîrşitul secolului I, în comunităţile creştine apar elemente de origine neevreiască. Fluxul lor a fost favorizat de împrejurarea că şi în cultele păgîne s-au format curente apropiate de spiritul mesianic al sectelor iudaice. Cultele orientale au cunoscut figuri de zei-izbăvitori, a căror venerare avea o largă răspîndire, îndeosebi în rîndurile claselor asuprite.

Cunoaştem numeroase culte de divinităţi mîntuitoare în Egipt, Babilon, Siria, mai tîrziu în Grecia. Astfel erau Osiris, Tamuz, Adonis, Attis, Dionysos. Ei erau şi zei ai naturii şi întruchipări ale spiritului ve-

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere,* vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 453, 454.

getației, însă în rîndurile maselor muncitoare s-au bucurat de o deosebită venerare în calitate de zei cărora te poți adresa cu cereri de izbăvire. Din această cauză erau foarte iubiți de sărăcimea orașelor, pentru care funcțiile inițiale agricole ale acestor zei nu prezentau nici un interes.

În epoca descompunerii statelor antice și orientale au căpătat dezvoltare misterele religioase, culte secrete care constituiau germenii unor religii ce depășeau cadrul tribal și etnic. Misterele erau caracteristice unor comunități religioase cimentate nu de apartenența etnică sau tribală, ci de credință și de includerea benevolă în comunitatea religioasă respectivă.

Este foarte important faptul că misterele erau legate de credința în viața de apoi. Participarea la ele asigura oarecum omului o soartă mai bună în viața de apoi. Existența unor astfel de culte în cadrul elenismului favoriza răspîndirea aceluiași mesianism — învățătura despre mîntuire — care apăruse în sînul iudaismului.

Includerea elementelor păgîne, neevreiești în componența comunităților creștine timpurii a atras după sine modificări esențiale în ritualurile și dogmele creștine. În creștinism pătrund elemente vădit împrumutate de la cultele păgîne.

Învățătura creștină despre moartea și învierea lui Dumnezeu este o reflectare a cultelor orientale ale zeilor care mor și învie. Ritualul creștin pascal preia cunoscutele ritualuri ale morții și învierii lui Attis. Pînă și anumite amănunte ale serviciului religios pascal sînt copiate după anticele ceremonii în cinstea morții și învierii lui Attis.

Cultul zeului Mithra a servit și el creștinilor ca model de imitare : astfel, ziua nașterii lui Hristos a fost fixată la 25 decembrie — ziua solstițiului de iarnă, cînd se serba și nașterea lui Mithra.

Adorarea Maicii Domnului creștine este copiată după cultul zeiței egiptene Isis. Trebuie spus că acest cult avea foarte mari șanse de a se răspîndi și de a deveni cult mondial datorită coloritului său erotic.

Pentru a putea să lupte cu mai mult succes împotriva unei asemenea religii, creştinismul a trebuit să instituie cultul unei zeităţi feminine, fără de care nu ar fi putut să învingă în confruntarea cu cultul zeiţei Isis. Astfel a apărut în creştinism cultul Maicii Domnului, cu totul inexistent în vechea religie iudaică şi chiar în creştinism pînă în secolul al IV-lea.

Un şir întreg de elemente a fost împrumutat de la religia egipteană şi de la alte religii.

Cultul crucii, de pildă, nu are nimic comun cu presupusul instrument de execuţie a lui Hristos. Crucile erau folosite într-adevăr pentru răstignirea osîndiţilor, dar ele aveau forma literei „T". Crucea creştină este un extrem de vechi simbol religios, care se întîlneşte şi în vechi imagini egiptene, cretane, precum şi la alte popoare. Originea acestui simbol este încă greu de stabilit, dar, în orice caz, cultul crucii nu este legat de legenda răstignirii pe cruce a mîntuitorului [1].

Pe monumentele creştine foarte vechi (morminte) se întîlnesc ca simboluri sacre nu crucea, ci alte imagini : un miel, un păstor cu un miel în spinare, peşti etc. Mai tîrziu apar cruci de diferite forme, însă fără răstignire. Imagini ale lui Iisus răstignit pe cruce au început să apară abia începînd din secolele VIII—IX.

Ideea imaculatei zămisliri a lui Iisus Hristos de către Fecioara Maria, de la Sfîntul Duh, este străină iudaismului, însă credinţe privitoare la legătura unui zeu cu o femeie muritoare sînt larg răspîndite într-o întreagă serie de culte antice şi orientale.

Aşadar, în creştinism, alături de elementele iudaice există o serie de elemente împrumutate de la religiile antice orientale.

---

[1] Crucea ca simbol religios a fost cunoscută în aproape toate ţările lumii. În vechea Chină, în vechea Indie, în Africa, în America, pînă la australieni, vaninga totemică se face uneori sub forma unei mari cruci. S-au emis cele mai diferite presupuneri despre semnificaţia religioasă iniţială a crucii : unii văd în ea simbolul focului (posibil iniţial un amnar din lemn), alţii — semn solar sau simbolul fertilităţii etc. La indienii din America de Nord, crucea este simbolul celor patru puncte cardinale, legat, de asemenea, de venerarea celor patru stihii.

Lupta dintre grupurile iudaice și neiudaice

Pătrunderea unor grupuri păgîne orientale și greco-romane în componența comunităților creștine a provocat o ascuțire a luptei din sînul acestor comunități între elementele iudaice și cele neiudaice. Aceasta a dus la treptata eliminare a populației evreiești din creștinism. Existența unor foarte puternice tendințe antievreiești în sînul unor grupuri ale comunităților creștine primitive s-a manifestat și în literatura creștinismului primitiv.

În primul rînd, în legendele evanghelice se exprimă foarte clar ideea că evreii (iudeii) ar fi fost dușmanii lui Hristos. Deși acesta era și el evreu, evreii ca popor sînt prezentați ca dușmani ai lui Hristos, vinovați, chipurile, de moartea lui. Această „vină" a evreilor este subliniată îndeosebi de episodul cu Pilat. În pofida adevărului istoric (în realitate, Pilat din Pont era un despot crud, fără urmă de omenie), în evanghelii Pilat este înfățișat ca un judecător drept și grijuliu, care, chipurile, s-ar fi temut mai presus de orice să nu condamne cumva un nevinovat ; el încearcă să-i convingă pe iudei să nu insiste asupra executării lui Iisus, se spală pe mîini în semn de neparticipare la această chestiune. Întreg acest episod (repetat în diferite variante în toate cele patru evanghelii) a fost vădit inventat spre a-i prezenta într-o lumină favorabilă pe romani și a arunca toată vina pentru execuția lui Iisus în spinarea evreilor.

Cu aceeași intenție este zugrăvită în evanghelii (în toate cele patru) figura personajului Iuda-trădătorul, unul dintre cei doisprezece apostoli, care l-a vîndut pe Iisus dușmanilor lui pentru treizeci de arginți. Însuși numele de Iuda este personificarea poporului iudeu ; în persoana lui, alcătuitorii evangheliilor au vrut să stigmatizeze pe toți iudeii.

Așadar, în dogmatica creștină, în cult, în legendele evanghelice e evidentă o împletire de elemente iudaice și păgîne (chiar antiiudaice).

Primul dintre cercetătorii care a atras atenția asupra acestor două tendințe adverse în creștinismul pri-

mitiv a fost Friedrich Christian Bauer. El a pus ambele tendințe în legătură cu activitatea și concepțiile celor doi mai importanți apostoli — Petru (apostol iudeu) și Pavel (apostol al păgînilor, cum își zicea el). Din îmbinarea „petrinismului" cu „paulismul" s-a format, după părerea lui Bauer, creștinismul propriu-zis. Această idee a dezvoltat-o ulterior Bruno Bauer. Se poate afirma că pasul hotărîtor în formarea creștinismului ca religie a constat tocmai în ruptura cu iudaismul, însă într-o ruptură în care tradiția iudaică a fost, totuși, păstrată. Acest lucru a fost realizat cu prețul unei lupte îndelungate și grele.

Lupta dintre grupurile evreiești (iudeo-creștine) și cele neevreiești (păgîne) din comunitățile creștine a ajuns la sfîrșitul secolului I și în secolul al II-lea la o mare înverșunare. Urmele lăsate de această luptă ulterior în literatura creștină au rămas chiar și în scrierile canonice. În una și aceeași *Evanghelie după Matei* (considerată ca strict iudaică) se văd clar reflexele ambelor tendințe opuse, ceea ce dă naștere unor contradicții flagrante.

Creștinismul primitiv a luat naștere din îmbinarea unor credințe iudaice și păgîne (eleniste). Am comite însă o greșeală dacă, procedînd la fel cu cercetători ca Drews și John Robertson, n-am vedea nimic nou în creștinism în afară de aceste elemente. După cum a relevat Engels, creștinismul a marcat o etapă absolut nouă în dezvoltarea religiilor.

Ideea păcatului și a mîntuirii

În primul rînd, apare ca nouă ideea centrală a întreg creștinismului — ideea vinovăției omului și reversul aceleiași idei — ideea mîntuirii. Engels subliniază în repetate rînduri că ideea centrală a creștinismului a fost tocmai ideea păcatului.

„...Creștinismul a atins o coardă care nu putea să nu vibreze în multe inimi. La toate tînguirile despre timpurile grele și mizeria generală materială și morală, conștiința creștină a păcatului răspundea : așa este și nici nu poate fi altfel, de stricăciunea lumii ești vino-

vat tu, voi toţi, stricăciunea interioară a ta şi a voastră ! Şi unde s-ar fi putut găsi un om care să nege acest lucru“ [1].

Din ideea păcatului au decurs două concluzii esenţiale. Teoria vinovăţiei ca pricină a tuturor nenorocirilor care s-au abătut asupra omenirii distrăgea atenţia maselor de la lupta reală împotriva răului social. Ea deplasa problema din planul luptei pentru interesele vitale pe planul izbăvirii de păcate. În al doilea rînd, această teorie dădea maselor un fel de consolare religioasă, deoarece ea era indisolubil legată de ideea mîntuirii, a salvării. Toată lumea zace în păcat, toţi oamenii, prin natura lor, sînt păcătoşi ; această vinovăţie se deduce mitologic din căderea în păcat a lui Adam. A rămas însă nădejdea că cineva va mîntui omenirea. De aici, ideea unei divinităţi mîntuitoare.

Această idee în sine nu era nouă. Zei mîntuitori existau în cultele orientale, ba chiar cu o genealogie foarte veche : istoriceşte ei se trag din figurile eroilor civilizatori, caracteristici pentru societatea anterioară împărţirii în clase.

În creştinism, ideea mîntuirii a devenit ideea centrală, cea mai importantă ; de aceea, figura lui Iisus Hristos, zeul mîntuitor, trebuia să se transforme în figura centrală a cultului creştin.

Figura lui Iisus Hristos, precum s-a mai spus, este complexă în cel mai înalt grad. În ceea ce priveşte denumirea lui, „Iisus Hristos“, deşi alcătuită din două cuvinte, sîntem obişnuiţi s-o considerăm ca un singur nume şi să legăm de el o singură noţiune. Dar în evanghelii, lucrurile se prezintă altfel : acolo este vorba de două nume diferite, care corespund la două noţiuni diferite. Iisus este numele propriu al propovăduitorului, Hristos este însă un nume comun, traducerea în greceşte a cuvîntului ebraic *mesia (moşiah)* — „unsul“ (de la verbul a unge), adică rege. În evanghelii, aceste două nume nu sînt aproape niciodată alături, iar numele de Hristos se întîlneşte, în genere, foarte rar. Potrivit povestirii evanghelice, Iisus n-a spus nimănui că el este Hristos cel aşteptat,

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 324.

adică mesia. Pînă şi cei mai apropiaţi discipoli ai săi nu erau siguri că învăţătorul lor este Hristos. Numai unul dintre ei, Simon-Petru, la întrebarea lui Iisus : „Dar voi cine ziceţi că sînt ?" îi răspunse : „Tu eşti Hristos", şi pentru această perspicacitate Iisus l-a numit pe loc capul viitoarei biserici. Totuşi, se mai adaugă în evanghelie, Iisus a interzis cu strictețe discipolilor săi să dezvăluie că el este Hristos (*Matei*, XVI, 15—20 ; *Marcu*, VIII, 29—30). Mai tîrziu, în fața judecății, Iisus, la întrebarea directă a preoţilor : „Ești tu Hristosul ?", a răspuns afirmativ. Acest răspuns a fost considerat ca suficientă probă de vinovăţie împotriva acuzatului ; căci el, chipurile, îşi zice Hristos, adică mesia, rege (*Marcu*, XIV, 61—64 ; *Luca*, XXII, 67—71). Unii din locuitorii Ierusalimului nu voiau să creadă că Iisus este Hristos ; ei spuneau despre Iisus : „Noi pe acesta îl ştim de unde este, însă de Hristos, cînd vine, nimeni nu ştie de unde este" (*Ioan*, VII, 26—27).

În esență, ideea de bază a povestirilor evanghelice constă tocmai în a convinge pe cititori că propovăduitorul Iisus, despre faptele căruia circulau multe ştiri, este tocmai mesia cel aşteptat de iudei, Hristos.

Prin aceasta, învăţătura evanghelică despre mesia se deosebea pregnant de celelalte opere anterioare mesianice și apocaliptice, în care mesia (Hristos) era înfăţişat nu în chip de propovăduitor modest, care n-avea nici măcar unde să se adăpostească, ci ca un suveran teribil, ca judecător, sau sub înfăţişarea misticului miel ceresc.

În jurul figurii complexe a lui Iisus Hristos trebuia să se dezlănţuie cea mai acută luptă ideologică, iar în lupta dintre sectele şi curentele eretice de mai tîrziu, principalul obiect al divergenţelor rămînea întotdeauna chestiunea naturii lui Iisus Hristos.

Aşadar, ideea păcatului, ideea izbăvirii şi ispăşirii, ideea Dumnezeului-om mîntuitor — iată ideile de bază ale creştinismului.

Cum îşi reprezentau creştinii această mîntuire ? Noua religie folosea vechea idee, proprie tuturor religiilor străvechi, a jertfei de ispăşire sau de îmblînzire a furiei divinităţii. Această idee a ispăşirii a de-

venit una din ideile centrale ale creştinismului ; ea constă în aceea că pentru toate păcatele oamenilor, moştenite de la străbunul lor Adam, s-a adus o dată pentru totdeauna o jertfă de ispăşire : moartea de bunăvoie a lui Iisus Hristos a mîntuit omenirea de păcat. Este suficient să crezi în Iisus Hristos, să urmezi învăţăturile lui, pentru a putea avea parte de această mîntuire.

„Prima idee fundamentală revoluţionară în creştinism (împrumutată de la şcoala lui Filon) — spune F. Engels — era pentru credincioşi aceea că printr-o jertfă mare, adusă de bunăvoie de un mijlocitor, sînt ispăşite o dată pentru totdeauna păcatele tuturor oamenilor din toate timpurile“ [1].

De aici urma concluzia că alte jertfe nu mai sînt necesare. Şi, într-adevăr, în cultul creştinismului primitiv vedem cum dispar orice aduceri de jertfe.

Cu privire la suferinţele, moartea şi învierea lui Iisus Hristos s-au emis păreri diferite. Este absolut limpede că nu putem considera povestirea evanghelică ca reflectare a unor evenimente autentice ; pe de altă parte au existat într-adevăr execuţii de propovăduitori şi tocmai asemenea fapte au dat evangheliştilor posibilitatea să îmbrace povestirea în forma unei naraţiuni istorice.

Este foarte interesantă ideea formulată de Frazer şi dezvoltată de John Robertson. După părerea acestuia din urmă, povestirea evanghelică despre patimile lui Hristos fac, la o citire atentă, impresia întrucîtva bizară că această povestire nu ar fi o creaţie literară, ci o acţiune dramatică care abia mai tîrziu a fost transpusă în text ; ca şi cum am avea de-a face aici cu o punere în scenă a unei acţiuni rituale, iar povestirea evanghelică constituie libretul acestei acţiuni [2].

Acest lucru pare foarte apropiat de adevăr. Astfel de mistere, puneri în scenă a unor suferinţe şi a învierii au existat în Egiptul antic, în Grecia (misterele eleusine) ; în cultul lui Attis erau înscenate suferin-

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 453.

[2] J. Robertson. *Creştinismul primitiv*, în „Ateist“, 1930, p. 27—28.

țele și învierea zeului. În epoca creării literaturii creștine, libretul acestei drame a fost scris și a constituit canavaua principală a textului evanghelic, iar acest text a început să fie luat drept istorie autentică. Această ipoteză nu e lipsită de inteligență și apare în mare măsură verosimilă.

Formarea organizației bisericești

Primele secole ale creștinismului au cunoscut lupte crîncene între diverse curente ideologice, care reflectau lupta dintre diferite interese de clasă. În cursul acestei lupte s-a desfășurat treptat procesul de formare a organizației bisericești, care a asigurat în mare măsură succesul creștinismului în lupta lui împotriva celorlalte religii.

Organizația bisericească creștină s-a constituit treptat. În operele creștinismului primitiv aproape nu o vedem. Apar acolo apostolii și prorocii, care erau predicatori itineranți. Ei veneau pentru scurt timp în diverse comunități și nu rămîneau acolo mai mult de cîteva zile. Pînă la începutul secolului al II-lea, conducerea comunităților creștine aparținea unei pături care mai tîrziu a căpătat denumirea de *harismatici*, adică persoane cărora li se atribuia deținerea unui anumit har al Sfîntului Duh — *harisma*. Acești oameni învățau, propovăduiau, vizitau anumite comunități, dar nu ocupau în ele nici un fel de poziție oficială.

Operele de mai tîrziu reflectă apariția în comunități a primilor slujitori permanenți — *diaconii* și *episcopii*. Diaconii .(de la cuvîntul grecesc *diaconizo* — a servi, a sluji) deserveau necesitățile curente ale comunității, episcopii (de la cuvîntul *episcopos* — supraveghetor) administrau partea materială, banii și averea comunităților.

Mai tîrziu apar *presbiterii* — un fel de decani de vîrstă. În secolul al III-lea apar *mitropoliții* — conducătorii anumitor biserici : în secolele IV—V, *patri-*

arhii — conducătorii unor uniuni regionale bisericești.

Un rol deosebit de important în dezvoltarea bisericii creștine l-a jucat întărirea episcopatului. Dintre funcționarii enumerați, episcopii aveau cele mai mari șanse să dobîndească un rol predominant, datorită faptului că în mîinile lor se aflau mijloacele bănești. Începînd din secolul al II-lea, episcopii încep să joace un rol nu numai în problemele economice, ci și în cele ideologice. Episcopii apar ca principalii specialiști în problemele privitoare la dogme și cult. Episcopii anumitor comunități se sprijineau reciproc, fapt care a constituit un important factor de creștere a puterii comunităților creștine în lupta dusă împotriva celorlalte religii, pentru supremație.

Secte, erezii

Această creștere a puterii bisericii creștine a fost obținută cu prețul unor crîncene lupte intestine. Cel mai adesea, lupta lua forma unor divergențe privind dogmele. În spatele dogmelor se ascundeau diferite curente de idei, care aparțineau diferitelor grupuri etnice și de clasă, reflectînd interesele acestora.

Deja în secolul I au existat în sînul comunităților creștine curente care luptau între ele. În revelațiile lui Ioan sînt menționați eretici *nicolaiți*, despre care, ce-i drept, nu se știe nimic precis.

În secolul al II-lea s-a desfășurat în creștinism o luptă crîncenă între diferitele secte și curente. Un interes deosebit prezintă mișcarea *gnosticilor*, printre care *marcioniții*, și mișcarea *montaniștilor*.

Problema rolului gnosticismului în creștinismul primitiv este neclară. Cuvîntul grec *gnosis* înseamnă știință, cunoaștere ; dar aici se avea în vedere nu adevărata cunoaștere empirică a lumii reale, ci cunoașterea mistică a lui Dumnezeu. Gnosticii erau filozofi mistici care susțineau că omul poate să cunoască cu ajutorul rațiunii taina dumnezeirii și esența lumii. Istoricii creștinismului consideră, de obicei, gnosticismul ca o ramificație laterală a acestei religii, ca o

erezie, o doctrină sectantă, curînd înăbușită de teologii ortodocși creștini. Dimpotrivă, alți oameni de știință, în primul rînd A. Drews, afirmă că nu gnosticismul a apărut pe tărîmul creștinismului, ci, dimpotrivă, gnosticismul este mai vechi decît creștinismul. Cîte un miez de adevăr exista, pe cît se pare, în ambele puncte de vedere: teoriile gnostice timpurii (secolele I—II) au influențat într-adevăr formarea ideologiei creștine. Filon din Alexandria, care este denumit „părintele creștinismului", era gnostic; dar concepțiile gnostice de mai tîrziu (începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea), au început să fie considerate ca devieri de la „adevăratul" creștinism.

Esența concepției gnosticilor, apărută pe terenul filozofiei idealiste eleniste tîrzii, consta în dualismul dintre spiritul luminos, bun și materia întunecată, plină de suferințe. Marele și bunul Dumnezeu, spiritul *pleroma* („deplinătate") nu putea fi creatorul unei lumi atît de rele. Lumea este creată de o zeitate subordonată, rea și limitată. Între Dumnezeul bun inaccesibil și lumea materială josnică nu există nici o contingență, între ele există un intermediar, logosul divin (cuvîntul, sensul, rațiunea); acesta este cel ce poate să mîntuiască omenirea suferindă și s-o ducă în împărăția luminosului Dumnezeu spirit.

Învățătura gnostică despre logos a trecut în creștinism, logosul contopindu-se cu figura lui Hristos — mîntuitorul. Aceasta se vede îndeosebi în cea de-a patra evanghelie (după Ioan), pătrunsă de spiritul gnostic („La început era cuvîntul și cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era cuvîntul...", I, 1).

Dar, spre deosebire de creștini, majoritatea gnosticilor a repudiat categoric întreaga religie evreiască, considerîndu-l pe Dumnezeul evreilor Iahve o ființă rea, opunîndu-i acestuia pe mîntuitorul *logos*, Dumnezeul lor mare și luminos. Această repudiere a iudaismului a fost deosebit de puternic exprimată de Marcion (jumătatea secolului al II-lea), care respingea *Vechiul Testament*. În învățătura lui Marcion și a

altor gnostici, starea de spirit antievreiască a atins punctul culminant. Creştinismul însă nu a păşit pe această cale, ci, dimpotrivă, s-a străduit să împace religia evreiască cu cultul mîntuitorului.

Gnosticismul nu putea să devină un curent dominant în creştinism. Lucrul acesta este evident chiar dacă nu luăm în considerare decît faptul că el era concepţia despre lume a intelectualilor cu pregătire filozofică, a oamenilor rafinaţi, bogaţi, aşadar, o concepţie inaccesibilă maselor largi.

Un alt curent eretic, care s-a ivit de asemenea în secolul al II-lea, a fost încercarea de reînviere a spiritului combativ al iudeo-creştinismului din secolul I. Aceasta a fost mişcarea montaniştilor, studiată de istoricul sovietic A. B. Ranovici [1]. Întemeietorul sectei, Montanus, în trecut preot frigian al zeiţei Cibela, despre care, dealtfel, ştim foarte puţin, a luat atitudine hotărîtă împotriva oricărei reglementări a vieţii bisericeşti, împotriva puterii crescînde a episcopilor. El era harismatic şi propovăduia în numele lui Dumnezeu („Eu sînt Domnul Dumnezeu, atotţiitorul, care sălăşluieşte în om", spunea el) [2], practica şi pretindea un ascetism strict şi celibatul (deşi adepţii lui nu respectau aceste cerinţe) şi vestea că se apropie a doua venire a lui Iisus Hristos şi sfîrşitul lumii. Acţiunea lui era o încercare desperată de a opri în loc procesul ineluctabil al transformării creştinismului — la început o învăţătură revoluţionară — într-o religie paşnică, convenabilă proprietarilor de sclavi. Montanismul s-a răspîndit cel mai mult în Frigia. A aderat la el şi cunoscutul apologet creştin Tertullian, deşi el a atenuat latura revoluţionară a acestei învăţături.

În mijlocul secolului al II-lea erau deja puternic instalate la putere în comunităţile creştine elementele înstărite, proprietarii de sclavi şi negustorii.

În lupta împotriva montanismului, pentru consolidarea organizaţiei bisericeşti episcopale, s-a creat învăţătura privind continuitatea apostolică a transmiterii puterii episcopale. Hristos, prin apostolii lui,

---

[1] Vezi A. B. Ranovici. *Montanisti,* în vol. *O rannem hristianstve,* Moscova, 1959.

[2] *Op. cit.,* p. 125.

a transmis episcopilor puterea şi i-a împuternicit să conducă biserica în problemele credinţei.

După eliminarea curentelor mistice şi escatologice din secolele al II-lea şi al III-lea apar noi secte. Dintre ele, deosebit de caracteristică este secta *maniheenilor,* care s-a răspîndit în Orient, în Persia şi în ţările învecinate. Aceasta era o îmbinare originală a creştinismului cu zoroastrismul, o religie pregnant dualistă. Denumită după numele personajului semilegendar Mani (Manes, Maniheu), care a fost executat în anul 276, învăţătura maniheenilor opunea complet întunericul şi lumina, binele şi răul. Lumea vizibilă, inclusiv oamenii, sînt generaţi de un amestec de particule de lumină şi particule de întuneric. Iisus îi învăţa pe oameni să despartă lumina de întuneric, binele de rău. Maniheenii repudiau întregul *Vechi Testament* şi o mare parte din *Noul Testament.* Comunităţile lor erau împărţite în clase. Clasa superioară era alcătuită din aşa-numiţii „aleşi" sau „puri" ; aceştia participau la toate ritualurile religioase, pe cînd ceilalţi numai la unele. După transformarea creştinismului în religie de stat, secta maniheenilor a fost nimicită, dar ideile ei au renăscut mai tîrziu în sectele medievale ale pavlicienilor şi bogomililor etc., căpătînd o puternică nuanţă de clasă.

Rădăcinile de clasă apar cel mai pregnant în erezia *donatiştilor* (după numele episcopului Donatus), care s-au răspîndit cel mai mult în Africa de Nord în secolul al IV-lea. Donatiştii se ridicau împotriva oricăror compromisuri cu puterea statală, nu recunoşteau pe episcopii şi preoţii care nu aveau o viaţă personală imaculată. Spre sfîrşitul secolului al IV-lea, pe măsura accentuării crizei Imperiului roman sclavagist, mişcarea donatiştilor a căpătat forma unei revolte făţişe a săracilor împotriva bogaţilor. Este vorba despre cunoscuta mişcare a *agonisticilor* („Armata lui Hristos"), sau a *circumcellionilor,* care cu arma în mînă devastau moşiile bogătaşilor. Guvernul a reuşit cu greu să înăbuşe mişcarea ; comunităţile donatiste s-au menţinut însă în unele regiuni ale Africii de Nord pînă la cucerirea acestora de către arabi, în secolul al VII-lea.

Dar, în timp ce donatiştii-agonistici nu manifestau nici un dezacord în ce priveşte problemele dogmatice, cu religia dominantă, mişcarea lor negenerînd o scindare profundă în biserică, cu totul altfel s-a întîmplat cu erezia lui Arie, cea mai puternică mişcare opoziţionistă în biserica secolului al IV-lea, după transformarea acesteia în biserică dominantă. Focarul principal al *arianismului* era Egiptul, în special Alexandria, unde erau foarte puternice tradiţiile eleniste. Arie era un preot din Alexandria. El a încercat să atenueze absurditatea dogmatică a învăţăturii religioase despre Dumnezeul-om, s-o facă mai acceptabilă pentru oamenii obişnuiţi să cugete. Potrivit afirmaţiei lui Arie, Iisus Hristos nu a fost născut din Dumnezeu, ci creat de el ; prin urmare, el nu este „de aceeaşi esenţă“ cu Dumnezeu-tatăl, ci „de esenţă asemănătoare“ cu a lui. Deosebirea dintre aceste două cuvinte se exprima în greceşte printr-o singură literă — ι : ὁμοιουσιος şi ὁμοοὁσιος —, însă această diferenţă părea atunci extrem de importantă, căci era vorba de natura lui Iisus Hristos — mîntuitorul, iar aceasta era baza bazelor religiei creştine. În jurul ideilor lui Arie s-au încins discuţii aprinse. Arie era susţinut de masele largi ale populaţiei Egiptului, îndeosebi ale Alexandriei, controversele ajungînd pînă la lupte de stradă. În spatele acestor controverse se ascundeau, fireşte, motive politice, dorinţa locuitorilor Egiptului de a nu mai suporta politica centralizatoare a imperiului. Pentru împărat însă, menţinerea unităţii statului era de o importanţă capitală. Deşi împăratul Constantin nu era încă pe atunci creştin, a luat măsuri energice pentru înlăturarea sciziunii. El a convocat în acest scop un Conciliu ecumenic ale clerului (primul conciliu ecumenic al bisericii creştine, ţinut în 325 la Niceea). Erezia lui Arie a fost condamnată.

Arianismul a mai dăinuit încă mult timp. El s-a răspîndit şi dincolo de frontierele imperiului, fiind adoptat de goţi, vandali şi longobarzi, care, ce-i drept, au trecut mai tîrziu la catolicism.

Arianismul a fost înăbuşit, dar curînd după aceea a apărut învăţătura înrudită a lui Nestorius (episcop

de Constantinopol). Nestorius predica că Iisus Hristos a fost om, că el numai în mod exterior s-a identificat cu cel de-al doilea element al treimii — Dumnezeu-Fiul, și că de aceea Fecioara Maria trebuie numită nu „născătoare de Dumnezeu“, ci „născătoare a omului“, sau „născătoare a lui Hristos“.

Erezia lui Nestorius a fost condamnată la cel de-al III-lea Conciliu ecumenic, ținut la Efes în 431. Nestorianismul a avut o foarte mare influență în Orient, unde încă de demult erau dominante religiile dualiste. În Orient, el s-a menținut ca religie de sine stătătoare multă vreme, a jucat un mare rol în Asia Centrală medievală și se mai menține pînă în prezent la unele populații din Liban și India.

În lupta împotriva arianismului și nestorianismului a apărut în secolele al IV-lea și al V-lea un curent contrar, în aceeași problemă a naturii lui Iisus Hristos. Reprezentanții acestui curent predicau că Iisus Hristos nu a fost de fapt om, că în el natura divină a înăbușit-o într-atît pe cea umană, încît Iisus Hristos a fost Dumnezeu în deplinul înțeles al cuvîntului. În el nu au existat două esențe, ci una singură, cea dumnezeiască. Această învățătură despre „natura unică“ a lui Iisus Hristos a pus bazele ereziei *monofiziților* (de la cuvîntul grecesc *„monos“* — unul și *„fisis“* — natură), sectă întemeiată de episcopul Eutihes. Ea a căpătat o foarte largă influență în Imperiul roman de răsărit în secolul al V-lea. În pofida condamnării sale de către al IV-lea Conciliu ecumenic de la Calcidonis (anul 451), ea s-a întărit într-un șir de țări. Aceasta a constituit reflectarea luptei acestor țări pentru independența religioasă și politică față de Bizanț. Biserica armeană, copții și etiopienii au menținut pînă în prezent monofizitismul.

Caracterul contradictoriu al dogmaticii și eticii creștine

Istoria complexă a dezvoltării comunităților creștine s-a reflectat asupra dogmaticii creștine. Apărînd inițial ca o mică sectă iudaică, creștinismul s-a

transformat treptat într-o religie mondială, pe măsură ce satisfăcea necesităţile şi cerinţele unor noi şi noi grupuri ale populaţiei, ale diferitelor elemente etnice şi de clasă. Drept consecinţă, dogmatica creştină a devenit extraordinar de complexă, confuză şi contradictorie. E îndoielnic să se mai găsească în lume vreo altă religie care să cuprindă mai multe contradicţii interne, inconsecvenţe şi ilogisme decît creştinismul. Dacă lăsăm la o parte contradicţiile dintre evanghelii, ca un fapt de mică importanţă, şi dacă ne limităm numai la principalele concepte ale creştinismului, sîntem uimiţi de contradicţiile de neîmpăcat pe care le găsim.

Ideea unui Dumnezeu atotputernic şi atoateiertător contrazice flagrant ideea unui Dumnezeu care suferă şi care ispăşeşte prin moartea sa păcatele oamenilor.

Aceeaşi idee a unui Dumnezeu atoateiertător, atotputernic contravine ideii păcatului care apasă asupra întregului neam omenesc, învăţăturii cu privire la răsplata de după moarte şi chinurile celor păcătoşi. Dacă Dumnezeu este atoateiertător şi atotputernic, el trebuia să orînduiască în aşa fel destinul oamenilor şi al lumii, încît rezultatul să fie fericirea generală, nu să-i condamne pe oameni la chinuri veşnice pentru faptul că el însuşi i-a creat răi.

Dogma predestinării vine în contradicţie cu învăţătura bisericii despre liberul arbitru al omului. Dumnezeul atotştiutor a predestinat pe unii oameni unei vieţi virtuoase şi fericite în rai, iar pe alţii — păcatului şi chinurilor după moarte. În acelaşi timp, potrivit doctrinei creştine, voinţa omului este liberă, el singur îşi alege calea virtuţii sau calea păcatului, iar pentru aceasta Dumnezeu pe unii îi răsplăteşte, iar pe alţii îi pedepseşte. Teologii creştini încearcă să rezolve această contradicţie dogmatică pe diferite căi, dar fără a izbuti.

Frapează absurditatea dogmei creştine a trinităţii lui Dumnezeu. Dumnezeu este unul, dar în acelaşi timp el este alcătuit din trei : Dumnezeu-Tatăl, Dumnezeu-Fiul şi Dumnezeu-Sfîntul Duh. Dumnezeu-Tatăl îşi trimite Fiul pe pămînt, iar acesta se naşte

acolo din Dumnezeu-Duhul Sfînt și o femeie. Pe pămînt, acest Dumnezeu-Fiu le spune necontenit oamenilor că el nu face decît să îndeplinească voința Tatălui, care l-a trimis, implorîndu-l pe acesta să-i dea puterea de a suporta greul supliciu, ba chiar rugîndu-l să-l izbăvească de această soartă. Pe de altă parte atît el, cît și Tatăl său, ca și Sfîntul Duh, care și el este tatăl său — sînt toți unul și același Dumnezeu. A înțelege aceasta este imposibil pentru mintea omenească.

Această încurcătură se explică pur și simplu prin faptul că părțile componente ale Sfintei Treimi au origini diferite : Dumnezeu-Tatăl este Iahve-Savaot al evreilor. ; Dumnezeu-Fiul este Mesia-mîntuitorul ; Dumnezeu-Sfîntul Duh este pleroma, principiul divin abstract al gnosticilor, pe care ei îl puneau cu mult mai presus de Dumnezeul evreilor, Iahve, și pe care, în anumită măsură, i-l opuneau. Unirea eclectică a acestor idei diverse a dus la crearea treimii creștine.

În religia creștină mai există și multe alte dogme contradictorii și absurde.

Caracterul contradictoriu și complex al ideologiei creștine este rodul crîncenei lupte dogmatice dintre diferitele curente, reflectare a luptei dintre diferitele interese și forțe de clasă reprezentate în creștinismul primitiv. Masele de credincioși nu se preocupau însă cîtuși de puțin de contradicțiile dogmatice. Creștinismul a luat naștere ca religie a sclavilor și maselor asuprite, pe care dogmele le interesau prea puțin ; ele aveau însă nevoie de o credință într-o divinitate bună, într-un mîntuitor, ele tînjeau după o consolare religioasă. Dacă, în general, în religie elementul emoțional predomină în mod deosebit asupra celui rațional, în mișcările religioase mesianice aceasta se manifestă deosebit de pregnant. Cînd în comunitățile creștine au început să intre oameni din alte clase, reprezentanți ai societății culte romane-eleniste, care erau pătrunși de spiritul filozofiei grecești tîrzii, cu idealismul ei rafinat, aceștia au adus în creștinism interesele și ideile lor,

ceea ce însă nu a fost de natură să rezolve problemele dogmatice.

La fel de confuză şi haotică este şi etica creştină. Evident că, în cursul îndelungatei lupte ideologice, s-au încorporat în concepţia creştină principii şi norme etice absolut diferite. Alături de morala rafinată a stoicilor, alături de principiile morale care reflectă starea de spirit a sclavilor şi celor asupriţi, în creştinism au pătruns şi concepţiile odioase ale proprietarilor de sclavi.

Într-adevăr, în evanghelii şi epistole se găsesc o serie de *precepte morale* care nu contravin eticii şi concepţiilor despre viaţă ale timpului nostru. De pildă, copacul se cunoaşte după fructele sale ; să nu torni vin nou în burdufuri vechi ; nimeni nu-i profet în ţara lui ; nu poţi sluji în acelaşi timp la doi stăpîni ; pe om îl supără nu ceea ce-i intră pe gură, ci ceea ce-i iese din gură ; nu căuta paiul din ochiul aproapelui tău, scoate mai întîi bîrna din propriul tău ochi ; cel ce nu munceşte să nu mănînce etc. Aceste idei morale pozitive au fost preluate de creştinism din sistemele etico-filozofice mai vechi, mai ales ale stoicilor, îndeosebi de la Seneca — „unchiul" creştinismului, cum îl numeşte Engels [1].

Alături de aceste principii morale sănătoase, în literatura *Noului Testament,* inclusiv în evanghelii, întîlnim şi idei care nu pot decît să indigneze chiar o conştiinţă morală elementară. Iisus se leapădă în mod public de mama sa şi de fraţii săi *(Matei,* XII, 47—50). El nu dă drumul ucenicului său care doreşte să îndeplinească datoria familială şi morală de a-l înmormînta pe tatăl său *(ibidem,* VIII, 21—22). El dă tuturor drept pildă pe ispravnicul care se sustrage cu abilitate de la o pedeapsă cuvenită şi dă cu toată seriozitatea următorul sfat în această privinţă : „Faceţi-vă prieteni din mamona al nedreptăţii" *(Luca,* XVI, 9). În sfîrşit, amintim principiul moral respingător că celui ce are i se va mai da, dar celui ce n-are i se va lua şi ceea ce are ; nu este o formulare întîmplătoare, căci ideea este repetată în evan-

[1] Vezi K. Marx şi F. Engels. *Opere,* vol. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 317.

ghelii de cinci ori — de cîte două ori la Matei şi Luca (*Matei*, XIII, 12 ; XXV, 29 ; *Luca*, VIII, 18 ; XIX, 26 ; *Marcu*, IV, 25).

Caracterul contradictoriu al eticii creştine reflecta componenţa de clasă a comunităţilor creştine. Iniţial, ele erau constituite din sărăcimea evreiască răzvrătită şi erau pătrunse de spiritul combativ al *Apocalipsei*. Cînd situaţia s-a schimbat (după înăbuşirea răscoalei iudeilor), starea de spirit a maselor asuprite s-a reflectat în creştinism sub forma proslăvirii celor săraci şi condamnării celor bogaţi. „Dar vai vouă, bogaţilor, că vă luaţi pe pămînt mîngîierea voastră. Vai vouă, celor ce sînteţi sătui acum, că veţi flămînzi“ (*Luca*, VI, 24—25). „Veniţi la mine toţi cei osteniţi şi împovăraţi, şi eu vă voi odihni pe voi“ (*Matei*, XI, 28). „Astfel vor fi cei de pe urmă întîi şi cei dintîi pe urmă...“ (*ibidem*, XX, 16).

Exprimîndu-şi compasiunea faţă de sclavi şi faţă de cei asupriţi, promiţîndu-le o răsplată în ceruri, autorii evangheliilor nu s-au gîndit să pună problema eliberării sclavilor aici, pe pămînt. Sclavia le apărea ca ceva firesc, în afară de orice discuţie. Cînd în comunităţile creştine au început să intre şi proprietari de sclavi, oameni bogaţi, în evanghelii s-a reflectat şi mai pregnant concepţia despre sclavi ca despre nişte fiinţe lipsite de drepturi. De pildă, potrivit *Evangheliei după Luca*, Iisus dă ascultătorilor săi aceste sfaturi : „Cine dintre voi, avînd o slugă la arat sau la păscut turme, îi va zice cînd se întoarce din ţarină : Vino îndată şi şezi la masă ? Oare nu-i va zice : Pregăteşte-mi ca să cinez şi, încingîndu-te, slujeşte-mi pînă ce voi mînca şi voi bea şi după aceea vei mînca şi vei bea şi tu ?“ (XVII, 7—8).

Cu toate contradicţiile pe care le prezintă principiile sociale şi morale ale creştinismului evanghelic, există, totuşi, în el o normă etică predominantă : propovăduirea răbdării, supunerii, a iertării nedreptăţilor. În evanghelii, această idee este dusă pînă la extrem şi, în esenţă, pînă la un grad imposibil de îndeplinit. „Iubiţi pe vrăjmaşii voştri — propovăduieşte Iisus —, binecuvîntaţi pe cei ce vă blestemă,

faceți bine celor ce vă urăsc și rugați-vă pentru cei ce vă vatămă și vă prigonesc" (*Matei*, V, 44). „Eu însă vă spun vouă : Să nu stați împotriva celui rău ; iar cui te lovește peste obrazul drept, întoarce-i și pe celălalt" (*ibidem*, V, 39). Tocmai această morală a atras și atrage spre creștinism pe mulți oameni ; mulți văd în acest principiu un ideal moral. Dar, în primul rînd, nimeni — cu foarte mici excepții — nu a îndeplinit vreodată și nu îndeplinește aceste cerințe. În al doilea rînd, ceea ce este rațional în această atitudine — stăpînirea de sine calmă și demnă, respectul față de sine și față de altul — nu este un element original în creștinism, ci unul împrumutat din sistemul etic al stoicilor. În sfîrșit, în al treilea rînd, în condițiile concrete în care avea loc propovăduirea evangheliei — adică în condițiile orînduirii sclavagiste —, aceste precepte constituiau, de fapt, o apărare a acestei orînduiri, căci, deși chemarea de a ierta nedreptățile era adresată tuturor oamenilor, este clar că ea se adresa, în primul rînd, sclavilor, celor asupriți ; aceștia erau nedreptățiți de asupritori, și nu invers. Propovăduirea supunerii și iertării a fost din capul locului utilă exploatatorilor.

Dezvoltarea cultului

Lupta dintre secte a dus la strînsa unire a comunităților, la consolidarea formelor organizatorice ale bisericii creștine. În cursul desfășurării acestei lupte ideologice, ritualurile și cultul au devenit mai complexe.

Cultul creștin primitiv era extrem de simplu, iar ritualurile aproape inexistente. Simplitatea relațiilor dintre oameni a constituit, la vremea ei, o condiție care a asigurat creștinismului victoria asupra celorlalte culte. Engels considera ca una din laturile revoluționare ale creștinismului tocmai faptul că el a desființat vechile ritualuri religioase, care divizau pe oameni, și în acest fel a devenit „prima religie mondială posibilă".

Ceremonialul inițial al creștinismului se limita la cine periodice în memoria întemeietorului religiei. La aceste adunări se gusta din pîine, se citeau texte sfinte ; erau cine ale iubirii — *agape*. Pe măsura includerii în componența comunităților creștine a adepților altor culte, a avut loc un aflux de elemente diverse ale vechilor ritualuri.

Locul principal în ritualurile creștine îl ocupă, precum se știe, *tainele* — forme de cult al căror obiectiv constă în a face ca harul divin să pogoare asupra credincioșilor. Tainele creștine cele mai vechi și, totodată, cele mai importante sînt botezul și împărtășania.

Taina împărtășaniei, în care credinciosul gustă „trupul și sîngele lui Hristos“, sub formă de pîine și vin, nu-i altceva decît o variantă a vechiului ritual al mîncării trupului lui Dumnezeu. Apărut, probabil, încă pe baza totemismului, acest ritual s-a dezvoltat cu deosebire în religiile agricole. Zeul protector al vegetației era ucis și mîncat de credincioși în persoana reprezentantului său, om sau animal. În cultul lui Mithra, Attis și al altor zei orientali exista ritualul împărtășaniei cu pîine și vin. Mîncarea și băutura sacre erau considerate, probabil, încarnarea zeului. Împărtășania mithraistă a trecut aproape neschimbată în creștinism. Aici însă, ea s-a împletit cu ritualul pascal iudaic al sacrificării mielului. Întemeietorul creștinismului, care s-a jertfit, a început să fie înfățișat ca un miel (dealtfel, el apare în *Apocalipsă* în chipul mielului mistic ceresc). Așa a luat naștere paștele creștin. Taina împărtășaniei a devenit din anuală săptămînală.

În urma împărtășaniei a apărut taina botezului, la fel împrumutată de la alte culte. Botezul în apă, adică purificarea cu ajutorul apei, își trage originea de la foarte vechile mistere ale inițierii. Inițierea în asociațiile secrete și în mistere în vechile religii orientale era însoțită întotdeauna de purificarea rituală. Ritualurile primirii în cultele secrete erau considerate ca o a doua naștere. Băile rituale erau folosite în misterele eleusine, în cultul secret al lui

Dionysos, al zeiței Isis. Un loc și mai important l-a ocupat în ritualul secției *mandeenilor* (sectă de proveniență neclară, cu credințe pregnant dualiste, ce venera pe un „ispășitor“ oarecare, precum și pe Ioan Botezătorul ; în prezent adepții acestei secte, două-trei mii de oameni, există în sudul Irakului și Iranului). Ritualul mandeean al „botezului“ cu apă, ca și figura legendarului Ioan Botezătorul au servit, pe cît se pare, comunităților creștine drept sursă nemijlocită de imitație. În creștinism, botezul cu apă a căpătat o deosebit de mare importanță în legătură cu concepția vinovăției generale, de care, chipurile, oamenii au fost salvați prin moartea mîntuitorului. Acest „păcat originar“ este spălat de pe cel credincios prin botezul cu apă.

Mai tîrziu au apărut și celelalte taine ; în prezent, biserica creștină consideră că ele sînt în număr de șapte. Astfel, creștinismul, încă în forma pe care a căpătat-o în secolele al II-lea și al III-lea, constituia o religie deosebit de complexă, confuză și contradictorie, a cărei unitate s-a putut menține numai cu foarte mare dificultate. Se împleteau laolaltă : învățătura iudaică despre un Dumnezeu unic, atotputernic ; ideea iudaică a unui mesia mîntuitor, transformat, ce e drept, într-un mîntuitor spiritual, care s-a contopit și cu figurile zeilor agricoli care mor și reînvie ; învățătura gnostică despre opoziția dintre spirit și materie și despre intermediarul divin dintre ele — logosul ; escatologia și credința mazdeistă despre împărăția viitoare a fericirii pentru cei drepți ; concepția tot mazdeistă privitoare la spiritul răului — diavolul ; adorarea în Orientul antic a zeiței mame. În religia creștină s-au mai contopit și multe altele ; printre acestea și anticul cult funerar, cu credința în viața de apoi a sufletului ; practica șamanistă a descîntecului și alungării spiritelor rele ; metodele vrăjitorești de lecuire magică a bolnavilor ; venerarea geniilor, care s-a transformat în credința creștină în îngerii păzitori etc., precum și rămășițe ale vechilor reprezentări și ritualuri totemice (credința în „imaculata concepțiune“, în taina împărtășaniei).

Dezvoltarea creștinismului primitiv a fost influențată de persecuțiile nedrepte împotriva creștinilor. Creștinismul a luat naștere ca religie a sclavilor și a celor asupriți, fiind o formă a protestului spontan al maselor asuprite împotriva orînduirii sociale nedrepte. Căpătînd o largă răspîndire, această religie a început să apară ca periculoasă și nu putea să nu trezească o atitudine de suspiciune și, într-o anumită măsură, de ostilitate a claselor dominante.

Problema prigoanelor pe care le-au avut de îndurat comunitățile creștine din partea autorităților de stat a fost ulterior exagerată de conducătorii bisericii, care proslăveau stoicismul și eroismul martirilor creștini. Istoricii ecleziastici enumeră zece mari campanii de prigoană, în afară de cele mici și locale. Dar, pe cît se pare, numărul așa-ziselor prigoane și proporțiile lor nu au fost atît de mari cum sînt înfățișate în tradiția creștinismului de mai tîrziu. Primele „prigoane“ — acelea din vremea împăraților Nero și Domițian — sînt legendare și e îndoielnic dacă au avut loc în realitate. Dacă au existat sau nu persecuții în epoca lui Traian, este o chestiune încă insuficient clarificată. Prima prigoană stabilită istoricește a avut loc în timpul domniei împăratului Decius și a fost de scurtă durată (249—251), iar cea mai importantă — în timpul domniei lui Dioclețian și a viceguvernatorului său Maximian, la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Cauzele acestei persecuții erau pur politice: guvernul vedea în biserica creștină nu numai purtătoarea unui protest împotriva ordinii politice existente, dar și un concurent periculos. Persecuția a dus numai la desprinderea unor elemente șovăielnice, în timp ce organizația bisericească a creștinilor s-a întărit, călindu-se în luptă.

Unii împărați și guvernatori ai provinciilor au încercat, uneori nu fără succes, să se sprijine pe comunitățile creștine și pe clerul lor. La începutul secolului al IV-lea a luat naștere o puternică alianță a imperiului cu creștinismul, care devenise o influ-

entă forță socială. Împăratul Constantin a ajuns la concluzia că, în loc să lupte împotriva bisericii creștine, este mai bine s-o folosească în interesul statului. Se consideră că Edictul din Milan (anul 313) este actul legislativ prin care s-a pus capăt persecuțiilor, iar creștinismul a fost proclamat religie de stat ; nu este dovedită însă existența reală a acestui edict. Constantin personal n-a trecut la creștinism. El a rămas toată viața păgîn, dar a protejat creștinismul ; el îi acordă preferință în raport cu celelalte religii, văzînd în organizația bisericească creștină o mare forță socială, pe care se putea sprijini.

Transformarea creștinismului în religie dominantă

Alianța dintre biserica creștină și stat, care a început odată cu Edictul din Milan, a fost confirmată ulterior prin politica împăraților romani de răsărit și de apus, care au sprijinit sistematic biserica și s-au bucurat de sprijinul ei.

Această schimbare în situația bisericii creștine a dus, la rîndul său, la transformări esențiale în sînul ei. S-a schimbat componența socială a creștinismului. Încă cu mult înainte de transformarea bisericii creștine în biserică de stat, începînd din secolul al III-lea și chiar din al II-lea, alături de sclavi intraseră în comunitățile creștine și reprezentanți ai claselor dominante.

Calcule aproximative făcute de cercetători arată că, în ajunul transformării sale în religie de stat, creștinismul nu era, totuși, religia cea mai răspîndită. Chiar și în marile centre orășenești, comunitățile creștine întruneau un număr relativ mic de locuitori — o cincime sau chiar mai puțin.

Acest raport s-a modificat într-o mare măsură după transformarea creștinismului în religie de stat. Componența numerică a comunităților creștine a crescut foarte mult. Păturile mijlocii ale populației și clasa proprietarilor de sclavi au aderat în marea lor majoritate la noua religie. Creștinismul a încetat de

a mai fi religia sclavilor şi a celor asupriţi, transformîndu-se într-o religie cu ajutorul căreia clasele dominante ţineau în aservire poporul.

Totuşi, încă multă vreme, răspîndirea creştinismului s-a limitat, cel puţin în provinciile de apus, la oraşe, pătrunzînd slab la sate. În rîndurile populaţiei săteşti continuau să domine credinţele vechi, păgîne. De aici, dealtfel, se trage cuvîntul latin *paganus*, care înseamnă „sătean" (de la *pagus* — sat).

Cînd creştinismul a devenit religie dominantă, a luat naştere mişcarea monahală. Comunităţile creştine, transformîndu-se într-o puternică biserică, au încetat de a mai servi ca refugiu de relele lumeşti. Apartenenţa la această biserică nu mai izbăvea de păcat. Atunci creştinii cei mai fanatici au început să se retragă din lumea păcatului în pustiu, în izolare, spre a se consacra lui Dumnezeu. Acolo duceau o viaţă ascetică. Primii sihaştri şi primele comunităţi monahale au apărut în Egipt, în deşertul Tebaidei ; sînt consideraţi ca întemeietori ai monahismului sfîntul Anton şi sfîntul Pahomie. Mai tîrziu au început să apară mănăstiri şi în alte ţări creştine. Mănăstirile s-au îmbogăţit, devenind treptat o mare forţă economică.

Aprecierea generală a rolului creştinismului primitiv

Nu este uşor să se dea o apreciere generală rolului istoric al creştinismului primitiv. Problema este foarte complexă. Creştinismul primitiv constituia un pas înainte în raport cu vechile culte, în sensul că el a dat posibilitatea unirii laolaltă a maselor de oameni de diferite naţionalităţi în jurul unei idei comune, ideea de egalitate, înţeleasă însă abstract, ca o egalitate în păcat. Lenin vorbea chiar despre „spiritul democrat-revoluţionar" al creştinismului primitiv [1]. În ceea ce priveşte morala socială, creştinismul a mers mai departe în raport cu morala primi-

[1] V. I. Lenin. *Opere complete*, vol. 33, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 43.

tivă a vechilor religii, dar el a însemnat şi un pas înapoi în raport, de pildă, cu etica stoicilor. Din punct de vedere cultural, religia creştină, adaptată la nivelul înţelegerii maselor largi, se află incomensurabil mai prejos de cultura antică, cu bazele ei ştiinţifice, cu filozofia ei rafinată, cu monumentele ei de artă. Dominaţia ideologiei creştine, cu credinţa ei grosolană în minuni şi prorociri, cu dispreţul ei faţă de cunoaşterea lumii reale, corespundea în totul acelui declin cultural general, înăspririi obiceiurilor, barbarizării care s-a produs odată cu declinul civilizaţiei antice în evul mediu timpuriu.

Se cunosc multe cazuri cînd mulţimi de creştini fanatici şi inculţi au devastat valori ale culturii antice, considerîndu-le operă a diavolului, sau au ucis savanţi şi artişti. În anul 415, în oraşul Alexandria, centru al culturii eleniste, creştini fanatici instigaţi de călugări şi preoţi, în frunte cu patriarhul Chiril, au devastat şi au incendiat vestita bibliotecă — preţioasă comoară de lucrări ştiinţifice —, au ucis în mod bestial pe Hipatia, o remarcabilă femeie-savant, autoarea unor valoroase lucrări de matematică, astronomie şi filozofie.

Răspîndirea creştinismului

Devenind religia de stat a Imperiului roman, în epoca de descompunere a acestuia, creştinismul a pătruns odată cu cultura greco-romană la germani şi la slavi. În secolul al IV-lea au trecut la creştinism goţii şi vandalii, la sfîrşitul secolului al V-lea, francii. În secolele VI-IX. creştinismul a pătruns treptat la triburile germanice mai îndepărtate (alemanii, bavarii, frizii, anglo-saxonii ş.a.). În secolele IX—X, el s-a răspîndit în rîndul popoarelor slave. În secolul al X-lea, aproape întreaga Europă era creştină. În răsărit, creştinismul a pătruns în secolul al IV-lea pînă în Caucaz (la armeni, gruzini), fiind însă nevoit să ducă o luptă cu mult mai grea împotriva zoroastrismului şi, începînd din secolul al VII-lea, împotriva islamismului.

Pătrunzînd în țările europene locuite de popoarele păgîne, creștinismul nu a desființat religiile locale, ci mai degrabă s-a contopit cu ele, a absorbit atît tradițiile rituale, cît și figurile mitologice locale. Așa s-a ajuns la un sincretism religios. Zeii locali s-au contopit cu sfinții creștini, sub numele cărora au continuat să fie venerați (de pildă, la slavi, vechiul Perun — sub numele sfîntului Ilie, Veles — sub numele sfîntului Vlasie ș.a.). În ce privește ritualurile populare tradiționale, legate mai ales de calendarul agricol, ele au fost făcute să coincidă cu zilele calendarului bisericesc (Crăciunul, Boboteaza etc.). Figurile mitologiei inferioare — diferitele spirite ale apei, pădurii și casei, cobolzii, elfii și trolii — au fost menținute sub vechiul lor nume, dar considerate ca duhuri necurate.

Din epoca marilor descoperiri geografice, începînd din secolele XV—XVI, misionari creștini încep să răspîndească această religie în afara frontierelor Lumii Vechi. La începutul secolului al XX-lea, creștinismul devine cea mai răspîndită religie.

Sciziunea dintre biserica de Apus și cea de Răsărit

Viața internă a creștinismului, relațiile din sînul bisericii reflectau desfășurarea istoriei politice. Scindarea politică și culturală a Imperiului roman în două imperii, de Apus și de Răsărit (secolele III—IV e.n.), a dus și la separarea treptată a bisericii în una de Apus și alta de Răsărit. În Apus, din cauza declinului și apoi a dispariției puterii imperiale și a descompunerii imperiului (aprox. anul 476), a crescut foarte mult autoritatea capului bisericii — episcopul de Roma, care a căpătat denumirea de papă. În Răsărit, unde imperiul s-a menținut, patriarhii bisericii (din Constantinopol, Antiohia, Alexandria și Ierusalim) nu au putut dobîndi o astfel de putere ; aproape nici nu încercau să iasă de sub tutela împăraților. În perioada mișcării iconoclaste din Bizanț (secolele VIII—IX), independența bisericii a primit

o deosebit de puternică lovitură : pentru a-i răpi orice autonomie, împărații au interzis închinarea la icoane (slăbind astfel puterea de atracție a ritualurilor bisericești asupra credincioșilor) și au confiscat pămînturile bisericilor și mănăstirilor. Ulterior, cultul icoanelor a fost restabilit, dar pămînturile nu au fost restituite bisericii și autonomia acesteia a fost definitiv subminată.

Tocmai de aceea, patriarhii răsăriteni nu se puteau supune puterii papei de la Roma. Acesta din urmă însă tindea din ce în ce mai mult să-și asigure primatul în întreaga lume creștină. Reflectînd lupta politică, divergențele s-au acumulat treptat și au dus, în cele din urmă, la o ruptură formală între cele două biserici (anul 1054).

Principalele divergențe dogmatice care pînă în prezent despart biserica de Apus (romano-catolică) de cea de Răsărit (greco-ortodoxă) sînt următoarele :

1. Spre deosebire de dogma bisericii de Răsărit, care admite proveniența Sfîntului Duh și de la Dumnezeu-Fiul *(filioque)*, dogma bisericii de Apus admite proveniența Sfîntului Duh numai de la Dumnezeu-Tatăl ; această divergență a fost întotdeauna considerată atît de către conducătorii bisericii catolice, cît și ai celei ortodoxe drept cea mai importantă și chiar unica ireconciliabilă.

2. Doctrina bisericii catolice cu privire la „meritele extrem de mari“ ale sfinților în fața lui Dumnezeu : aceste merite constituie un fel de tezaur de care biserica poate dispune după aprecierea sa.

3. Practica indulgențelor — iertarea păcatelor, pe socoteala tocmai a acestui fond.

4. Doctrina catolică despre purgatoriu (adoptată la Conciliul din Florența din anul 1439), în care sufletele păcătoșilor se purifică arzînd în flăcări pentru a ajunge ulterior în rai, durata rămînerii sufletului în purgatoriu, care depinde și ea de rugile bisericii (plătite de rudele decedatului), putînd fi scurtată.

5. Învățătura despre „imaculata concepțiune“ a Fecioarei Maria, acceptată încă în secolul al IX-lea și ridicată în anul 1854 la rangul de dogmă.

6. Dogma despre infailibilitatea papei în problemele credinței, statornicită în anul 1870.

Particularitățile rituale ale bisericii catolice în comparație cu cele ale bisericii ortodoxe sînt următoarele: botezul prin stropirea cu apă (în loc de scufundarea în apă, ca la ortodocși); ungerea cu sfîntul mir numai a celor majori, nu și a copiilor; împărtășania laicilor numai cu pîine (cu pîine și vin se împărtășesc numai membrii clerului); pîinea nedospită (azimă) pentru împărtășanie; semnul crucii făcut cu cele cinci degete; folosirea limbii latine în slujba religioasă etc.

Particularitățile canonice ale catolicismului sînt următoarele: celibatul întregului cler (în ortodoxism este obligatoriu numai pentru călugări); interdicția de a ieși din tagma preoțească; instituția cardinalilor; primatul papilor; recunoașterea a 21 de concilii ecumenice (în loc de 7 recunoscute de ortodocși); interdicția pentru laici de a citi și interpreta Biblia (în prezent, ce e drept, această interdicție a fost atenuată); caracterul indisolubil al căsătoriei etc.

În majoritatea acestor deosebiri se reflectă organizarea mult mai puternică a bisericii catolice.

Schisma bisericilor romano-catolică și ortodoxă s-a menținut pînă în prezent, dar s-a pus capăt ciocnirilor sîngeroase ce au avut loc în trecut între adepții lor. Curia papală a încercat în repetate rînduri să-și subordoneze bisericile din Răsărit cu prețul unor mici concesii în problemele ritualurilor.

Sectele medievale în Occident

Lupta de clasă din Europa medievală a dus la apariția unei serii de secte și erezii care erau expresia protestului spontan împotriva asupririi feudale-bisericești. Așa au fost *pavlicienii* în Bizanț (secolele VII—IX), *bogomilii* în Bulgaria (secolele X—XIII și mai tîrziu), *patarenii, catarii, albigenzii, valdenzii* ș.a. în țările occidentale (secolele XI—XIII).

Baza ideologică a tuturor acestor erezii era învățătura dualistă despre vechiul antagonism dintre principiul binelui și al răului, învățătură moștenită de la mazdaism : întreaga lume materială și trupul omului sînt creația spiritului rău, în timp ce sufletul omului și tot ce este spiritual sînt create de Dumnezeul cel bun. Considerînd, așadar, întreaga lume materială un rău, ereticii propovăduiau reîntoarcerea la simplitatea ascetică a vieții primilor creștini, negau biserica și ritualurile ei. Biserica dominantă, în alianță cu puterea de stat feudală, a înăbușit necruțător toate aceste manifestări spontane ale opoziției maselor populare.

Pentru extirparea lor, curia papală a înființat la sfîrșitul secolului al XII-lea un tribunal bisericesc special — *preasfînta Inchiziție*. Ereticii sau chiar și cei care nu erau decît bănuiți de erezie erau trimiși, pe baza unor simple denunțuri, în judecata inchizitorilor, care, de obicei, după torturi îngrozitoare, îi ardeau pe rug. Începînd din secolul al XIII-lea, Inchiziția a fost dată pe mîinile ordinului călugăresc al dominicanilor.

Au fost arse pe rug sau torturate de către Inchiziție sute de mii de victime nevinovate. Cu deosebită ferocitate s-a dezlănțuit Inchiziția în Spania (inchiziția „regală“ a început să acționeze din anul 1478).

Scolastica și mistica

Viața culturală și politică mai vie din Europa occidentală în raport cu cea din Europa orientală a provocat și apariția în Occident a unei mai bogate literaturi teologice și filozofice-religioase. S-au făcut încercări de a pune oarecum în concordanță dogmele cu rămășițele științei și culturii antice. Astfel a luat naștere o „știință“ bisericească specială — scolastica (secolele XII—XIII). Teologii scolastici discutau în modul cel mai „științific“ cu putință problemele religioase, străduindu-se să armonizeze învățătura biblică-evanghelică cu filozofia lui Aristotel (singurul

care mai era amintit dintre filozofii antici). Ştiinţa — sau ceea ce era pe atunci denumit ştiinţă —, precum şi filozofia erau puse în slujba religiei ; atunci a apărut şi locuţiunea proverbială : „Filozofia este slujnica teologiei" *(Philosophia est ancilla theologiae).* Cei mai vestiţi scolaşti au fost Anselm, arhiepiscop de Canterburry, Petrus Abaelardus, Albertus Magnus şi Toma d'Aquino (ultimul este şi în prezent considerat în sferele catolice un neîntrecut savant şi filozof). Principalele centre ale ştiinţei scolastice erau universităţile din Paris, Bologna şi Oxford.

Spre deosebire de aceşti teologi, care căutau să „raţionalizeze" religia creştină, alţi clerici, recunoscînd incompatibilitatea dintre religie şi ştiinţă, înclinau spre misticism. Tinzînd spre cunoaşterea mistică a lui Dumnezeu, spre o comuniune cu Dumnezeu, ei practicau ascetismul, provocîndu-şi stări extatice. Faţă de raţiunea omenească şi de bunul simţ aveau o atitudine de dispreţ. Oricărei îndoieli exprimate faţă de verosimilitatea vreunei teorii bisericeşti, ei erau înclinaţi să-i răspundă cu cuvintele lui Tertullian : „Cred pentru că este absurd" *(Credo quia absurdum).* Cel mai cunoscut reprezentant al misticismului medieval a fost Bernard, abatele mănăstirii Clairvaux (secolul al XII-lea).

Persecutarea ştiinţei de către biserica creştină

Ştiinţa autentică era privită de biserica medievală cu extremă suspiciune. Orice încercare de a întreprinde o cercetare ştiinţifică liberă întîmpina din partea ei o rezistenţă îndîrjită, deoarece clericii vedeau în ea o ameninţare la adresa prestigiului Bibliei. Prigonirea ştiinţei s-a intensificat mai ales în epoca Renaşterii. Liber-cugetătorii erau aruncaţi în închisori, executaţi sau constrînşi prin forţă şi ameninţări să se dezică de convingerile lor. Filozoful şi savantul englez Roger Bacon (secolul al XIII-lea) a

stat mulţi ani într-o închisoare mănăstirească. Învăţătura lui Copernic a fost condamnată şi interzisă. Gînditorii şi savanţii italieni Giordano Bruno şi Lucilio Vanini au pierit de o moarte cruntă. Marele astronom Galilei a fost constrîns să retracteze teoria privitoare la rotirea Pămîntului în jurul Soarelui. Au fost prigoniţi şi mulţi alţi savanţi. Începînd din anul 1559 există şi este mereu reeditată „Lista cărţilor interzise“, întocmită de Curia papală *(Index librorum prohibitorum)*, în care s-au inclus şi se includ lucrările ştiinţifice liber-cugetătoare. Numărul martirilor ştiinţei care deopotrivă cu ereticii şi „vrăjitoarele“ au pierit pe rugurile preasfintei Inchiziţii a depăşit de cîteva ori numărul martirilor creştini din primele secole. Nici o altă religie nu a prigonit vreodată atît de mult ştiinţa şi libera-cugetare cum a făcut-o creştinismul.

Reforma bisericească. Protestantismul

La începutul secolului al XVI-lea s-a dezlănţuit în ţările Europei Centrale şi de Nord o puternică mişcare, în esenţă burgheză, îndreptată împotriva feudalismului şi a expresiei lui bisericeşti, catolicismul, împotriva despotismului Curiei papale. Este vorba de aşa-numita Reformă, care a dat naştere unui şir întreg de biserici protestante. Cele mai importante din ele sînt : *luteranismul,* care a devenit dominant în Germania şi Scandinavia, *calvinismul* — în Elveţia şi Ţările de Jos, *presbiterianismul* — în Scoţia, *anglicanismul* (biserica episcopală) — în Anglia. Principalele particularităţi ale învăţăturii tuturor bisericilor protestante se reduc la : recunoaşterea „Sfintei Scripturi“ (Biblia) ca unica autoritate în problemele religiei (spre deosebire de catolicism şi ortodoxism, care acordă o mare importanţă „tradiţiei bisericeşti“, adică, în fond, autorităţii ecleziastice) ; principiul „mîntuirii prin credinţă“ (spre deosebire de catolicism, cu învăţătura lui despre „faptele bune“, adică despre daniile în favoarea bise-

ricii) ; admiterea a numai două (şi nu şapte) taine : botezul şi împărtăşania, considerate şi ele ca acte care acţionează numai prin forţa credinţei, iar nu automat, ca la catolici.

Toate aceste principii erau îndreptate direct împotriva puternicului aparat al bisericii catolice feudale şi centralizate. Locul bisericii ca centru de greutate al vieţii religioase l-a luat în protestantism individul. Dărîmînd organizaţia bisericească, eliberînd ţările Europei de sub puterea papală, Reforma a transferat această putere în mîinile altor forţe : în Germania şi Scandinavia (ţări luterane) — în mîinile regilor şi prinţilor laici, în Elveţia şi Ţările de Jos (ţări calviniste) — în mîinile burgheziei republicane, în Anglia (biserica episcopală) — în mîinile monarhiei centralizate. O variantă mai consecventă a protestantismului burghez a fost calvinismul, cu spiritul lui ascetic şi cu fanatismul lui sumbru, cu concepţia lui despre absoluta predestinare divină, despre care Engels scria că era „expresia religioasă a faptului că în lumea comercială a concurenţei succesul sau falimentul nu depind de activitatea sau de iscusinţa individului, ci de împrejurări independente de dînsul"[1].

Sectele care s-au separat de bisericile dominante în epoca Reformei şi mai tîrziu — *anabaptiştii, fraţii moravi* ş.a. — constituiau curente plebee, democratice. Aceasta însă nu a împiedicat ulterior, în special unele secte protestante, ca *quakerii, metodiştii, baptiştii, mennoniţii* ş.a., să se transforme într-un mijloc cu ajutorul cărora guvernanţii capitalişti exploatau masele de credincioşi.

În timp ce protestantismul s-a fărîmiţat chiar de la început într-un şir întreg de curente şi biserici — şi astăzi încă continuă să se separe din el secte —, catolicismul, dimpotrivă, a fost şi a rămas o religie strict centralizată. Abia în 1870 s-a desprins de el un mic grup al *vechilor catolici* — clerici şi laici, mai ales în Elveţia şi Germania de Sud —, care nu au

---

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 292—293.

recunoscut noua dogmă a „infailibilității papilor". Vechii catolici au efectuat o oarecare democratizare a administrației bisericești și o simplificare a cultului. În anul 1920 s-a desprins de Roma o parte din clerul și credincioșii din Cehoslovacia, însă pe bază pur politică, din cauza atitudinii ostile a Vaticanului față de statul cehoslovac nou format ; s-au pus bazele unei *biserici cehe independente*. Aceste sciziuni nu au afectat însă decît o infimă minoritate a credincioșilor catolici.

Catolicismul este răspîndit în prezent în majoritatea țărilor din sudul și apusul Europei ; el este în întregime dominant în Portugalia, Spania, Italia, Irlanda, Belgia, Austria, Polonia, aproape în întregime în Franța, Ungaria, Cehoslovacia și în partea nord-vestică a Iugoslaviei (slovenii și croații) ; catolicii precumpănesc în R. F. Germania (regiunile sudice și apusene), în Albania de Nord ; există catolici și în Elveția, Anglia. În U.R.S.S., catolicismul s-a păstrat la lituanieni și la letonii din răsărit. Dintre țările neeuropene, catolicismul domină în țările Americii Latine ; sînt mulți catolici în S.U.A. și în Canada ; de asemenea, sînt mulți convertiți la religia catolică în diferitele țări ale Africii, Asiei și Oceaniei.

Ortodoxismul, sectele ruse

În Europa de Est și Sud-Est s-a consolidat religia greco-ortodoxă (ortodoxă), care s-a răspîndit inițial pornind din Bizanț. Aparțin ortodoxismului în prezent grecii, bulgarii, sîrbii, mutenegrenii, o mare parte din macedoneni, românii. În Rusia, unde creștinismul a pătruns în secolul al X-lea (creștinarea Rusiei în timpul cneazului Vladimir, anul 998), ortodoxismul a devenit religia oficială de stat. Biserica ortodoxă a sprijinit ideologic monarhia țaristă, căreia îi era de fapt întru totul subordonată.

Capii bisericii ruse — mitropoliți moscoviți, iar cu începere din anul 1589 patriarhii — au încercat din cînd în cînd să obțină o oarecare autonomie față de

stat, dar fără succes. Sub Petru I, biserica a pierdut definitiv pînă şi aparenţa unei autonomii. Patriarhatul a fost desfiinţat şi în fruntea bisericii a fost pus *preasfîntul Sinod*, format din ierarhi supuşi cu docilitate ţarului (1721). Clericii ortodocşi s-au transformat în simpli „slujbaşi în sutane".

Protestul surd al maselor populare împotriva asupririi feudale, consfinţită de biserică, s-a manifestat din cînd în cînd sub forma unor mişcări îndreptate împotriva bisericii oficiale. Pe această bază au apărut încă în evul mediu sectele eretice ale *strigolnicilor* (secolele XIV—XV) şi *iudaizanţilor* (secolul al XV-lea). Aşa a luat naştere şi larga mişcare a schismei bisericeşti de la jumătatea secolului al XVII-lea, cînd masa clerului inferior şi a laicilor s-a ridicat împotriva politicii ecleziastice a patriarhului Nikon, împotriva îndreptărilor aduse de el în cărţile liturgice şi a celorlalte reforme iniţiate de el. Divergenţele dintre *staroobreadţi* (cei ce ţin de vechiul rit), şi *nikonieni* se refereau nu la dogme, ci la unele amănunte rituale, de pildă staroobreadţii susţineau că semnul crucii trebuie făcut cu două şi nu cu trei degete împreunate. Dar pentru aceste lucruri mărunte fanaticii înfruntau neînfricaţi deportarea, execuţia capitală, arderea de vii.

„Cultul vechi" nu a rămas nici el unitar, ci s-a scindat la rîndul lui. Grupele cu stare de spirit mai împăciuitoare, în principal tîrgoveţi, negustori, au format aşa-numitul *popovski tolk* (rit preoţesc), ei îşi aveau propriii lor preoţi, recunoşteau legalitatea autorităţii ţarului. Elementele mai radicale însă — în majoritate ţărani — constituiau *bespopovskie tolki* (riturile fără preoţi), ei refuzau categoric orice relaţii cu nikonienii, nu se supuneau autorităţii ţarului, îl considerau pe ţar anticrist, iar biserica dominantă — o biserică eretică a anticristului. Guvernul şi biserica dominantă îi persecutau cu cruzime pe adepţii cultului vechi, numindu-i *raskolnici* (schismatici). Aceştia se refugiau în pădurile de dincolo de Volga, din regiunile nordice şi din Siberia. „Cultul vechi" a fost legalizat abia în anul 1905.

Timp de multe veacuri, biserica creştină a fost în toate ţările europene un reazem al regimului feudal-iobăgist. Odată cu apariţia orînduirii capitaliste au început să se facă încercări de a adapta la cerinţele ei atît învăţătura religioasă creştină, cît şi organizarea bisericească : au luat naştere secte şi organizaţii bisericeşti protestante. Iar atunci cînd capitalismul a repurtat victoria definitivă şi a înfrînt rînduielile feudale medievale, biserica catolică a dat dovadă de destulă supleţe pentru a se adapta la noua orînduire socială. În prezent, atît catolicismul, cît şi protestantismul sînt apărători de nădejde ai rînduielilor capitaliste din Europa şi America, în Africa şi Australia. În Europa răsăriteană, acelaşi rol îl juca pînă nu de mult biserica ortodoxă.

Încă în secolul al XIX-lea, cînd în ţările Europei şi ale Americii a luat naştere mişcarea muncitorească socialistă, în toate bisericile creştine s-au conturat noi modificări. Pentru a nu-şi pierde influenţa asupra maselor populare, care înclinau tot mai mult spre socialism, biserica, în special cea catolică, şi-a intensificat propaganda în rîndurile muncitorilor. Încă în deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea a luat naştere curentul „socialismului creştin", în primul rînd în Franţa (Lammenais şi alţii), iar ulterior în Anglia, în Germania şi în alte ţări. Începînd din anii 80 ai secolului al XIX-lea au luat fiinţă aşa-numitele „sindicate creştine" (Belgia — 1886, Franţa — 1887 ş.a.m.d.). Începînd cu secolul al XX-lea, ele au început să se unească în organizaţii internaţionale (Internaţionala Creştină a Sindicatelor, 1911). Aceste sindicate erau deosebit de puternice în ţările catolice — Belgia, Italia, Germania occidentală, unde s-au constituit şi puternice partide politice catolice. În unele din aceste ţări (Italia, R. F. Germania), ele au devenit în anii de după război partide de guvernămînt, menţinînd sub influenţa lor o foarte mare parte a ţăranilor şi muncitorilor credincioşi. Există, de asemenea, organizaţii catolice de tineret, feminine, sportive şi altele.

Clerul este nevoit să-şi schimbe metodele şi în relaţiile sale cu ştiinţa. Marile succese obţinute de ştiinţele exacte în secolele al XIX-lea şi al XX-lea au dovedit limpede incompatibilitatea ştiinţei cu vechea concepţie biblică despre lume. Şi, deşi printre teologii şi clericii creştini mai dăinuie şi astăzi curentul „fundamentalismului" (în special în S.U.A., unde el s-a închegat în preajma anului 1910), care se situează ferm pe poziţia înţelegerii literale a Bibliei şi nu admite nici un fel de concesii făcute ştiinţei, teologii mai clarvăzători au început de mult să facă tentative de a împăca dogmatica creştină cu ştiinţa, mai cu seamă prin interpretarea alegorică a textelor biblice-evanghelice. Aşa a luat naştere „modernismul", care a căpătat o largă răspîndire şi în cercurile teologice, atît catolice, cît şi protestante.

În sfîrşit, biserica creştină este nevoită în zilele noastre să-şi definească locul în lupta dintre lagărul imperialismului şi lagărul păcii şi socialismului. Sprijinind regimul capitalist, bazat pe proprietatea privată, biserica din ţările burgheze luptă pe căi variate împotriva comunismului internaţional. În acest scop, clericii încearcă să se unească, trecînd peste divergenţele dintre credinţe. Totuşi, în anii din urmă, cînd asupra lumii a început să planeze primejdia unui război termonuclear, şi în cercurile catolice s-a manifestat tendinţa către unitate şi un curent în favoarea păcii şi a coexistenţei paşnice ; în fruntea acestui curent s-a situat defunctul papă Ioan al XXIII-lea.

În U.R.S.S. şi în alte ţări socialiste, biserica, care la început a încercat să combată noile rînduieli, cu trecerea timpului s-a împăcat cu ele şi în prezent sprijină lupta guvernului sovietic şi a guvernelor ţărilor de democraţie populară pentru pace şi prietenie între popoare, pentru eliberarea ţărilor coloniale de imperialism. Aceasta, fireşte, nu schimbă faptul că ideologia creştină continuă să rămînă o forţă reacţionară.

Capitolul al 24-lea

ISLAMISMUL

Cea de-a treia religie „mondială“ (ultima în ordinea apariției) este islamismul sau religia musulmană. Ea este una dintre cele mai răspîndite religii, mai cu seamă în Africa de Nord, Asia de Sud-Vest, de Sud și de Sud-Est. Popoarele de limbă arabă sînt musulmane aproape în totalitatea lor, cele care vorbesc limbile turcice și iraniene — în covîrșitoarea lor majoritate ; există numeroși musulmani și printre popoarele din nordul Indiei, populația Indoneziei este aproape în întregime mahomedană.

Islamismul a luat naștere în Arabia, în secolul al VII-lea e.n. Originea lui este mai clară decît cea a creștinismului și a budismului, deoarece au existat aproape de la începuturile lui documente scrise. Sînt însă prezente și în acest caz multe elemente legendare. Potrivit tradiției musulmane, fondatorul islamismului a fost Mahomed, un arab din Mecca ; el ar fi avut parte de o serie de „revelații“ trimise de Dumnezeu, consemnate ulterior în cartea sfîntă Coran și transmise oamenilor. Coranul este principala carte sfîntă a musulmanilor, așa cum este pentru evrei Pentateuhul lui Moise sau pentru creștini Evanghelia. Pentru studierea islamismului timpuriu, Coranul este cea mai importantă sursă.

Mahomed personal n-a scris nimic ; el era, după toate probabilitățile, analfabet. Ne-au parvenit însă

însemnări disparate ale cugetărilor și învățămintelor lui, făcute în perioade diferite. Lui Mahomed i se atribuie texte care provin atît din perioade mai timpurii, cît și din perioade mai tîrzii. Din aceste însemnări a fost alcătuită în anul 650 (pe timpul lui Osman, cel de-al treilea urmaș al lui Mahomed) o culegere care a căpătat denumirea de Coran (citire). Cartea aceasta a fost declarată sfîntă; ea ar fi fost dictată profetului de însuși arhanghelul Djebrail (Gabriel). Însemnările ce nu au intrat în ea au fost distruse.

Coranul este împărțit în 114 capitole *(sure)*. Ele se succed fără o ordine anumită, pur și simplu după proporții : cele mai lungi la început, cele mai scurte la sfîrșit. Surele de la Mecca (mai timpurii) și cele de la Medina (mai tîrzii) sînt amestecate. Se întîlnesc repetări. Proslăviri ale măreției și puterii lui Allah sînt urmate de prescripții, interdicții și amenințări cu *gheena* în viața viitoare pentru toți aceia care n-ar da ascultare prescripțiilor. În Coran nu se constată nici o urmă a acelei prelucrări redacțional-literare pe care o întîlnim în evangheliile creștine ; aici este vorba de texte absolut brute, neprelucrate.

O altă parte a literaturii religioase a musulmanilor este *sunna* (sau *sonna),* alcătuită din legende sfinte *(hadise)* despre viața, minunile și învățămintele lui Mahomed. Culegerile de hadise au fost alcătuite în secolul al IX-lea de către teologii musulmani Buhari, Muslim și alții. Nu toți musulmanii recunosc sunna ; cei care o recunosc poartă denumirea de sunniți și constituie marea majoritate a musulmanilor.

Pe baza Coranului și hadiselor, teologii musulmani au încercat să reconstituie biografia lui Mahomed. Cea mai timpurie dintre biografiile care s-au păstrat a fost alcătuită de Ibn Ishak, originar din Medina (secolul al VIII-lea), și a ajuns pînă la noi într-o versiune întocmită în secolul al IX-lea.

Știința europeană a depus mari eforturi pentru a elucida sursele islamismului și biografia autentică a lui Mahomed. Se poate considera ca stabilit că Mahomed a trăit în jurul anilor 570—632 și a propovăduit învățătura sa mai întîi la Mecca, unde nu a găsit decît puțini adepți, apoi la Medina, unde a izbutit

să strîngă în jurul lui mulți partizani. Sprijinindu-se pe aceştia, el a pus stăpînire pe Mecca şi în scurt timp a unificat cea mai mare parte a Arabiei sub steagul noii religii. Biografia lui Mahomed nu cuprinde prea multe elemente legendare. Dar, dacă este vorba despre sursele religiei musulmane, cercetătorul marxist trebuie să le caute, fireşte, nu în biografia unor personaje izolate, ci în condiţiile social-economice şi ideologice existente în acea epocă în Arabia.

Condiţiile istorice în care a luat naştere islamismul

Arabia a fost din timpuri străvechi populată de triburi semite, străbunii arabilor de astăzi. O parte din ei duceau o viaţă sedentară în oaze şi oraşe, ocupîndu-se cu agricultura, meseriile şi negoţul, o altă parte ducea o viaţă nomadă în stepe şi în deşerturi, crescînd cămile, cai, oi şi capre. Arabia era, din punct de vedere economic şi cultural, legată de ţările vecine — Mesopotamia, Siria, Palestina, Egipt, Etiopia. Căile comerciale dintre aceste ţări treceau prin Arabia. Unul din principalele noduri de încrucişare a căilor comerciale se afla în oaza de la Mecca, în apropierea litoralului Mării Roșii. Aristocraţia gentilică-tribală a tribului coreişiţilor, care trăiau în acele locuri, realiza mari avantaje din comerţ. La Mecca s-a format centrul religios al tuturor arabilor : în sanctuarul Kaaba erau adunate laolaltă obiecte de cult şi idoli aparţinînd diferitelor triburi arabe.

Existau în Arabia şi aşezări de străini, îndeosebi comunităţi iudaice şi creştine. Oameni de diferite limbi şi religii întreţineau legături, influenţîndu-şi reciproc credinţele.

În secolul al VI-lea a început în Arabia declinul comerţului cu caravane, deoarece drumurile comerciale se strămutaseră spre răsărit, în Iranul sasanid, ceea ce a zdruncinat echilibrul economic care dăinuia de secole. Pierzînd veniturile aduse de caravane, nomazii au fost determinaţi să treacă la o viaţă sedentară, la agricultură. A crescut nevoia de pămînt, s-au

intensificat ciocnirile dintre triburi. A început să se resimtă necesitatea unificării. Acest lucru nu a întîrziat să se reflecte şi în ideologie : a luat naştere mişcarea pentru unificarea cultelor tribale, pentru adorarea unui Dumnezeu unic suprem, Allah, şi aceasta cu atît mai mult cu cît evreii şi în parte creştinii ofereau arabilor exemplul monoteismului. În sînul arabilor a apărut secta *hanifilor,* care adorau un Dumnezeu unic.

Activitatea de propovăduitor a lui Mahomed

Aceasta era ambianţa în care s-a desfăşurat activitatea de propovăduitor a lui Mahomed. În predicile lui nu era aproape nimic nou în raport cu concepţiile religioase ale evreilor, creştinilor şi hanifilor. Elementul fundamental la Mahomed era cerinţa strictă de a adora numai pe Allah şi a da necondiţionat ascultare voinţei lui. Însuşi cuvîntul „islam" înseamnă supunere.

„Dumnezeu dovedeşte că în afară de el nu există altul vrednic de a i te închina, iar îngerii şi oamenii ştiutori, fermi pe poziţiile adevărului, recunosc că nu există nici un altul vrednic de a i te închina în afară de el, cel puternic şi înţelept. Cu adevărat, a fi dreptcredincios faţă de Dumnezeu înseamnă a da dovadă de supunere" (Coranul, cap. 3, §§ 16, 17).

Ideile propovăduite de Mahomed au fost întîmpinate la început cu neîncredere, ba chiar cu ostilitate, în special de către reprezentanţii propriului său trib al coreişiţilor. Aristocraţia negustorească din Mecca se temea ca renunţarea la cultul vechilor zei tribali arabi să nu submineze însemnătatea oraşului ca centru religios şi economic. Mahomed şi adepţii lui au fost chiar nevoiţi să fugă din Mecca. Această fugă *(hegira),* care a avut loc în anul 622 e.n., este considerată de către musulmani începutul unei ere noi (era musulmană). În oaza agricolă Medina (Iatreb), Mahomed a găsit un teren mai prielnic pentru propaganda lui ; Mahomed a fost sprijinit de cîteva tri-

buri locale. Recrutînd un mare număr de adepţi, Mahomed a cucerit Mecca în anul 630. Importanţa oraşului Mecca ca centru religios arab a crescut şi mai mult. Aristocraţia coreişiţilor, iniţial ostilă mişcării musulmane, a aderat la ea şi chiar s-a pus în fruntea mişcării.

În islamismul timpuriu s-au unit, probabil, mişcările diverselor pături sociale ale populaţiei arabe. F. Engels spunea că islamismul este o religie, „pe de o parte, pentru orăşeni, care se îndeletnicesc cu negoţul şi cu meşteşugurile, pe de altă parte pentru beduinii nomazi“ [1]. În mişcarea musulmană timpurie s-au îmbinat oarecum interesele şi aspiraţiile triburilor nomade, care sufereau de pe urma crizei economice şi care constituiau forţa militară de luptă a islamismului, ale orăşenilor, din rîndurile cărora s-au recrutat primii adepţi ai lui Mahomed, şi ale negustorilor, care se aflau în fruntea mişcării.

Doctrina islamismului

În momentul morţii lui Mahomed (anul 632), noua religie nu era încă complet formulată. Principalele teze pot fi însă extrase din Coran, în pofida caracterului haotic al acestei cărţi. Mai tîrziu, ele au fost dezvoltate de teologii musulmani.

Dogmatica islamismului este foarte simplă. Musulmanii trebuie să creadă ferm că nu există decît un singur Dumnezeu — Allah ; că Mahomed a fost trimisul şi profetul său ; că înaintea lui Dumnezeu a trimis oamenilor şi alţi profeţi : aceştia sînt cei menţionaţi în Biblie, adică Adam, Noe, Avraam, Moise, Iisus al creştinilor, însă Mahomed este mai presus de ei ; că există îngeri şi spirite rele *(djinni)* ; aceştia din urmă au fost preluaţi de islamism de la vechile credinţe arabe ; că, în cea din urmă zi a lumii, morţii vor învia şi toţi îşi vor primi răsplata după faptele lor : cei drepţi, care s-au închinat lui Dumnezeu, se

[1] K. Marx şi F. Engels. *Opere*, vol. 22, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 444.

vor desfăta în rai, cei păcătoşi şi necredincioşi vor arde în focul gheenei ; şi, în sfîrşit, că există o predestinare divină : Allah a stabilit fiecărui om dinainte destinul său.

Allah este prezentat în Coran ca o ființă cu calități morale pur omeneşti, dar la un nivel superlativ. El ba se mînie pe oameni, ba îi iartă ; pe unii îi iubeşte, pe alții îi urăşte. Ca şi Dumnezeul iudeilor şi creştinilor, Allah, fără nici un motiv logic, predestinează cu anticipație pe unii oameni unei vieți virtuoase şi fericirii în viața de apoi, iar pe alții nelegiuirilor şi chinurilor după moarte. Cea mai importantă calitate a lui Allah este infinita lui putere şi măreție. De aceea, în Coran, cea mai importantă cerință dogmatică şi morală este o supunere deplină şi necondiționată a omului față de voința lui Allah.

La fel de simple ca dogmatica islamismului sînt şi poruncile sale practice şi rituale. Ele se reduc la următoarele : rugăciunea obligatorie repetată de cinci ori în fiecare zi la ore stabilite ; spălarea obligatorie dinainte de rugăciune şi în alte cazuri, după vreo impurificare ; un impozit *(zokiat)* în folosul celor săraci, de fapt în folosul statului ; un post anual *(uraza)* în decursul întregii luni a zecea *(ramazanul) ;* pelerinajul *(hadj)* la oraşul sfînt Mecca, pe care musulmanul credincios trebuie, pe cît posibil, să-l efectueze cel puțin o dată în viață.

Pentru fiecare dintre aceste prescripții — deşi nu sînt prea greu de îndeplinit — se pot acorda scutiri sau uşurări atunci cînd se ivesc dificultăți. Apa poate fi înlocuită, în cazul lipsei ei, cu nisip sau praf, respectarea postului nu este obligatorie pentru bolnavi şi pentru călători ; ei pot să-şi amîne postul pentru mai tîrziu.

Musulmanii au o serie de obiceiuri şi interdicții comune cu evreii, cum ar fi : circumcizia obligatorie a băieților (la vîrsta de şapte-zece ani) ; interdicția de a mînca carne de porc ; interdicția strictă de a desena, picta sau sculpta chipul lui Allah, precum şi orice imagine de om viu sau de animale, spre a nu da vreun prilej de idolatrie. Adepților islamis-

mului le este, de asemenea, interzis consumul alcoolului.

Una din prescripţiile religiei musulmane propagă războiul sfînt în numele credinţei *(djihad)*. Aceasta se explică dacă ţinem seama de faptul că însăşi mişcarea musulmană s-a născut din nevoia arabilor de unificare şi de cucerire de noi pămînturi. În Coran, această prescripţie este expusă clar : timp de opt luni ale anului să se poarte război împotriva necredincioşilor ; aceştia să fie exterminaţi, averea lor să fie luată ca pradă (Coranul, 2, 168—190 ; 2, 212 ; 3, 5 ; 3, 29 ; 3, 36 ; 3, 74 etc.). În aceasta se reflectă fanatismul şi intoleranţa faţă de cei de altă credinţă, trăsătură mai pronunţată decît la celelalte religii mondiale. Ulterior însă, atît teologii musulmani, cît şi savanţii laici au dat interpretări diferite poruncii privitoare la djihad. Faţă de adepţii cultelor politeiste, Coranul predică o atitudine net ostilă, dar faţă de oamenii „care au Scriptură", adică faţă de iudei şi nazarineni (creştini), recomandă un anumit respect. Există, totodată, în Coran prescripţia de a lupta şi împotriva „celor care au primit Scriptura" dacă ei „nu adoptă adevărata credinţă". În practică, în decursul istoriei ulterioare a islamismului, orice distincţie între adepţii altor religii s-a şters, toţi fiind consideraţi ca necredincioşi *(ghiauri)*. Ei trebuiau exterminaţi sau supuşi !

Etica şi dreptul

Etica islamismului este destul de elementară. Ea prescrie să fii drept, să răspunzi la bine cu bine şi la rău cu rău, să fii generos, să ajuţi pe cei săraci etc.

În morala familială şi în concepţia islamismului despre relaţiile dintre sexe s-au reflectat concepţiile orînduirii patriarhal-gentilice. Femeia este o fiinţă inferioară, creată de Allah pentru a fi pe placul bărbatului şi pentru desfătarea acestuia. În Coran se recunosc însă femeii drepturi umane şi civile ; este condamnată cruzimea inutilă a bărbatului faţă de fe-

meie, sînt reglementate drepturile patrimoniale ale femeii — la zestre, la moştenire.

În principiile sociale ale islamismului timpuriu s-a reflectat aceeaşi orînduire patriarhal-gentilică. Toţi musulmanii sînt egali în faţa lui Dumnezeu, dar deosebirile de avere, bogăţia şi sărăcia sînt recunoscute ca un fapt natural, stabilit de Allah însuşi. Proprietatea privată este protejată cu grijă de Coran. Profitul comercial este proclamat pe delin legal, cămătăria este însă condamnată. Lucrul acesta este rezultatul compromisului dintre interesele clasei negustorilor şi masa de agricultori şi nomazi, victime ale cămătăriei şi înrobirii. Înrobirea pentru datorii este interzisă.

O privire generală asupra dogmaticii, ritualului şi eticii islamismului timpuriu duce la constatarea că la baza acestei ideologii se află concepţia iudaico-creştină despre lume, adaptată însă unei orînduiri sociale mai primitive, modului de viaţă patriarhal-gentilic în destrămare al arabilor.

Răspîndirea islamismului

Tocmai aceste particularităţi ale religiei musulmane, generate de înseşi condiţiile apariţiei ei, au uşurat răspîndirea ei printre arabi. Prin luptă, învingînd rezistenţa aristocraţiei tribal-gentilice, care tindea spre separatism (răscoala triburilor arabe după moartea lui Mahomed), islamismul a repurtat destul de repede victoria deplină în rîndurile arabilor. Noua religie arăta beduinilor războinici un drum simplu şi clar spre îmbogăţire, spre ieşirea din criză : cucerirea de noi teritorii.

Succesorii lui Mahomed — *califii* Abu-Bekr, Omar, Osman — au cucerit în scurt timp ţările vecine, iar apoi şi altele mai îndepărtate, din bazinul Mediteranei şi din Orientul Apropiat. Cuceririle s-au făcut sub stindardul islamismului, sub „steagul verde al profetului“. Ele au fost uşurate de faptul că masele populare din Imperiul bizantin şi din cel sasanid, ca şi din celelalte state sufereau crîncen sub jugul feu-

dalilor locali și nu erau înclinate să se împotrivească arabilor. În țările cucerite de arabi, impozitele și obligațiile țăranilor erau ușurate, îndeosebi pentru aceia care adoptau islamismul ; aceasta a contribuit la trecerea maselor largi ale populației la noua religie. Islamismul, care s-a născut ca o religie specifică a arabilor, a început curînd să se transforme într-o religie „mondială". Încă din secolele VIII—IX, islamismul a devenit religia dominantă și aproape unica în țările califatului, care cuprinsese un teritoriu imens — din Spania pînă în Asia Centrală și la frontierele Indiei. În secolele XI—XVIII, el s-a răspîndit larg în nordul Indiei, tot ca urmare a cuceririlor. În Indonezia, islamismul s-a răspîndit în secolele XIV—XVI, mai ales prin intermediul negustorilor arabi și indieni, și a învins aproape în întregime induismul și budismul (în afară de insula Bali). În secolul al XIV-lea, islamismul a pătruns și în statul Hoardei de Aur, la bulgari și la alte popoare de pe litoralul Mării Negre, iar puțin mai tîrziu la popoarele din nordul Caucazului și din Siberia occidentală.

Schisme și secte. Șiismul etc.

Deși islamismul îi unea într-o anumită măsură pe oameni, pe baza comunității de religie, aceasta nu înseamnă că în țările islamului ar fi dispărut contradicțiile etnice și, cu atît mai puțin, cele sociale. Dimpotrivă, treptat, ele s-au identificat tot mai mult. Acest proces și-a găsit reflectarea în diferitele curente din religia musulmană, în schisme și secte.

Cea mai mare schismă a fost provocată de apariția *șiismului (șia* în limba arabă înseamnă partid, sectă, schismă). Punctul ei de plecare a fost lupta internă pentru putere între descendenții lui Mahomed. Al patrulea calif, Ali, era o rudă de sînge a profetului, vărul primar și ginerele lui ; partizanii lui Ali (șia-Ali, adică partidul lui Ali) nu recunoșteau legitimitatea califilor precedenți, întrucît ei nu erau din neamul profetului, ci erau „aleși" de comunitatea

religioasă. Lupta pentru putere a luat forma unui conflict privind succesiunea la califat. Partidul lui Ali a fost înfrînt. Ali a fost ucis, dar în Iran şi Irak partizanii lui au continuat să se întărească. Acolo şiismul a căpătat o largă răspîndire ca expresie a protestului împotriva puterii califatului arab.

Principala trăsătură a şiismului este credinţa că succesori legali ai profetului Mahomed — *imami* — pot fi numai descendenţii lui, iar califii, cei „aleşi" de comunitate (în realitate, cei care au acaparat puterea), sînt nelegitimi. În legătură cu aceasta, şiiţii repudiază *sunna* alcătuită în timpul primilor califi din legendele despre profet. Şiismul nu a rămas nici el unit, în sînul lui au luat naştere diferite curente. A devenit dominant curentul care recunoaşte unsprezece imami legitimi, urmaşi ai lui Ali ; cel de-al doisprezecelea imam, chipurile, s-a ascuns într-un loc tainic încă în secolul al IX-lea ; el îşi va face însă apariţia la sfîrşitul vremurilor, ca mîntuitor — *mahdi*. Acest curent, cel mai răspîndit în şiism, s-a consolidat în mod deosebit în Iran, iar de la începutul secolului al XVI-lea (în timpul dinastiei sefevizilor) a devenit acolo religie oficială de stat.

Celelalte ramificaţii ale şiismului numără cu mult mai puţini adepţi şi constituie mai degrabă secte. Aşa este secta *ismailiţilor* (după numele lui Ismail, întemeietorul ei, secolul al VIII-lea), răspîndită în prezent în regiunile muntoase ale Afganistanului, Badahşanului etc. Ismailiţii cred că în imamii lor se încarnează consecvent „sufletul lumii". În învăţătura ismailiţilor s-au contopit multe idei din sistemele religioase-filozofice premusulmane şi din credinţele populare locale.

Din secta ismailită s-a desprins în secolul al IX-lea grupul *karmaţilor* — o sectă democratică, ai cărei membri, în majoritatea lor ţărani şi beduini din Arabia, au adoptat rînduieli bazate pe comunitatea de avere. Conducătorii sectei au încercat să unească religia musulmană cu ideile neoplatonicienilor şi gnosticilor. Secta karmaţilor a existat pînă în secolul al XI-lea.

Tot din ismailism s-a desprins secta *haşişinilor*

(assassinilor), care îmbina misticismul cu lupta fanatică pentru credință împotriva nemusulmanilor. În timpul cruciadelor, assassinii erau cei mai înverșunați dușmani ai cruciaților (dealtfel, de la denumirea acestei secte provine cuvîntul asasin).

Islamismul ortodox și școlile lui

Spre deosebire de curentul șiit, islamismul ortodox, care a cuprins majoritatea musulmanilor din lume, se numește *sunnism* ; adepții lui recunosc autoritatea sunnei. Sunnismul n-a rămas nici el complet unitar. În secolele VIII—IX, în sînul lui a luat naștere curentul *mutazilit.* Mutaziliții căutau să interpreteze religia musulmană în spirit raționalist, demonstrau „spiritul de dreptate" al lui Dumnezeu, existența liberului arbitru la om, recunoșteau Coranul ca o carte scrisă de oameni, nu creată de Dumnezeu. Mutaziliții au fost susținuți de unii califi (în secolul al IX-lea), care voiau să găsească în această sectă un sprijin pentru puterea lor slăbită. La sfîrșitul secolului al IX-lea însă, clerul reacționar și fanatic a căpătat supremația în califat și mutaziliții au început să fie prigoniți. S-a consolidat învățătura despre caracterul veșnic și „divin" al Coranului. Ideile mutaziliților și-au pus însă amprenta pe dezvoltarea ulterioară a teologiei musulmane.

În secolele VIII—IX, în teologia ortodoxă musulmană s-au format patru școli : a *hanifiților, șafiiților, malikiților* și *hanbaliților* (după numele fondatorilor lor). Între adepții acestor patru școli teologice nu exista ostilitate sau mari divergențe.

Sufismul și tarikatul

Tot în secolele VIII—X a apărut în islam un curent mistic și semimonahal — *sufismul.* El a luat naștere în sînul șiismului, dar a pătruns și în rîndu-

rile sunniților. În doctrina religioasă sufistă s-a manifestat influența ideilor mazdaiste, poate a budismului și chiar a neoplatonismului. Sufiții nu acordau o mare importanță ritualului exterior, ci urmăreau adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu, contopirea mistică cu divinitatea. Unii sufiți au ajuns pînă la o concepție panteistă (Dumnezeu este pretutindeni, întreaga lume este manifestarea sau emanația lui Dumnezeu) și implicit s-au îndepărtat de reprezentarea primitivă antropomorfică a lui Allah, așa cum este dată de Coran. Adepții învățăturii sufite au început să organizeze ordine de monahi rătăcitori (călugări cerșetori), *dervișii*, în frunte cu *șeici* sau *imami*. Aceste ordine au fost recunoscute ca legale atît de sunniți, cît și de șiiți.

De sufism era istoricește legată mișcarea *tarikat*. Această noțiune însemna inițial drumul drept al vieții în scopul comuniunii cu Dumnezeu (*tarikat*, în limba arabă — drum). Ulterior, tarikat era denumirea dată învățăturii fanaticilor care propovăduiau „războiul sfînt“ împotriva creștinilor și altor necredincioși. Forța de luptă a tarikatului o constituiau *miurizii*, care se supuneau orbește *miurșidului* — îndrumătorul lor sufletesc.

Sectele tîrzii. Vahhabiții

În epoca modernă, condițiile tot mai complexe social-economice și politice, ascuțirea luptei de clasă au provocat apariția unor secte noi în islam. Printre beduinii din Arabia a luat naștere în secolul al XVIII-lea curentul *vahhabiților* (adepții lui Mahomed ibn Abdel Vahhaba), în care s-a reflectat protestul spontan al nomazilor împotriva bogăției și luxului negustorilor și bogătașilor din orașe. Vahhabiții cereau reîntoarcerea la simplitatea vieții patriarhale a primelor veacuri ale islamismului, îndeplinirea cu strictețe a ritualurilor și respectarea interdicțiilor prescrise, desființarea luxului ; ei luptau

împotriva influențelor culturale europene. După o luptă crîncenă împotriva adversarilor, vahhabiții au luat puterea la începutul secolului al XX-lea în statul Nedj, iar apoi au cucerit Hedjazul cu orașele Mecca și Medina. În Arabia Saudită, vahhabitismul a devenit religia dominantă.

Babismul și behaismul

Un veșmînt religios a îmbrăcat și mișcarea de masă a sărăcimii și țărănimii din Persia care s-a desfășurat la mijlocul secolului al XIX-lea.

Conducătorul lor ideologic a fost Mahomed Ali, care a căpătat porecla de „*Bab*" („poartă", în sensul de mijlocitor între oameni și Dumnezeu). Mișcarea a căpătat denumirea *babism*. Bab propovăduia egalitatea și frăția între oameni, dar, firește, numai între credincioșii musulmani. Bab s-a proclamat continuator al profetului, avînd menirea de a propovădui în fața oamenilor noua lege. Învățătura lui Bab era plină de concepții mistice și apropiată de panteism. Mișcarea babiștilor s-a răspîndit în masele populare, dar a fost crunt înăbușită de deținătorii puterii, iar conducătorii ei executați cu cruzime (în 1850). Cu toate acestea, mișcarea a avut continuatori, dar și-a pierdut spiritul combativ revoluționar. Unul dintre adepții lui Bab — Mirza Husein Ali, care a căpătat porecla de „Beha-Ulla" — a modificat esențial învățătura babistă. Și el propovăduia egalitatea tuturor oamenilor, dreptul tuturor oamenilor la roadele pămîntului etc. El nu admitea însă violența, lupta fățișă, ci proclama iubirea, iertarea, neîmpotrivirea față de rău ; aici s-a reflectat, pare-se, influența ideilor creștine. Noua învățătură a început să fie denumită *behaism*. Ea nu mai corespundea stării de spirit a maselor populare, ci se răspîndea mai degrabă în rîndurile intelectualilor. De aceea, behaismul, ca o formă modernizată a islamismului, rafinată, reformată, și-a găsit adepți chiar și în Europa occidentală și în America.

Mahdismul

Sub semnul islamismului au avut loc şi unele mişcări eliberatoare de masă în ţările coloniale. Cea mai cunoscută este mişcarea mahdistă din Sudan din anii 1881—1898. Conducătorul ei, Mahomed Ahmed, s-a proclamat *mahdi* (adică mîntuitor, mesia), menit să conducă lupta musulmanilor din Africa împotriva colonizatorilor. Mişcarea a cuprins întregul Sudan răsăritean și ţinuturi mai îndepărtate spre răsărit, pînă la Marea Roșie. Ea a continuat aproape douăzeci de ani și n-a fost decît cu greu înăbușită de imperialismul anglo-francez.

Dreptul musulman, șariatul

Trăsătura caracteristică a religiei musulmane consta în energica ei imixtiune în toate laturile vieţii oamenilor. Atît viața personală și familială a credincioşilor musulmani, cît și întreaga viaţă socială, politică, relațiile și instituțiile juridice, viaţa culturală — toate trebuie să fie subordonate în întregime legilor religioase. În vremurile trecute a avut loc în ţările musulmane o totală contopire a puterii statale cu cea bisericească : șeful statului *(califul, padișahul)* era considerat ca descendent al profetului, din înaltul cler se recrutau sfetnicii săi, justiția era în întregime în mîinile clericilor. Atît dreptul penal, cît și cel civil se bazau în întregime pe legea religioasă — *șariatul.* Executarea normelor șariatului şi interpretarea lor erau supravegheate de teologii musulmani.

De aceea, clerul musulman îndeplinea şi îndeplineşte funcţii mai mult laice decît pur religioase. *Mulla* care funcţionează la mecet este propriu-zis învăţător la şcoala bisericească. *Kadiul* este judecător, cunoscător al şariatului. *Muftiul* — grad clerical mai înalt — este autoritatea supremă în problemele şariatului. În fruntea clerului musulman se afla în anumite ţări *șeic-ul-islam,* care era în acelaşi timp consilierul domnitorului.

Biserica musulmană din ţările islamului era, de

obicei, şi o mare forţă economică. Conform şariatului, biserica poate poseda avere, iar această avere este considerată inalienabilă *(vacf,* la plural *vacuf).* Pămînturile bisericeşti erau foarte întinse : de pildă, în ţările Asiei Centrale, pînă la jumătate din totalul pămînturilor cultivabile aparţineau bisericii ; ele aduceau venituri uriaşe, întrucît, de obicei, se dădeau în arendă în condiţii foarte grele, numerosul cler fiind întreţinut tocmai pe seama acestor vacufuri.

Islamismul şi celelalte religii

Islamismul ortodox nu face nici un fel de concesii celorlalte religii (spre deosebire, de pildă, de budism), însă în masele populare credinţele musulmane se împletesc foarte des cu cele vechi, premusulmane. Aproape pretutindeni, îndeosebi în ţările mai înapoiate, este răspîndit cultul sfinţilor locali ; sfinţii musulmani nu sînt adesea altceva decît vechile divinităţi protectoare locale, cărora li s-au dat denumiri musulmane. În multe locuri, îndeosebi în Asia Centrală, cultul sfinţilor este legat de cultul *mazarilor* — morminte ale acestor sfinţi, în realitate însă vechi sanctuare locale. Pretutindeni este răspîndită credinţa în magie, purtarea amuletelor.

E interesant de relevat că, în ciocnirile multiseculare ale islamismului cu creştinismul (la fel ca şi cu mazdaismul şi alte religii), islamismul a ieşit aproape întotdeauna învingător. În majoritatea ţărilor din bazinul mediteranean, în care azi domină islamismul, el a învins creştinismul, care era mai înainte acolo predominant (Africa de Nord, Egiptul, Siria, Asia Mică). În Caucaz, înaintea răspîndirii islamismului, majoritatea popoarelor ţineau de religia creştină ; ulterior, multe din ele au fost islamizate.

În Peninsula Balcanică au fost convertite la islamism unele grupuri de bulgari, macedoneni, bosniecii şi albanezii.

De ce a repurtat religia mahomedană de atîtea ori victorii asupra religiei lui Hristos ? De bună seamă din cauză că era mai simplă, mai accesibilă, mai pe

înțelesul maselor populare, în special în țările orientale, unde predomina modul de viață patriarhal și feudal.

Modernizări în islamism

În ultimele decenii au avut loc în multe țări musulmane reforme burgheze care au diminuat puterea religiei. Acest lucru s-a făcut deosebit de radical în Turcia, în urma răsturnării puterii sultanului și abolirii califatului după primul război mondial (în timpul lui Kemal Atatürk).

Pentru a nu pierde orice influență asupra maselor, clerul musulman face o serie de concesii pe care epoca le impune : sînt îndulcite sau abrogate vechi interdicții, invențiile tehnice sînt puse în slujba cultului. A început să li se îngăduie femeilor intrarea în mecet alături de bărbați. Religia islamică, conținutul Coranului sînt interpretate alegoric.

Încheiere

Ce ne învață istoria religiilor diferitelor popoare și epoci ? Ce loc ocupă religia în trecutul omenirii, care este în prezent rolul ei în viața oamenilor ?

Religia nu este numai o reprezentare

Prima și cea mai evidentă concluzie ce se impune este că istoria religiilor nu este pur și simplu istoria rătăcirilor minții omenești. Dacă religia nu ar fi decît un complex de concepții eronate despre lume, rolul ei în istoria popoarelor ar fi foarte modest. În drumul lor spre progres, oamenii au înlăturat multe idei false, ele se spulberau la fiece pas al omului înainte, spre cunoașterea lumii. Religia a avut însă o soartă cu totul diferită. Deși ea este plină, în întregime, de idei false, fantastice, aceste idei se dovedesc uimitor de rezistente, ca și cum ar fi impenetrabile pentru adevărul științific. Vechiul Testament, Noul Testament și alte scrieri religioase sînt pline de cele mai grosolane născociri, de cele mai naive fantezii, și, cu toate acestea, multe milioane de oameni, chiar și dintre cei cu o anumită cultură, continuă să creadă în ele. Aceasta înseamnă că în religie există ceva

care face ca aceste reprezentări false, incompatibile cu gîndirea rațională, să se mențină.

Conținutul religiilor nu este constituit numai din reprezentări fantastice în mințile oamenilor. Religia constă și în anumite ritualuri, ceremonii obligatorii, aduceri de jertfe, interdicții-tabu, instituite ca atare ; religia este și un cod al moralei și dreptului, parte integrantă a modului de viață familial și social, pătrunzînd uneori și în legislație, justiție și chiar în relațiile internaționale ; religia înseamnă obiecte materiale, imagini plastice, fetișuri, icoane, temple, mănăstiri. Religia înseamnă și anumite grupuri de oameni care i s-au consacrat și sînt interesați în existența ei, începînd cu vrăjitorii, șamanii și „aducătorii de ploaie" primitivi și pînă la preoți și călugări, episcopi și patriarhi, mulli, rabini și lama contemporani. Ea înseamnă, în sfîrșit, și organizațiile clericale, partidele și sindicatele profesionale de orientare religioasă, școlile confesionale și facultățile teologice din universități.

Purtătorii sociali ai religiei

Religia este puternică mai ales prin faptul că mulți oameni, precum și grupuri sociale influente și-au legat de ea interesele lor, inclusiv interesele pur materiale, că acești oameni și aceste grupuri sînt părți componente ale claselor conducătoare ale societăților bazate pe exploatare sau ale predecesorilor acestor clase conducătoare. Desigur, aceasta nu înseamnă că „religia a fost inventată de popi", cum afirmau unii scriitori ateiști înclinați spre o rezolvare simplistă a problemei. Rădăcinile religiei sînt mult mai profunde.

Încă din vremea orînduirii comunitar-gentilice, îndeosebi în perioada ei mai tîrzie, existau, după cum am văzut, o seamă de oameni specializați în îndeplinirea ritualurilor magice și de cult, cunoscători și

păstrători ai credințelor magico-religioase. Chiar și apariția acestor specialiști a constituit una din manifestările diviziunii sociale crescînde a muncii și embrionul separării muncii intelectuale de cea fizică. Acești specialiști erau nu numai păstrători, dar, într-o mare măsură, și creatori ai credințelor religioase. Nu se poate admite că pînă și credințele tribale, elementare, accesibile tuturor și împărtășite de toți, s-au născut dintr-o dată, spontan și în aceeași unică formă în capetele tuturor membrilor tribului și al fiecăruia dintre ei în parte. Condițiile apariției credințelor în fiecare mediu social deosebit (în fiecare trib aparte) au fost, mai mult sau mai puțin, aceleași, dar credințele înseși au luat naștere — sau, mai bine zis, au pătruns în conștiință, au fost gîndite inițial —, în capul cîte unuia sau al cîtorva oameni ; abia după aceea, ele s-au transmis de la unul la altul, de la părinți la copii, de la bătrîni la tineri. Există tot temeiul de a presupune că tocmai în capetele specialiștilor care s-au consacrat acestui gen de activitate s-au format mai înainte decît în capetele altora, apoi s-au modificat și s-au complicat concepțiile religioase, și că de la aceștia au ajuns ele la toți ceilalți.

Cele spuse nu sînt, desigur, o reîntoarcere la simplificatoarea „teorie a înșelăciunii“, căci este știut că vrăjitorii, vracii, șamanii, în marea lor majoritate, cred ei înșiși sau cred măcar pe jumătate ceea ce predică oamenilor din tribul lor. Dar tocmai din cauza specificului activității lor, ei sînt mai predispuși decît alții la „inventarea“ de credințe și, în al doilea rînd, ei sînt mai interesați decît alții (chiar și material) în păstrarea și consolidarea acestor credințe în conștiința celor din jur.

În societatea împărțită în clase, religia devine în deplină accepție a cuvîntului un instrument de asuprire socială ; acest rol ea nu l-ar putea juca dacă tot conținutul religiei s-ar reduce la reprezentări greșite despre lume ale oamenilor. Fără alt suport, concepțiile greșite se spulberă fără mare greutate, ex-

perienţa cotidiană le dezminte la fiece pas. De aceea, dificultatea înlăturării religiei nu constă în demonstrarea falsităţii unor concepţii sau credinţe, cum îşi imaginau ateiştii iluminişti burghezi. Dificultatea constă în faptul că îndărătul acestor concepţii false se află o tradiţie multiseculară de norme de comportare, de ritualuri, de datini, iar îndărătul acestei tradiţii se află, la rîndul său, forţa unită şi bine organizată a preoţilor şi corporaţiilor ecleziastice, ierarhia bisericească. Această organizaţie preoţească-bisericească este forţa socială nemijlocită care constituie baza şi sprijinul religiei. E de prisos să amintim că în societatea bazată pe exploatare ea nu e decît o parte a puternicei organizaţii a clasei guvernante, un aparat de constrîngere ideologică în mîinile acesteia.

Desigur, nu trebuie omisă nici influenţa psihologică (şi ideologică) nemijlocită a religiei asupra conştiinţei fiecărui om în parte, obişnuit prin tradiţie să caute în religie sprijin şi consolare în cazul oricărui eşec, şi îndeosebi în caz de mare nenorocire. Această tradiţie, formată în decurs de milenii, s-a înrădăcinat profund în psihicul oamenilor, încît, chiar acolo unde rădăcinile sociale ale religiei au fost extirpate şi unde autoritatea bisericii a fost zdruncinată, mulţi oameni caută uneori, ca şi mai-nainte, alinare în religie.

Caracterul dăunător pentru popor al religiei

Concluzia trasă este, desigur, de natură să ne întristeze. Într-adevăr, ne dăm seama ce balast greu al unei moşteniri inutile şi de-a dreptul dăunătoare tîrăsc oamenii după ei din cele mai vechi timpuri ale istoriei lor şi pînă în zilele noastre ! Cîte forţe materiale şi spirituale se cheltuiesc în zadar sau sînt înăbuşite sub povara ucigătoare a fantasmagoriei religioase, a unor credinţe şi prejudecăţi absurde, a

unor ritualuri lipsite de sens ! Cîţi oameni şi-au consacrat şi îşi mai consacră energia, adesea chiar întreaga lor viaţă şi viaţa celor apropiaţi slujirii unor spirite şi zei inexistenţi !

Istoria a cunoscut îndelungate şi sîngeroase războaie religioase, prigoane şi masacre cărora le-au căzut victimă cei de altă credinţă, ucideri de oameni sub acuzarea superstiţioasă de vrăjitorie etc. Deşi determinate, de fapt, de interese materiale, ele se inspirau din ideile religioase şi tocmai aceste motive religioase le imprimau adesea un caracter deosebit de crud. Şi deşi în zilele noastre războaiele religioase au încetat sau şi-au pierdut aspectul sîngeros de mai înainte, învrăjbirea bazată pe deosebirea de credinţe mai persistă. Ca şi în trecut, religia mai mult îi dezbină pe oameni decît îi uneşte, iar dacă îi uneşte, o face pentru a-i opune mai tranşant altora.

În sfîrşit, tradiţiile religioase aruncă în spinarea oamenilor muncii o mare povară economică. Puterea obiceiului şi frica superstiţioasă îl fac pe om să dea în vederea răsplăţii în lumea de apoi o mare parte a agoniselii sale.

Rădăcinile lumeşti ale credinţelor religioase

Nu trebuie să uităm că religia este un fenomen social. Ea nu este nici produsul unei speculaţii abstracte a „sălbaticului — filozof", cum o închipuia creatorul teoriei animiste, Edward Tylor, nici fructul fanteziei contemplative mitologice şi nici, pur şi simplu, o „boală a limbii". În tot decursul istoriei sale, religia a fost şi este strîns legată de toate aspectele vieţii sociale, de la psihologia socială pînă la viaţa economică.

Această legătură este bilaterală. Pe de o parte, religia este generată de condiţiile materiale ale vieţii oamenilor, fiind o reflectare denaturată a acestora.

Pe de altă parte, ea exercită într-un fel o influență inversă asupra acestor condiții materiale și, în general, asupra tuturor domeniilor vieții sociale.

Să examinăm mai întîi primul aspect al problemei. Faptul că credințele religioase sînt o reflectare fantastică în mintea oamenilor a unor realități constituie un adevăr științific elementar. Cu acest adevăr sînt de acord nu numai marxiștii, ci și mulți savanți burghezi liber-cugetători. Dar a admite acest adevăr într-o formă generală, abstractă nu este nici pe departe suficient. Mult mai greu este să găsești în fiecare caz concret adevăratele rădăcini ale cutărei credințe sau ale cutărui ritual. Or, tocmai aceasta constituie unul din principalele obiective ale studiului istoriei religiilor. Se poate afirma cu toată certitudinea că această sarcină este cu mult mai importantă decît descrierea precisă, scrupuloasă a credințelor și ritualurilor înseși.

Faptele privitoare la credințele și ritualurile religioase ale diferitelor popoare, descrise în capitolele precedente, nu prezintă pentru noi interes prin ele însele, ci numai în legătură cu anumite fapte reale de viață, din care aceste reprezentări și ritualuri au provenit ca o reflectare denaturată a lor.

Împotriva unei interpretări simpliste a rădăcinilor lumești ale religiei

Desigur, nu trebuie să înțelegem prea simplist sarcina căutării rădăcinilor reale ale credințelor religioase, căci ele nu se află întotdeauna aproape, la suprafață. Nu trebuie să ne închipuim că fiecare credință religioasă luată aparte, fiecare ritual religios în parte poate fi dedus nemijlocit din vreo practică materială. În majoritatea cazurilor, problema este mult mai complexă. Nu trebuie să pierdem din vedere independența relativă a oricărei ideologii, inclusiv a celei religioase. Ideile religioase, odată apă-

rute, manifestă, de obicei, o mare stabilitate ; ele se mențin și atunci cînd se modifică condițiile care le-au generat, își schimbă aspectul sub influența unor noi condiții, se influențează reciproc, foarte adesea se contopesc, se contaminează, transformîndu-se în concepții mai complexe. Același lucru se petrece și cu ritualurile, cu cultul. Însă acest proces nu este deloc independent, spontan ; el este determinat de întregul proces al dezvoltării societății înseși, de condiții istorice concrete. Și, cu toate acestea, examinînd anumite verigi ale acestui proces, luate izolat, este greu, uneori chiar imposibil să fie explicate nemijlocit prin condițiile materiale ale mediului.

Să cităm un exemplu. Care este originea botezului cu apă al creștinilor ? Se poate spune, desigur, că credința în forța purificatoare a apei, care, chipurile, spală de păcatul originar pe cel botezat, rezidă în însușirea firească a apei de a spăla murdăria. Firește, nu putem fi satisfăcuți de această explicație, și nu putem pentru simplul fapt că această însușire a apei este cunoscută de toți oamenii, în timp ce numai în religia creștină ritualul primirii unui nou membru în comunitate a luat forma scăldării în apă sau a stropirii cu apă. Aceasta înseamnă că trebuie găsită sursa nemijlocită a originii ritualului creștin al botezului. S-a constatat că comunitățile creștine timpurii l-au împrumutat de la secta mandeilor din Asia Mică, așa cum și toate celelalte ritualuri ale lor le-au împrumutat de la diferite culte precursoare. La mandei, venerarea apei ca principiu pur se trage, probabil, de la cultul antic babilonian al zeului apei, Ea. Așadar, numai printr-un lung lanț de relații istorice ajungem la rădăcinile primare ale acestui ritual.

În multe cazuri, necunoașterea de către noi a originilor și a cauzelor nu dovedește inexistența acestor origini și cauze, ci doar insuficientul nivel al cunoașterii noastre în momentul de față. Și astfel

de cazuri sînt foarte multe. În acest sens se poate spune că în fața istoricului religiilor există încă un larg cîmp de activitate.

Influența religiilor asupra vieții sociale

Să trecem la celălalt aspect al problemei, la influența religiei asupra diferitelor laturi ale vieții oamenilor, inclusiv asupra bazelor ei materiale. Această influență este incontestabil mare, însă este întotdeauna derivată, secundară, și nu primară. Istoria științei cunoaște foarte multe încercări de a explica prin influența religiei cele mai diferite fenomene ale vieții sociale și materiale a oamenilor. Din reprezentările magice-religioase, autorii acestor încercări au dedus și arta (Kühn), și normele familiei și căsătoriei (Fustel de Coulanges), și originea statului (Frazer), și tehnica primitivă (Preuss), și chiar limba (Marr). Dar aceste teorii fantastice nu mai au în prezent susținători. Dacă credințele magice și religioase nu pot fi în nici un caz considerate drept cauze primare de apariție ale unor oarecare instituții sociale, nu putem, totuși, nega că ele le influențează. Studierea modului în care religia a influențat și continuă să influențeze arta, științele, morala, dreptul, orînduirea socială, economică, politică etc. constituie cea de-a doua sarcină, nu mai puțin importantă, a oricărui studiu serios al religiei.

Deși în această privință mai este mult de făcut, se pot, totuși, formula de pe acum unele generalizări.

Religia și arta

Să analizăm deocamdată numai influența religiei asupra sferei creației artistice. Ea apare oare clar pe toate treptele dezvoltării istorice, începînd cu

picturile din peșterile paleoliticului superior și sfîrșind cu tablourile contemporane pe teme religioase? Înseamnă oare aceasta că arta a apărut pe o bază alcătuită de credințele religioase? Nicidecum. Tot ce cunoaștem ca rezultat al cercetărilor istoricilor artei constituie o dovadă împotriva părerii că religia ar fi exercitat o influență pozitivă, utilă asupra artei și în favoarea ideii contrare, că credințele religioase încătușează fantezia artistică și că dogmele prigonesc orice elan artistic liber. Arta greacă s-a dezvoltat și s-a perfecționat pe măsură ce se elibera de condiționarea tradițională-religioasă. Același lucru îl constatăm și la arta europeană din epoca Renașterii, în care subiectele religioase n-au rămas decît o formă și un pretext pentru întruchiparea artistică a unor idei deloc religioase (Rafael, Tizian, Michelangelo ș.a.). Același lucru se referă și la muzica europeană, în care subiectele religioase (muzica bisericească a lui Bach, „Requiemul" lui Mozart ș.a.) nu servesc decît ca un înveliș pentru exprimarea unor sentimente și idei pur omenești.

Faptul că în decurs de multe secole pictorii, arhitecții, muzicienii, poeții au creat opere pe teme religioase și că slujitorii bisericii s-au folosit de ele pentru a exercita o mai puternică influență asupra credincioșilor, pentru ademenirea lor printr-o muzică bisericească măreață, prin minunate statui și tablouri, întruchipări ale sfinților și prin însăși arhitectura gotică, bizantină etc. a sanctuarelor nu dovedește decît puterea ideologiei religioase și a organizației bisericești care o reprezintă. E drept că bisericii, odată cu trecerea timpului, îi vine din ce în ce mai greu să silească arta de a-i sluji obiectivele.

Religia, morala și dreptul

După părerea apologeților religiei, ea s-ar afla la baza oricărei morale; această părere este împărtășită și de unii autori liber-cugetători. Există și o pă-

rere contrarie : că religia intră în legătură cu morala numai pe treptele mai tîrzii ale dezvoltării istorice, neavînd inițial nici o contingență cu aceasta (Plehanov). Ambele păreri sînt eronate. Morala nu-și are obîrșia în religie, ci în condițiile reale de viață ale oamenilor ca ființe sociale. Încă din epoca comunității tribale, credințele religioase erau menite să consolideze normele morale, conferindu-le o consacrare supranaturală ; relevăm ca exemple : sistemul tabu al interdicțiilor sau datina inițierii tinerilor, cînd li se insuflă morala tribală, sprijinită prin autoritatea străbunilor sau a spiritului patron al inițierii, iar mai tîrziu și prin autoritatea zeului tribal. În societatea împărțită în clase, morala și dreptul, adaptate intereselor clasei dominante, capătă aceeași consacrare religioasă. În acest caz, relațiile dintre morală și religie sînt mai complexe și cu trecerea timpului ele devin și mai complexe.

Situația subordonată a claselor inferioare, dependente era întotdeauna sancționată de religie. În evul mediu, de pildă, propovăduirea creștină a umilinței și supunerii față de stăpîni se împletea cu violența crasă ; adeseori, clasele sus-puse își manifestau fățiș disprețul față de poruncile bisericești. Protestul spontan al maselor asuprite lua, la rîndul său, forma unor revendicări de restaurare a „dreptății" divine, de îndeplinire a poruncilor religioase. Și în actualele state burgheze, de regulă, violența directă se îmbină cu fundamentarea ideologică (religioasă) a acestei violențe ; precum spunea Lenin, „funcția călăului" și „funcția popii" sînt deopotrivă indispensabile orînduirii sociale capitaliste.

Desigur, cele de mai sus nu epuizează nici pe departe toate interacțiunile dintre morală și religie și dintre drept și religie.

Imaginara utilitate a religiei

Se pune problema : de ce omenirea, trăind atîtea veacuri, atîtea milenii sub jugul unor idei înșelătoare și al unor ritualuri absurde, nu a fost aptă să

înțeleagă, ba chiar și pînă în zilele noastre n-a înțeles întreaga absurditate, inutilitate, întreg caracterul dăunător al religiei ? Nu înseamnă oare aceasta că religia a avut, totuși, în istoria omenirii și un anumit rol pozitiv, util ?

Așa și-au pus problema unii cercetători. Mulți dintre ei — și nu numai cei credincioși, apărători fățiși ai religiei, dar și oameni mai mult sau mai puțin liber-cugetători — au încercat de repetate ori să demonstreze că religia, cu toate erorile ei, a ajutat oarecum și îi ajută pe oameni în lupta lor pentru existență, fie ca forță organizatoare a experienței colective, fie ca un cod al normelor de morală socială, fie ca un fel de far care arată oamenilor obiective ideale.

Așa să stea oare lucrurile ?

Ritualurile și credințele religioase sînt generate de anumite necesități materiale ale oamenilor. Fie că este vorba despre cultul agrar sau despre cel vînătoresc, despre lecuirea bolilor de către vraci sau șamani ori despre cultul zeilor protectori ai comunităților — ai orașului sau ai statului —, în toate aceste cazuri oamenii așteaptă din partea religiei satisfacerea unor necesități ale lor. Dar le satisface ea oare în mod real ? Desigur că nu. Numai în cazurile cînd credințele religioase-magice se împletesc cu deprinderile inerente muncii vînătorului, agricultorului, meșteșugarului se poate crea falsa impresie că ele ajută la atingerea unui obiectiv real, în timp ce de fapt obiectivul este atins prin iscusința, cunoștințele și eforturile omului. În domeniul moralei și dreptului, oamenilor adesea li se pare că, dacă se comportă just, o fac în numele poruncilor divine, adică supunîndu-se prescripțiilor religioase. În realitate, rolul religiei se reduce, în acest caz, la a conferi o sancțiune supranaturală normelor de comportare generate de practica socială, norme fără de care viața în comun a oamenilor este de neconceput ; nu trebuie uitat nici faptul că, paralel cu normele de drept și morală necesare și utile, religia a sancțio-

nat și a consacrat într-o și mai mare măsură norme „juridice“ și „morale“ neraționale și nedrepte.

În general, istoria religiei abundă în exemple care dovedesc că prescripțiile religioase generate de o anumită necesitate concretă în realitate nu numai că nu satisfac această necesitate, ci duc la un rezultat contrar sau la un rezultat incomensurabil în raport cu obiectivul inițial.

Se pot cita nenumărate exemple ; iată cîteva mai pregnante : interdicții alimentare există, într-o formă sau alta, în toate religiile ; la baza lor a stat o tendință spontană de reglementare a consumului social. Ea a luat însă forma tabuării totemice, de pildă a regulilor religiei iudaice cu privire la modul de tăiere a vitelor, a istovitoarelor posturi creștine și musulmane etc. etc. Ce obiectiv rațional a fost atins prin aceste îngrădiri fanatice ?

Diversitatea ritualurilor și credințelor religioase

Una dintre cele mai importante constatări care se impune la analiza atentă a istoriei religiilor este extraordinara diversitate a credințelor și ritualurilor la diferite popoare și în epoci diverse. Nici această diversitate nu se poate explica numai prin simplul fapt al succesiunii diverselor stadii în procesul dezvoltării religiei, corespunzătoare treptelor respective ale dezvoltării sociale. Stadiile au avut și ele importanța lor, dar nu numai ele sînt cauza acestei diversități, căci la popoarele care se aflau pe aproximativ aceeași treaptă de dezvoltare istorică constatăm adesea forme foarte diferite de credințe religioase. Mai trebuie relatat și faptul — acesta fiind lucrul cel mai important — că diversitatea religiilor privește în multe cazuri nu numai conținutul anumitor credințe, ci, dacă se poate spune așa, însuși stilul sau spiritul religiei.

Vorbind despre diferențierea religiilor în ce privește stilul, ne referim, în primul rînd, la atitudinea uneia sau alteia dintre religii față de viața umană în ansamblu și față de diferitele ei laturi ; cu alte cuvinte, este vorba, ca să spunem așa, despre orientarea credințelor și normelor religioase față de realitatea lumească.

Exemple ilustrînd deosebirile dintre religii

Să cităm cîteva exemple mai grăitoare. Confucianismul și budismul sînt două religii care au apărut aproape concomitent și în condițiile unor orînduiri sociale aproximativ similare ; mai mult decît atît, ambele religii au coexistat aproape două mii de ani în una și aceeași țară, la unul și același popor — la chinezi. Dar își poate oare imagina cineva două religii mai diferite, aproape opuse ca spirit, decît acestea două ? ! Pe de o parte, confucianismul, cu consacrarea religioasă pe care o dă orînduirii social-politice stabilite, cu idealul său reprezentat de monarhia patriarhal-feudală care se sprijină pe tradițiile tribale și în care întregul cult este concentrat în mîinile unor funcționari, ale celor mai vîrstnici din trib și ale celor mai vîrstnici din familie, cu punctuala îndeplinire a ritualurilor și ceremoniilor strict stabilite și cu absența totală a oricărui misticism, a oricărui interes pentru lumea de dincolo. Iar pe de altă parte, budismul, care respinge principial întreaga viață pămîntească, pe care o proclamă drept o totală suferință și înșelare ; budismul, cu idealul lui de totală renunțare la existența pămîntească și cufundarea în liniștea neființei — în nirvana, care cere tuturor celor ce doresc să scape de realitatea chinuitoare un ascetism monahal. Este vorba aici, firește, de aspectul principial al religiei, și nu despre modul cum se aplică ea în practică, căci viața imprimă acestor idealuri corectivele sale, iar

în practică credincioșii — budistul și confucianistul — nu se comportă atît de diferit, și aceasta cu atît mai mult cu cît acest budist și acest confucianist sînt adesea una și aceeași persoană.

Este semnificativ și contrastul de ansamblu ce există, de pildă, între religiile tradiționale ale Chinei (un amestec de confucianism, daoism și budism) și religiile Indiei. La chinezi constatăm îndeplinirea conștiincioasă a unor ritualuri nu prea dificile, venerarea respectuoasă a strămoșilor la zile prestabilite, aducerea unor jertfe confecționate din hîrtie. La indieni constatăm un ideal ascetic, autoschingiuiri fanatice, îngrădiri permanente și dificile, interdicții, nesfîrșite purificări, aduceri de jertfe ce duc pe oameni la ruină materială. Chinezul, om cu spirit practic, dăruiește religiei sale doar un minimum necesar, în vreme ce hinduistul superstițios se află în întregime în puterea acesteia.

Foarte deosebită este atitudinea diferitelor religii față de viața de toate zilele, față de lucrurile mărunte. Religia vechilor evrei și cea a grecilor antici s-au constituit aproximativ în aceeași epocă și pe aceeași treaptă de dezvoltare istorică. Dar religia antică greacă, din cîte cunoaștem, nu se interesa aproape deloc de lucrurile mărunte ale vieții de toate zilele, cum ar fi : ce și cum mănîncă și bea omul, cum se îmbracă, ce anume acțiuni săvîrșește la un moment dat. Iudaismul, dimpotrivă, reglementează în modul cel mai sever compoziția hranei, precum și modul de a o pregăti, reglementează toate amănuntele îmbrăcămintei, prescrie sau interzice numeroase lucruri mărunte în comportamentul personal al omului.

Mari deosebiri se pot constata în ce privește atitudinea diferitelor religii față de moarte și de cei decedați ; aceste contraste nu pot fi întotdeauna explicate numai prin deosebiri privind etapa de dezvoltare istorică. În religia antică egipteană ne impresionează dezvoltarea hipertrofică a cultului funerar. Grija deosebită față de păstrarea cadavrului

(mumificarea), templele funerare prevăzute cu un întreg inventar de obiecte variate, uriaşele piramide funerare ale faraonilor, — toate creează impresia că egipteanul credincios se gîndea mai mult la viaţa sa de apoi decît la cea pămîntească. Dimpotrivă, în imediata vecinătate, străvechea religie iraniană îl considera pe mort impur ; pînă şi cadavrele unor oameni respectaţi erau lăsate să fie sfîşiate de păsările de pradă ; împărăţia morţii era considerată a fi împărăţia spiritului rău Angra Maynyu.

O mare diferenţiere se constată şi în ce priveşte atitudinea diferitelor religii faţă de persoana umană. Fireşte, aici factorii de bază ai schimbărilor sînt legaţi de mersul general al procesului istoric, de dezagregarea relaţiilor comunitare-gentilice, iar ulterior de trecerea la orînduirea capitalistă. Raportul dintre principiul colectiv şi cel individual în religie se schimbă treptat în favoarea celui de-al doilea. Acest proces începe destul de devreme (totemismul individual, cultul spiritelor protectoare individuale) şi străbate întreaga istorie a religiei pînă în zilele noastre.

De la religie la religie, raportul dintre principiul colectiv şi cel individual diferă foarte mult. În vechile culte orientale şi în cultele antice clasice avea o predominanţă decisivă principiul colectiv ; la greci însă, alături de forma dominantă a cultului întregului polis, a luat naştere, în secolele VI—V î.e.n., secta individualistă a orficilor, au apărut misterele eleusine şi altele care promiteau adepţilor lor, şi numai lor, satisfacţii religioase speciale. Iudaismul a păstrat pînă la capăt caracterul strict comunitar al religiei şi cultului, dar hasidismul născut din sînul său a făcut o cotitură bruscă spre principiul personal. Religiile Chinei şi Japoniei nu cunosc nimic individual ; omului nu i se cere decît stricta respectare a ritualurilor stabilite. În hinduism, ambele principii păstrează între ele un echilibru : ritualismul obligatoriu pentru toţi şi exerciţiile fanatice ale asceţilor. În creştinism, principala lui ramură — catolicismul — a fost şi rămîne fortăreaţa principiului colectiv strict, deoarece garanţia izbăvirii pentru om

rezidă, potrivit religiei catolice, în supunerea necondiţionată faţă de biserică, care, în schimb, îl izbăveşte de toate păcatele. Iată însă că din trunchiul catolicismului s-au desprins curentele mistice medievale, şi în special protestantismul, calvinismul, puritanismul şi altele ; astfel, centrul de greutate a fost din nou transferat de la comunitate la omul individual. La musulmani, unde domnesc ritualismul strict şi disciplina comunitară, purtătoare a principiului individual a devenit secta sufiţilor, care îşi puneau toate speranţele în comuniunea directă a omului cu Dumnezeu.

Imensa diversitate a ritualurilor şi credinţelor religioase nu e deloc surprinzătoare dacă ţinem seama cît de deosebite sînt condiţiile istorice concrete de dezvoltare ale fiecărui popor şi ale fiecărei epoci. Iar religia depinde de întreg complexul de condiţii nu numai propriu-zis ale vieţii materiale a oamenilor, ci şi de formele politice, de particularităţile culturale, de influenţele externe. Înainte de a putea înţelege cauzele deosebirilor dintre religii, trebuie studiată temeinic şi multilateral întreaga diversitate de condiţii din fiecare ţară, din fiecare epocă.

Fireşte, vorbind despre caracterul extraordinar de variat al credinţelor şi ritualurilor religioase, despre diferenţierea chiar a tipurilor de religie la diferitele popoare, nu trebuie nici o clipă să uităm că, în pofida tuturor deosebirilor, religia rămîne pretutindeni aceeaşi în esenţa ei : o reflectare deformată a lumii reale, expresie a neputinţei omului în faţa mediului înconjurător. Dar neputinţa aceasta se manifestă în forme diferite, iar lumea reală infinit de variată capătă în religie o reflectare nu mai puţin variată, dar întotdeauna la fel de deformată.

Deosebirile în gradul de influenţare a vieţii oamenilor de către religii

Religia a jucat şi joacă un rol important în istoria omenirii ; despre aceasta s-a mai vorbit. Dar este oare acest rol pretutindeni şi întotdeauna acelaşi ?

Nicidecum. Se pot cita destul de multe exemple care dovedesc că în viaţa unui popor religia a ocupat un loc mai important, iar în viaţa altuia un loc mai puţin important. Şi în trecut, chiar în condiţiile relaţiilor antagoniste între clase, existau cazuri cînd, oamenii, fără a se gîndi încă să renunţe la religie, îi atribuiau un rol foarte modest în viaţa lor. Romanul antic, cu spiritul său practic, era înclinat să dea zeilor exact atît cît li se cuvenea şi nici o fărîmă mai mult, ba uneori se străduia chiar să mai şi înşele cîte puţin zeii, păstrînd, fireşte, tot respectul faţă de ei.

Libera-cugetare împotriva religiei

Problema esenţială este însă pentru noi dacă se poate sau nu vorbi despre o treptată slăbire generală a rolului religiei în mersul general al dezvoltării istoriei omenirii ? Da, se poate, deşi această slăbire nu ne-o putem reprezenta ca un proces continuu şi uniform ; ea se desfăşoară mai degrabă în zigzaguri sau salturi, cu repetate recidive, cu perioade de înviorare a religiei în anumite împrejurări istorice, urmate de un nou declin şi mai profund. Slăbirea rolului religiei este indisolubil legată de apariţia şi intensificarea liberei-cugetări. În acest sens, întreaga istorie a dezvoltării intelectuale a omenirii poate fi considerată ca o veşnică luptă între religie şi libera-cugetare.

Germenii acestei lupte i-am putut observa chiar la nişte popoare care încă nu au trecut linia de demarcaţie dintre societatea fără clase şi cea împărţită în clase : în Polinezia, Africa, America precolumbiană. Străfulgerări ale liberei-cugetări pot fi constatate şi în Egiptul antic, Mesopotamia. În vechea India şi în vechea Chină se constituiau deja sisteme bine închegate ale unei concepţii materialiste despre lume, în care nu-şi găseau locul zeii şi spiritele. Grecia antică şi vechea Romă au pus bazele liberei-

cugetări și ateismului european. Trebuie relevat că toate aceste țări nu au cunoscut încă o luptă autentică și sistematică între religie și libera-cugetare ; ambele coexistau mai mult sau mai puțin pașnic, deși se pot cita unele exemple de persecutare a ateiștilor : de pildă, în Grecia, izgonirea lui Anaxagoras și arderea cărților sale.

S-a manifestat aici instinctul confuz, dar infailibil al claselor dominante, care simt că critica religiei este primul pas spre critica orînduirilor sociale existente.

În Europa, religia a început să ducă o luptă înverșunată împotriva liberei-cugetări ce începea să ridice capul către sfîrșitul evului mediu. Aceasta a fost o reacție față de lupta antifeudală care începuse. Biserica — îndeosebi cea catolică —, care declara sfinte rînduielile feudale, fiind ea însăși o parte integrantă a lor, se afla atunci la zenitul puterii sale și nu admitea nici cea mai vagă încercare de gîndire și critică liberă. Orînduirea burgheză pe cale de apariție revendica însă posibilități mai largi pentru cercetarea științifică și cunoașterea experimentală ; în felul acesta se pregăteau condițiile pentru dezvoltarea liberei-cugetări, deși în acea perioadă (pînă în secolul al XVIII-lea) numai foarte puțini, numai cei mai curajoși dintre gînditori se încumetau, și aceasta de cele mai multe ori într-o formă voalată, să proclame dreptul rațiunii umane la o rezolvare independentă a problemelor privind concepția despre lume (Bacon, Hobbes, Spinoza ș.a.). Ciocnirea generală dintre libera-cugetare și ateismul burghez, pe de o parte, și clericalism și teologie, pe de altă parte, a început în Franța în secolul al XVIII-lea, ca un prolog al marii revoluții burgheze. După numeroase bătălii și mai cu seamă datorită extraordinarelor succese obținute de științele naturii în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea concepția religioasă despre lume a fost nevoită să bată întrucîtva în retragere.

Ateismul burghez a continuat și în secolul al XIX-lea să dea lovituri obscurantismului bisericesc, dar, începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea a

intrat în scenă principalul duşman de moarte al oricărei religii, ateismul socialist proletar.

Se poate afirma că tocmai din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au început ofensiva hotărîtă a liberei cugetări şi declinul continuu al prestigiului religiei, cel puţin în ţările europene, în pofida încercărilor desperate, care continuă şi în zilele noastre, ale apărătorilor ei de a-i menţine poziţiile.

Desigur, nu putem considera scăderea prestigiului religiei, îndepărtarea treptată a oamenilor de religie şi de biserică drept o simplă consecinţă a intensificării curentului reprezentat de libera-cugetare, ca un proces care se desfăşoară numai în mintea oamenilor. Este vorba de un fenomen mult mai complex, care cuprinde atît sfera economică, cît şi cea politică. În zilele noastre slăbeşte puterea economică a bisericii (desigur, nu pretutindeni şi nu în mod egal) şi este în declin prestigiul ei politic. Deosebit de vădit se desfăşoară acest proces îndeosebi în ţările socialiste, unde biserica a pierdut dintr-o dată şi ireversibil pînă şi cele din urmă resturi ale situaţiei influente de care se bucurase mai înainte în sferele economică şi politică ale vieţii. În ţările burgheze, această situaţie influentă se mai menţine deocamdată, dar în cele mai multe din ele poziţiile religiei se înrăutăţesc treptat. Ca urmare are loc o scădere continuă a influenţei ideologiei religioase în conştiinţa maselor populare.

Pentru a ne convinge de faptul că aşa stau lucrurile, că procesul scăderii prestigiului religiei se desfăşoară ireversibil şi neabătut, chiar şi în ţările burgheze, nu e necesar să facem apel la cărţile scriitorilor antireligioşi, burghezi sau marxişti. Este suficientă o singură dovadă complet obiectivă. Cea mai conservatoare dintre ţările europene este, desigur, Anglia. Cea mai conservatoare dintre clasele ei sociale este aristocraţia burgheză (sau aristocraţia şi burghezia, dacă putem face o delimitare între aceste clase). Oglinda traiului şi concepţiei despre lume a acestui mediu social, ca şi a altor grupuri sociale o

constituie clasicii literaturii engleze. Şi iată, dacă comparăm acea enciclopedie a vieţii engleze de la mijlocul secolului al XIX-lea pe care o constituie romanele lui Dickens (ca şi ale scriitorilor apropiaţi de el în timp şi prin spiritul lor) cu o enciclopedie analogă a vieţii engleze de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, pe care o găsim la unul dintre cei mai mari scriitori contemporani, Galsworthy (îndeosebi lucrarea sa *Forsyte-Saga)*, nu poate scăpa atenţiei o deosebire caracteristică. Eroii lui Dickens — atît cei proveniţi din burghezie, cît şi cei din popor — sînt cu toţii oameni evlavioşi ; atît cu prilejul bucuriilor, cît şi în momente de suferinţă, ei fac apel la Dumnezeu : fie că-i mulţumesc, fie că-şi pun în el ultima speranţă ; faptele oamenilor cinstiţi şi cumsecade se inspiră din morala religioasă. Dimpotrivă, majoritatea eroilor lui Galsworthy, care provin din mediul celei mai conservatoare burghezii, niciodată, nici la necazuri, nici la bucurii, nu-l pomenesc pe Dumnezeu sau preceptele religioase ; în acţiunile lor, aceşti oameni, începînd cu cei mai generoşi şi virtuoşi şi mergînd pînă la cei din urmă ticăloşi, se conduc după orice, dar în nici un caz după morala religioasă. Dacă vreunul din ei se referă la biserică şi la religia creştină, o face ironic şi în glumă. Pînă şi slujitorii bisericii, preoţii şi episcopii, îşi recunosc cu simplitate necredinţa, iar în faptele lor se orientează după etica general-umană, şi în nici un caz după cea creştină.

Prestigiul religiei, orice ar susţine acum slujitorii şi apărătorii ei, este într-un declin continuu în cercurile cele mai largi ale societăţii contemporane, cel puţin din Europa şi America, şi aceasta chiar în domeniul pur al normelor de conduită.

Această concluzie apare tot atît de evidentă din datele cifrice care arată declinul religiozităţii în ţările burgheze, îndeosebi în rîndurile muncitorilor. Sînt din ce în ce mai puţin frecventate serviciile religioase, devin tot mai frecvente cazurile de părăsire a comunităţilor religioase, se micşorează relativ tirajul presei religioase.

În țările socialiste, masele largi ale populației s-au îndepărtat și continuă să se îndepărteze de religie. Acest proces este o urmare firească a creșterii generale a activității politice și a gradului de conștiință, a creșterii bunăstării materiale și culturale a populației. Exemplul țărilor socialiste ne arată și mai grăitor că soarta viitoare a religiei este pecetluită, oricît s-ar strădui slujitorii și apărătorii ei să-i insufle o nouă viață.

1

2

3

1. Reconstituirea mormîntului unui neandertalian din peștera Kiik-Koba (Crimeea). Cu negru sînt însemnate oasele care au rămas în poziția inițială
2. Mormînt dublu din Grota copiilor de lîngă Mentona (Italia, în apropierea graniței cu Franța)
3. Cripta craniilor din peștera Ofnet (Bavaria, azilian). În total au fost descoperite în peșteră, în două nișe, 33 de cranii, dintre care 9 de femei și 20 de copii.

1. Desen reprezentînd un bizon din peştera Niaux. Pe corp sînt desenate vîrfuri de suliţe sau harpoane.

2. Capete jumătate-oameni jumătate-animale din peşteri aparţinînd epocii magdaleniene (Isturitz, Markam, Altamira, Les Combarelles).

3. Imaginea unui om cu coadă din peştera de la Lourdes.

4. Mascaţi dansînd din peştera de la Teyjat.

5. Imagine în relief a unei femei cu un corn (Laussel, aurignacian)

6. Pietre de rîu cu semne vopsite găsite în peştera din Mas d'Azil.

7. Dolmene (Franţa)

8. Chipuri de fiinţe fantastice, probabil de «strămoşi» totemici, pe peretele unei peşteri (lîngă rîul Humbert, Teritoriul de Nord).

2

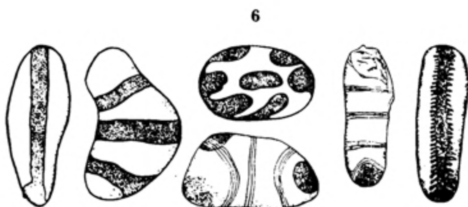
3

5

6

8

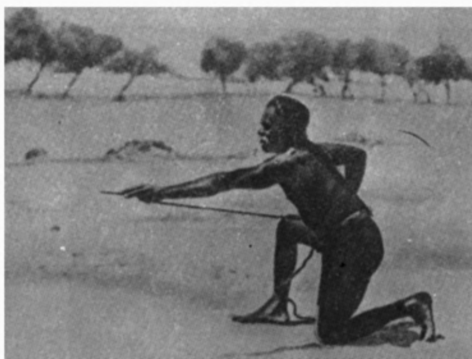
1. Ciuringuri totemice sacre ale tribului aranda (Australia Centrală)
2. Un grup de bătrîni din tribul aranda păzesc ciuringurile sacre totemice în timpul oficierii ritualurilor (Australia Centrală)
3. Ritualul magiei de vătămare la australieni.
4. Australian cuprins de groază la vederea unui instrument de vătămare îndreptat spre el. Tribul aranda.

1

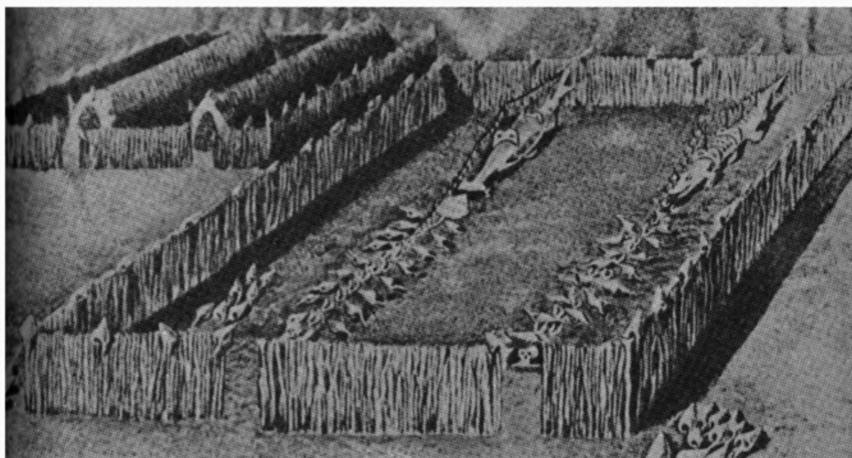
2

3

4

5

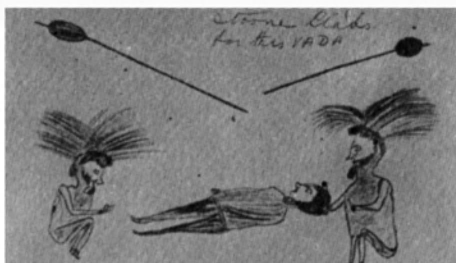
6

5. Sanctuar totemic (insulele din strîmtoarea Torres)
6. Reprezentare sculpturală a unui strămoș (insula Bili-Bili)

1

2

3

1. Ritual de magie agricolă în insulele Trobriand. Vrăjitorul șade, purtînd pe umăr un topor ritual, și rostește un descîntec în fața unui morman de frunze. Mai departe, pe pămînt se află fructele aduse ca sacrificiu spiritelor

2. Spirite rele, care ucid oameni. Desen melanezian (Noua Guinee)

3. Chip de lemn al conducătorului decedat, de care e prins craniul autentic. La stînga — preotul (insula Malecula, Noile Hebride)

4. Membru al asociației Duk-duk în ținută rituală, cu suliță (insula Noua Britanie)

5. Marae — loc de înmormîntare a căpeteniilor și sanctuar (Polinezia, începutul secolului al XIX-lea).

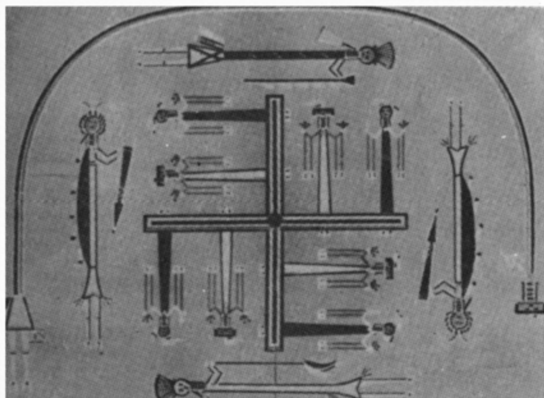
4

5

1

4

2

3

5

6

7

1. Preot maori, aflat sub tabu vremelnic, nu poate atinge cu mîinile sale mîncarea şi este hrănit de altă persoană, de obicei o fată (Noua Zeelandă)

2. Autoflagelare la sărbătoarea soarelui la mandani

3. Figuri mitologice care întruchipează cele patru puncte cardinale. «Desene pe nisip» ale navahilor

4. Un şaman al tribului Picioarele negre oficiază un ritual la un bolnav. Desen de G. Ketlin

5. Altar al asociaţiei secrete Noja în sanctuarul Kiva (triburile sia, pueblo)

6. Un stîlp totemic al indienilor din insula Vancouver (nord-vestul Americii)

7. Ritualuri ale religiei «dansul spiritelor» (tribul arapaho, 1890): un şaman hipnotizează o femeie, aşezînd-o cu faţa spre soare

1

2

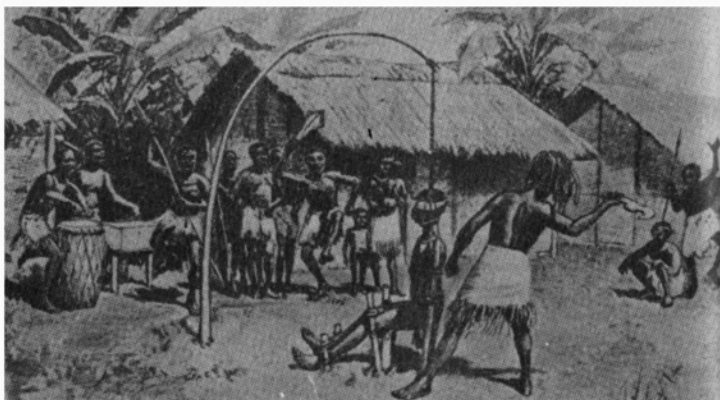
3

1. Fetişuri în care sînt bătute cuie (Litoralul Loango)
2. Dans ritual al şefului asociaţiei secrete masculine babende la tribul buşongo (cursul inferior al fluviului Congo)
3. Membrii asociaţiei secrete feminine bundu (din Sierra Leone) în măşti rituale, reprezentînd spiritele

4

5

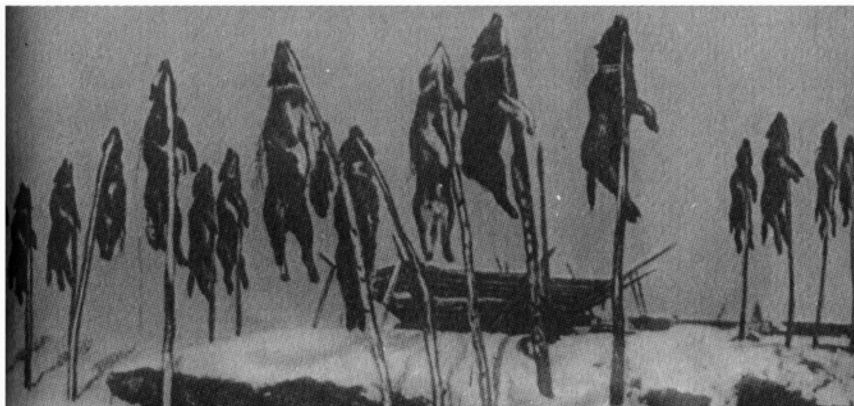
6

7

4. Mască a asociației secrete a oamenilor-leoparzi (Nigeria de Sud)
5. Tăierea capului — execuție și aducere de jertfă la mormîntul conducătorului (Congo)
6. Șaman hanti cu tobă
7. Șaman din Iakutia în perioada pregătirii pentru profesie
8. Cîini aduși jertfă spiritelor rele pentru înduplecarea lor (koreacii)

8

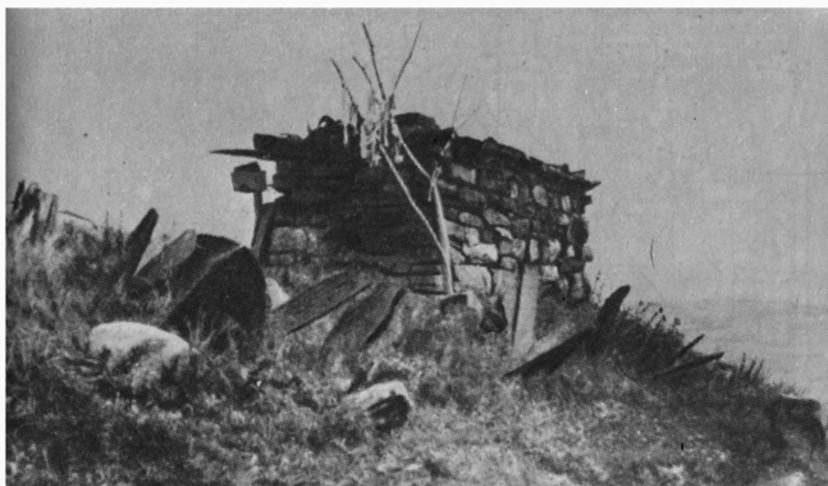

1 2

1. Şaman ciukot în haine femeieşti
2. Divinităţi protectoare casnice la selcupi

3

4

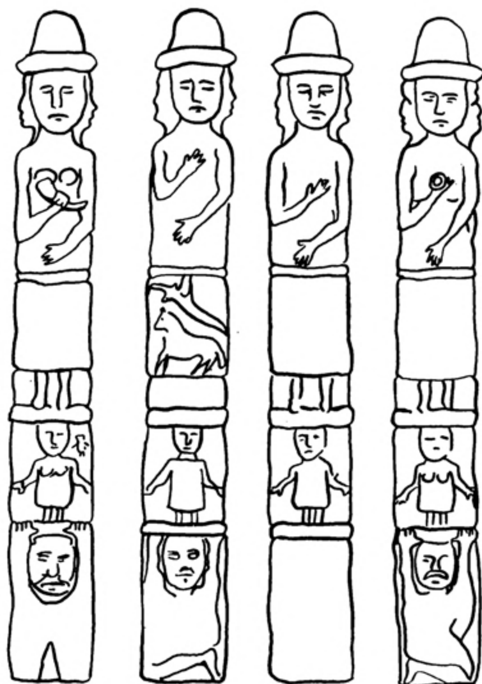
3. Vechi cimitir ceceno-inguş. Cavouri familiale

4. Străvechi sanctuar comunitar al Sfîntului Gheorghe (în defileul Dargav din Osetia de Nord)

5. Rugăciune obştească cu aduceri de jertfă la mari (începutul sec. XX)

5

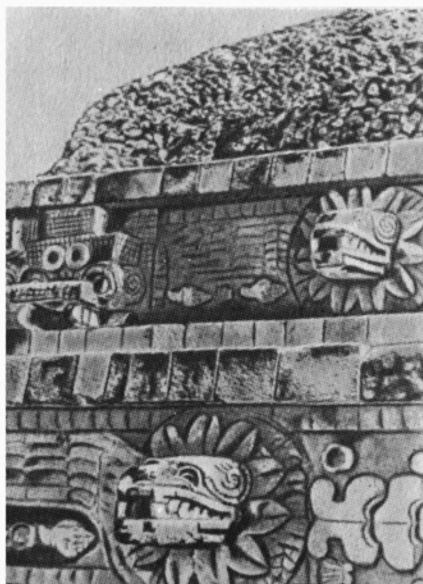

1

2

5

1. «Idolul de la Zbruci», găsit în anul 1848 în apropiere de orașul Gusiatin (Galiția răsăriteană). Potrivit anumitor presupuneri, este o reprezentare a zeului Sviatovit. Cele patru părți ale idolului.

2. Zei din panteonul germanilor de nord: Thor (cu ciocanul), Odin (cu o lance), Freyr (cu un corn), Loki

3. Vechi druizi celți bărbați și femei

4. Zeul Esus cu un topor în mînă

5. Simbolurile lui Quetzalcuatl și Tlaloc pe zidul străvechiului templu din Teotiuacan

6. Aducerea unei jertfe umane (desen dintr-un străvechi manuscris aztec)

7. Piramida zeului Kukulcan de la Chichen Itza (reconstituire)

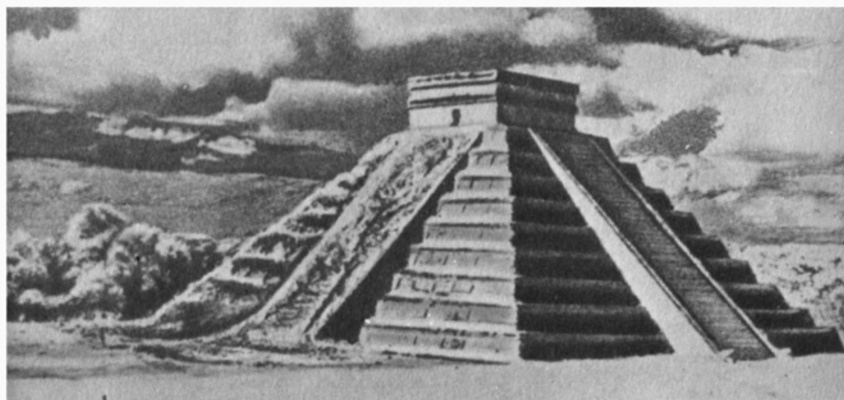
3

4

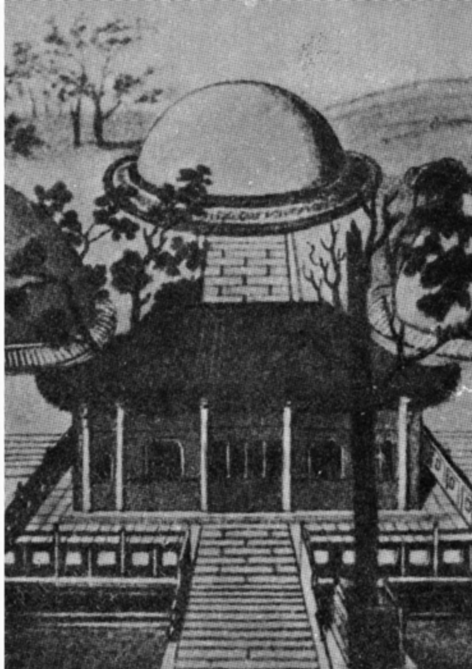

6 7

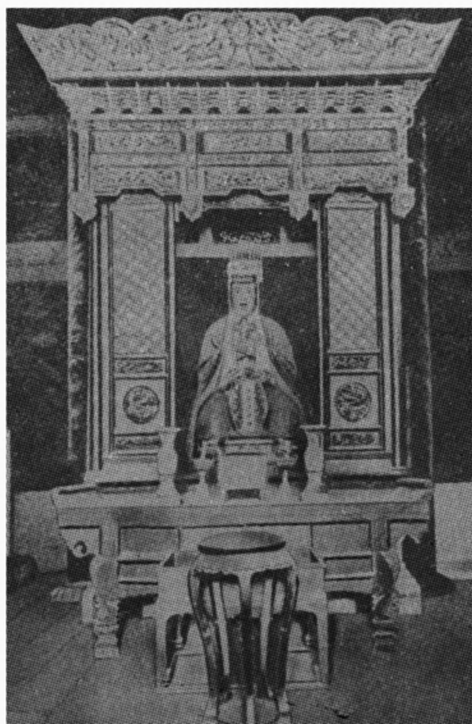

1

2

3

1. Os de ghicit cu o inscripție, găsit în apropiere de orașul Auian
2. Sarcofagul lui Cun-Tzî (Confucius)
3. Altarul principal din templu consacrat lui Men-Tzî (discipolul lui Confucius) la Țiu-Sian

4

4. Închinare la strămoşii familiei în faţa altarului casnic

5. Ceremonia solemnă a tragerii primei brazde de către împărat, înainte de începerea muncilor agricole de primăvară. După o imagine populară chineză din secolul al XIX-lea

5

3

1

2

4

1. Templúl șintoist de la Hzumo. Templul este înconjurat cu trei îngrădituri, în cea exterioară este o poartă înaltă — «torii». Sanctuarul principal (în îngrăditura din interior) este întotdeauna închis; în el se păstrează simbolul divinității: o spadă, o oglindă, o piatră sau un alt obiect
2. Carul de triumf al zeului Jagannat (unul din avatarurile lui Vișnu) destinat procesiunilor religioase solemne din orașul Puri (Orissa)
3. Zeul Vișnu, culcat în mijlocul inelului cobrei sacre. Din pîntecul lui crește un lotus, iar pe el stă Brahma cu patru fețe și patru brațe
4. Zeul Șiva cu atributele sale: tridentul, cobra etc.
5. Adorarea fenixului sfînt la egipteni

5

1

2

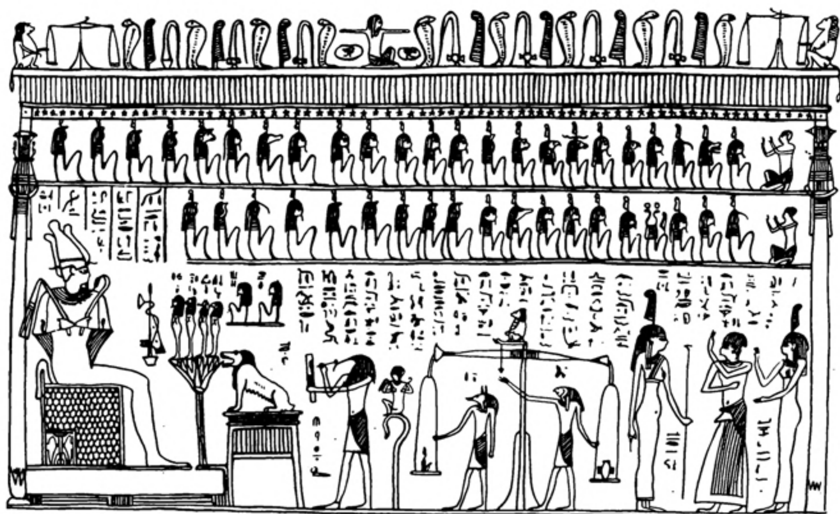
1. Zeița Isis cu cap de vacă săvîrșește libațiunea. Sufletul lui Osiris (uliu cu cap de om) se înalță din locul acoperit de vegetație

2. Faraonul sub protecția vacii cerești

3. Sufletele oamenilor înfățișîndu-se după moarte la judecata lui Osiris. Zeul este înfățișat pe un tron cu atribute regale. În dreapta — sufletul supus judecății, adus de două zeițe. Zeii Horus și Anubis cîntăresc în balanță faptele mortului (pe un talger este inima lui, pe celălalt — zeița dreptății). — Scribul Tor înregistrează. Sufletul osîndit este devorat de monstrul care șade în fața lui Osiris pe un piedestal. Sus — zeii celor 42 de nome, care alcătuiesc tribunalul

4. Zeul Șu (aerul) separă cerul — Nut — de pămînt — Geb

5. Zeul Hnum face un om pe roata olarului. În spate, zeul Tor cu cap de ibis care înseamnă anii vieții omului pe un răboj din frunză de palmier

3

4

5

1

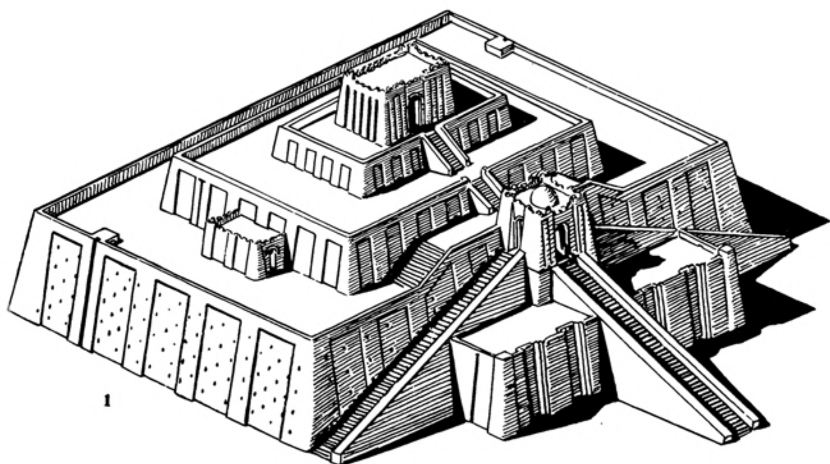
2

1. Zeița egipteană Neit. Cultul ei s-a intensificat îndeosebi în timpul dinastiei Sais
2. Zeul asirian Ea în chip de om-pește
3. Zeul soarelui Șamaș, înmînînd regelui Hammurabi sulul de legi
4. Zeița Iștar

3

4

1

2

3

4

5

1. Zigurat — templu-turn în trepte din orașul Ur (restaurat).

2. Lupta zeului Marduk împotriva lui Tiamat, zeița întunericului și a abisului

3. Zeul furtunii, Rammon

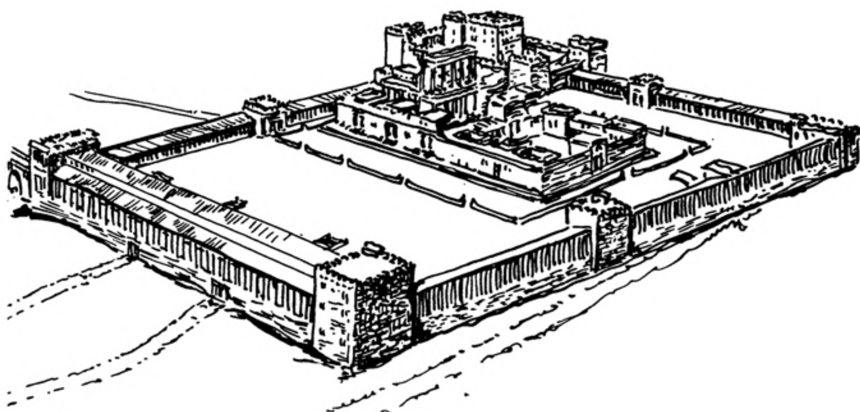
4. Chipul zeului Attis cu mîinile ridicate înainte de autocastrare

5. Statuie a zeului fenician Moloh din insula Cipru

1

2

3

1. Zeul Ahura-Mazda. Desen deasupra inscripției regelui Darius în Behistun
2. Aspectul interior al dakmei. Se văd nișele pentru trupurile morților
3. Templul din Ierusalim (reconstituire)
4. Rugăciune la sinagoga din Moscova (1960)

4

1 2

3

4

5

1. Zeița cu șerpi. Statuetă din fildeș și aur. (Cnossos, mijlocul mileniului al II-lea î.e.n.)
2. Atena. Erechteus și Cecrops cel cu trup de șarpe. Relief din Atica
3. Atena în luptă cu giganții. Frescă de pe un altar din Pergam
4. Zeus în luptă cu giganții. Frescă de pe un altar din Pergam
5. Demeter și Persefona înconjurate de preoți și preotese din Eleusis. Desen de pe un vas antic

1

2

3

4

1. Epitaf din antichitatea romană
2. Ghicitul după măruntaiele jertfei (haruspicii). Basorelief antic
3. O statuie uriașă a lui Buddha din insula Ceylon
4. Bodisatva — Avalokiteșvara

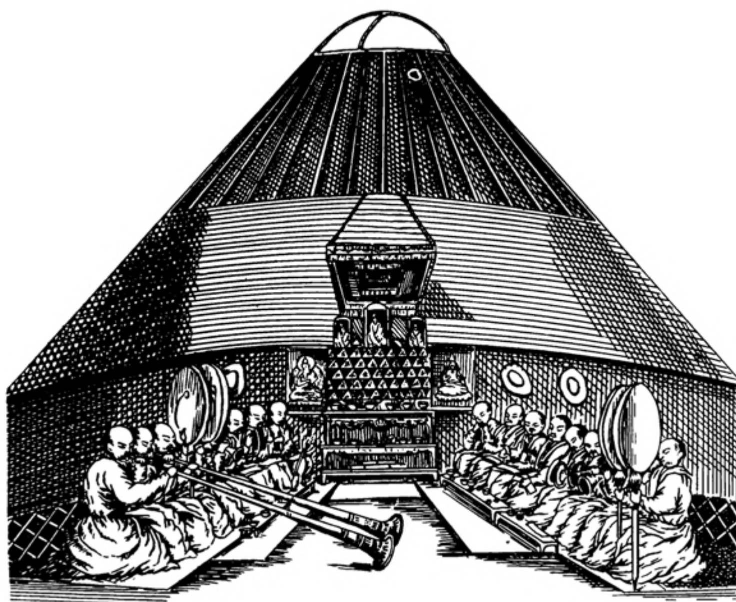

1

1. O imagine a raiului Sukavati dintr-o mănăstire budistă. În centru — statuia misticului Buddha — Amitaba. Se văd figuri de sfinți

2. Templu budist într-o iurtă nomadă a calmucilor (secolul al XVIII-lea). După schița lui P. Pallas

3. Măști ale dokșiților — divinități înfiorătoare care persecută pe dușmanii religiei budiste

2

3

1

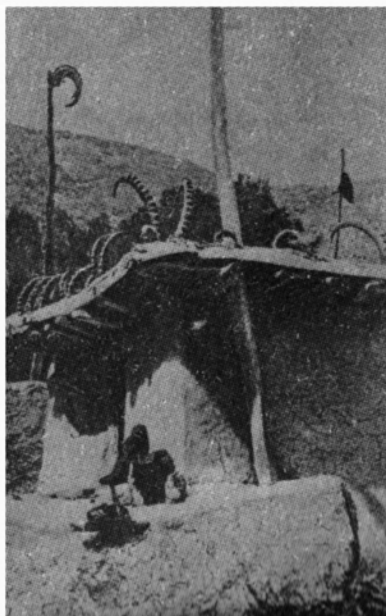

2

3

4

5

1. Imaginea mielului şi a crucii — simbol al creştinismului primitiv. Dintr-o veche pictură bisericească

2. Iisus Hristos, imagine de pe un sarcofag creştin din secolul al IV-lea (Arles, Franţa)

3. Sanctuarul Kaaba din Mecca, oraşul sfînt al musulmanilor

4. Sărbătoarea şiită şahsei-vahsei în Iran. Pe pămînt se află două cadavre: fanatici care s-au omorît în numele religiei

5. Mazar — sanctuar musulman local în Gupta (Pamir, începutul secolului al XX-lea)

Rugăciune solemnă (namaz) la mecetul din Baku cu prilejul sărbătoririi ramazanului (1958)